ISSN 0131-2561

Вітчизна

7

Проза
Поезія
Критика
Публіцистика
Мистецтво
Гумор

'90

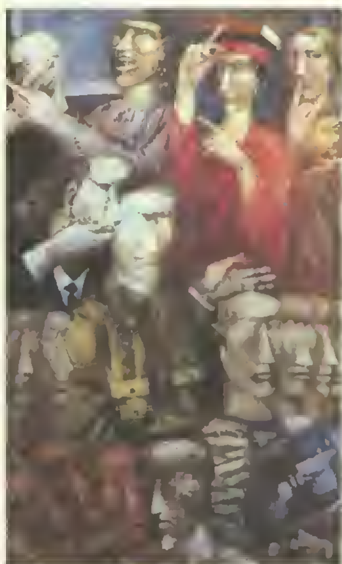

О. Ройтбурд. Намова.

С. Панич. «Ми будемо жити довго і помремо в один день»

Вітчизна 7

ЛИПЕНЬ 1990

В номері

В Радянській Україні поеми друкуються вперше. ✦ Гнівний вирок сталінізму, винесений автором в 1937 році

ЮРІЙ КЛЕН

(Освальд Бургардт)

1891 • 1947

Прокляті роки

Недаром многих лет
Свидетелем Господь меня поставил.
А. С. Пушкин

Частина I

Якась смутна і невесела осінь
Зійшла, мов помаранча золота,
Над Кнєаом, і олоа'яні осн
Дзнжчалн і спіаалн з-за моста,
Де аітер заплітаа березам косн
І цілуваа а розтулені ауста.
(О спогадн терпкі і непотрібні
Про ті рокн жорстокі і безхлібні!)

Як пркрашалн чорні грона дір
Оту струнку червону колонаду,

Той almae matris царственний амнір!
І в пустку Мнколаївського саду[1]
Збнралнсь слухати музнку зір
Між сивнх хмар махорочного чаду
Стрункий убнвця, злодій та естет,
І вірш модерний там читав поет.

Внсокий цар в застебнутім мундирі,
Чнїм ім'ям наречено бульвар
(Що декабрнстам виніс грізний вирок),
Зслнзнув з підніжжя вниз, і бруду шар
Укрив його; вже місяців з чотирн
Валявся там і лічив кроки пар.
Відбиту голову котили дітн
І в царськнй тулуб лазили смітити.

Ночамн заграва тривожних днів
Лягала злотим відблиском на бані.
Шаленний велетень в лісах ревів
І рвав повітря на шматки багряні.
Вже й полюбнвсь мені джмелнний спів,
Що в небесах вирощував герані,
Та маму ніжно зводив я в підвал,
Ховаючи від тих вогненних жал.

О, златоглавний мій! Не раз голота
Татарська пила твою чисту кров,
Не рвз знущалася з твоєї плоті,
Та духу твого варвар не зборов.
Невже ж навік зчорніла позолота
Тепер нікнм не пещенних церков,
Що внкохані мудрістю варяга,
І внсушила горло вовча спрага?

Та чн ж не кращнми булн ті дні
Без дрів, і без елсктрики, й без хліба,
Колн ввнжались марева ясні,
Аніж тепер, коли душа в нас ніби
Тріпоче й б'ється на безводнім дні!
Так піймана гачком нехитра рнба
На мотузку, протягнутім між зябр,
Танцює те, що зветься danse macabre.

Тоді ж поет не звався ще «холуєм»
І за пайок не продавав свій хист,
Як той альфонс, якого ми вшануєм,
Петлю йому скрутивши із намист.
Так, мн минуле ідеалізуєм,
Хай світиться воно, як аметист!
Тоді в кларнети ще трубив Тичина
І клнкав Рильськнй в сині далечнни[2].

Блажен, хто гордо кинув рідний край
І з посохом а руці пішов шукати
На чужнні незнаний дальній рай,
Куди веде його весна крилата.
Та тричі той блажен, якнй за чай
І хліб теж не схотів себе продати,
Але, минаючи тропу розлук,
Зостався, щоб зазнати хресних мук...

Пригадую підвал чеки в Полтаві,
Де я молись години три чекав.
Лилось крізь шиби світло золотаве,
І я затерті написи читав
На валні стін... Ніхто у книгу слави
Тих смертників імена не вписав,
Що звідси тим, які живуть на світі,
Свої останні креслили привіти:

«Чекаю розстрілу. Петро Палій». —
«Сьогодні вмру за тебе, мій народе.
Іван Манзюк». — «Кінець. Нема надій.
Прокляття шлю катам. Василь Маковда». —
«Живіть і не зрікайтесь гордих мрій,
О ви, кому ще світить сонце вроди.
Михайло В'юн». — «Марусі мій уклін.
Іду на смерть. Манюра Валентин».

Високий мур чекістської в'язниці
Тоді мене на місяць поріднив
З гуртиом людей, що в них серця, як птиці,
Летіли до невиданих раїв,
Дарма, що смертний холод їм в зіниці
Уже блакитну вологкість улив.
Було нас шістдесят, і наші співи
Цвіли... як у саду куркульськім сливи.

Здавалось, що спадала з душ кора
І сріблилася біла древесина,
Коли, мов грім, лунало «Не пора»[3]
І в такт здригалися в'язничні стіни:
Веселий бог виплескував з відра
Злотавий плин, чистіший від бурштину.
Та завжди вправи ті, мов чорний кліт,
Урочисто вінчав нам «Заповіт».

О, чи ж не всякий з нас усе що схоче
Сповиє в найліричніший туман
І в найбридкішому знайде уроче?
Тож на обід нам ставили казан,
В якому плавали волові очі,
І кожне відбивало, як екран,
Веселі вікна камери, й, мов спомин,
Блищав у кожнім сонця літній промінь...

Де, де тепер завзятий Венгереш
І де розстріляний Іван Фещенко?
В чиїх серцях ти спогадом цвітеш?
І ти, що каламутні пив оденки,
Аж поки згодом не загинув теж,
О приятелю мій, Грицьмо Кульженко,
Що в захваті з вагона свій кашкет
Шпурнув в поля, де пах липневий мед?

Коли забрязкавконвоїр ключами
І перед нами двері розчахнув:
«Не на допрос, а выходи с вещами!» —
Це ти нам застережливо гукнув:
«Гей, хлопці, без речей виходьте, самі,
Щоб їх проклятий кат не потягнув!»

Бо думав, що нас поведуть ка страту
(Або «ка коцку», звикли ми квзати).

Ми добре зналк смертнкцькя звичай...
Задушна ніч у мрячкому підвалі.
Зненацька крик: «Вкходь і все скидай!»
За подорож у край, де «кість печалі»,
Ти одяг катові лишав «ка чай».
В потилицю мов грім. А потім клали,
Поважно всіх шикуючи до куп,
З мистецькнм хистом труп на мокрий труп.

Я не забув той натовп навіжений,
Що смертників чекав біля воріт...
Ті матері, жінки і наречені...
Вгорі, мов розпачу кривавий квіт,
Гойдало сонце райдуги скажені.
А нам, щасливцям, у широкий світ
Воно, пульсуючи життям, жагою,
Прослало злоту стягу над водою.

Нас вкглядалк і зорили шлях
Старі жікки, спираючися о тин,
І нам, щоб ми пройшлк по килимах,
Під ногк ккдалк шматки полотек.
А під селом назустріч у жктах,
Ишов ка чолі сім'ї отець Суботік[4]
І у руках, підкятих догори,
Нам серце кіс, кемов святі дарк.

Але в тюрмі я, мов дктя у школі,
Навчивсь кохатк сокце і жкття.
Якиќ чудовий перший день на волі,
Коли, черккувшись грані небуття,
Ти зкову чуєш спів женця у полі,
Мов він твоє вславляє вороття!
Десь у садках п'янкіше пахнуть квітк
І самі хиляться до тебе віти.

Стрункіші стали постаті дівчат,
І по-новому світяться їм очі.
А в небесах, де тиша й вічний лад,
Засткгло все в прозорості урочій,
Мов грає відблиском господкіх шат...
Хіба ж не кожен славкти охочий,
Коли від катової втік руки,
Романткку кривавої чеки?

Частина II

Тепер кати не ходять у китайці,
Ні Лаціса, кі Петерса[5] нема,
Бо з моди вийшли латиші к китайці,
Тепер організовака чума
Нас винищить, як білогузих зайців:
Скоривсь нам пес та тварі всяка тьма,
Але страшні ще комарі й мікроби,
Ті косії всілякої хворобк.

Мк все вперед ідем, і скрізь прогрес.
Давно не правлять нами вже монархи,

І є жерці криваві чорних мес,
Але попів позбавлено єпархій,
І в наркоматах, як звелів Зевес,
Вже креслять дерево нових єрархій,
Яке пригорне під гіллясту тінь
Пролетар'ят майбутніх поколінь.

Що успадковано від давніх-давен,
Тепер за димом-попелом пішло.
В житті, позбавленім легенд і слави,
Жарким залізом випекли дупло,
Щоб там сучасне, пищачи наш травень,
Тисячогромим вихором ревло.
У порожнечі тій кубло дракона,
Що із людей майструє грамофони.

Він оком пильно стежить кожний крок.
Він по ночах за Лисою горою
На сороміцький скликує танок.
Сповивши ката пурпуром героя,
Звелів він, щоб не мали ми думок,
Які не є стандартного покрою:
Замісто нас хай мислить колектив,
Що нам у черепах все уложив.

Він стоголовий звір, ні в чім не винний.
Він скрізь понаставляв своїх ікон.
Він правду нам дає, для всіх єдину,
Нехибну й непомильну, як закон;
І ми її шануєм аж до згину.
Склепає очі нам червоний сон,
І крутяться невпинно каруселі,
Де ми — страшні фігури в грі веселій...

Йому на кабель мало наших жил.
Ні слово, ані чин його не зрушать,
Йому не досить наших вутлих тіл:
Йому до дна віддати треба душу,
Щоб він пообтинав їй рештки крил
І «древо мислено» трусив, як грушу,
Щоб, розкроївши скальпелем нам лоб,
Він кожну думку брав під мікроскоп.

І, охоронник юдиних традицій,
На батька він нацьковує дітей.
Засліплюють нам мозок блискавиці
Його у пітьмі зроджених ідей.
Мовчати ти не смій: співай, як птиці,
Хвалу йому труби і в бубон бий,
Бо, суючи до рук блюзнірську ліру,
Він роздере губу і рот Шекспіру...

З казок ми знаємо, що тільки гад
Завжди бував столикий і сторукий,
Бо сам не мав лиця; і смрадний чад
Від нього йшов. Він брав людей на муки,
В тіла і душі їм впускав свій яд...
Але з'явився витязь срібнолукий,—
І враз межи очі, в казан чола,
Влучала змія пущена стріла.

Так діти дивляться, як ви: безсливно,
Та з запитом настирливим в очах:
«А чи ж прийде він, ясний, богорівний,
Який не зйвв ніколи, що є жвх?
Чи прийде він, щоб визволить царівну?»
Життя і смерть у казкаря в руках...
О діти, пізно вже, а вам не спиться;
Нехай вві сні ця казка вам досниться...

Я не хотів вас байкою втішвть,
Якою тішимося ми в дозвіллі:
У свме серце думав я влучвть
Рядком, напоєним огнем і біллю,
Чи враз стривожити спокійну гладь
Сквженим фейєрверком божевілля...
Тв часто казка прввдою стає:
Що не було, існує, квітне, є.

Нехай же древнє полум'я не гасне,
В якому я, згорвючи, горю,
Бо воля здійснює той сон прекрасний,
Що людству снивсь під досвітню зорю.
Суворим зором дивиться сучасне,
Коли йому я ладан свій курю.
Нехай же знов воно в права вступвє,
Нехай ножами серце тне і крає.

Хто знав, хто вів смертям і стратам лік?
Де фільм, який нам показав би голод,
Отой проклятий 33-й рік?
Який співець поему склав про холод
Чи розповів, як то людей в наш вік
Крушив і чавив пролетарський молот?
В скількох кровях купаючи той герб,
Жнива справляв на людській ниві серп?

О, скільки раз по місту «чорний ворон»
Шугав, зі сну хвпаючи людей,
Коли вставала пітьма чорним бором,
Зіхаючи пвщеками ночей!
І падав присуд скорий чи нескорий
Во славу ще не здійснених ідей,
Що їхні гасла вкрили двері храмів[6],
Що їхній нмвмул світ роками плямив.

Але нехай в нерадісній добі
Вогнянним квітом квітне давній спомин —
Слова, співцем проказні в журбі:
«Ні соколу, ні кречету лихому
Не ляжем на поталу, й не тобі,
О чорний вороне!»[7] В багрянім громі
Ревла небесна твердь. Як і тоді,
Рятіли гриви ржаві і руді.

У ті роки великої руїни
Такий рясний, нечуваний врожай
Послав господь нещасній Україні,
Якого доти ще не бвчив край.
І знову доля в грі мінливо-зміиний

Ненатлі орд, ненажерові зграї
Все кинула на пожру і поталу
Та реготом безгучним реготала.

Зерно у купах пріло під дощем.
Кудись у море, в безвість, за границю,
Щоб насадити скрізь цей наш едем,
Немов витріскуючи із криниці,
Переливаючись рідким вогнем,
Текло струмками золото пшениці.
Ми тільки бачили той тьмяний блиск,
На горлі ж ми відчули пальців стиск.

Тоді дурні Грицьки і Опанаси
Вмирали, як у зливу комарі.
Тоді по селах їлось людське м'ясо,
І хліб пекли з розтертої кори.
Дивилися голодні діти ласо
На спухле тіло вмерлої сестри.
Так ми, хоч і покинули печери,
В двадцятім віці стали людожери.

Натуживши охлялі рештки сил,
Ті трупи, що недавно поховали,
Виконували потай із могил.
Одежу з них, грабуючи, здирали.
Чи ж не складали падло до барил
І не витоплювали з мертвих сало?
Тоді по хліб до міста йшов селюк
І там лягав, вмираючи, на брук.

В той рік познищувано всі собаки
І повиловлювано всіх котів.
Та це пусте... це тільки шум і накип
На поверхні схвильованих часів.
Не слало небо нам тривожних знаків,
Нам хвіст комети жаром не пашів.
Ні, ні, у мертвій тиші летаргічній
Спливали ночі нам, як сни магічні.

Клекоче нам розпечене нутро.
Хто вичерпає нам шоломом горе?
Хто в душу нам плесне дощу відро?
Або який архангел винозорий
З свого крила позичить нам перо,
Щоб ту скажену гру фантасмагорій
Ми записали на блакитнім тлі,
Де літери горіли б нам у млі?

Які багряні й грізні епопеї
Нащадкам міг би геній розгорнуть,
Якби писав він кровію своєю,
Плеснувши нам в лице ту каламуть,
І змалював нового фарисея
І до Голгофи страдницької путь!
Але всі казні, гибелі і втрати
Не перечислити й не зрахувати.

Та щоб не потомитися украй,
Нехай читач перепочине трошки.
І, щоб забути пролетарський май,

Хай меду рідного скуштує ложку:
Йому на очі я заведу той рай,
Де усміхаються в житах волошки
І понад степом сонце золоте
Завжди старою барвою цвіте.

Там, перепрівши у гарячих снах,
Посеред вод безмовних і широких
Татарське зілля пахне у ставках.
Там дні шумлять і плещуть у лотоках.
Там золотом соломи світить дах.
Там жаби мирно кумкають в осоках,
І, не піддавши під нічий декрет,
Росте собі на волі очерет.

Там кетяги рожевої калини
Цяткують їй коралями сувій,
І дише в ніздрі духом полонини
Між пальцями розтертий деревій.
Там вранішня зоря й світанки сині
Щоранку сходять у красі новій.
І десь на дзеркалі німої тиші
Дзвінке весло свої узори пише.

Там віє вітер у просторах диких
І пахощі терпкі несе нам з круч.
В рівнинах неосяжних і великих
Там віщий місяць сходить ліворуч...
І чисте срібло ллється в чистих ріках,
І тане в небі журавлиний ключ...
Про це ще по-російськи скільки мога
Писали: Олексій Толстой[8] і Гоголь.

А про красу заквітчаних долин,
Про любі серцю комиші і хащі,
Про те, як пахне на межі полин,
І про вигнанця долю злу й пропащу,
Який не баче рідних луговин,—
За мене ще майстерніше і краще
Вам оповів би половецький хан,
Якому хтось дав нюхати «Євшан»[9].

Частина III

Початку ви не ждіть у цій поемі,
Це тільки вступ. За звуком ллється звук.
Мов рибки золоті, іскряться теми
І брижами сковзять мені між рук.
Не я ж уславив квіт філософеми[10] й
Нап'яв тятивою співучий лук:
В пекучий день, коли пахтять жасмини,
Читайте, друзі, «Чумаків» і «Сіно»[11].

Не я, а мій далекий побратим...
Це він гаразд октавами співати...
«Poetae Maximo» (я згоден з тим!)
Раз Зеров написав йому в присвяті.
Чи ж означало Maximus — «Максим»?
Чи, може, мало слово те віддати
Ту найприкметнішу з усіх прикмет,
Якою визначався наш поет?

Це ж аін запалюввв гарячі квіти,
Які кресали іскрн а нашу кроа.
Це я б про нього мусив говорити,
Що у змаганиі лебедя зброра:
«Аще кому хотяше пісиь творити,
Тогда пущашеть десять соколов».
Чия ж рука здушнла спів у горлі,
Що аін забув і лет, і клекіт орлій?

Це ж доля всіх: аіддати божий дар,
Що раиками кропили чисті роси,
Вовчиці иа поталу й срібний чар
Розаіяти... З нас зайди горбоносі
Ще аиховають добрнх яннчар,
І час прийде, що аіриі малоросн
За хліб і цукор, жир і дрібиий крам
Ще голови стииатимуть братам.

Вогнем я в серці випік люті вчннкн:
З убнвць аодою цілого ставка
Не змити кров иевиипого Косинкн,
Не аоскресити мертвого Влизькв[12].
На нашій ниві справили дожинки,
Щоб не лишилось нам ні колоска.
Хай ложем буде иам стерия колюча,
Коли нам ордер иа жнття усучать.

А де ж, де ж ви, кому а діжки без деи
Струмлять і котяться роки а иеволі,
Що не згадаю й аашнх я імен,
Щоб не згіршити вам страшиої долі,
Що зникли аже за оандом ген-ген
І крутяться у божевільиім колі
По руднях, і болотах, і лісах,
Де гаарами гасає голий жах!..

У аік наш лагідиий спочатку кості
Нам переб'ють оснкоаим ціпком,
А потім, зжвлившись, позичать костур.
Десь під звметами, окутий льдом,
У морі буряиім є дикнй острів[13],
Де ще святі, спасавшись, їли жом,
Де й ми, в гріхах поквявшися самі,
Загаєм час молитаами й постамн.

Шумить, шумить тайгою чориий бір,
Як і шумів колись за Миколая.
Очима ще не міряний Снбір
Тепер я криком рвдісиим вітаю.
Усіх, хто йшоа шляхами ясипх зір,
В дрімуче лоно радо аін приймає:
Тут иації краса і гордий цаіт
З уламкіа корвбельинх таорить міт.

Братн мої а далекому вигнанні,
Що аашнх голосів дввно не чуть,
Яким прийдеться, може, до скопания
В душі копити гніа, важкий, як ртуть!
Мужайтеся, блукаючн зв гранню,
Якщо ие дано аам рушати в путь.

Якбн ж то вам, серця одягши в кригу,
Згадати шлях, яким помчався Ігор!

Якби ж я Овлуром[14] для вас міг стать
І вам коня підвести за рікою!
Якби ж я свистом гасло міг подать,
Чекаючи за темною тайгою!
Щасливий сон: сурма, мечі і рать,
Степ шелестить високою травою,
І вже під радісний весінній дзвін
Веселим шумом нас стрічає Дін...

З рясного рога я вам сиплю перли,
Мов буйні ягоди із повних грон.
Пождіть, ще з'являться корони, берла...
Хіба ж поету писаний закон,
Коли стара романтика не вмерла
І прибирає героїчний тон!
Тож раз у раз я без аеростата
Із хмар на землю мушу повертати.

Хай вславлю ж вам тепер мандрівний шлях
Тих безпритульних хлопців, що до Криму
З Москви зайцями котять в поїздах,
Які в морозяну, холодну зиму
В асфальтових ночують казанах.
Куди, півголі, під плащами диму
Простуєте ви, армії дітей,
Дорогою незнаних одіссей?

Хай ще уславлю вам ті хлібні черги,
Куди щодня включав нас автомат,
Що з нас викачував ставки енергій
І кидав нам невипечений шмат.
Ми не дістаием на пальто і дерги,
Та вибір є рясний губних помад,
І, може, ще для «ран душевних» мазі
Ви купите у дами на Євбазі[15].

А хочете, візьму ще нижчий тон,
Щоб віршем вам уславити — галоші.
Хоч глянець їх не той, що у корон,
Але ж вони, звичайно, річ хороша,
Бо як без них з солом'янських багон[16],
Коли на візника немає грошей
(Та й рисаків скасовано давно),
Припхатись на Хрещатик у кіно?

То б пак... я помиливсь, нові ж бо назви
Тим вулицям надавано. Слова ж
Старі на язиці сидять, мов язви.
«Хрещатик» не кажіть: це саботаж.
То ж вулиця Воровського[17]. Наказ ви
Чи ж не читали? Шепчете: «Блямаж»?
А селянин, якому це не важе,
Інакше як «Злодіївка» не каже.

Касуєм назви ми, і мило, й чай,
Але парфумами рябхтять вітрини[18].
Отож парфумів в ванну наливай,
Пірнай в геліотропи і жасмини,—

І чим тобі це не тропічний рай?
Нехай у пахощах безсмертних гине
Ніким не піймана тифозна вош!
Але ж пора вертати до галош...

Совіцький дощ із хмар совіцьких хлюпав,
І йшов я в сорабкоп[19] (без підошов),
Щоб там купити пару мокроступів.
Але ж на праву ногу не знайшов,
Для лівої ж сфабрикували купу[20].
Там гнів жінкам у лиця кидав кров:
«Невже ж обути нам самі лівиці,
А правій тюпати без ноговиці?»

Дурні жінки! Який в розпачі сенс?
Якби ж то це були «галоші щастя»,
Які описував нам Андерсен,
Що досить тільки ноги в них укласти,
І зразу від шакалів чи гієн
Ти геть летиш у інший час — та й баста:
В середньовіччя, Грецію чи Рим,
Забувши, як пахтить вітчизни дим.

Але не раз у тім пахучім димі
Заїжджі гості, що плекали чвань,—
Ось Бернард Шов та інші «побратими»,
В'ялились на пожнив, як тарань,
Мандруючи, як Катерина в Кримі,
По килимах, покладених на твань.
І рідко спостережливіше око
Допитливо зорило дно глибоке.

Тож раз так само в Київ прикотив
Вшанований в Москві Панайт Істраті[21],
І кожний ладаном йому курив,
А Держвидав — хоч був скупий на трати —
У гостя всю продукцію купив
(Вже писану і ту, що мав писати),
Хто тільки був письменник чи поет,
Дістав тоді автограф і портрет.

Та, опинившись ледве за кордоном,
Правдивий грек метнув перунний грім
І сповнив світ отим потужним дзвоном,
Який луною гув у вухах всім.
Тож як враз підліг він заборонам!
Як з страхом ті, що знались із ним,
Зі стін портрет дарований здіймали
І аж на саме дно шухляд ховали!

О милі гості з західних країв!
Нехай за приклад буде вам Істраті.
Невже ж у вас ще не клекоче гнів?
Нотуйте все: знущання, кривди, страти,
Щоб потім гулом праведних громів
Облудного напасника скарати!
Хай не засліпить вас зухвалий блиск,
Самореклама, вигода і зиск.

Та вас майстерно там візьмуть на кпини
І всіх одурять, як селянських баб.

Покажуть вам, як крутяться машини,
І вигадають тисячі приваб.
І вас, цікавих з розумом дитини,
Не вийде стрінути «столітній раб».
Чи ж знаєте, що в затисках металу
Самі машинами давно ми стали!

Колеса крутяться у ритмі днів,
Яких ніхто не лічить. Довгі паси
Пересуваються під крик і спів
Сирен. Давно не люди ми, а маси,
І в лабіринті башт і перспектив
Чиясь рука незрима сонце гасить...
А серце в нас пропелером «дзінь-дзінь!»,
Змагаючись даремне в височінь.

Та пориву не збудешся ніяк ти.
Не можуть мрій, що їх плекає дух,
Нам замінити статистичні факти.
Симфонію, яка чарує слух,
Нам не заступить і найкращий трактор.
Як не старайсь, щоб той вогонь затух,
Який в мізку нам барвами палає,—
Він жевріє й на мить лиш пригасає.

Але думки нам забрано в полон...
Щоб потекли вони одним річищем,
Механізації страшний закон
Кладе межу і в захваті найвищім,
І муз стрижем ми під один шаблон.
Так ми нещадною рукою нищим
В душі насаджений господній сад,
Сповитий нами у фабричний чад.

Зате у нас держава квітне знову.
Під маршів і машин ритмічний такт
Ми творим націю нової крові.
Вже душі нам покрив червоний лак.
Вкраїнізовано всі установи,
І Шльойме став не Шльома, а Щупак:[22]
Ми кожному — нехай як хоче зветься —
До голови чіпляєм оселедця.

Біс є найнебезпечніший тоді,
Як святобливу постать прибирає:
Чи старця, що ступає по воді,
Чи янгола, що крильми помахає,
І все лукавство в білій бороді
Чи в білих шатах святості ховає.
Так дружньою рукою хижий друг
Із нас вичавлює поволі дух.

Тож не страшні нам вороги одверті,
А ті, що з рідним словом на вустах
Ідуть до нас, щоб душу нам роздерти,
І сіють терни розбрату в серцях.
Та тільки доля, гірша ще від смерті,
Спобігне тих, які згубили шлях...
Хвалю я ворога, що, заборола
Піднявши, ставить чоло проти чола.

Частина IV

О, слвва тим, які не піддались
Солодкій грі ваблиаої сопілки,
Які, як гордий Ганнібал колись,
З смертельним ворогом не склали спілки,
Кого тропа вела у гірню вись,
Хто не узяв а даруиок пух і грілку,
А а туидру, тайболу й твйгу поніс
Пшеничний шум і шелести беріз.

Нехай же їм за арештантським чаєм
У холоді баракіа та а'язниць
Вони зростуть високим рідним гаєм
Над тишею незчерпаних криниць!
Нехай і ми в їх спогвдах замаєм,
Як аипадкові аиблиски зіриць,
Щоб був їм дикий простір Усеалону
Гостиииіший за те родиние лоио...

Там спогад тихим порухом руки
На очі заодить їм той сои прадавній,
Що колисали мрійлиао аіки
І сповивали у багрець державний,
І з берега далекої ріки
Вже не долине голос Ярослаапи
В сувору сутінь темрявих лісів,
Плекаючи на крилах аітру спіа.

Там дмухачі всесаітньої пожежі
Вбиааають день по дию, немов кілок,
В шляхетний мозок, що розсуиуа межі.
З людських, цементом зліплених, кісток
Там добудоають гігантську вежу.
Отак, усіх втягаючи в танок,
Копичачи на купу спини, груди,
Змуроають палац для щастя люду.

Загравши той мотив, що всім иабрид,
Туди прийдуть з усього світу лвиці...
Цвіль нечисті, що виригнув Мадрід.
Звймуть почесие місце мексіквиці.
Нехай москаль, іспанець, иегр і жид
Там обіймуться у брвтерськім таиці...
Хай там, до стіи прибиаши сайй портрет,
Лишаться Маркс і Сталін tête à tête.

Нвм прорубали а Азію аікоице.
Свм комісар казав: «Тут ліс проблем.
Над лісом тим ніяк не сходить сонце.
Та швидко ми гордієвим мечем
За прикладом великим македонця
Цей дамоклинський аузол розсічем»[23].
Але з проблем грізні ростуть дилеми.
Зблукввшись, ми не зивємо вже, де ми.

Ось куркулям проклятим шах і мат.
А дітям иа сопілку грає голод.
Багато аже роза'язаио шарад,
Як аийти з зачароввиого колв,
І без кінця кують ланцюг иарад.

Та дзенькнув серп і звмахнувся молот:
Всі резолюції — єдиний крик,
Що винен тут невикритий шкідник.

Ми вже лаштунками маскуєм розпад.
Тепер і стиль, і розмах вже не той.
Заводи ми будуємо на поспіх
І спорудили грізний Дніпрострой.
Ми скрізь уже розкидали колгоспи,
Де в поті трудиться щасливий гой.
І якби ворог вороном не кромкав,—
Нехай живе вигадливий Потьомкін!..

Під постуки коліс і шемріт шин
Про свій тріумф кричать вожді планети.
Вода промов їм ллє свій струм на млин.
І, мов гриби, ростуть з землі поети,
Які виспівують похід машин.
Пишіть тепер життєписи й анкети,—
У список тих уславлених імен
Своє ім'я не впише Юрій Клен!

Над нами вітер дме — не знати звідки.
Змінивши тижнів лік на лік декад,
Без сірника, без голки і без нитки.
На конях, що не збочують назад,
Ми скачемо в скажені п'ятилітки.
Куди ж умчить тебе маркіз де Сад[24]
По лабіринтах чорних свого саду?
В які страшні розради і баляди?..

Не раз здається нам, що зла мара
По лісі водить нас. Та блиском мирним
Чи ж не так само олово Дніпра
Плюскоче тихо в промені вечірнім?
Хіба човни Аскольдова гора
Вже не вітає в просторі безмірнім,
Де давнє сонце крізь туман і дим
Спливає омофором золотим?

Хай скніє Лавра в одязі вдовиці
Над потемнілим окладом ікон.
Але, всміхаючись крізь блискавиці,
Ти, Києве, цвітеш, як вічний сон,
Який ще тільки стомленому сниться.
Та тільки де твій пурпур і виссон?
Якому чародієві лихому
Віддав ти наволоки й наполому?

Якому зграйнику ти гру програв?
Якому звірю ти святиню звірив?
І хто без брані в бран тебе забрав?
Безшкірий звір на тебе ікла шкірив
З пратьми віків, аж ось красу украв,
Бо звабив вирієм — втопив у вирі.
І череп зщерблений, як Святослав,
Ти бенкетарю на вино віддав.

Освітлюваний блисками агоній,
Ти з рук до рук перелітав, як м'яч,
Щоразу падаючи в ті долоні,

Що хижо наставляв нехитрий грач.
Аж поки не завис у млі червоній
Щербатим місяцем, яким косач,
Немов серпом, позиченим від долі,
Дощенту вижинає все на полі.

Ми знов, як за непам'ятних часів,
Шаленим вихорем у дебрі гнані,
Знов чули дикі крики лебедів,
І знов шукали ми Тмуторокані,
І знову, смагу плещучи з рогів,
Доці нам сипалися полум'яні.
Тигрицею, яку печуть тавром,
Ревла земля під кінським копитом.

Хтось невидимий в полі важко гупав
І, знову душу віючи від тіл,
Шрапнеллю грімко брук щербатий хрупав,
Де круки з шелестом веселих крил
Робили гнізда в падлі кінських трупів
І плетиво тягли блакитних жил.
І танцювала на вістрях багнетів
Смерть, мов Кармен, під ляскіт кастаньєтів.

Клубки багряних літ, повиті в чад,
Жмути кривавих днів, мов пишні грони,
Які зросли під вибухи гранат,
Я б міг вам кидати... «Во время оно,—
Літопис би сказав,— бисть мор і глад»,
І кожний рік з незримої амбони
В лице шпурляв би вам чавунний грім,
Який вам гув би рокотом глухим.

О, ми, як ліс, на спогади багаті,
Як діамантами Садко-купець!
Але поему нам пора кінчати.
Кого ж, кого мені ще під кінець
За звичаєм старинним величати?
Кому вдягти на голову вінець?
Згадаймо, як співалося в ті годи:
«Хвала князям, буй-туру Всеволоду!..»

Та чи ж до місця цей високий стиль,
Коли діла малі і непомітні?..
Хай бог цю повість праці і зусиль
Собі з літопису на спогад витне,
Хай знає: десь за сотні тисяч миль
Геройський чин у барвах муки квітне.
Так хай не гімн, не бренькіт струнних лір,
Нехай молитва нам вінчає твір.

Тож помолімося за полонених,
Які у морі бурянім пливуть,
Та ще за страждущих і угнетенних,
Які шукають марно світлу путь,
За всіх в снігу зажива погребенних,
Які шляху додому не знайдуть.
Над ними, господи, в небесній тверді
Простри свої долоні милосерді!

Ще помолімося за всіх, кому
Вже не судилося уздріти світла,
Що їх я думкою не обійму;
За всіх, кому зруйновано їх житла,
Кого безжально кинули в тюрму,
Щоб радість їм ніколи не розквітла.
О, тільки дотиком легеньким рук
Позбав їх, господи, страждань і мук!

Помолимось за тих, що у розлуці
Помруть, відірвані від рідних хат;
Помолимось за тих, що у розпуці
Вночі гризуть залізні штаби грат,
Що душать жаль у невимовній муці,
За тих, кого веде на страту кат.
Над ними, господи, в небесній тверді
Простри свої долоні милосерді!

Помолимось за тих, кому на герць
Піти не вистачить снаги і сили,
За всіх отих, кого гірка, як смерть,
Недоля під ярмо важке схилила,
Хто чашу горя п'є, налиту вщерть,
Вславляючи життя своє немиле;
За тих співців, які за хліб і чай
Виспівують нам пекло, наче рай.

Бо, може, жереб їх з усіх найгірший:
Вони вславляють тиск чужих долонь,
На самоті ж їм груди дишать ширше:
Як ніч обвіє пахощами скронь,
Вони складають потай п'яні вірші,
Де плаче сонце... й кидають в вогонь.
Не вчує світ: весна крізь ті канцони
Ридає так, що на душі холоне.

Тож ревно помолімося за всіх,
Кого сувора доля не пригорне,
Хто не зазна ні радості, ні втіх,
За всіх, кого нещадно чавлять жорна,
Кому завмер у горлі криком сміх,
Чиї неясні дні, як ночі чорні.
Ти, Боже, їх у темряві не кинь,
Благослови їм шлях серед пустинь.

1937

ПРИМІТКИ

[1] Миколаївський сад — парк у Києві навпроти університету, де на місці сучасного пам'ятника Т. Шевченкові в царські часи стояв пам'ятник Миколі I.

[2] Йдеться про збірки поезій П. Тичини «Сонячні кларнети» (1918) і М. Рильського «Синя далечінь» (1922).

[3] «Не пора» — гімн на слова Івана Франка.

[4] Отець Суботін — священик на Полтавщині, наприкінці 1930-х років протоієрей у Варшаві.

[5] М. Лацис і А. Петерс — одні з перших керівників Всеукраїнської надзвичайної комісії (чека).

6 Полотнища з революційними та антирелігійними гаслами («Релігія — опіум народу» та ін.) прикрашали двері і мури Володимирського собору в Києві *(прим. автора)*.

7 Переспів відомих слів із «Слова о полку Ігоревім».

8 Порівняй у Олексія Толстого: «Ты знаешь край, где все обильем дышет, где реки льются чище серебра?»

9 Мається на увазі відоме літописне оповідання про євшан-зілля.

10 «Міфологема — мать філософеми» (М. Рильський, поема «Чумаки»).

11 «Чумаки» і «Сіно» — поеми М. Рильського, написані октавами.

12 Косинка Г. М. (1899 — 1934), Влизько О. Ф. (1908 — 1934). Косинка — талановитий новеліст, Влизько — поет; обох розстріляно передминулого року *(прим. автора)*.

13 Йдеться про Соловецькі острови, де на той час в числі тисяч репресованих карався і Микола Зеров.

14 Овлур — персонаж «Слова о полку Ігоревім», котрий допоміг Ігореві втекти з полону.

15 Євбаз — Єврейський базар у Києві.

16 Солом'янка — передмістя Києва.

17 В двадцяті-тридцяті роки Хрещатик було перейменовано на вулицю Воровського.

18 Під час цілковитого браку мила і продуктів вітрини були повні парфумів. Мило продавалося тільки тому, хто водночас купував пляшку парфумів *(прим. автора)*.

19 Сорабкоп — Союз рабочих кооперативов.

20 Не анекдот, а правдивий випадок. У всій поемі нема ні одного видуманого факту *(прим. автора)*.

21 Панайт Істраті — грецький письменник, котрий після повернення з СРСР видав три книжки, в яких на підставі довгих спостережень змальовував справжній стан справ.

22 Соломон (Самійло) Щупак — редактор «Пролетарської правди», літературознавець, відомий своїми погромницькими статтями про тогочасних українських письменників.

23 Антична міфологія знає гордіїв вузол, розсічений Александром Македонським, та дамоклів меч, небезпеку в «Одіссеї». Промовець переплутав те й те. Цитата була мною занотована *(прим. автора)*.

24 Маркіз де Сад — французький письменник, від імені якого походить назва вперше описаного ним поняття «садизм».

ОСВАЛЬД БУРГАРДТ ТА ЙОГО ПОЕМА «ПРОКЛЯТІ РОКИ»

З недавніх публікацій, присвячених «Неокласичному мершу» («Вітчизна», № 2, та «Літературна Україна», № 39, за 1988 рік), широкі кола читачів чи не вперше довідалися про творчий доробок визначного українського поета Освальда Бургардта, одного з тих, хто в двадцяті роки підносив українську радянську поезію до європейського рівня. Ще зовсім недавно ім'я О. Бургардта можна було згадувати лише скоромовкою, серед засновників літературного напрямку неокласиків, та й то хіба в супроводі стандартного набору лайок, як-от: «буржуазно-націоналістичний поет» і т. п. Абсурдність звинувачення в українському буржуазному націоналізмі Освальда Бургардта — німця, котрий, віддавши свій талант розвиткові української культури, втім, ніколи не цурався свого походження,— робить цей закид цілком безпідставним, і ми цілком солідарні з закликом Григорія Кочура до сучасних літературознавців: «Аналізуєте творчість Бургардта — розтлумачуйте, що воно за штука, той націоналізм, як саме і в яких творах він виявляється,— тоді, може, читача й пощастить переконати».

Думається, однак, що в наш час неприхованості й гласності головними аргументами при оцінці діяльності Освальда Бургардта мають стати не суб'єктивні висновки тих чи тих дослідників, а загальнодоступні видання його творів, насамперед тих, які й після уплину півстоліття анітрохи не втратили своєї актуальності. І перше місце в ряду на диво сучасних нам творів О. Бургардта займає поема «Прокляті роки» — гнівний вирок сталінізму, винесений автором не після 1956 чи 1985 року, а в лихолітні дні середини тридцятих років, коли культ «батька народів» досяг свого апогею, твір — реквієм мільйонам безвинних жертв. Знаючи про безжальність, з якою розправлялася сталінська кліка зі своїми уявними, а тим більше реальними політичними супротивниками (згадаймо хоча б про долю Ф. Раскольникова), не можна не визнати, що публікація Освальдом Бургардтом його викривальної поеми в 1937 році була актом великої громадянської мужності. На жаль, молодше покоління читачів і не здогадується про існування в українській літературі твору, який на багато десятиліть випередив появу аналогічних за проблематикою відомих поем А. Ахматової, В. Сосюри, О. Твардовського.

«Прокляті роки» — так назвав Освальд Бургардт роки розгулу страхітливого сталінського терору: від перших арештів української інтелігенції наприкінці двадцятих років аж до року тридцять сьомого. Розповідь про беззаконня тих часів, про голод 1933 року становить тематичну канву поеми, на яку автор нанизує свої спогади, роздуми, жанрові сцени та описи природи. Перший спогад, з котрого, власне, і починається поема,— про голодні й студені дні громадянської війни, коли людське життя часто наражалося на небезпеку. Але ж як разюче контрастував той час з проклятими тридцятими роками! Революція принесла народові духовне розкріпачення, «ясні марева» допомагали йому поборювати всі труднощі; чорну ж безвихідь, що в ній опинилися творці культури в епоху «великого перелому», Освальд Бургардт порівнює з тиккам смерті впійманої на гачок риби.

Недвозначне ставлення митця до диктаторського режиму пройма поему «Прокляті роки» від перших і до останніх її строф.

О. Бургардт декларує в ній бездоганну з етичного погляду позицію: справжній поет, якщо не відчуває в собі сил боротися зі злом, повинен або замовкнути, або ж піти у вигнання. Той, хто «зи кайон» продає свій хист і вславлює злочинців, неминуче бере на себе і моральну відповідальність за їхні злочини. Максималізм Освальда Бургардта (вмотивований життєвим шляхом самого поета) виразно перегукується з думками, висловленими Томасом Манном у листі до Вальтера фон Моло від 7 вересня 1945 року: «Я маю таке відчуття, що всі книги, котрі взагалі могли бути надруковані в Німеччині від 1933 до 1945 року, абсолютно нічого не варті і краще не брати їх до рук. Від них невіддільний запах ганьби і крові. І їх годилося б кучою пустити в макулатуру.

Неприпустимо, геть неможливо було займатися «культурою» в Німеччині, доки навколо коїлося те, про що ми знаємо. Це означало приховувати деградацію, прикрашати злочини. Однією з мук, яку ми терпіли, було бачити, як німецький дух, німецьке мистецтво незмінно покривали справжнісіньке бузувірство і допомагали йому».

Томас Манн обрав собі долю вигнанця, майже одночасно з ним змушений був покинути землю, що стала для нього рідною, і Освальд Бургардт. Яка гірка іронія долі! Поневіряння на чужині Томаса Манна давно стали хрестоматійним зразком відданості митця гуманістичним ідеалам, відмова ж Освальда Бургардта від оспівування «тріумфів вождів планети» призвела до вилучення його творчості з літературного процесу на Україні, здавалося, назавжди, його ім'я було віддане анафемі, не знятій повністю ще й донині...

Показово, однак, що О. Бургардт не обмежується в поемі проголошенням абстрактних етичних декларацій, а намагається глибоко проаналізувати і збагнути мотиви «дивної» зміни поведінки декого із своїх колишніх побратимів. Його розум відмовляється вірити, що митці світового масштабу, кого він близько знав і поважав, могли свідомо «з смертельним ворогом укласти спілку». Не міг він повірити і в те, що такі люди могли просто продатися «за хліб і чай» найкривавішому деспотові всіх часів і народів. Ключем до розуміння Освальдом Бургардтом глибини трагедії, яку переживали в той час на Україні провідні майстри поетичного слова, стали рядки, присвячені М. Рильському, «найбільшому поетові», як називає його автор поеми, повторюючи знамените висловлювання М. Зерова.

Чия ж рука здушила спів у горлі,
Що він забув і лет, і клекіт орлій?
Це доля всіх...

Так, українські поети тридцятих років творили, постійно відчуваючи на шиї «тиск чужих долонь», і усвідомлення цього їхнього приниження і безсилля пом'якшило гостроту першого осуду О. Бургардта. Тож, закликаючи їх «не згубити шлях» і служити насамперед голосові своєї совісті, не шкодуючи сарказму на адресу віршомазів-уславлювачів Сталіна, які росли тоді, «мов гриби», Освальд Бургардт в заключній молитві за жертви сталінського терору знаходить зворушливі слова співчуття й для тих, «кому на герць не вистачить піти снаги і сили».

Натомість автор поеми «Прокляті роки» не знаходить виправдання для сліпого поклоніння перед Сталіним визначних діячів західної культури — Бернарда Шоу та інших, не названих поіменно (Р. Роллана, А. Барбюса, Л. Фейхтвангера). Їхні вояжі по країні, внаслідок яких і з'явилися одіозні книги, що вихваляли тирана, викликають в О. Бургардта асоціацію з мандрівкою до Криму цариці Катерини «по килимах, покладених на твань». Тогочасні послідовники «вигадливого Потьомкіна» виявилися гідними учнями знаменитого окозамилювача — їм вдалося обдурити, «мов селянську бабу», навіть Ліона Фейхтвангера, який любив похвалятися, що кривавого диктатора він розпізнає і за версту! Були, щоправда, серед західних гостей і такі, котрі крізь туман офіційної брехні прозірливо добачили всю відразливість сталінського режиму і, повернувшись додому, чесно розповідали про неї світові. У поемі О. Бургардта йдеться про одного з них, грецького письменника Панайта Істраті, книги подорожніх вражень якого справили на сталінське оточення, та й на самого вождя, ефект вибухлої бомби. Правдомовність Панайта Істраті дорого йому обійшлася — його твори негайно було заборонено на шостій частині земної кулі, а ім'я цього талановитого письменника і публіциста бояться згадувати навіть останні видання наших енциклопедій. Втім, такого ж цькування з боку ревнителів культівської ортодоксальності зазнав і прийнятий свого часу з великими почестями в Москві Андре Жід за свою книжку, в якій він насмілився недобачити жодної різниці між Сталіним і Гітлером: така ж доля чекала кожного письменника, який не давав загіпнотизувати себе магією тріскучих фраз про будівництво палацу для щастя люду». Освальд Бургардт знав, на що прирік себе, кидаючи виклик всесильному тиранові.

У саме серце думав я влучать
Рядком, напоєним огнем і біллю,—

писав він, маючи єдину сатисфакцію в усвідомленні того, що пущена ним стріла таки влучила в ціль; свідчення цього — та невщухаюча боротьба з пам'яттю поета, що її й досі ведуть адепти сталінізму.

Гнів культівських ідеологів можна легко зрозуміти: адже йшлося про нечуване, як на них, блюзнірство і святотатство — про розвінчання їхнього, тоді ще живого кумира. На тлі загальноприйнятого обожнення «улюбленого вождя» Освальд Бургардт змальовує Сталіна як столикого і сторукого гада, охоронника юдиних традицій, ката, котрий сповиває пурпуром героя своїх підручних катів. В описі злочинних діянь цієї демонічної постаті виразно вчуваються фаустівські мотиви, такі відчутні і в останній, незавершеній поемі О. Бургардта «Похід імперій». Зображення політичних судових фарсів як середньовічних чорних мес, ототожнення нічних вакханалій Сталіна та його оточення з сороміцьким танком нечистої сили на Лисій горі, порівняння діяльності вождя з будівництвом безглуздої вежі з людських кісток буцімто для щастя замордованих людей, апокаліптичні картини великого голоду — все це назавжди западає в душу читача.

Захоплюючись багатством асоціацій, образністю та самою мовою поеми «Прокляті роки», не можна не відзначити впливу на її автора ще однієї класичної пам'ятки (цього

разу вже з української давнини) Кільканадцять прямих ремінісценцій зі «Слова о полку Ігоревім», вкраплених у текст поеми Освальда Бургардта, не є, звичайна ж, випадковістю, и свідчать про свідоме звертання автора до традицій давньоукраїнської літератури, яка завжди ставила етичні якості людини понад усі її героїчні подвиги. Для «неокласиків» вік будь-якої пам'ятки мистецтва не мав значення — поезія високої проби завжди була для них сучасною, навіть коли її творці жили багато століть тому, вони вміли знайти в кожному такому вірші його безсмертну сутність. Прикладом вдумливого засвоєння класичної спадщини в поемі «Прокляті роки» може бути блискуча аналогія-паралель між «чорним вороном» — половчином-напасником і «чорним вороном» — знаряддям сталінської інквізиції як двома ворожими народові явищами.

Поема «Прокляті роки» сповнена справжнього драматизму, а проте її автор не піддається розпачу, намагаючись захистити від нього і своїх читачів. О. Бургардт знаходить розраду в речах, що їх несила знищити жодному ворогові,— в красі рідної природи та вічного міста (Києва), в зверненні до вищих духовних цінностей. Автор поеми виходить на герць, «піднявши заборола», його єдина зброя — влучна та вбивча іронія, якою він разить усе, що клянеться іменем Сталіна, і все, чим камуфлює свої злочини сам Сталін. Для поколінь, вихованих у бездумному пієтизмі до багатьох «святощів» сталінської епохи, здирання покровів з тих «святощів» нараз може здатися просто крамольним. Та, глянувши на справу через призму тих одкровень, які, будучи покладеними під сукно в роки застою, нарешті сказали свою виболену правду про сталінські злочини, мусимо визнати, що думка О. Бургардта має право на існування. Ми розуміємо, що вістря, наприклад, такої алегорії «як то людей в наш вік крушив і чавив пролетарський молот» спрямоване не проти пролетаріату чи його символіки, а проти купки злочинців, котрі, клянучись іменем робітничого класу, пролили ріки невинної крові. Що вислів «кривава чека» не є перебільшенням стосовно до тридцятих років, коли були повністю розтоптані заповіти Ф. Е. Дзержинського. Що іронія з приводу «шалених п'ятилітоκ» чи «розкиданих скрізь колгоспів» заперечує не потребу в колективізації чи індустріалізації, а виражає протест автора проти нелюдських методів, які застосовував для їх проведення Сталін. Що згадка про нові ієрархії, які виростають в надрах наркоматів і мають ощасливити пролетаріат майбутніх поколінь, не містить у собі нічого антирадянського, а є свідченням прозірливості автора, котрий ще тоді передбачив ту боротьбу, яку ми безуспішно ведемо з бюрократичним апаратом і нині. Що портрети Сталіна і Маркса на стінах збудованого з людських кісток «палацу для щастя люду» є не блюзнірством, а сумною констатацією того, що в будованому Сталіним казарменому соціалізмі не залишилося місця для ленінських ідеалів. Що нехіть автора до іспанських республіканців не є свідченням контрреволюційності автора поеми, а була реакцією письменника-гуманіста на розв'язаний ними терор (антипатію до республіканців того ж таки 1937 року висловлювали, між іншим, і такі безсумнівно прогресивні митці, як Б.-І. Антонич у «Слові про Альказар» чи Ю. Косач у новелі «Останнє втілення командора»).

В роки застою кожної з наведених суперечностей з верхом вистачало, щоб на невизначений час заморозити плани надрукування поеми «Прокляті роки». Публікуючи ж за львівським виданням 1937 р. сьогодні поему Освальда Бургардта, сподіваємося, що вдумливому читачеві не важко буде самому відсіяти полову упередженості від зерна правди. Адже перед нами документ епохи, написаний талановитою і чесною рукою очевидця.

ВОЛОДИМИР СТАРИК

С. Панич. Треба йти (Ходіння по воді)

МИХАЙЛО ШЕВЧЕНКО

Зелений Клин

ЗУСТРІЧ НА БЕРЕЗІ ОКЕАНУ

Вмочу ув океані ноги,
Прислухаюся до води.
Зелений Клин
приглухлий стогін
Докочує мені сюди.
І огортає плечі тепло,
І закриває очі вмить.
І раптом чую — серце стерпло,
І не болить, і не щемить.
Німе, мов зв'язане, тріпоче
Й само не може угадать,
Хто це такий мені на очі
Дві теплі руки наклада.
Хто це такий бентежно диха
І гріє руку у руці,
Хто так шепоче тихо-тихо
І завмирає на щоці?
А я шукаю, й не дістану,
І не знайду ніяк на звук
Ані її тонкого стану,
Ані її налитих рук.
Вона шепоче: ні, не треба,
Мене нема — лиш біль і щем.
Я не сама хилюсь до тебе,
Я тільки... духом і плачем.
Мене взяли краї похмурі,
Мене заплутали в лозі,
Я тричі втоплена в Уссурі,
Стократ зґвалтована в тайзі.
Стократ убита у роботі,
Стократ окрадена в піснях,
Стократ врятована в скорботі,
Стократ відроджена у снах.
Стократ відліплена у глині,
Стократ пробилась крізь бур'яни.
Я доповзала на колінах
На шлях назад — на океан.
Ти лиш постій і лиш послухай
І показатись не проси.
Але в ім'я святого духу
Мій дух з собою понеси!

ПОДОРОЖ НА ОСТРІВ РУСЬКИЙ

Мені здається, що втоплені ідуть
по дну на повен зріст.
Віктор Астаф'єв

Катер цокотить на острів Руський —
Глиб гвинтом розлузує на друзки.
Руки піднімаються з води.

Господи, хоч руки відведи!

Хай вони постануть з дна морського,
Може, допитаються у кого,

Як по них змивалися сліди...
Господи, хоч руки відведи.

Ніби поковзнулись із плаката,
Рук не розчепивши,— брат за брата
Так стоять на дні, мов на духу.

Під гвинтом, який молотить води,
Міцно обійнявшися, народи
Розгойдали моря глиб глуху.

Мавзолеї рухнуть і палати
Всім, хто ставить людство на плакати,
Вибивши з-під ніг святу святих...

Що ж ти молиш море? Ти не з тих?..
Що ж ти по кормі повзеш, мов юда?

Днища корабля торкнулись люди —
Він — залізний! — у руках притих.

Гладять руки днище безіменне.
Відчайдушно залилась сирена,
Налякавши в небі всіх святих.

Світ широкий, а на морі вузько —
Ніяк проплисти на острів Руський.
Корабель у відчаї застиг.

Ти пливеш, кораблику, куди?..
Господи, хоч руки відведи.

КЛАДОВИЩЕ КРОНШТАДТКИ[1]

...Все прагнем так — щоб викличио-парадно,
Щоб все розлого, широко-каскадно.
Каскади ГЕС, морів гнилі каскади,
Каскад АЕС і зон глухі блокади.

А я стою на кладовищі. Осінь.
Каскади сосен плачуть і голосять.
Вони в плачах, як люди, некрасиві.
В ногах у них лежать могил масиви,
Родів масиви — вилягли-померли,
Хрестів масиви на горбки зіперлись.
Нема родів — не буде їх відніні,
Мов одчахнулись враз від України.
Чи крикне птиця, чи заб'ється згадка,—
Здригнеться над могилами Кронштадтка.
Та не здригнуться, не заломлять руки
В джерелах роду Глухів і Прилуки.
Не вчують над Дніпром, як голосили
Ув уссурійських нетрях ті масиви.

---

[1] Кронштадтка — українське поселення поблизу Спаська-Дальнього.

Не стрепенуться ні жалі, ні ласка —
Хіба почуєш від Дніпра до Спаська?
Це ж як тебе, Вкраїно, рознесло,
Що ти не чуєш, гублячи масиви?
Масиви по Уссурі і по Лені.
Кубань яка! А Клин який Зелений!
Австралія, Америка, Канада...
Масиви, що лежать під Ленінградом,
Масиви, що ідуть, мов тінь за гробом,
Лишаючи в пилу своїм Чорнобиль.
Масиви та каскади, що віднині
Довік не повернути Україні.

Я там стояв — по всьому світу кликав
Народ всесвітній, свій народ великий.
І чув, як голосили юно й сиво
По всій землі розсіяні масиви.

ОТ ЗІБРАВ ХРИСТОС...

От зібрав Христос всіх дванадцять слуг
І перстом показав туди —
За небесний німб, за небесний пруг
Та зарайські свої сади.
І почав Христос та зайшов здаля:
Постарів я? Осліп? Змалів?
То ж таки земля? Так-таки земля?
І то люди там, на землі?
Ті, котрих я сам, сам нагодував,
А вони воздвигли собор
Та за хліб, який
я їм роздавав,
Відвернувши голодний мор?
Так чому ж тепер, голод лют коли,
Осідає їх до зими,
Заходилися не робити хліб,
А собор руйнують самі?
Відповів слуга:
— Може, інший бог
В християнський собор проник —
Щось узяв у борг, щось подав у борг,
Осквернив твій пречистий лик?
Другий крок ступив і сказав:
— Пусте!
Що про хліб, як нема сохи?
Кинеш зерня в твердь — хліб не виросте.
Але то також за гріхи.
Третій виступив і сказав:
— Отець,
Всі ми вищезнем до ноги.
Як собор впаде, нам, вважай, кінець.
Рушать купол чужі боги.
А четвертий знак потаємний дав
І сховався за інших сам...
І сказав Христос:
— Довга борода —
То не розум ще й не краса.
Розгубилися всі дванадцять враз,
Перед ним нагнули лоби:
Ти ж таки учив і земних, як нас:

Віруй, борг віддай, возлюби...
Накректалися, заспокоїлись,
Од душі, либонь, відлягло.
...Знав лишень один, що там коїлось,
Та його між них не було.

ЦВЯХ

Леоніду Вернигорі

Обійшовши гори й доли,
Розбудивши стуком страх.
Підійшов до мого столу
Опівночі рівний цвях.

— Бачу, брате, діло гибле.
Тільки й ладу, що живі?
Бач, розсипалося срібло
По небитій голові.

Що, любили й розлюбили?
Відвернувся, хто горнувсь?
Як боїшся — мало били.
Як боїшся — мало гнувсь.

Вчись-дивись, залізне тіло,
Шляпка склепана жива.
Били всі, кому кортіло.
Гнули всі, хто виривав.

І пішов по хаті колом —
Срібну музику роня:
Не заб'є отой ніколи,
Хто спочатку не рівня.
Підморгнув з-під капелюха,
Каблуком окреслив знак:
Ти сиди собі та слухай,
Слухай, битимуть однак.

ЕТЮД З РЕТРОСПЕКЦІЄЮ

Біло довкола — гуляє пурга.
Стогне хатина і стогне тайга.
В нетрях гуляє лихий людожер...
— Діду, а що на Вкраїні тепер?
— Спи.
Ніч відхрестилася, вік відстогнав,
Діда в чужинську могилу загнав.
Хвища регоче на всі голоси.
Муж на запалій могилі присів.

Муж на запалій могилі присів,
Знову старого в пурзі попросив:
Доки живу, доки ще не помер,
Що на Вкраїні далекій тепер?
— Все.
Хлопчик йому кожушину несе —
Хлопчик усе розуміє, усе.
Ставить йому на могилі приймач:
Татку, не плач.

Татку, не плач —
Купим калач,
Самі з'їмо,
А тобі не дамо.
Ручку крутнув — зашумів океан,
Брат із Канади озвався — Іван,
Брат із Австралії... космос протер...
Що ж на далекій Вкраїні тепер?
Хлопчик покинув приймач і калач,
Їж, наслухайся і тільки не плач!

СЛОВО

Осипляться блискітки
з вельможі і манекена,
Залишаться сповитки від тебе, як і від мене.
Із колоса виб'є ціп
зерно золоте й полову.
Один тобі цикне: цить.
А другий наступить: слово!
Довкола ж цвітуть гаї,
не вдягнені в слово пишне,
Гойдає твої жалі
не вигріта словом вишня,
Невпізнано крутить даль
ріка твоя безіменна,
І топить гулка вода
ворожі чужі знамена.
Один наступає: де
сховав свого слова чари?
Побачиш, як дим іде
в прямім сюртуку печалі.
А другий проткне язик
пощербленим лезом: досить!
І вишня зірветься в крик.
І гай услід заголосить.
Розігнеться, ніби пліть,
ріка — розметне підкову...
Побачиш — воно стоїть,
твоє непоборне Слово.
І враз поповзуть до ніг
обидва слідком полози...
Задумайся, хто зберіг
твоє чародійне Слово?..

ЛИМОННИК

Ця рослина в Уссурійській тайзі дає людині дивовижні сили.

Нарвавши дух в полоні гонок,
Спинюсь, пустивши поводи.
Зірву хоч ягоду —
лимонник
Мене підтримає завжди.
Та обійду тайгою коло,
Ліан зрубаю й бугили —
Немає ягоди, відколи
Отут надірвані були.

В снігах проб'юся сам крізь пущу —
Заступить очі каламуть.

Та прогризу лозу цілющу
І знов продовжу дальню путь.
Але ліані розказали,
Що пам'ятають знак тепла:
Відколи в глушлі замерзали,
Вам не залишили й стебла.

Я, не прихильний до покори,
Шляхів поницу мережу.
Не йду в тайгу шукати корінь.
Я сам стежки ті стережу.

Сліпці, на суші і на морі
Затямте правило просте:
Не дай-не дайте з'їсти корінь —
Він зацвіте, як відросте!

●

І ти мені тоді сказала:
Не пий горілки і, гляди,
Знайди отам сліди Узала,
Знайди Арсеньєва сліди.
І я не пив, що богом дане,
А дослухався ув імлі,
Як тяжко охкали кайдани,
Як смертно дихало з землі.
Як дріботіли серед ночі
З ножами дикими в зубах
Безмовні тіні поторочі
З гріхами на своїх горбах.
Як реготали в сірій піні,
Як умирали у портах
Відбиті діти України,
Пропаща сила у світах.

Не обдурю кохані очі,
З очей полуду іздіму,
Як смертно скрикну опівночі,
Як передсмертно обніму.

●

А золотий туман пливе і тихо блідне,
І схлипує услід йому вода.
А човен зник з очей — уже його не видно,
І в березі поблякла лобода.
І вимока ромен. І поле наготою
На холод юну душу нагорта.
І тягне з-за гори холодною сльотою,
І жде душа: нехай іде сльота.
Усе переживем. На вогнище сліпуче
Із нетрів вийде звір
і стане коло нас.
І схилиться над нами чорна круча,
Під котрою Макар
іще телят не пас.
І днина днина — ані жалю, ні страху
Нам не навіє вітер і віщун.
Ми обігрієм звіра-сіромаху,

І круча нас прикриє від дощу.
Й помітим: вдалині,
у хмарі поночовній,
Скидаючи важкий туман з плечей,
На вогнище пливе
один плавець без човна...
І нас під лікті підштовхне ромен.
Ми кинемось у берег,
підем плавно
По водах, де гойдаються хвощі.
І вихопим його, і буде йому славно
В осіннім тумані, де вогнища й дощі.

ПІВНІЧ

Я гукнув тоді вдаль:
— Ти куди? —
Владно, коротко, строго.
— Я туди, де немає слідів
І не буде дороги.

Я сказав:
— Зупинись, там нема
Ні гіркот, ні печалі.
Там камінна і вічна зима...
— Я ще далі.

— Але ж далі лиш морок пустий
Закотився в провалля.
Простогнала:
— Не муч, відпусти.
Я ще далі...

НУ, ОЦЕ І ВСЕ...

Спаськ-Дальній. Секретарю міськкому партії

Пам'ятайте, Катерино Силівно:
День такий! І далеч золота.
Відлітаєм.
Збуджено-красивими
Забирає на крило літак.
Десь на мить над сопками зависнемо.
Соняшники гривами труснуть.
І земля до нас озветься піснею,
Вам самим не даючи заснуть.
Закурличуть літаки над Ічнею,
А під серцем болі зажурлять.
І огорнуть тугою довічною,
Розгубивши в світі журавлят.
Ви в своїх паперах запаперена,
Замкнута в параграфах на звіт,
Скинетесь окрилена й оперена,
Вперше так готова у політ.
Вперше знята тугою полинною,
Кинете міськкомівський карниз,
Теж пролетите над Україною,
Сірооко дивлячись униз.
Понад отчим полем, понад вигоном
Сіро заламаєте крило.
І сльозою поллєте незмигливо

Все, що в вас було та відгуло.
Не зімкне вам крила холодною,
Очі не заступить вам сльота.
Хто у світі не лишавсь людиною,
Той на рідні землі не літав.
А поки що помах крил на обрії.
Соняшники гриви підвели.
Ну, оце і все. Словами добрими
Ви нас провели, мов пройняли.

ДІАСПОРА

Росли тополі кронами на захід,
Немов тяглися тужно за хребти,
Немов душею рвалися — іти! —
На віщий звук, на рідний глас, на заклик.

Чому ж ти рук навстріч не простягла,
Чом не зробила те, що не могла?
Їх океанний вітер підганяв,
Але не міг зірвати, то обняв
І сам завив од туги і печалі.
...Під'їло корінь глеєм і одчаєм —
Попадали. Як вершник із коня.

Оце вони, твої, Вкраїно, креси.
Оце вона — діаспора така.
Ти вслід гукаєш: відродись, воскресни! —
З супутника, із неба, з літака.

Нове пагіння вибухло з коріння —
Зелений клин огляиуло з полів.
Пагіння чує голос український,
Але воно не розуміє слів.

Оце твоя діаспора, оце.
Прийди, загляиь діаспорі в лице,
Протри свої скляні учені очі:
Оце кислате і плечисте — хлопчик,
Оця билинка — дівчинка оце.

Вони не гнуться вітром за Урал.
Вони нічийні на вітрах студених.
Їх навіть бог окрав і покарав
За те, що ти їм не дала імення.

Наворожи їм слово
                        і сліди
У материнське лоно проклади,
Наплач їм сліз і пробуди їм спрагу
До вірності, до слави і одваги.

Ти їм одна надія і опора...
Діаспора?..
                У глибині душі
Ти відчуваєш — спора!
                                Поспіши
Подати руку, де, в сльозі не вмиті,
Вигнанці голоду, не баришів,
Стоять твої, Вкраїно, рідні діти.

Юрій Мушкетик

Оповідання

Б У Р А Н

Батько купив жеребця на ярмарку в Борзні. Звали його Буран. Був він сивий у яблуках, білокопитий, з зіркою на чолі, і батько, завше похмурий, вироблений, темний з лиця, тішився ним, як дитина. Може, вперше за життя прояснів чолом, і на спечених, смажних вустах з'явилася усмішка. Його міжбрів'я перекреслювала глибока-преглибока риска, яка надавала йому вигляду суворого, навіть злого (хоч насправді злим він не був), тепер, здавалося, й вона поменшала. Якось він навіть не стримався, підкахикнув і, підморгуючи одразу всім нам, дітям, сказав:

— Ну, горобці, нарешті заживемо.

Батько вигородив для Бурана окреме стійло, кожного ранку чистив жеребця шкреблом, а потому ще й солом'яним віхтем, і шерсть на Бурані відливала сріблом. І всі ми, діти, не могли намилуватися Бураном, пишалися ним перед сусідами. Було нас у батька шестеро, п'ятеро хлопців, тільки одна дівчина. Я найстарший, вже одружений, і мали ми з жінкою, Одаркою, хлопчика двох років, а що на свою хату зіп'ястися не могли, жили при батькові та матері. За мною йшов Мирон — п'ятнадцяти років, а далі дрібнота — Клим, Арсен і Андрій. Дрібнота то дрібнота, але всі вже їли свій, зароблений власними руками хліб: орали, волочили, пасли скот, гуси, поралися на городі — працювали од темна до темна. Верталися ввечері з поля (землю отримали за радянської влади), падали на солому, й батько та мати будили всіх нас уранці штурханами. Й не мали ми ні їжі доброї, ні одежі ошатної. Полотняні сорочини, полотняні, пофарбовані соком бузинових ягід штанці, всеньке літо босі, на стерні одягали постоли. Щоправда, був у нас гарний сад, отож з нього в літі мали вишні, порічки, яблука та груші. Шматок хліба і яблуко — увесь сніданок.

Буран мовби засвітнв наше жнття рожевнм світлом. Щоправда, його иаймеиня ие відповідало вдачі, був він спокійний, тихий, покірний — тягловий. Справио ходнв у аозі і а плузі, і вся наша малеча їзднла на ньому верхи, іноді по двоє, а то й по троє. Любнлн ми їзднтн на ньому, був у иас ще одии иінь, Гидио, так у того хребтиив як тернниця, старий, та ще й з норовом, задере голову-иоробиу, й спробуй одягти на иього хомут, поведеш на ніч, почпеш путатн, а він розставить ногн й тоді ходить спутанні неначе без пута, тільии й зяай завертай з чужих оасів та конюшини. А Буран і в роботі тяговитий, і а ході краснвий, і сумириий та лагідиий, і аж тягиувся до дітей. Неначе розумів щось, неначе мав душу.

Але саме Буран став причииою нашого найбільшого лиха, нашої біди, нашого краху. Бо як почалася иолектнвізація, батьио спочатку відмовився записатнся до колгоспу. Все через Бураиа. Шиода йому було віддавати жеребця, з яким ми сталн спраажніми хазяїнами, поважаннми у селі господарямн (дехто так навіть заздрив иам за жеребця, й це потім таиож спрнчиннлося до того, що з иами вчнннли), ие нахазяїпуаався, не иатішиася ним і — затявся. І обклали иас тоді по-твердому — в п'ятдесят пудів. Вивезли ми з батьком ті п'ятдесят пудів, одначе не минуло й двох тижнів, як приеслн иовнй обклад — иа сорок пудів. Батько стемніа лицем до чориого, похилив голову, й повигрібали ми з засіків та кадовбів геть-чисто все. А наступного вечора, вже яи добре стемиіло, стежкою з городів прийшоа до иас сеиретар сільради Никодим Ступак, наш далекий родич. Мати завіснла рядном віина, батько засвітнв моргуиа, випнлн воии з батьком по чарці (й мене посадовили за стіл), і Нииоднм сказав:

— Послухай, Харитоие, моєї ради — утіиай з села.

Батькові очі полізлн на лоба, його аж перекособочнло всього, й він запитаа:

— Як це-атікати? Кудн?

— Кудись... Колись чнмало нашого люду поїхало на Запоріжчину, і в Сибір також, під Омськом і моя сестра, Ганиа, живе. Не зиаю... Люди втіиають. Це не дощ — ие пересидиш і ие одиупишся. Обкладуть зиову. До повного розору. Бо... уиазаніє таке з самої горн. Усіх, знацця, або сюдн, або туди. І в колгосп тебе тепер уже ие приймуть, якби й схотіа, запнсаний ти у враждєбний елемеит, у куркулі, й запнсаний кріпио. Коли б ти з'їхав, то, може, Микиту — (себто меие) — і всіх твоїх прийняли б до колгоспу. Вони скажуть: ти їх не пускаа. Мо, й пожаліють.

Батьиові голова похнлилася на самі груди, й він нааіть забув налитн в чарки. Налнв я. Ступаи випив, а батько ие доторкнувся до чарки. Мені стало його шкода, хоч не все я розумів у тому, що відбувалося довиола, темнні був у політиці, ходив пустопаш по вершках, а не прн корені. Сказатн правду, не повірив я в Ступаиові слова. Не повірив і батько.

— Про яиий новий обиклад тн гомоиши? Немає в меие ні зернннн. Не знаю, як і перезнмуємо. Нехай ідуть у комору, шукають. Люди ж аони, чн хто...

Ннкоднм, тепер уже сам, иалив собі ще одиу чариу, випив і взявся за кашкета.

— Роби як зиаєш, Харитоие. Я тобі сказав усе. Тількн ж того... не бовиніть кому-небудь, з яиою балачиою я у вас був, иабугромував тебе.

Новий обклад приеслн через три дні. Знову на сорок пудів. Всеньку ніч батько просидіа за столом, так і заснув, схиливши голову иа рукн, а враиці заходився рихтувати в дорогу воза — міняв мілкі драбнии иа глибокі. Це було в суботу. Насипали ми повен віз антоиівии, а в иеділю адосаіта запрягли Гнідка, припрягли на орчику (в старій шлеї, хомута батьио пошиодував, хомут вже ие вериеться в хазяйство) Бурана й аируши ли у Калачівиу, иаше районне село, иа базар. Батьио вирішив продати яблука та Бурана, сплатити податок, щоб таинм чнном заразом позбутися й людсьиої заздрості, бо здавалося йому, саме через Бурана наарнпилася иа иього влада. Приїхали ми а Калачіаку, а там люд плавом плаває, і все, як то кажуть, продавайли, а поиупайлів майже немає. Продають ионі, корови, овечин, свипі, полотно і пряжу, олію і шерсть. На яблука иаші ніхто й не погляиув, батьио зсипав їх за безцінь у рундук крамарю Зямі, та

й той узяв їх тільки з поваги до батька, через давнє знайомство — батько завжди купував у нього дьоготь, гвіздки, цунор та все інше. Ниньки для самого Зями наставали скрутні часи.

На Бурана покупців не знаходилося. Підходило чимало люду, попитайли та подивляйли, як казав батько, поплескували жеребця по крутій шиї, прицмокували губами і... йшли геть. Продав батько Бурана за півціни циганам — де там за півціни, за дешицю. Не хотів продавати циганам, але й боявся вертатися з жеребцем у село. Та й що мав діяти?

Коли ж ми стали приціньюватися до хліба, то виявилося, що грошей у нас вистачить хіба що на половину обкладу. Батько чухав потилицю, бідкався (вперше в житті я почув від батька скрушні слова зітхання, був він чоловік твердий, спокійний), а потім сказав:

— На ту неділю в Ніжині ярмарок. Не може бути, щоб і там хліб стояв у такій ціні. Подамося туди.

З тим і поїхали з базару. Одразу за селом повернули з шляху на лісову дорогу, нею значно ближче до села, шляхом люди їздять пізньої осені, коли лісові баюри та колдобини виповнюються твариною так, що вози в них тонуть по драбини,— батько мовчав, правував у передку. Я мовчав теж, опустивши ноги з полудрабка, лузькав насіння. Було б неправдою сказати, що скруха так вже їла моє серце, думав: якось воно обійдеться, уладнається. Поки хтось є поперед нас, поки ми за чиєюсь спиною, спокійні й безбурботні, й думи наші не такі гіркі, й одвічальність менша.

Либонь, за нами сочили ще на базарі, бачили, як ми продавали жеребця. Вискочило їх кілька в найглухішому місці, біля Баглаєвої рудни, кинулися навперейм, один ухопив коня за гнуздечку, інші рвонули до воза.

— Стой! Злазь з воза!

Я не встиг отямитися, охмолостатись, навіть мало що зрозумів, а батько вже періщив пужалном по крижах Гідна, й той схарапудився, відкинув голоблею того, що вчепився в гнуздечку, й ошаліло помчав по дорозі.

— Падай, падай на воза,— звкричав мені батько, і я впав, скоряючись тому крикові, обличчям у солому. Віз торохтів, скрипів, його кидало на вибоях, на кореневищах дерев, яке пообплітало дорогу. Я вчепився в полудрабок і заплющив очі. Позаду щось ляснуло, трісиуло, тьохнуло, а віз торохтів, гуркотіли кінські копита й вітер свистів мені у вухах, виривав з-під мене солому. Потроху кінь стишив біг, я підвівся і занімів з жаху: батько лежав боком у передку воза, і з його шиї, ближче до вуха, збігала кров. Віжки він міцно затис у мертвих руках. Я звкричав і знову погнав коня гатала, вже й не знаючи для чого. Так і примчав змилений Гнідко додому зі мною і мертвим батьком.

Похорон батька, тусн, щем — все інше забулося за тим, все відлетіло кудись. Мати і баба, материна мати, плакали невтішно, малеча принишкла, полякалася, здавалося, подрібнішала ще дужче. Я ходив неначе в тумані, робив роботу і не помічав, що роблю. Й коли в неділю, одразу по дев'ятинах, до мене прийшов виконавець з сільради, я не здивувався й не злякався, мовчки, нічого не запитуючи, пішов за ним. Він повів мене не до сільради, а до сільбуду — колишньої попової хати. В сільбуді було повно людей. Мене завели на колишню попівську кухню й сказали, щоб посидів тут, поки покличуть. Там сиділо ще двоє, один — сільський багатій Рало, другий — чоловік бідного статку, Коломийченко. Я знав, що Коломийченко, як і мій батько, не записався до колгоспу, й ось тоді вперше сполохано тьохнуло моє серце.

Першим покликали Рала, за ним мене. Став я перед столом, застеленим червоною шматиною, а за ним троє. Двоє наших, голова сільради Іващенко та сільський активіст, колишній партизан Липейко, посередині незнайомий, дрібненький, з клинцюватою борідкою, рідевьким, з просивиною чубом та незмигними, круглими очима чоловічок.

— Чому не здав хліб? — густим басом, який не пасував до такої статури, запитав незнайомий чоловік.

— Бо нема його, і батька вбили бандити,— не знати чому додав про батька, мабуть, щось у мені хотіло розжалобити суддів.

— Контра був. Свої, мабуть, і укокошили,— кинув Липейко.

— Злісний саботаж, опір органам влади, агітація проти колгоспів — п'ять років ув'язнення і п'ять поразки в правах,— сказав той, що з борідкою, і переклав з одного місця на інше червону папку.

— Я не розводив ніякої агітації,— це все, що вдалося мені сказати, бо мене не слухали.

— Заперечень немає? — Той, що з борідкою: — Іменем закону...

Кілька чоловік у залі зааплодували. Не знаю, що тоді робилося зі мною. Чи я так і не втямив усього, чи все ще був приголомшений смертю батька, але сприйняв присуд без розпачу, якось отупіло, майже байдуже. Коли знову опинився на колишній попової кухні, туди вийшов голова сільради й сказав виконавцеві:

— Запряжи коня і одвези його в Калачівку, в допр.

Аж тоді заболіло мені, зануртувало в грудях, як стали мене збирати дружина, мати, баба, як почали плакати та приголошувати. В тяжкій зажурі, в печалі виїхав я з дому, з думками про те, як же вони житимуть без мене — три жінки та шестеро дітей. Як вони житимуть!.. Того не можна було уявити. Вже пізніше довідався: наступного дня по моєму арешту прийшла «Червона мітла» — комсомольці, активісти, забрали все до решти — корову, овечок, підсвинка, курей, кожухи та рушники, полотно, плахти зі скрині, все-все, повиламували та порубали двері, повибивали з рамами вікна й розвалили піч — щоб, значить, куркульська сім'я не могла зимувати в тій хаті. Казали, що робили це з реготом і свистом і гармошка грала в дворі. Боже мій, все це були знайомі люди, парубки, чому ж вони таке вчинили, що з ними сталося, що навлило їх такою люттю, таким немилосердям? Я ж їх усіх знав, здоровкався кожного дня, декого пригощав цигарками під рундучком крамниці, й вони пригощали мене. Ну, нехай би й далі били ікони, складали частівки на попа, а то ж...

Моя дружина з малим пішла до своєї матері, моєї тещі, жінки доброї, сердобольної, бідної, жила вона в хаті, де в сінях немає стелі, а бовдур приліплений просто до стіни. За кілька днів забрали вони туди і всіх моїх братів та сестру. Як жили, це окрема й вельми сумна та гірка, як казали в давнину, повість.

Я ж опинився в калачівському допрі, це були дві кімнати-камери, розділені дощаною перегородкою. Спочатку було там нас небагато, спали на нижніх нарах, а потім почали напихати й напихати камери людом, що вже не вміщалися ні на верхніх нарах, ні під нарами, лежали покотом на долівці, що й ступити було ніде,— і все то злочинці такі, як я, жодного вурки чи бандита. Хазяїни, багатші й бідніші, хто не пішов до колгоспу чи хто мав більше як двоє коней або пару волів. В п'ятницю пройшла чутка,— в тюрмі теж багато чого відомо,— що в понеділок нас поженуть етапом на Чернігів, повантажать у вагони й повезуть туди, де майже увесь рік літають білі мухи.

Одначе, коли в понеділок нас підняли та почали виганяти на подвір'я, виявилося, що троє ув'язнених з нашої камери не можуть встати. Покликали лікаря, й той сказав, що в них тиф-сипняк. Етап відмінили, тих трьох забрали, нас вернули назад до камер, на карантин. Потому захворіло ще двоє, їх забрали теж, а далі хвороба вгамувалася. Протримали нас ще два тижні, а тоді вивели, й кінні міліціонери погнали кудись за Калачівку в напрямку Чернігова, далі повернули на давній Чемерський шлях, зі шляху знову на путівець, йшли ми цілий день, а пізно вночі опинилися на краю незнайомого лісу, де стояли якісь будівлі, хліви та клуні. В одній з них нас і замкнули на ніч. Вранці виявилося, що нас пригнали в підсобне господарство ДПУ, колишній панський маєток, на роботи. Поглянули ми на те господарство й узялись за голови: садиба, будівлі багаті, стайні й корівник, а корови майже не дояться, коні худі, захарчовані, найгірше ж у полі. Вже осінь, а хліб не кошений, зерно наполовину осипалося, сіна ані стіжечка, картопля заросла бур'янами. Та й звідки взятися ладу: депеу присилало по взводу один одному на зміну, тільки декілька чоловік постійних робітників, та й ті не господарі здебільшого, а хто прошпетився

на тій своїй службі і їх у покару послали в це захланне господарство, в глуху глушину.

Ми наклепали та вигострили коси, побрали граблі та вила і як жухнули (знудьгувалися дядьки за роботою, знаходили в ній хоч якусь розраду), то менше ніж за тиждень скосили та звезли хліб і взялися до трави. То вже, правда, була не трава, а нежер, поброкзовілий од дощу та вітру, коса його не тяла, але що було робити. Засіріли по лузі копиці, а далі почали метати стоги. Начальник господарства, Рижковський, бігав повеселілий, потирав руки. Був це надзвичайно опасистий, череватий чоловік з великою, вголеною до синяви головою, такий тілистий, важкий, що, здавалося, йому й крок ступити важко та лінько, насправді ж він крутився, неначе дзига, вдачу мав жваву, непосидючу: «давай-давай» лунало його улюблене то тут, то там; «давай-давай» — то не тільки заклик, давав він частенько і в зуби. Але якось так, без злості й мстивості. Бувало, після того навіть перепросить: «Вспильчивый я, ребʼята, характер у меня такий, не обіжайтесь і не обращайте вніманія».

Дав він якось у зуби й мені. Дав ні за що. На той час мене часто посилали до конюшні на поміч конюхам — помітили, що я люблю коней і коні мене слухають, там служили тільки працівники ДПУ та вільнонаймані, зеків туди не допускали, щоб не підсипали в жолоби отрути чи не вчинили ще якоїсь диверсії, мені виявили особливу довіру, але й то здебільшого тримали біля гною. А тягло мене до конюшні ще й через те, що там стояв Бурак. Як він туди потрапив — одняли його в циган, перепродали цигани якомусь заможному господарю, а того розкуркулили, хтозна, але це був він, хоч і вельми занехаяний, спав на крижах і аж зачучверів. Він мене впізнавав, але я не подавав і знаку, що це колишній мій, наш жеребець, аби не потяглося від нього якоїсь ниточки до мене, бо, знову ж таки, хтозна-яким побитом він сюди потрапив. Іноді, коли нікого поблизу не було, підкидав я йому свіжої, осіннього укосу конюшини або сіна. Чимось мене Бурак трохи відлякував, відштовхував, але чимось і приваблював, роїлися всілякі думки, згадував, як ми його купили, як радів батько та яке лихо сталося потому. Я помічав, що Бурак став трохи не такий, яким був у нас, тоді він не знав ні батога, ні навіть окриків, а тут вже спізнав усього, у нього виявлялися злий норов і непослух. Отож одного разу пиряю я гній з купи біля хліва до компосту, а вільнонайманий конюх запрягає в коротенького, на ресорах возика Бурака для Рижковського. На самому початку Бурак заступив голоблю, й конюх ввігонув його дугою по крижу, далі жеребець стояв неспокійно, а конюх злився, й запряг його абияк. Запряг і пішов до конюшні. Рижковський вибіг, поглянув і — торох мене кулаком під ребра.

— Оце так... мать... кості... дишло... запряг жеребця?

Воно й справді, клешні хомута не стягнені на цілу чверть, від чого дуга похилилася назад, черезсідельник провис.

— Та я й за ворота не виїду,— кричить Рижковський.

Довелося сказати, що запрягав жеребця не я.

Рижковський матюкнувся ще кілька разів, а тоді сказав:

— Перепряжи!

Я перепріг. Найважче мені затягувати супоню, бо в мене на правій руці немає великого та вказівного пальців. Втратив я їх давно, ще в девʼятнадцятому році, підлітком. Мій дядько, рідний батьків брат Трохим, був у партизанах, жив у лісі, й батько іноді звикдав туди кілька мішків картоплі, буряків або й пшона на куліш. Туди віз картоплю, там набирав хмизу. Того разу йому нездоровилося, й він послав мене. Сказав, куди їхати, на яку просіку, картоплю в мене заберуть, а я навантажу воза хмизом. Приїхав я на те місце, справді, вийшли з лісу дядько та ще четверо партизанів, розібрали по клунках картоплю, попрощалися й пішли. Щойно я почав стягувати до воза хмиз, як невідь-звідки налетіло четверо вершників, всі на добрих конях, всі в коротких кожушках і почали на мене кричати:

— Де партизани? Де вони?

А один, у кудлатій шапці, потягнув мене шаблею, обушком, по спині,

що в мана всередині аж каакнуло. Я щось белькочу, кажу, що нічого не знаю, тоді той, у шапці, мвтюкнуася ще кілька разіа і до іншого:

— Забирай коня!

Я злякаася — що ж це буда, як я аернуся додому без коня, кинуася напeрад, ачепиася а поаіддя. Й тоді той, у шапці, з усієї сили брейояуа шаблею по повіддю й по моїй руці. Я закричав — страшно, на весь ліс, і той мій крик почули партизани, либонь, одійшли зовсім недалеко, анскочили аони на дорогу гоніа за даоє позаду й почали стріляти. Вершники вперіщили нагайками коні — й ходу. Прибігли партизани, прибіг дядько, схопиа мена за руку, з якої ціаками била кроа, а далі амить розбувся, онучами пареа'язаа, скрутив покалічену руку, кинуа мене на воза й погнав на село. На краю села скочив з воза, сказвв:

— Далі я їхати на можу. Праауй просто до фелшерв.

Фельдшер руку облиа йодом і перебнитуааа. Отако я лишиася без даох пвльціа. І тепар, коли запрягаю коня, мені найаажче затягуаати супонію. Ала я апарся коліном у клешнию хомута, затягнуа її до кінця. Дуга аж дзвеніла. Поаіддя я приа'язаа до колечка яа дузі. Отеси натягляся ріано. Віжки пропустиа через гужі.

Рижкоаський ударна рукою по дузі, бринькнуа пальцями по черезсідельнинку, цокнуа язиком:

— Єито да. Сідай!

Я сіа, але аін забраа аіжки з моїх рук.

— Правлю я сам.

Він і спрааді майже зaaжди прааив сам, а я годуааа та стеріг жеребця, запрягаа, аипрягаа, чистиа, мазаа коломаззю колеса воза та аистеляа його сіном. Става кучером Рижкоаського. Уподобаа аін мене, хоч, як я аже казаа, іноді міг огріти по потилиці. Здебільша ні за що.

— Характер у мене такий,— казаа. — Не підлазь під гарячу руку.

Їздили ми з ним скрізь, у район, а область, аж у Киїа. Майже асіх інших хазяїніа, забраних зі мною і пригнаних сюди, даано кудись поодпрааляли, а я вса служиа у Рижкоаського. Пощастило мені, можна сказати, неймоаірно, і служиа я Рижкоаському, як самому господу богу. Одивче возиа я його не тільки по службі. Унадився аін до однієї удоаиці а Калачівці (її чолоаік загинуа на польському фронті), їздили ми туди потайки, бо ж мав аін жінку а Черніґоаі. Під'їздили до Калачіаки аід леаади, за якою починалися городя, там ще тополі стояли, я лишааея з аозом під тополями, а Рижкоаський — стежкою до хати.

Частенько залишааея там надоаго. Я спаа або стругаа щось — зубці для грабліа, ручки для серпіа — для того ж таки підсобного господарства ДПУ. Іноді Рижкоаський лишаа мені якусь газету, і я прочитуааа її геть усю. І вса одно лишалося багато часу, й починали лізти а голоау асілякі думки, і проганяа я їх скільки міг, а аони одивкоао тислись до голоаи й каламутили мені душу. Чого оце я сиджу тут, за віщо мені оця кара, адже я не зробиа нічого злого, нікого не покривдна, і парубком буа сумирний, і з дружиною жиа у злагоді, й владі не заадаа ніяких збиткіа. Я знаа, що ні до чого доброго на додумаюся, й почаа боятися, аби не додуматись до чогось лихого, тож набирав роботи усякої й капариа біля хомутіа, шлей, ушивальникіа, стврих чобіт, плів з лика постоли. Газет більша не читав, бо писалося в них, як гарно скрізь по нашій землі жиауть люди і як справедлиао ачинили аони з такими аорожими алементами, як я. А я на почуваася, не міг почуаатися аорожим алементом.

Спочатку ми з Рижкоаським їздили а Калачівку аозиком, а далі саньми-козирками. И почаа я мерзнути, а одного разу так трохи не замерз зовсім. Заснуа, укублиашись у сіно, й добре, що нагодиася Рижковський, розкутурхва та розтер горілкою. Наступного разу аін забраа мена до хати. На до хвти, в до кухоньки, будиночок буа збудоввний по-городському, з холодним коридором, теплим передпокійчиком, з якого одні даері одчиналися до кімнати, другі — до кухні. На кухні я й сидів. Іноді Антоніна,— так заали господиню, полюбоаницю Рижкоаського,— налиаала мені аеликий залізний кухоль чаю та клала лусту білого хліба. Я випиваа і дрімав, схилиашись на лутку аікна. Вікно аиходяло а городи. І ось так одного разу дрімаю я, поклааши голоау на руку, й щось мене

моабк штоахвє зсередини, квиудить, не две засиути, й вчулося мені якесь шемріния, а двлі іржвиня коня. Може, думаю, заплутався у віжкєх. Вийшов иеквапом з хвти, погляиуа, а Бурвив иемає. Я під тополі, в твм тільки саии дугу викреслили по сиігу, іиеєм присипвиому. Киичувся я до будиночка, застукотів у кімивтиі двері.

Бив тоді мене дуже Рижкоаський, вибив зуба, й сукровиця потекла з вухв, а тоді турнув з гвику й сказав, щоб я щез з його очей і що він мене, коитру, все одио докоиве.

Вийшов я иа леавду, ства і думвю, й думки всі розлітвються, як гайаорония сполохаие. А в душі неиаче в льодовиі. Все там замерзло, все там мертве. Майиула думка втіквти, але куди? Без пашпорта, без будь-яких документіа, без копійки грошей у кишеиі... На перший-ліпший ствиції мене схопить міліція. Майиула иввіть була думка зияти паска та звчепити иа гілці тополі. Життя моє нікчемне, доля моя темиа, без просвітку попереду. А далі ще одиа гадка прнбнлася до голоан. Світ живе чутками. Коні вже крадеио по бвгатьох ближніх селах. І колгоспиі, і коопервтнвиі, асіляких іиших господарств. Кому аони потрібиі, де їх збуввють, того сказвти ие міг ніхто, а от подейкуаали, що переховуввио їх у Чечковому лісі. Ліс я той добре зивю, їздив туди ие рвз по дровв. Але зврвз зима, де можуть перебиввтися крадії? Є твм два хутори, на одному живе лісник, в иа другому дві сестри, удови, в обох чоловіки погииули в громадянську. В одиієї є хлопець літ триивдцяти-чотиривдцяти. Стрвшио, либоиь, жити в лісі, а аони живуть.

І подався я до того лісу. Не дорогою, а иаапрошки, полями, по глибоких сиігвх, які стужавіли, провалювалися, через звмети, лісові буреломи.

Неподалік від хутора удовиць вийшов иа дорогу. И серце мені звстуквло, і чувся його стукіт аж у аухах, і жарко мені ствло до ввжкої, радісиої і тривожиої задухи, хоч і до цього був у поту аід довгої ходьби. Я упізивв слід ивших саней, були воии з підрізами, иабитимя иа полозки, щоб не ходили саии в звтоки, й підріз ив правому полозку з визубием. Довго я кружляв довколв хуторв, то поривався до плоту, то стрямуваа себе — Бурвив я побвчяв під повітиою, віи стояв розпряжеиий біля свиней, жував сіно. Я боявся, що він, звчувшн мене, іржаииям ивкличе крадіїв, бояася собвки — иа хуторвх, та ще в лісі, завше люті, сторожкі пси. Я андиалявся з-за плоту, й щоб хоч трохи погвмуввтн стрвх та гарячий дрож у тілі, лизав з плоту колючий сиіг. Собак ие було видио — мвбуть, подвлися десь у ліс, а в хаті світилося, було видио крізь завішене вікио — вже иаступили сутіики. Я подумав, що злодії звпивають удачу. І тоді я зважився. Швиденько переліз через пліт, притьмом шасиув під повітку й одразу ж поклаа Бураиу нв хрвп долоню, потисиуа, почухав за вухом. Він був у хомуті й сіделці. Вмить иакииув иа голоблі гужі, стягнув супоиою, черезсідельиика ие підв'язуввв — розвериувся й ие двором, в просто через плотик, де він був найиижчий і майже до вершечків кілля приметеиий сиігом, спрямуввв коия в ліс. А далі иа дорогу, в далі стукіт копит, свист аітру, вищаиия полозків та мяготіиия дерев, які, здвввлося, гналися за миою.

Під'їжджаючи до господврствв, я думвв, що Рижковський ще позбиткується з мене й прожене з кучерів, в він реготався як божевільний, і його гладке тіло трясло́ся, як холодець, й тусвв мене кулвком під ребра тв все вигукуввв:

— Твк тн обікрав самих злодіїв.

И двлі заповажаа мене ще дужче. І їзднлн ми по райоиу, і в облвсть, і заїздили до Аитоиіии. Морози були ще лютіші, але я припасував двв цепки, одиим примикаа Бураиа за шию до тополі, другим — до тополі ж саики за опленю.

И мвв я чнмало волі, посилав мене Рожковський зі всілякими дорученнямн свмого, й иавіть відпустив один раз додому иа два тижні, нвписавши відповідиу довідку. Того ж вечорв мене звбрвли з дому, тобто з тещиної хвти, до сільради й хотіли аідправитн далі, в рвйон, але иа той чвс ивгодився в сільрвду директор школи, й звериув уввгу иа довідку,

й показав пальцем голові сільради та міліціонеру на слова: «співробітник господарства ДПУ».

— Дивіться, хлопці,— мовив він до них. — Все-таки «співробітник ДПУ», і печатка справжня.

Мене відпустили, й відпустку я добув у сім'ї.

А потім знову їздив з Рижковським і без нього, за його дорученнями. І настав важкий тридцять третій рік, і мав я можливість завертати сутінною порою до тещиної хати й закинути з півпуда пшона, або оклунок картоплиних лушпайок, або хоч круг макухи, потовкши його двопудовою гирею в ночвах. Найчастіше ж привозив вівса, коли б мене упіймали — овес для коня. Мати й дружина пекли з нього овсяники. І всі разом кожного разу чекали мене, як бога. Важко вони жили, так важко, що я, ковтаючи хоч і рідесеньку житню затірку, не раз потай солив її сльозьми, думаючи про те, що мої в селі не їли вже котрий день і що баба зовсім спухла, а Харитинка стала як свічечка, очі в неї неначе провалля на той світ.

Багато тоді перемерло люду в селі, мої ж мати та теща вижили. Померла тільки бабуся, бо віддавала все онукам. А Харитинку я з того світу витягнув. Вона вже не вставала й тільки дивилася великими синіми очицями. Раніми ранками, коли всі ще спали, я чистив корівники, носив віжками од стогів солому та сіно, й корівниці потай наливали мені в півлітрову пляшку молока та ховали його в гної. Бо все інше молоко возили в Чернігів, у ДПУ. Тим молоком я одпоїв Харитину.

Як вийшов строк моєї кари, видали мені пашпорт, але сказали, що я не маю права жити в своєму районі і в усіх великих містах. Попрощався я з Рижковським, попрощався з Бураком, аж пустив сльозу — це ж таки за його допомогою витягнув я з тридцять третього свою родину, й поїхав за Білу Церкву, але й по малих містах, і навіть по селах з тим пашпортом мене на роботу не брали. Й нічого мені не лишалося, як вернутися до Рижковського та запитати поради, як мені жити далі на світі. Рижковський сказав, що тут мені лишитися не можна, та й його самого переводять на іншу роботу, в іншу область. Але написав він записку до свого знайомого начальника такого самого господарства в Бучі під Києвом, і там узяли мене вільнонайманим конюхом. Через рік дали мені в бараці кімнату, й забрав я туди жінку та сина, а також Харитину. Брати лишилися в селі, допомагав я їм скільки міг. У Бучі застала мене війна, мене не взяли на фронт, а взяли до трудової армії, і всю війну я працював у мостовій бригаді. Знову ж таки з конем, підвозив колоди, дошки, шпали і все інше, що перемелює в своїх страшних зубах на порох війна. І коли бачив світлого коня, та ще в яблуках, обов'язково згадував Бурака, од якого й почалося все моє важке, бурякове життя. Братів моїх послали на фронт. І всі вони загинули. Клим — десь під Новоградом-Волинським на самому початку війни, Арсен під Курськом, Андрій під Варшавою, найстарший, Мирон, пропав безвісти. На гранітній дошці, яка почеплена на пам'ятнику в центрі нашого села й на якій списані прізвища всіх сільчаків, які загинули на фронті, їхніх імен немає. Голова сільради не дозволив вписати їх у той сумний і славний реєстр, бо вони куркуленки.

ДВОРЯНИН

Все життя Прокіп Миниченко сутужив на землю. З думками про неї вік лягав на широкий піл, на якому замість подушок на всю довжину була збита дерев'яна примосточка, земля йому снилася вночі, з думками про неї прокидався. Робив як проклятий, вганяв у пекельну роботу жінку та дітей, економив на чому тільки міг. Чоботи одягали вже аж тоді, коли густий біло-синій осінній іній на траві не танув і вдень (вижене скотину на городи, а сам переступає на межі босими ногами). Олію в страву капав крізь проткнуту швайкою в пробці дірку, сала на весь довгий косарський день брав стільки, скільки міг одкусити з шматка ротом за раз. Оте, що

вмістилося в роті, кв всеньнй носарський і жниварський день. Жінка однусувала собі — в неї рот менший, у дітей ротики зовсім малі, але пасти снотику можка й на хлібі та огірнах. У Прокопа три дочки та син Павло.

Лкше в шістнадцятому році, позичивши половину грошей у земельковому бакну (дознав про тану можливість давно), нупив сім десятки невдобів. Сподівався, що ті піснк років зв три зводять. Аж тут стався революція, пакську землю роздали селянам, Прокопові лишили його десятики. Та вік і не хотів інших, бо й уся земля довкола Бугаїв була піскувата, та й вввжав, що ця своїша, ніж мають інші селяни. Й не знав він, радіти йому з того, що прийшла революція, чи пвчалитися, радів, бо ие треба повертати звмелькому бакку боргу й сплачувати отих тяжних п'ять процентів, а печвлився, бо всі отрнмали землю дурно. Рун він ие покладав і тепер. Наймався пасти громадську чврду й ганяв її тирлувати иа свої десятики, звозив на неї увесь, янний тільки збкрався, гиойок, й вока такк зародила.

Одначе спожити плоди своєї праці вже не зміг, кадірвався на важній роботі й помер у двадцять четвертому році на п'ятдесят сьомому році жкття. Бачачи, як згасають сили, й потерпаючи, щоб не закепало господарство й щоб не розгулявся скк, який твни почав підгулюввти, а до господарства брався нв шпарко, одружкв у двадцятому році вісімнадцятнлітнього Павла з дочкою сільсьного багатія Йоснпа Хмарн. Павло парубон молодий, але поназккй, з хрипннм басном, кремезний і шнронний у плечах. Одначе Йоскп своянa обдурнв (у нього було чотири снни, й землю та все добро запланував оддати їм, не в чужі рукк), дав за Онсенею сухоребру норову, дві овечки тв шестеро нурей. І скрння, яку з рвготом та піснями везла перезва, була вельми легенька. Хитріші невістни для перезвян нладуть у такі скрині камекюкк. Оксеня ие поклала. Була вродлива, була горда, з характером, запеклася ка батька та братів образою, ие родичалася з кнмн, заначала рунавн й взялася до господарства. Та й кому було оратн та сіяти землю, дві Прононові дочки иа той час повиходиля заміж, третій, Кнликі, сповннлося п'ятиадцять літ. Павла ж мобілізували до армії й послали на Польський фрокт. Він повернувся з армії аж у двадцять четвертому році, саме того дня, нолн його докечці, Ганні, яної жодного разу не бачив, вкповнилося трн ронн. Маа він хвацькнй вигляд — військовий нашнет із зірною, збнтнй на потнлицю, з-під кашнета пшеничне волосся хвклею ка лівий бік — «полька», галіфе, ковеньна, наннута наопаш шнкеля, облнччя повке, біле, кезасмагле, очі жваві, веселі — сусіднн аж рунамн сплеснувалн у відвертому захваті — такий гожий чоловін вернувся до Онсекі. Щоправда, Онсекя й сама, дарма що марна, вироблвна, одкаче вельми вродлива: довгаств обличчя, чорні, смоляиі бровк, очі, ивиачв сливн угорни, чорне волосся ка проділ, зростом висона, кеначе аж трохи вища за Павла, але то тільни здавалося, бо одягиула ка високому наблуці ботннкк з халявнамн та безліччю оноваинх міддю дірочон, у які вправлені жовті шиурнн, на плечі иаииула нвітчасту хустну, яна вельми пасувала до її барвіккових очей та смаглявого облнччя. Пввло снділ на понуті умнтик, у вншнваній сорочці, повновидий, світлочолий, розповідав про службу, про нраї, в якнх побував, про політнну, він вельми одмікнвся, того, нолншкього, відчайдушкого, бездумного, гультіпануватого парубна не було, а був розважлквкй, трохн метинований чоловін, янний пройшов янусь особлиаву, не знану іншими путь і почуваася мудрішим, вкщнм. Він часом над чимось задумувався, розпнтував про деякі прості речі, які позабував, нвйдужче ж цінввнся, які зараз людн прн владі в селі, ян справляють ту владу, що роблять. Тільни іноді в погляді, в жесті проглядав нолишкій пврубок, який міг переплисти річку рвнкьої веснн, ноли ще тільни зійшла нрнга, затягнути вредному господареві, котрий ие пускав свою дочку ка гулі, иа клукю саин чк обтрусити десь иа хуторі яблуяю.

Павловій з'яві зраділи ив тільки родичі,— його не забули й товариші, дарма що ке бачилися три рокя, гуляли иа радощах майже тиждень, а тоді Оксеня защіпиула хвіртку й спустила з ланцюга злющого пса Полкана, який усі ці ронн чесно сторожував хвзяйське добро. Павло прохмелився й пішов оглядати господарство. Воно не заиепало. Овечок було десятеро,

й чималий табунець гусей одігнала Мокрина, Паалоаа мвти, на стаа, і сокоріли на гною кури, й куаікала саиня, кобила була стара, але ща а силі, орала Оксеня а супрязі з дідом Кріпаком, а всю іншу роботу робила сама.

На той час починали орати ив пар, і Оксеня спорядила Павлоаі а поле шаньку. Доагим андвася Павлоаі той осінній, покраяний жураалиним крнком день, довгим і аажким, руки аіданкли од чепіг, а заороти круті, й гонн куці, аесь час доаодилось пиряти плуга на руках. І пустельність кругом така, аж на серці смутно. Стерні та стерні, цвіркуи у траві та пташка плисна на одинокій грушці біля дороги. Наступного дия Оксеяя ледве добудилася його, а коли понесла а поле їсти, то побачила, що Паало спаа під аозом, ачорвшня рілля засихає, а саіжої жодної скибочки. Вона запряглв коні й доорала до вачора. По тому Павло ораа ще один день, а а п'ятницю до нього забіг колишній тоаариш і підбив побродити з аолочком по Хомнннх болотах, де, кажуть, карасів як гною. Паало охоче погодиася, карасів аони не алоаили, а застуди ахопиа і проааляася а ліжку більша тижня. За той час Оксеня анорвлв льи.

В понеділок Пвало пішоа до міств у аійськкомат, щоб стати на облік, і звлишиася там, заскочив додому тількн переаідатися та сказати, що йому запропонуаали при райаідділі міліції службу, не клопітну, але «дуже грошоанту». Останній рік і а армії служба була не аальми клопітна,— похаалявся сам. Служив помкомвзаоду а інтендвитській роті. Міліцейськв Павлоаа робота грошай Оксені в хату не принесла (то за щось з нього аирахували, то комусь позична, а той не аіддав), служив аін посильним, називаа себе кур'єром. Прогупав коааними підкоаами чобіт по міліцайському ганку рік, й чи йому остобісіло, чи щось на так там склалося, аернувся додому.

— Ну їх к лихій матері,— сказаа. — Будемо, Онсеню, хазяїнуаати.

На той час у селі оголосили про засиуаання тсозу — тоаарнства спільного обробітну землі, й Паало чи не першнм записався а нього. И запопадливо азяася за його організацію, їздив у онруг, у район, замоаляв печатку, бланки, їм виділнлн найкращу землю — колишяі економічні городи, і найкращу луку за Бабиним, і навіть оддали панськяй сад. Він ужа буа старий, і тсозіацці посадили ноаий садок, удвася аін на слаау, влвсна, тільки свдок і залишиася а спомини про колишні тсозіаські часи, шуміа ще доаго-доаго й усох аж після аійни. Та ща залишиася спомини про гуртоау працю, якийсь особливий бараінкоаий настрій, закаітчаний надіями на гуртоау роботу на аласних нивах. Паало дома сидіа рідко, а збитому на потилицю аійськовому кашкеті без зірки мелькаа то яа садоаих розкопах, то а лузі, то біля молотарки. Оксеня аж пишалася ним. В наї саме знайшлася друга дитина, теж дівчннка, Оля, але аона не хотіла аідстааати аід саоїх гуртіачан, працюаала нарівні з усіма, Олю брала а поле. Жне Оксеня пшеницю, а а долині стоїть аіз, під голоблю підстаалена дуга, голобля, щоб не зісковзнула, приа'язана до дуги черезсідельником, на кінці голоблі аисить колискв, а в колнсці Оля. Колнску гойдає аітер, пурхають доакола для забавки горобенята, збнрають зронений кобилою оаес, й кричати їй також аільно — на аса пола, може, череэ та Оля, коли виросла, чврувалв всіх аисоким чистим голосом. Тсоз — тоаариство аільна, трнмалося на праці щирій, мозолеаій. Колишній сільський дяк Чумарочка й той тяа косою нарівні з усіма, хоч буа пузатий і обливаася потом з ніг до голоаи, нулеші а обід варили два казанни, один на гурт, другнй для Чумарочки. Він запиааа кулешу даолітровою гладишкою кисляку й казав: «Начебто щось акинув у себе». Той жа Чумарочка одного разу сказаа Оксені:

— Якби оце, Оксеню, ти так яе раала з-під себе, аиключили б ми аас з Паалом із тсозу. Нам командири ні до чого, нам косарі треба. — Сказаа при Паалоаі, й той спалахнуа, замахнуася на Чумарочку кулаком:

— Ну, ти, контра, релігійний опіум, ти а мене добалакаєшся.

Мабуть, з того часу Павло й затився лютою ненааистю на релігію, бо ж саме аін, якось увечері перебрааши з Кислицею, голоаою сільради,

стрілялн по черзі з гвинтівки в хрест на церкві, він же й скидав хрести з церкви та розбирав церковний дах. І Чумарочці не забув лихих слів. Щоправда, Чумарочка сам був аннуватий. Це вже сталося пізніше, в колективізацію, пилялн вони на колишньому подвір'ї Хмарн, де розмістилася друга бригада, сухого осокора, криворотий Липейко поліз на осокора, щоб зачепити мотузок, яким спрямувати підпиляне дерево в городи, й Чумарочка гукнув йому знизу: «А поглянь-но, Василю, гарненько, чи там далі теж колгоспи. А може, де немає?» — «Всі чули?» — запитав тоді Павло. Чумарочку забрали наступного вечора, й пішов він по тому шляху, який проклав Йосип Хмара.

Гірко плакала Оксеня вдома, називала чоловіка харцизякою, поторочею, Павло ж тіпав з полив'яної миски борщ, покректував:

— Ну-ну, ти там не дуже. Контра, вона і є контра, і з нею один розговор. Треба бути бдітельними.

Одначе червонів, жінчині сльози й слова були йому неприємні й щось зачіпали в душі. Хоч зачіпали не глибоко. І власної правоти не похитнули. Включався він у велику справу, служив тій справі, бачив, що знайшов там своє місце, роботу по собі, хіба міг допустити, щоб хтось стромляв обаполи в колеса воза, який котився в світлу будучину. Либонь, пам'ятаючи Оксенині сльози, а може, й з якої іншої причини, Серідчиного Кузьму при подібних обставинах так круто, як Чумарочку, не пригнув. Косили траву на Головиному, й Кузьма в перепочинок узяв Клименкову австрійську косу, принесену ним з полону, повів кілька разів і аж крякнув: «Ух! Такою косою й Сталіну можна бороду брити». Павло завів Серідку за кущ бересклету й сказав: «Ти що, контро, патякаєш?» Кузьмі пригадався Чумарочка, він злякався, забелькотів, затинаючись... «Та я... хіба ж я що... Просто така коса... Ти вже той, Павло... Я ж нічого». — «Ну, тоді отако,— рубонув Павло. — Ставитимеш мені кожен вечір пляшку і закуску за бдітельность». Кузьма похнюпився, згідливо хитнув головою.

На той час біля двору Мличенків часто можна було бачити мишастого коня, який дрімав, підігнувши одну задню ногу,— то Павло, який працював об'їждчиком колгоспу «Боротьба за врожай», приїхав на обід. Об'їждчик він був суворий. А ще — красивий. Плечі широкі, кашкет збитий на потилицю, синє галіфе, постать кавалерійська — картина не чоловік. Щоправда, Оксенин зір та картина чомусь дужче присмучувала, ніж милувала. За її спідницю тримався син, Мишко, й вона знову ходила в тяжі. Діти, хата, город — все на ній, Павла те чомусь не обходило, та й не вмів він господарювати, привіз лози на тинок, сплів («я сам, своїми руками, умію все»), але вийшов тинок кривулястий, на сміх людям, що Оксеня розгородила й сплела інший. Власне, тинок — ото все, що Павло вклав у домашнє господарство. Громадському ж господарству давав користь, либонь, немалу. Боялися його пастушки, які пасли худобу понад колгоспними ланами, сапальниці боялися вкинути в мішок буряк чи капустину, боялися й їздові — переверне на возі все до драбин, конюшина там корові чи в'язка гороху — доповідна на правління неминуча. Щоправда, в тридцять третьому не їли Мличенки пампушок з полови й нікого з них не одвезли за Грабине, де чорніли хрести сільського кладовища. Але й мали перестрах з тієї Павлової служби, докочувалися до Оксениних вух погрози — в Бугаях немало відчайдухів.

' Так одного разу й сталося. Павло вертався з сьомої бригади, там ставив поряд з візними жеребцями свого коня, пішов не вулицею, а межею. Ніч була темна, місяць, схожий на над'їдену скибку кавуна, важко спливав у хвилях хмар, млоїло, збиралося на дощ. Павло зупинився біля дикого вишнячку в кінці саду, справляв малу потребу. Й зненацька почув, що в дворі, за плотом, де лежала хура ліщини на дрова, щось зашамотіло. Либонь, там шепотілися. Знагла шарпнувся, зачепився за вишняк, а тоді притьма, вже тихо, ступив кілька кроків і на чотирьох поліз у сусідський город, у коноплі. Ледве встиг зачаїтися, як на межі загупотіло, й він почув приглушені голоси:

— Десь тут...

— Ні, далі.

Павло лежав на холодній землі, а нього не було зброї, і його тіпав страх. Певно ж, ті прийшли не з голими руками, якщо влаштували засідку а його дворі. Він боявся поворухнутися, боявся видати себе навіть диханням і дихав у рукав піджака. Ті двоє протюпали по межі раз і вдруге, пройшли краєм конопель, постояли й пішли.

Павло переночував у сільраді, вранці розповів про все голові колгоспу та секретареві парторганізації — йому видали наган. Розповів він про нічну пригоду й Оксені, перш за все тому, аби пояснити, чому не ночував дома. Оксеня злякалася, просила Павла вертатися додому засвітла, замикалася на всі замки, клала на ніч під піл сокиру та вила, хоч і знала, що вона ними не захиститься. А ще по кількох днях, ранком, коли виганяли на пашу корови, Візирова Сонька, потіпаха й пліткарка на все село, потаємна Оксенина заздрісниця, мовби заспокоюючи Оксеню, прошепотіла:

— Ти, Оксеню, не бійся. З тобою нічого не станеться. То засідали Хоменки. Петро і його тесть Охрім. За Гальку.

Оксені кольнуло в серце, сльози підступили до очей, і вона нагнулася до корови, неслухняними пальцями зняла налигача, швидко пішла додому. Вона знала, що це правда, тяжка правда, й не стала сперечатися. Долітали до неї балачки про Павла та Гальку, бачили їх удвох у місті на ярмарку і в сосновому бору, й не такий, як раніше, був Павло, одмінився вельми. Мала сумніви в Павловій вірності й раніше, одначе проганяла їх од себе. Тепер жв... Тулила свою найменшеньку, свою крихітку Таню, Мишко вловлював маленьким серденьком мамину тугу, сидів насуплений і сумний. Одначе він не розумів нічого. Не зрозумів він нічого й тоді, коли мати послала його до Балунів по батька. Було йому шість років. У Балунів пили, там саме закололи кабана.

В хаті пахло смаженею, на столі стояли тарілки з м'ясом і салом, квашеними огірками, сулія з горілкою, й плавав попід стелею солодкий синій дим, а в печі горів вогонь, і Балуниха діставала щось звідти чаплією. Батько сидів за столом з мандоліною в руках, червоний, веселий, верхні гудзики пошитої за військовим кроєм сорочки розстебнуті.

Мишко не розумів, чому його послала мати. Вдома цілий день кричить, не втихає Таня, мама кликала бабу Христю, удвох клали якісь примочки, напували Таню чимось з ложечки, а вона кричить і кричить, аж захлинається, й пускає жовті пузирі. Й тоді мати, якась злякана, такою Мишко її ніколи не бачив, гукнула до нього:

— Мишко, біжи до Балунів, поклич батька. Нехай швидко йде додому. Біжи!

Побачивши Мишка, батько передав мандоліну тітці, яка сиділа, поклавши батькові голову на плече, й сказав:

— А, синаша. Иди, я дам тобі квашене яблуко.

Мишко до батька не підійшов, яблука не взяв, пробелькотів:

— Мама веліла, щоб ти швидко йшов додому.

Батько засміявся:

— Хто може мені веліти...

— Там Таня. Вона кричить,— якомога голосніше, аби пробитися крізь п'яний гармидер, мовив Мишко. — Мама сказала, щоб безпремінно.

— Ет... Бабські примхи.

Й посміхнувся Мишкові.

— Гаразд. Скажи, зараз прийду.

Він так і не прийшов, і не потримав на руках останній раз маленьку Таню.

Оксеня пережила доччину смерть так тяжко, що ледве сама утрималася на світі, зачепившись за троє старшеньких, вона зчорніла й схудла, і якось враз опала її врода. Чорне, на проділ волосся посивіло, обличчя ще дужче видовжилося, очі налилися чорнотою. І вся вона мовби запеклася душею, а її ніжність, життєдайність перегоріли в іншу субстанцію.

Жила, тягнула поламаиого воза заради дітей, для ннх однях зустрічала соице й проводжала його. Павло пережив теж. На якийсь час спав з його душі веселий стрій, очі налилися смутком. Перестав учащати иа гульбища, майже кииув пити. Щоправда, його рятувала робота. На той час він уже працював бригадиром і готувався вступати до партії. Зважувався на той крок довго. Неясно, майже інстинктивно розуміа, що партійність винесе його вище, звільнить від сірих буднів, застрахує від несподіваних невдач, виведе иа дорогу прямішу, чистішу, легшу, не допустить до рубцюватих, обкладених дерев'яними колодочками чепіг. Адже бачив: майже всі, хто з партквитками, ріллю босими ногами не міряють, всі вони навіть тут, на низівці, комірники, голови колгоспу, заступники голів, завфермами, фінагенти. Їм легше, їм взагалі відкритіші обрії ближні і дальні. Прямо так він не думав, щось думало в ньому самому й підштовхувало, вело. В'язалася поруч інша думка: комуніст — передовий, кращий, відповідальний, а хто не хоче стати кращим! Щось його й зупиняло, застрашувало, але й тут він знаходив своїй душі, своїй думці опертя: себе не переміиить, але хіба інші не такі, люди як люди, є всілякі, потрібно тільки завжди триматися лінії, не оступатися з неї, довіряти не родичам, друзям, а дослухатися, що кажуть згори, й триматися того.

Керував бригадою літо і дві зими, але не велося йому в бригаді: то сіно замокло й попріло в копицях — вчасно не скидали в стоги, то забули посадити огірки,— і його перемістили на завідуючого млином. Робота легка, завидна, кожен хоче змолоти або здерти першим, та ще й коли вдасться — без мірчука, а коморі отримують олію, мед на трудодні, всі, хто мудріший, тямковитіший, їдучи до млина, ховають у кишеню сукманини пляшку або хоч чвертку. Вродлива удовиця чи й молодичка теж може змолоти без черги.

Одвійки летіли ж в Оксенині очі. Одначе вона вже навіть не одверталася од них. Павла неначе й не помічала, неначе й не було в неї чоловіка, а це його влаштовувало також. На дітей дуже рідко зір повертав. Кілька разів батько загадував Мишкові, щоб прийшов до комори в сутінках і йшов не вулицею, а стежкою повз болото. Батько клав у кошика шматок свіжого м'яса або грудку засахареного меду, кілька пляшок олії. Мишко на ті походеньки вибирався неохоче, дарма що зовсім малий, а розумів, є в тому щось неправдиве, нехороше. Мати теж не раділа тим набуткам, а одного разу, забачивши Мишка з порожиім кошиком, відібрала кошика й наказала, щоб більше до млина не ходив.

Пропрацював Павло в млині два роки, а тоді саме почали перетасовувати в їхній області райони, утворили поруч новий, з центром у Копилах, за п'ятнадцять кілометрів від Бугаїв, і взяли туди Павла уповноваженим. Саме тоді настав зоряний час уповноважених, були вони всіх мастей і рангів, чимось схожі один на одного, люди з неусміхненими, брезклими обличчями, в напіввійськовій формі, з військовими сумками в руках або через плече, на тій роботі Павло знайшов себе. Здавалося, вона тисячу літ чекала на нього. Домівка його не зав'язувала, почувався гаразд будь-де, завжди готовий виконати найскладніше доручення, завжди готовий у путь — на дрожках, верхи, на своїх двох, сьогодні в одному кінці району, завтра — в другому, допнльнує скрізь, всюди доб'ється планових і понадпланових. Дома не жив, навіть навідувався рідко коли, квартирував у містечку у продавщиці ларка газованої води. Один такий тільки й був у Копилах, веселу, сміхотливу продавщицю води, з сиропом і без сиропу, знали всі копилівці. Небавки довідалася про неї й Оксеня, але те вже майже не зачепило її. Грошей, звичайно, Павло, як і раніше, додому не приносив, жили з городу, з куцого трудодня, заробленого Оксенею на буряках, на жнивах, біля молотарки, а дівчатами — старшій, Ганні, виповнилося вже тринадцять — на збиранні кок-сагизу, бурякової кузьки та на інших роботах. Мишко пас череду. Дівчата трималися материної сторони, вона їм ніколи нічого не розповідала, але вони якимось чином відчували її правоту й навіть її біль переймали в свої дитячі сердечка,

Мкшко ж за батьком кудьгуваа, тягиуася до иього а иечасті його приїзди, пишаася иим. Надто иоли приїде а село верхк, сідло під иим сирипнть — справжиє сідло, шиіряие, ие таке, як у об'їждчниа Вайди — з лямцю, а стремеиа мотузяиі,— плащ иа батьиоаі синій, лопотливий, иашкет хоч без зірии, але аійськоаий. Кашкета Паало иа потклицю аже ие збиааа. Зрідиа аін привозиа Мишиові щось з міста — пакетик цукерок-подушечок, оліаця иольороаого. А одиого разу прназ подарукка кеймоаірного, чудо з чудес — детекторного приймача: нап'яли аони з бвтьиом аитену поміж даома а'язамк, й аечорами Мишко слухаа через иааушииии музиину та гомін далекого, маилиаого, кеаідомого саіту. Скручена а пружинку дротиииа дибала гострим иіицем по ісиристому иристалиину, а а каеушииках луиали все иоаі й ноаі голоси, часом кааіть ікоземиі. Коли сходилося чимало хлопціа або приходкли дорослі сусіди, иааушиики клали а макітру, яку стааили иа стіл, асі схилялися иад маиітрою й слухали — слоаа розбирали ие асі, а музиину чули. Гаииа та Оля а той час до стола ие сідали, аоик слухали радіо тільки иишком, иоли иікого, кваіть його, Мишиа, ие було а хаті. А Мишиоаі добре: сидить иа лааі, теліпає на коліиах сулію з молоиом, иолотить масло — масла аийде грудочка, заабільшки з два Мишиоаі кулачки, за нього потрібио й сіриикіа купити, і солі, і зошитіа для школи. Мишио Гаиииної та Олиної иеприязні до батьиа до кінця зрозуміти ие міг. Мишкоаі за батька заздрять асі хлопці на пастівиику. Гукие аік якомусь крнвдииму: «Ось приїде батько, і я йому сиажу»,— й той примоакие. Щось там аоин таке й патякають, таи аоии таиі, оббадоять будь-кого. Батьио ж у иього строгий, поважиий — з иим за руку здороааається нааіть голоаа колгоспу, дядькн иа аулнці при зустрічі з ним торкаються руками иашиетів: «Наше аам, Проиопоаичу»,— але й аеселий, дотепний... Візьме Мишка на коліна, залоскоче, й той аж залнаається реготом. Від батька таи гарио пахие — цигариами, одеиолоном, пахие міциим чоловічим духом. Іиоді пахие й горілкою, але й той запах ке гидиий. Вийде батьио за аорота, сяде иа лааочці, посходяться сусіди, й батько розпоаідає їм про політииу, про те, що діється а столиці й каніть у саіті. Дядьии слухають, чадять махориою (батьио курить цкгарку), розпитують його про се й про те, схитують голоаами, чудуються. Батьио а Мишиа ачений, у армії скінчиа шість класіа, потім кілька разіа підучуааася иа всіляиих курсах.

— Жизнь тепер така,— пускаа аін у бузиоае аіття сииі колечка дкму,— що иашому брату скрізь путя одириті. Мій батько уаесь аік гибіа, на десятиии стягуаааася, а аоии тепер усі иаші. А сиоро і вся вона, земпа куля, буде наша.

— Це правда. Одиаче й на иій тра робити,— обережно зауааж уааа хто-иебудь.

— Аякже,— погоджуваася Паало. — Треба. Труд тепер саободиий. Не те що колись.

З роками иа тій лааочці Паала бачнли асе рідше й рідше. В сорок першому році ие приїхаа жодиого разу. З районну забрали й ка аійиу.

Тяжко жилося Оксені до аійии, ще аажче стало а окупацію. Города дали иайгіршого, податиами обилали аелиииими: чолоаіи иомуиіст, щопрааеа, пам'ятали, яи аік жиа з Оксеиею, кі її, иі дітей ке зачепилк. Працюаали а общині, зиоау а супрязі з дідом Кріпаком.

Супряжиицтво те особлиае — у них віз, у Кріпака кіиь. Воза доп'яли а сорок першому, коли відступали иаші. Тоді біля доріг аалялося чимало асіляиого аійсьиоаого майна, й майна іншого, иеаійськоаого: еаакуюаалися колгоспи, всілякі районні та обласні коитори, попали а оточения, їздоаі иидали повозки та иоиі, й бродило доакруж по полях гибіль иееаакуйоааної худоби, й селяки, а иого ие було иороаи, ловили собі рябу або буру а полі й возили з поля жито та пшеиицю. Прнвезла й Оисеня з дітьми таиим безхозиим аозиком і безхозиим коием хуру жита, аіз твк і лишиася стояти а садочку, а иоия аигиали а поле. «Чим мк його годуваткмемо,— сказала Оксеия. — Та й, може, за иоия ще присіиаються». Гарний буа кінь, потім шиодуаали... А дід Кріпак пригиаа сліпого ка одке око гидиа. От

тепер знову господарювали разом. Якби не Кріпак, Оксені довелося б зовсім зле. Дід і дров допоможе привезти, й ниву засіяти, і клунок буряків або картоплі скине з воза в кінці Млинчекового саду, Млинчеки щось узяти з общинного поля боялися, а дід ні. З дідом Мишко їздив у підвод, з ним орав, косив і сіяв. Лагідний, добрий був дід, неймовірно добрий, тільки через багато років Мишко по-справжньому оцінив це. Общинні норми порали разом, мали на сінокосі, на жнивах дві ручки, дідова широка, рівна, дарма що за сімдесят, Мишкова ж уполовину вужча, ще й грива стоїть позаду майже до колін. Дід підіб'є гриву, виклепле Мишкові косу або й пошле хлопця попасти коня, а сам косить. Він навчив Мишка косити на покіс і на стіну, з грабками, молотити ціпом, віяти, перелопачувати зерно, сіяти його з коробки. Засівали тоді Млинчеки хліба всілякого: ячного, з остюками, просяного, з блискітками полови, вівсяного-чорного й важкого, як залізо, житнього, наполовину з картоплею. Так і дочекалися радянських військ, які заіньмили їх восени сорок третього року. Впала й тоді на них велика біда, вийшли з лісу партизани, а з ними ті, хто просто ховався, видавав себе за партизанів, пішов у ліс, як загриміло за Черкіговом, тепер їхніми стали низ і гора, верх і зіткало, позабирали все, що залишилося в общині, прихопили й корівки в декількох односельців. «Ми кров проливали, а ви тут сиділи... Ви попользувалися, тепер попользуємося ми». Оксена плакала, ходила просити в сільраду — не допомогло.

Одразу почали заявляти про себе листами деякі мобілізовані в сорок першому солдати, від Павла ж не було жодної звістки. Аж поки несподівано не з'явився він сам. Було це посеред осені чи десь уже на початку листопада. Оксеня того дня працювала в полі, дівчата й Михайло поралися вдома. Біля латаних, заштихованих лозою Млинчекових воріт зупинився віліс, і з нього вийшов чоловік у військовому зеленому напівпальті з погонами старшого лейтенанта, опушеному хутряним коміром, військовому кашкеті з голубим околишем та скрипучих хромових чоботях. Чоловік посунув кашкета на потилицю й поскрипів чобітьми в двір, де на ганку, сполошені гудінням машини, стояли Ганна, Оля та Мишко.

— Доброго дня,— привітався чоловік.

Оля та Мишко відповіли, Ганка мовчала. Вже доросла,— їй виповнилося двадцять два роки, заміжня, вийшла заміж в окупацію за оточенця, танкіста, білоруса, якби він не одружився, то його б забрали до концтаборів, зараз він був у армії, на фронті.

— Ви що, не впізнали мене? — ступив ще кілька кроків чоловік. — Я ваш батько.

Ганна, Оля і Мишко мовчали, й чоловік повторив:

— Я ваш батько, кажу.

І знову довга мовчанка, по якій Ганна, яка стояла сувора, сумна, по-материному склавши на грудях руки, мовила:

— У нас немає батька.

Павло спантеличився, склав у трубочку губи, опустив погляд. Саме тоді й пролунало з-за тину:

— Здоров, Павла. Вернувся живий! Я ледве впізнав. Ти наче дворянин. В такому кожушку ходив наш пан Соколовський. — Дід Кріпак показував великі, щербаті, чорні зуби — в голодовку їв багато жолудів, від того й зуби чорні на все життя.

— Єге ж, дворянин, бо в дворі стою,— буркнув Павло й рішуче попрямував до ганку. Діти розступилися. Біля Мишка зупинився, поклав на плече руку:

— Виріс, синашу. — Й по хвилі: — Тебе ще на фронт на візьмуть?

— Я ж з двадцять восьмого,— нагадав батькові син.

Мишко був достеменний батько. Та ж статура, те ж русяве волосся, кругла обличчя, такі ж світлі очі. Мишко теж бачив власну особливу кревність з батьком, і приємний, але болючий щем заливав його серце. Образа, ніжність, гордість — все сплалося докупи, й хотілося йому щось сказати, щось невисловне, ніби кінними ієрогліфами зринав з дна душі — мовчав.

Одначе першим рушив слід за батьком до хати. А в хаті бідність, бачив її щодня, всюди тепер бідність, але в деного є хоч старенькі, довоєнні ліжка, такий-сяний шифоньєр, а в них лави та скриня, стара-престара, колись окована залізом, розмальована півнями, а тепер залізо поіржавіло, півні пооблуплювалися. Піл, над ним жердина, на жердці нухвайки. Оля — дівка, а вдягтися ні в що. Батько пройшовся по хаті, подивився на фотокартки на стіні у великій рамі під склом. Там і він з матір'ю у шапці з весільною квіткою, і його батько та мати в свитах і високих чоботях. Сів на лаві за столом, тврабанив пальцями, не знав, що сказати. Запитав про Оксеню, де вона, знову тарабанив пальцями.

— Я проїздом, на кілька годин,— пояснив. — Моя частина вивантажується за Ніжином.

Мовчанку розбив скрип дверей, а далі веселе покашлювання, понахикування, поплюскування по плечах — звіднілясь довідався про прибульця секретар сільради Холоденко, прийшов привітати: «Живий, знацця. Просто тобі орел... В яких частях?» — «Повітряний флот, брат». В Холоденка броня, на фронт його не взяли. Звідки ота броня — невідомо, бо ж посада його не вельми висока, не номенклатурна, в інших селах чоловіків з таких посад позабирали.

— Треба якось би того... — прорипів по хаті хромовими Павло. — Черв'ячка заморити.

— У нас немає нічого,— сказала Ганна, й сказала трохи аж вибачально, адже з солдатами, з військовими ділилися останнім. — Зварили пшоняної каші, поїли, лишили матері. Корову у нас забрали... Є хліб.

На судниу чорніло велике, спечене на капустяному листі кружало хліба.

— Щось придумаємо,— пообіцяв Холоденко. Павло дав гроші, Холоденко провів за ворота шофера. По якомусь часові той повернувся, в правій руці ніс четвертину самогону, в лівій макітру яєць. Павло, Холоденко та шофер сіли за стіл, шофер випив одну скляпку й одразу пішов у машину відсипатися. Павло та Холоденко лишилися вдвох. Ганна пішла з дому, Оля та Мишко сиділи на лаві й з цікавістю та страхом дивилися на гостей: ну хіба можна випити за один присід отакого гендзюра самогону? Виявилося, можна. Вони випивали по півгранчака й занушували сирими яйцями з хлібом. На очах зменшувалося в четвертині самогону, а в макітрі яєць. Оля та Мишко кожне яйце проводили голодними очима. Ні Холоденко, ні Павло того не помітили. Вони впорали самогон, всі до одного яйця, майже паляницю хліба, заспівали «Спойом же, друзья, ведь завтра в поход», а потім «Землянку», й Павло розчулився, а в тому місці, де «Только пули свистят по степи», аж пустив сльозу й попрощався. Він їхав наздоганяти свою повітряну частину, а аеродромній обслузі якої служив. На прощання поклав Михайлові на худеньке плече руку, потис:

— Ти вже, синашу, майже дорослий. Дивися, будь бдітельним. Особо прийми во вніманіє, що жили під німцем.

З Павлового приїзду Млинченки мали одну користь: їм оддали корову. Дознали, що приїжджав Павло, офіцер, та ще й у якійсь невідомій формі, злякалися. По тому до кінця війни від Павла надійшло три листи, вони були адресовані Мишку, всім іншим писалися «фронтовые приветы».

Оксені з дітьми й далі жилося тяжко. Робота на полі, робота вдома, й молокоздача, і всі інші податки, а ще ж підписка на позику, з неї вимагали великих сум, мовляв, офіцерська дружина, має атестат, а Оксеня не бачила, які ті атестати на вигляд. Викликали її до сільради, навіть один раз примкнули були на ніч. Оксеня сплакнула від образи та з безвиході. Тримала на світі корова. З молока й податки, і взувачка, і гас, і зошити для Мишка, і сколотини, перегін з молочарні, який давали за молоко. Павло повернувся влітку сорок п'ятого року. Трохи схудлий, засмаглий, діловито-зосереджений. Привіз Мишкові відріз на костюм, Ганні, Олі та Оксені відрізи на спідниці, крепдешину на дві кофточки, а також чемодан

нонсервів, шоноладу, галет, нільна нруглих брусків для точіння ніс, нільна силаданих ножів, не баченого тут ніноли прозорого плаща й багато всіляних інших дрібничок. Мишно з цінавістю розглядав ті дрібнички, потягнувся до батьна, за ним непомітно потягнулася й Оля. А Павло походжав по хаті, по подвір'ю, мурлинав щось під ніс, поправляючи похилене вір'є на вгороді, він мовби й не помічав відчужених поглядів дружини та старшої дочки (Ганнин оточенець тан і не повернувся, погинув на фронті), й поволі в їхніх стосунках щось почало мінятися. Ще не було мовлено жодного слова, не було нинуто жодного зласнавленого погляду, але хатня атмосфера перестала бути спресованою, вона потепліла, появилися нісь інші, незримі струмені; над ними прононтилася тана страшна війна, перенесли тане лихоліття, вона мовби притопила все те старе, минуле, яним би нривдним воно не було. Воно змаліло в морі вселенсьного горя. Допомагали нрушити невидимий льодон і гості, родичі, нолишні Павлові товариші, вони йшли і йшли до хати з гостинцями й без гостинців, згадували пережите, розпитували, чи не бачив нього з односельців, несамохіть втягували в розмову всіх. Мабуть, чи не найдужче радів Мишно, він навіть учитись почав нраще, хоч і раніше трійни йому ставили рідно. Хтозна, що думала про те все Онсеня, врода її давно змаріла і облетіла, вона сама була схожа на пізню-пізню темну айстру або на флонсу, в яної цвіту лишилося тільни на вершечну. Павло ж і зараз був чоловін поназний. Але, врешті, й Оксеня підвела очі од доливни, вечорами та в неділю почала одягати нову, пошиту з привезеного Павлом відрізу спідницю й нанидати розніішну, пишного нвіту хустину.

Павлові пропонували всілянi посади: завідуючого фермою, бригадира, навіть заступнина голови нолгоспу. Він не поспішав давати згоду, приглядався. В нінці рону пішов працювати заступнином диреитора нлінкерного заводу. Завод на онолиці міста, він добувався туди велосипедом. Спочатну повертався додому ножного дня, далі почав снаржитись на втому, заночовував то в одного, то в іншого знайомого й врешті знайшов собі нвартиру. І все пішло по-давньому, по-нолишньому. Приїжджав додому і був уже не таний, ян напочатну, одразу після війни, й бродив у його очах хміль, і поглядав на всіх вовнодухо. И донотився до села поголос про веселих молодиць, у товаристві яних Павло гоїв своє нічим не розгадане й не втішене серце. Відтан заговорили й про інше: всі зараз хочуть будуватися, нлінкер подорожчав, повезли його наліво, на заводі ревізія. Вона знайшла липові анти, диреитора посадили, в Павла таиож були неприємності, одначе врахували його фронтове минуле, партійність, він розрахувався сам.

Об'явився аж через півтора рону на Донбасі. Написав листа Михайлові, яний саме відбував службу в армії (невідомо звідни дізнався його адресу), запрошував у гості. Вони почали листуватися, в одному з листів Павло натянув синові, що одружений. Повертаючись додому з війсьна, Михайло заїхав до нього — було по дорозі. Батьно жив у новенькій двонімнатній нвартирі, працював на шахтному дворі яниись начальнином чи начальничном — Михайло не розібрав яним, там же працювала і його дружина, Ліда, молодша від нього ронів на двадцять. Зустріла Михайла насторожено, була мовчазна, вовнодуха. Либонь, боялася, що Михайло захоче прописатися в них. По парнету нривуляло замурзане хлоп'я ронів двох-двох з половиною (Михайло зрозумів, що то його брат), весь час просилося до батьна на руни, але той жодного разу його не взяв. Було голодне, годували вже після того, ноли наїдалися самі. Батьно похвалився, буцім його вельми шанує вище начальство, обіцяють висоні посади, й намагався передати синові увесь свій набуток, з яним проплив по житейсьному морі й не втонув: «Будь, Мишко бдітельний. Врем'я зараз таке... Не вір ні брату, ні другу. Бдітельний будь. Янщо ще особо прийнять во вніманіє, що обрав собі тану путь...» Бо ж Михайло похвалився, що збирається вчитися далі, вступатиме у вуз. Батьно схвалив його намір, обіцяв нупити ностюм і потроху допомагати.

Одначе грошей не прислав жодного разу. Михайло ще яиийсь час

надсилав батькові листи та привітальні листівки з днем Армії, святом Перемоги, але од батька відповіді приходили все рідше й рідше, а потім перестали приходити зовсім.

Михайло дивився по телевізору футбольний матч, коли подзвонив телефон. Довго не міг впізнати по голосу того, хто дзвонив, а він запитував про життя, про здоров'я, переконаний, що його впізнали. Врешті Михайло обірвав:

— Хто це говорить?

— Це я, Павло Прокопович, твій батько... Невже не впізнав?

Голос таки був не схожий на батьків — тонкий і деренчливий.

— Ти звідки дзвониш? — знову запитав Михайло.

— Встав з тролейбуса біля училища. Шукаю твою вулицю. Кажуть, вона десь поблизу.

— Йди прямо, по Червонокозачій, я тебе зустріну...

Батька він упізнав. Хоч той значно подався, навіть, здавалося, поменшав і повужчав у плечах, й хода в нього змінилася — тягнув ноги. На обличчі зморшки, щоправда, воно таке ж кругле, як і колись, і повне, й сивини у волоссі небагато. Михайло прикинув у думці, скільки ж це батькові років. Народження він дев'ятсот другого, отже — шістдесят дев'ять.

В серці в Михайла було глухо. Він повернув у скверик — маленький, всього одна більша та дві менші доріжки, сіли на лавочці. Поговорили хвилин з десять, як тепер кажуть: обмінялися інформацією. Михайло закінчив політехнічний інститут, працює головним технологом на хімічному заводі, в нього дружина, двоє дітей, має трикімнатну квартиру. Павло з Лідою розлучився (з батькової розповіді вловив, що розлучилася з ним Ліда), розміняли двокімнатну квартиру; оскільки Ліда з дитиною, ще «й дуже єрепенилася», то отримала ізольовану однокімнатну, йому ж дісталася кімната в спільній квартирі з чотирма сусідами, має персональну пенсію обласного масштабу. «Якщо з армією, то майже сорок років на керівній роботі...» Й Михайлові чомусь пригадалася перша батькова керівна посада, й сам батько на гнідому тонконогому коні, під ним скрипуче сідло, через плече військова сумка на тонкому ремінці... Як же він тоді любив батька! Як пишався ним! Літав з ним у снах на гнідому коні, а коли батько проходив повз нього, йому аж забивало віддих. І так хотілося до батька в сідло, щоб провіз його поперед себе по селу, всі хлопці тоді б почамріли від заздрощів.

Батько крутив головою, роззирався й нарешті запитав:

— Так де ж твій будинок?

— Ото він, виглядає з-за клена, з голубими балконами.

— Ну, то пішли, чого ж ми тут сидимо,— підвівся Павло.

Михайло підвівся й собі. Довго мовчав, дивився під ноги.

— Не можна тобі туди, батьку,— врешті мовив. — Там мати.

Павло також помовчав, пожував сухими губами, зітхнув.

— Да-а, я перед нею винуватий.

Але справжньої, отієї, що кидає душу в самий діл, вини в голосі не відчувалося.

— Жаль. Ми так і не погомоніли...

— Чого ж, погомонимо. Давай сходимо в ресторан та повечеряємо.

Михайло повів батька в один з кращих ресторанів — «Столичний», замовив пляшку коньяку, замовив багато закусок. Розмова не клеїлася, весь час наштовхувалися на якісь пеньки, які потрібно було обходити, батько згадував, що й де довелося їсти та пити на війні, особливо в Німеччині, а більше мовчав. Мовчав і Михайло, йому й взагалі розповідати було нічого, та й не хотілося. На щастя, в залі весь час гриміла музика, пауз було небагато, коли вона грала, слухали та дивилися на миготливі ноги й плечі тих, хто танцював, коли вмовкала, бралися за виделки. Але однаково сидіти довелося довго. Врешті, їх розрахували, Михайло заплатив, підвівся першим.

Ступивши кілька кроків та оглянувшись, Михайло побачив, як батько злодійкувато схопив зі столу рахунок і заховав до кишені піджака. Очевидно, повернувшись додому, похвалятиметься сусідам по квартирі, як пригощав його в столиці син — рахунок-бо величенький, майже сорок карбованців, либонь, особливо багато потягло оте риб'яче асорті, там і балики, і краби, й чорна та червона ікра.

Михайло провів батька на вокзал, квитки на сьогоднішній поїзд були, поїзд мав рушити через годину. Присіли на лавиці в залі чекання перед дорогою — Павло помовчав і вперше сказав щось таке, що трохи зворушило Михайла:

— Пам'ятаєш дві верби за селом над шляхом, одразу за Іваненками, там ще колись криниця стояла і коритце біля неї було... Хто йде, їде — нап'ється сам, коня напоїть. Попив я з тієї криниці. Й не одного коня напував. Добрих коней. Тоді це були просто верби. А оце заїхав у село, всі кажуть — старі верби.

Й похилив важку, в чорному кашкеті голову. А вже біля самого вагона, подаючи синові руку, мовив:

— Ти, Михайле, дивися, будь бдітельний. Тепер таке врем'я... Я он...

Одначе мовив мляво, кволо, майже байдужно.

ЦВІТ ГЛОДУ

Ліве око було з більмом, обоє очей дивилися невідпорно, вперто, незмигно, і в їхній глибині ясріла синява, одначе не синява неба, літньої води, а вогняних язичків над жарком. Скала зціпив зуби, почуваючи своє безсилля. Він знав, що це сон, мана, що цих очей давно немає, мав на те найпевніший доказ (певнішого за кулю доказу в світі немає), а от же лютився, мучився — не міг прогнати ці кляті очі. Сині вогні в червоних обідках пропалювали його наскрізь. Шарпнувся, скреготнув зубами... і прокинувся. Груди йому ходили ходором, немов у запаленого коня, дихав важко й хрипко. Голову тиснув обруч, у ній осів давній туман, в скронях поколювало. Відкинувши одразу кілька ковдр — з недавнього часу чомусь почав страшенно мерзнути, на ніч обкладається подушками, іноді вмикає електричну грілку,— підвівся, почалапав у широко прочинені двері сусідньої кімнати, в якій світилося. Він вже давно спить тільки при ввімкнутому світлі в сусідній кімнаті. І не через те, що когось боїться. Хто може прийти? Не прийде ніхто. Та й для тих знову ж таки має найпевніший доказ — рушницю над ліжком під килимом. Килим прибитий на товстій планці, рушниці не видно, дістати ж її можна вмить. Вона під килимом, бо не зареєстрована. Купив давно в одного п'янички... Він залишає на ніч світло, бо після тих снів, прокинувшись... і далі бачить очі. В пітьмі кімнати вони дивляться з дзеркала (дзеркало переніс до сусідньої кімнати), шибки вікна, скла картини, полірованої поверхні шафи. Живі очі! Вони дивляться пильно, ніби вивчають, оцінюють. Вони увесь час вивчають його, чогось оцінюють, на щось невідступно сподіваються, й сподіваються упевнено, переконано. Й не зникають до самого ранку. Склепить Скала повіки й почуває той пропікаючий погляд крізь них. Спить він чи не спить, а очі дивляться. Хтось може сказати, що то химера, породження хворобливої фантазії, сну. Якби ж то. Сам Скала не вірить ні в бога, ні в чорта, ні в інопланетян та літаючі тарілки, але з цими очима нічого зробити не може. Жбурляв подушками, книжками, сварився кулаком, очі світилися, жевріли, горіли. Розгаду тому знайти не міг, і від цього ставало страшно. Навіть хотів піти до лікаря, одначе передумав: ніхто йому не повірить (хоч вірять у всіляку чортівню, маку, вже напускають її по телевізору) — сміятимуться, злорадітимуть. Очі зникали тільки тоді, коли він умикав світло. Й по тому він залишав його увімкненим у сусідній кімнаті. Став помисливий, дратівливий, почав прислуха-

тнся до себе. Проте здааатнся не збнрався, вірнв, що це мнне, жив, як і раніше.

У сіиях перевзуася з одинх кацців у інші — надвірні, на товстій підошві,— одни за одним повідсовував трн засувн, внйшов надвір. В облнччя війнуло холодом, весна, а бач, приморозкн, позаачора вночі ртутиий стовпчик в термометрі на груші за вікном опустнвся ннжче нуля, в селі в багатьох людей прнморозило картоплю. В нього тількн трохн прнбило ранні помідори. Абн скоріше розкутурхатися, змитн рештки сну, збадьоритнся, проганати ламкість у тілі, витягнув з криииці коробом води і вмився просто з відра. Вода обпалюаала шкіру, але було прнємно. Потім пішов иа ствре дворище, відгороджене від нового низеньким штахетничком. На старому дворнщі хлів і хлівчнк, гараж і хата. Стара хата! Ще бвтьківськв — батько переїхав десь у двадцятих роках з Курщини,— перероблена кільна разів. Воив, як і нова, під шифером, всередині стіни обшиті пластнком, а самі воин струхлявіли, й через те Скала вирішив будуватися. Антоніна Карпівна, дружина, відмовляла його від того, казалв, що достатньо відремонтувати стару хату, замінити згнилі вінки, рештв — верх, лутки, двері, вікна — ще міцне, ив їхній віи вистачить, але він наполіг на своєму. Півтора року штурмував інстанції — снували комісії, переномісії, допомоглн органи, переміг, побудувався. В старій хаті тепер комора, майстерня, де він різьбить віконниці та двері нової хати. Поволеньки, непоспішливо знімає одиі за одиими й теше, струже, ріже. Нова хата в нього иеначе лялечка, вабнть очі перехожнх.

Годував у загорожі гусенят, курей, вніс у каструлі наготовленої ще з вечора їжі псам — Джмелю та Півню. В одного буда від вулиці, в другого — від городу. Обоє на ланцюгах, та коли хтось приходить, Півня доводнться заганяти до металевої клітки. Обидва псн справно несуть сторожу, обидва злі, а Півень так просто гаспид. Ліпшого пса немає ні в кого в селі і в усій окрузі. Може розірвати непроханого гостя на шмаття. Взяв він його цуценям, вниохав і вимуштрував. «Чужой» — то кожен, хто поткнеться до двору. Рудий, коротнолапий, він зириає з-під віхтів над очима й весь час шкірить білі, стовпцюваті ікла. Люті червоні вогні в його очвх змінюються на зелені тільки прн з'яві господаря. Навіть Антоніна боїться Півня. Чорний кучерявий Джміль трохн лагіднішнй, але й він сторож певннй і відданнй господарю. Обидва не признають нікого, ні господаревих сусідів, ні родичів. Щоправда, в Скали родичів немає, у Карпівни є племінники, вони іноді заникують, сподіваються на спадщину, але заннкують не часто; минулого літа приїхала племінниця Сонька з чоловіком та дітьми, ще й усі такі лементливі, в Соньчин чоловік Петро твиний розумана, таний розвінчувач, що він не злюбна їх з першого дня. Карпівна заганяла Джмеля і Півня до клітки, а Скала їх тихенько випускав, й псн захлиналнсь на цепах, й Сонька з чоловіком та дітьми швиденько ушилися.

Аби трохн розламатися, збудити апетит, приніс з діжки біля криниці двоє відер води, півлітровою банкою полив помідори. Вони в самому кінці городу. За городом вузенька, метрів сто, смужка колгоспної пшениці, а далі ліс, як темна хмара. Бір. Густий, у яругах, нетрищах, буреломі, який тепер ніхто не розчищає. Бір не раз рятував лозівчан у часи всіляких навал, підрятовував їх у голодні роки — ягодами, грибами, зеленим листям, яке сушили й терли в хліб, дичиною. З лісу ж наповзають на село тумани, заїдти налітвли банди й усілякі поодинокі розбійники, а також виходили в голодні ночі вовки. Сказати правду, недобрий ліс, темний, похмурий. Похоаав він за свій вік чимало всіляких таємниць, там знвходили кістки зниклих у селі корів та овечок, а іноді й людські. Бабусі страхали бором онуків. У лісі жило Воно. Воно вилізе, Воно схопить, Воно затягне. Воно й зараз сидить там. Справжнє. Після Чорнобиля. На радіаційній карті області їхній ліс заштриховано квадратиками. Всю іншу місцевість району — косою лінійкою. Отако. Догралися. Розпустилися. Згубили лад. Дурні селюки ходять у ліс по гриби та ягоди, їздять по

деревину. Він деревину собі на хату привіз зі станції — смеречину. Воно ще себе покаже. Потопче всіх. Може, так і треба. Бо...

Думку перетяло кування зозулі. Кувала на одинокому дубі, що ріс поміж селом і лісом просто серед поля. Кому вона кує? Йому? То скільки? Вмовкла, зараза. Ні, кує знову. Тьху, яка дурниця. Зозуля кукає по дев'ять разів і замовкає. На більше в неї не вистачає духу.

Після помідорів полив квіти — півонії, ружі, царську борідку. Найбільше любить ружі, стоять, неначе солдати. Над його головою гули бджоли. Летіли кудись у бік лісу. Бджоли сусідові. Лівші. Скала любить спостерігати їх через огорожу. Он і зараз... Понад вуликами черкають крильми три ластівки. Сідають біля вуликів, підбирають мертвих бджіл. Іноді котрась дзьобне й живу. А то налетять бджолоїди... Неймовірно красиві птахи. Красивіших у нашім краї немає. Розпустить крила бджолоїд — райдуга грає на них. Вночі мертвих бджіл підбирають їжачки. Він бачив сам. Скала часто виходить на подвір'я вночі. Бджіл Скала любить. Але вони в нього не ведуться. Три рази заводив, і кожного разу гинули. А в Лівші аж сімнадцять вуликів. Кілька дупляиок тримає на деревах. Дуплянки тепер не ставляє ніхто. Якось запитав, навіщо дуплянки, та ще й на деревах. «Для інтересу»,— прискалив Лівша око. Бреше. Перехоплювати чужі рої. В дуплянки на деревах найкраще сідають рої.

Снідав смаженою картоплею — любить її вельми — та яєчнею. Не снідав — подзьобав виделкою в тарілці, випив гарячого-прегарячого чаю. Карпівна підсовувала чашку з молоком — не схотів. Мовчки забрала чашку, прибрала тарілку. Можуть отако й до вечора промовчати. Не обізветься він, не розтулить рота й вона. Карпівна його чомусь боїться. Жодного разу не вдарив, навіть рідко коли гримне. А боїться. Й ні про що їм розмовляти. Нічого з свого минулого життя їй не розповідав. Однаково не зрозуміє. Тобто, може, щось і зрозуміла б, але його думками не пройнялася б. Та й звідки? Домашня курка. Господиня, чистьоха. Довкола хати скрізь квіти, й на вгороді неначе у віночку, і родить він у неї, як не родить ні в кого з сусідів. Не розуміла його й Ніна. Дарма що врятував її, витягнув з німецького болота, приховав, прикрив — узяв на душу гріх. Нагледів він її в Східній Пруссії. Кілька сот українських, білоруських та російських дівчат захопили на окопах, на які їх кинули німці. Так би мовити, укріплювали ворогові оборону. Пересівали тих дівчат на густе сито. Й вельми йому сподобалася Ніна. Білява весела красуня, яка виспівувала високим голосом. Неначе сиділа десь на колодках, а не в бараці за колючим дротом. Зачіпала його словом, обвилася, зараза, довкола нього, як хміль довкола дуба. Приховав, що копала окопи, що була завербована до Німеччини. Спалив її особову справу, забрав Ніну з собою, одружився. Всіх інших дівчат послали збирати на полях боїв зброю: снаряди, міни, бомби... Він врятував її від тої пекельної роботи, дав їй своє прізвище, свій атестат, свій авторитет. Мала б мити йому увесь вік ноги... А вона ...в твою дивізію, відплатила... Такого не сподівався зроду. Злигалася з кіномеханіком з міста. Скалі переказали, вказали й адресу. Застав на гарячому. Не бив, не кричав. Щоправда, спробував прилякати, що викриє її колишній гріх тепер. А вона йому: викриєш сам себе. Ти приховав, ти документи спалив. А мені що, нинькн за те нікого не наказують. Зціпив зуби, аж заболіли вилиці, й сказав, щоб не з'являлася в Лозівці. Не з'явилася. Навіть свої сукні та пальта не забрала з шафи. Доношувала Карпівна, гаразд, що одного зросту.

Либонь, хто б його зрозумів, хто б розділив з ним навпіл усе те, що спресувалося в тугий — не розбити ломом — брикет, гірчило й пекло, змушувало думати важко, до ломоти в скронях, то це Аня. Єдина жінка з тих, що знав, яка по-справжньому ввійшла в серце. Було в ній щось таке, що змушувало його не тільки любити її, а й поважати. Ніхто не говорив йому таких ніжних слів, як вона, ніхто не вмів так приголубити в скруті, ніхто не заперечував так пристрасно, коли бував неправий, ніхто не стримував так рішуче від нерозважливих кроків. О, він ступав з одрубу

чвсто. Тапер, на старість, може в тому прнзнатнся. То більше, та лінія його душі на пвремінилася й нині.

Познайомнвся він з нею, якщо це можна назватн знайомством, на острові Нарден на Каспії. Німець тоді грнмів гусвнницямн танкіа аж на Кавказі, настала велнка скрута, й дозволилн покликатн до лав захисннків Вітчнзнн,— датн їм у рукн зброю,— тнх, хто відбував кару в концтаборах. Його посланн в такнй табір на острів Нарден. Прнїхаа увечері, вже в сутінках, йому надалн кімнату на другому поаерсі двоповерхового буднику. Після денної спекн, бовтанкн на баркасі довго не міг заснутн, сндіа біля відчнненого вікна, слухав шум моря, днвнвся на освітленнй зоряннм сяйвом острів, і його увагу привернулн жоатаві кулі на піскуватому грунті. Поднвував, що тут вирощують дині, подумав, що посмакує ними завтра. Начальник табору, підполковник (прізвнще забув, хоч має добру пам'ять на обличчя, прізвища), посміявся з його розгаду й пояснив, що то людські черепи, ховають людей у піщузі, хвиля валить берег... Моторошний баштан. І вельми суворий табір. На той час Скала бачив їх чимало, одначе від споглядання цього в сорокоградусну спеку проймало холодом. Надто коли побував у карцерах. Камінні мішки, в яких замість підлоги іржава металева сітка, яиу лиже вода. Водяні щури, нахабні й злі, шастають зграями, не бояться людини.

Він розглядав справи у себе в кімнаті. Туди ж приводили для особистого знайомства арештованих. Там познайомився із справою Ані. Й... закохався в фотокартку. Сьогодні це видається неймовірним, але так було. Неусміхнене, гостреньке личко, міцно стиснені губи, зіркий, проникливий, надзвичайно розумний погляд, легка хмарка волосся, яке таи ив гармоиіювало з поглядом і всім обличчям. Він відклав справу й потягнувся до неї, потім відкладав ще кілька разів. Що дужче вглядався в обличчя, дужче воно йому подобалося. Вгадував характер: вольовитість, щирість, відвертість. Відвертості нв любив, але цінувати її вмів. Відвертість повннна перейти у відданість одній людині — йому.

Одначе, коли її привели, спершу розчарувався. Навіть не впізнав у арештантці в пошарпаній синій иофточці иа спідничині з чортової шкіри дівчину з фотокартки. Неймовірно худа, очі нвначе тарілки, довгі, пообламувані нігті, замість хмарки волосся брудна мичка з сивими пасмами. Сивина в двадцять років! Як і інших арештантів, не запросив її сісти, вона похитнулася і впала б, якби нв підтримав. «Цілу ніч я боролася з пацюками». Довго розмовляв з нею, розпитував про батьків, родину, за віщо заарештована. Воиа була студенткою педінституту, на вечірці один студент розповів антирадянський анекдот. Усі сміялися... Сказала, що шкодує за той сміх, була дурнв. І все. Й нічого не просила, хоч бачила, здогадувалася, що від цього капітана, либонь, щось залежить у її долі. З розмови впевнився, що не помилився в харвктері дівчини.

Забрати її виявилося непросто. В інструкції рекомендувалося завербувати близько двох десятків жінок, одначе тільки медичок. Начальник табору опирався:

— Нащо вона там?

— Потрібна одна переиладачка,— збрехав Скала. — Вона трохи знає німецьку мову.

Повернувшись до своєї частини, оддав Аню в госпіталь — санітаркою. Вона швидко вилюдніла, поправилася, стала кращою навіть, ніж на фотокартці. Й швидко позбулася всіх арештантських звичок, а може, вона їх просто вміло приховувала, бо щось там у самій глибокій її глибині лишилося, він це бачив, він це почував. Однак велася з ним рівно, невимушено, інакше б їхнє життя мало відтінок приневолі, а отже, й скутості. Різкі переміни Аниного настрою, її жіночі забаганки й тверезі, глибокі міркування про світ не давали йому змоги скласти якесь одне визначення. Найперше Аня була розумна. Скала знав про світ багато, дуже багато, особливо про його темні закамарки, про силу влади, ламкість людської душі, одначе Аня знала щось таке, чого не знав він, про саму таємничість

світу, не теперішнього, сучвсного, а вічного, поточного й ствлого, окропленого теплнми дощамн, осяяного сонцем, в якому все почииклося од бруньки, ніжної, нікчемної і незнищенної... Оце — незнищенність, проріст жнття, його всепереможність, незалежність ні від чого, краса,— це він узяв від неї, вловнв якнмось не відомнмн йому клітннамн душі, про нкі й не підозрював раніше, і це знвння, в певніше, відчуття булн його найбільшнм набутком за все жнття. В цьому не бажав собі прнзнатнся, а воно жнло, його не було у всіх тнх, з кнм зустрічався, працював, там тількн грізні, строгі прямі лінії, й він підносився над ннмн в неясній таїні. Ні, в тому, основному, чому служнв і чнм жнв, він не помінявся ні на цяту, це нове відчуття було якесь інше, воно мовбн розлнлося по тілу, може, перейшло з Анниного тіла, стрункого, грвційного, гарячого, завждн ваблнвого. Воно лншнлося в ньому й потім, воно, мабуть, і було Анею й жнло в ньому нею. Спомнном і навіть трохн мукою. З Анею прожив солодкнй, щвслнвнй, трнвожнний рік. Трнвожнний, бо хтось міг донестн. Звичайно, донестн нв особіста не просто. Навіть командир частнни боїться його. Покопається особіст у справі командира частинн, прнведе зо дві рвзи підтоптаного полковника до його землянки боєць з прнмкнутнм багнетом, уточннть особіст дві неясні датн, піде полковннк від збнтого з дощок стола, на якому лежать його особові справи тв пістолет, по освітленій, що пвдає з прочнненнх дверей доріжці (світло аж підсмажує потнлицю), й стає той полковннк ненвче шовковнй. Працівникові органів рекомендується твкож в оперативних цілях робнтн жінок командирів своїмн кохвнквмн, внділяються для цього спвціальні кошти — на подарункн, було серед тнх жінок чнмало несосвітеннх дуреп, бувалн просто злі бабн, котрі, погрнзшнсь з чоловіками, доносилн на них. Це нвзнвалося характерний матеріал. Здебільшого щось вигвдувалн. Все це знвлн командирн. Певніше, про дещо здогадувалнся й боялнся. З такого зв'язку мав Сквла неприємність. Та що там неприємність — велнке лихо. До того ж зв'язку не власного... Він такнм не займався. З боку оперативного воно, може, правнльно, а з людського — трохи гидко. Яка то кохвнка! Яка то любов! Дружнну командира батальйону, майора, перед самою війною зробнв своєю кохвнкою помічник Свлн Звонков. Майор дізнав про те, лютував. І протн Звонкова, й протн Свлн. Хтозна, чнм би все скінчнлося, та почвлася війна.

...Їх було четверо. Снділн на березі річки, пнли спирт. Приголомшені відступом, роздратовані, невдоволені один однмм і всім світом. Вони відступали. Вонн втікали... Хтось, видно, був винувватий у невдало сплвнованій операції, когось не того, що треба, лншилн в прикритті... Натякали на того вищого й ще на когось, розпалювалися. Майор гнув свою лінію. Сквлв свою. Слово за словом довели бвлачку до жорстокої ненависті, далі до спалаху. Майор вихопнв пістолет, але Скала внстрілив першим.

Далі було розслідування. Стояв у кабінеті високого особіста, той щось писав, не підводнв голови. Писав довго.

— Дозвольте сісти.

— Постоїш.

— Стою годину.

— Стоятимеш і добу, й дві, й трн. Або лежатимеш на цементі.

До цього всі слідчі, які викликалн його, розмовляли строго, але ввічлнво. Високий особіст пішов, а зайшов хтось іншнй, у цивільному. Повів розмову круто. Того дня його побили. Вибили зуба. Він стояв на своєму: застрелив провокатора, який панікував, лаяв вище командування і самого Ствліна. Двоє свідків — один працівник смершу, другий піхотнй капітан — підтвердилн його слова. Не точно, але підтвердили. Мовляв, чулн невиразно. Насправді вони мало що чулн й мало що тямили — булн п'яні. Невдовзі піхотний капітан загинув. А з Скали зняли звинувачення й послали у фронтову частину. Вже не в ту, у якій служив,— в іншу. Їх часто перекидали з частини в частину, з місця на місце. Щоб не приростали до одного місця, не заводили друзів, близьких знайомих. І тоді, в сорок

третьому, коли жив з Анею, несподівано перевели з Південного фронту на північ. Аню він з собою взяти не міг. Навіть побоявся лишити в госпіталі — при черговій перевірці могли розкрутити весь клубочок. Згнітивши серце, відправив її в табір з формулюванням «для подальшого розслідування». То страшне формулювання, розслідуванням у таборах не займається ніхто, людина може сидіти з ним безвік. Але що мав робити? Іншого формулювання вписати не міг. Більше він Ані не бачив і нічого про її долю не знає. Але викинути її з серця зовсім не зміг. Й нещодавно зринули в кімнаті Анині очі. Печальні, розумні, чомусь іронічно примружені. Цих очей він не боявся. Розмовляв з ними, пояснював, навіть просив прощення. А вони були мовчазні, німі, іронічно усміхнені. Й горіли, як усі інші, котрі почали з'являтися, незвичайним, синювато-фіолетовим, фосфоричним вогнем. Отже, Ані немає. Він тоді почав думати, що божеволіє. Бо в привиди не вірив, всі його знання, все його життя, таке просте й непросте, проміряне залізом, свідчило, що це якийсь оптичний чи якийсь інший обман, якась химера, а от же вмивався холодним потом, і мозок його дерев'янів від страху. Він був матеріалістом, саме це слово повторював часто, з тієї наукової малості, яку осягнув, найбільше йому було сказано про матеріалізм, матеріальний світ, він відчував його матеріальність на дотик, на смак. Знав його крихкість, ламкість, нікчемність, і нічого нематеріального, чого не можна пояснити просто та зрозуміло, не бачив у світі жодного разу й не допускав його існування, а тепер не знав, що йому думати й робити. Найдивовижніше (й це вже таки з матеріального, непоясненного, але реального), що почали йому являтися очі людей, яких майже не знав, яких бачив лише один раз, одну мить. Не тільки ті очі, в які дивився довгі години слідства, допитів, людей, з якими розмовляв, знав їхні біографії, звички, а тих, які глянули на нього лише один раз, змигнули перед його зором коротку мить.

«Встати. Обличчям до стіни!» Всі в камері схоплювалися, ставали до стіни. Так було заведено і при перевірках, обшуках. Але дехто невідь-яким чином вловлював, що це не перевірка, не обшук, що це кінець, вловлював і в останню мить обертався. Й тоді доводилося... просто в лоб. В очі. Особливо чутливі були жінки. Неймовірно чутливі... Їхні очі виплескували осмислений жах ще до того, як він виймав з кишені руку, жах, крайній відчай, вони вловлювали все, й волали, й летіли просто на нього. Як він міг їх запам'ятати? Де, що й коли це зробило за нього?! Адже донедавна він не пам'ятав жодних очей. Опріч хіба що Аниних. Тоді таке й до голови не клалося. Хоч дехто з хлопців потай скаржився, зізнавався неначе в якомусь гріхові, буцім ті очі сняться їм ночами. Якийсь час сняться. Він з того сміявся. Жодного разу, після жодної акції з ним такого не було. Й ось тепер... Навіть не сняться, а значно гірше. Деякі тільки сняться. Іноді випливають з пітьми, з небуття навіть такі, до яких не мав жодного стосунку. Був свідком, часом випадковим. Кілька ночей перед ним стояли ті, перші, очі. Скала тоді ще навчався в училищі. Якось начальник курсу, вихователь, китаєць Хі поклав йому на плече коротку, без мізинного пальця руку й сказав: «Хочеш, я покажу тобі таке, чого ти не бачив ніколи? Тільки тобі. Курсант ти дисциплінований, зразковий...» Пізніше Скала довідався, що та коротка, без мізинного пальця рука лягала по черзі на плечі всіх курсантів. Хі повів Скалу в тюрму. То були знамениті підмосковні Хрести. Вони з Хі стояли в довгому коридорі й курили. Потім у кінці коридора прочинилися двері, звідти вийшов худий, виснажений чоловік у пом'ятому сірому костюмі та невисока на зріст, кругловида, симпатична жінка в білому халаті. Вони ступали поруч по коридору, у їхній бік. Жінка говорила в'язневі: «У вас почав псуватися зір. Вам потрібно частіше бувати на повітрі. Я наполягатиму на окремому режимові для вас». Чоловік уважно слухав, повернувши в її бік шишкувату стрижену голову на довгій шиї. Він тільки на мить крутонув головою, поглянув у бік Скали та Хі, ковзнув по їхніх обличчях байдужим поглядом, і знову уважно та вдячно слухав жінку. Вони дійшли в кінець коридора до великих сірих дверей, жінка повернула якусь ручку, двері широко розчинилися, й вона пропустила в'язня вперед: «Проходьте».

Просто за дверима, за два метри, був бар'єр трохи вище людського зросту. Все сталося так швидко, що ...твою дивізію, Скала не встиг отямитися. Помітив, що жінка вже ховала руку під халат. І не втямив він, що то за сухий чмих пролунав. А чоловік перед бар'єром похилився й одразу осів. Зв мить тіло провалилося кудись униз, двері звчинилися. Все просто, тихо, буденно. Жінка пішла назад. На її вустах, на кінчиках вій повисла сувора задума, вона дивилася собі під ноги. Коли вони з Хі зайшли слідом за нею до лікарняного кабінету, вона сиділа за столом і щось писала. На її голові ритмічно погойдувався важкий вузол темно-русого волосся. Її рука спокійно, рівно бігла по паперу. Скалу на мить охопило дивнв сум'яття. Він трохи здивувався, трохи спантеличився, ворухнулося щось схоже до захоплення й зникло, натомість наплинула печальна досада. А рука, маленька жіноча рука впевнено низала на папері рівні рядки. «Такими руками поливати півонії»,— не знати чому вибовкнув він. Жінка підвела голову. Вузенькі обідки її глибоких зіниць лвдь-ледь зажевріли. «Це натяк»? — запитала. Запитала якось твк, що Скала злякався. В цім звпитанні таїлося щось грізне, в ньому самому був натяк, який, як зрозумів Скала, міг змінити, а може, й закреслити все його життя. По тому жінка знову схилилася над паперами. «Я лікар,— вжв зовсім інакше сказала вона. — А якщо люди вмирають під скальпелем? Природний процес».

«Дурак»,— сказав Скалі Хі, коли вони вийшли з кабінету.

«...Твою дивізію... Правда»,— погодився Скала.

...У хвіртку хтось стукав, і Сквла, накульгуючи на ліву ногу, пішов відчиняти. То була поштарка, Харитина, принесла пенсію. Пси валували, рвалися з ланцюгів. Довелося позаганяти їх по клітках, інакшв Харитина не одважувалася зайти на подвір'я. Розіклвла папери на саморобному, пофарбоввному в зелений колір столику посеред старого двору під яблунею. Яблуня накрила все старе подвір'я, крислата й густа, що крізь листя не видно неба. Харитина довго длубалася в клейончатій сумці, довго ялозила олівцем у книзі реєстрації. Незугарна, неповоротка, як вона не погубить ті квитанції та гроші! І за віщо, твою дивізію, платять їй зарплату? Зарплатня, звичайно, невелика, але й роботи... Оббіжить зв годину свою дільницю — й за сапу та в город.

Півень похлинався гавкотом, лупив короткими лапами по металевих прутах клітки, аж вони вгиналися. Харитина косувала на нього, нервувалася, виходило ще забарніше. Врешті скінчила. Не рахуючи, запхнув гроші до кишені, примкнув за поштаркою хвіртку та повипускав з кліток собак.

Одначе в хвіртку одразу знову щось затиркало, прийшов сусід, Лівша, приніс позичений фуганок. Скала псів не зачиняв, хоч гарчали вони й на Лівшу. Лівша — городянин, пенсіонер, купив хату за п'ятсот карбованців, живе тут майже цілий рік, тільки іноді наїжджає до заміжньої дочки в Чернігів, якій залишив квартиру. Ще в кількох хатах на кутку перехрещено вікна та двері дошками, одна он, через дорогу, стоїть забита вже чотири роки, господарі збавили ціну з тисячі до трьохсот карбованців, та ніхто не хоче купляти, бо в кінці городу кладовище. Інші хати купляють дачники. Нині всі хочуть бути двчниками, нічого не робити, ходити з чистими ручками, критикувати інших, які в струпах, корості розгрібали бурелома та завали. Лівша не навідувався дввно. Скала думав, що вжв й не принесе фуганка. Може, й краще, якби не приносив. Нікчемний чоловік, хвастун і брехло. А має аж п'ять бойових орденів. За віщо йому їх начепили? Може, чистив чоботи якомусь генералові? Одначе офіцер. Капітан. Тиждень тому Скала не стерпів Лівшиної брехні. Й нв те щоб вона аельми його розізлила, просто обридло. «Нвмітився на нашому фронті прорив, а сил мвлувато. Конєв і каже: «Треба танки. Їдь до Сталіна. Один тн зможеш дістати». — «Єсть,— кажу,— товаришу маршал». — «Паняй». Приїхав я в Москву, все чин-чинарем, відпочив, пообідав у Кремлівці, йду до Сталінв. А Поскрьобишев мені: «Йосип Віссаріонович зайнятий. Чекай». Сиджу я на дивані у Поскрьобишева півгодини, сиджу годину,

курю. Показую Поскрьобишеву очима, мовляв, розвідай. Він прочинив двері й зачинив знову. «Ще зайнятий». Врешті Сталін іде в туалет. Я мовчу. Вертається він з туалету, я витягнувся в струнку, став перед ним і на весь голос: «Товаришу генералісимус, дозвольте доложить. Я від маршала Конєва». А він тієї самої: «Зачекай». — «Ніколи чекати,— кажу,— там зараз може вирішитися вся стратегія війни». — «Он ти який»,— каже Сталін.

Отоді вперше Скала й сказав Лівші: «Не бреши». Лівша образився. «Що я брешу, що я брешу...» Найдужче Сивлі Лівша спротивився отим, що Сталін ходив до туалету, але мовив інше: «Конєв не був тоді ще маршалом, а Сталін генералісимусом». І підсік Лівшу. Посадив на пательню. Той пішов, кинувши вже од хвіртки: «Ти все життя брешеш»,— і не являв виду тиждень. А це приволікся знову.

Сіли в дворі під яблунею, закурили. Лівша своїх не курить, тільки чужі — дешево й безпечніше для здоров'я. Обличчя в нього велике, брезкле, а рот маленький, тільки губи товсті, коли курить, пухкає ними, наче дитина, й надимає щоки.

«Сахониха вночі самогон гнала»,— знайшов за що зачепитися, щоб розпочати балачку, Лівша. «Звідки знаєш?» — запитав ліниво, для годиться. «На мене віяло. Вона ставить справу тільки тоді, коли східний вітер. Якщо вітер на дорогу — не жене». — «Хто тепер її не кури́ть»,— примирливо мовив Скала, Лівша одразу підхопив: «От-от. Всі женуть. А до війни гнали? Ніхто й ніде. А тепер... Розстервився народ. Розпасу-дився, розікрався. Поглянь довкруж — всі дахи лівим залізом криті. А повітки на техніку в колгоспі немає. Цілий рік стоять у Заболотті комбайни, і в бункери ллється вода. На всі агрегати й трансмісії. Немає хазяїна». — «Немає»,— погодився Скала. «Хазяїн самогон п'є та моло-диць чужих лапає. Молодшим приклад показує». — «Вони тепер такі, що й старшим покажуть». — «Істинно. Ще й як покажуть... Ге-ге. З перевер-том,— і Лівша зареготав.— Позавчора приїжджав мій Колька з не-вісткою, розказували... Є в Люсі, невістки, подружка, розведениця. Тридцять п'ять їй. Пішла вона в клуб, є тепер такі: «Кому за тридцять»,— там знайомляться й потім женяться, знацця. Щось вроді базару. Підсів до неї один. «Такий,— каже,— гарний, такий гарний. Високий, стрункий, синьоокий. Запрошує додому. Піду, думаю, женитись він на мені не жениться, а хоч пересплю з таким. Привів... Однокімнатна. Залишив мене в кімнаті, а сам пішов на кухню. Мабуть, думаю, каву зготує, а може, й вечерю. А його немає й немає. А потім з'являється. Голий-голісінький, у капелюсі й галстуці і... на ролнках. У зубах тримає кожаку з лікоть завдовжки. «Катай мене»,— каже. І очима так страшно повів. Я як покатала його до ранку, то тепер у той клуб мене й бульдозером не затягнеш».

Скала тамував сміх. Знову бреше балаболка Лівша, але ж отаке вигадати! А може, й не вигадав. Не вистачало б у Лівші на це фантазії. «За що ж його тримати, коли він голий?» — «У тому й сущность»,— реготали-ся вже обоє. А коли пересміялися, Скала сказав: «Колись і таких пунктиків не було. Пам'ятаю, в нас у селі був парубок, Крячок, паскудний такий парубок, так він у дівчини труси вкрав, вони сушилися на шворці після прання, й повісив уночі в неї на воротях. Люди виганяли корів і побачили. Не було тій дівчині проходу. А тоді Крячок під п'яну руку вихляпав комусь свій секрет, і всі довідалися правду, й од Крячка одверну-лися, як од заразного. Змушений був виїхати з села».

Ще поговорили про городину, далі про мило, кооперативи, перекину-лися на велику політику, Лівша переповідав, що почув по телевізору на з'їзді депутатів,— він дивився всі передачі, одначе Скала підвівся й у такий спосіб підсумував розмову:

«Скільки не балакай, чого не видумуй, а смисл, твою дивізію, один... Вісімнадцять бабів у колгоспі, та й ті старі. На огірки, на помідори, на тютюн. Якого у нас уже й немає. А колись славилися тютюном. Валюта за нього капала».

Лівша пішов.

Снала ще й через те снінчнв розмову, що боліла голова. Пішов до хатн, поміряв тнсн. Він завждн міряє його собі сам. Сто вісімдесят на сто десять. Для нього це багато. Дуже багато. Ще трохн — й почнеться нриз. Прийняв одразу дві таблетки нлофеліну. Сидить на таблетнах, а вонн мало допомагають. Мабуть, потрібно апробувати спосіб, якнй рекомендував шофер Літочна. Він наже, що на їхній вулиці вилінувалися всі хворі на гіпертонію. П'ють корінь глоду. Копають, миють, пиляють, заварюють і п'ють. Замість водн. А Снала ніяннм знахарюванням, ніяній народній меднцині не довіряв, а тут вже кількв днів розмірковував про те, що цвіт і ягоди глоду реномендує офіційна меднцина, цвіт і ягоди — од норепя, лнбонь, у норепя більша сила, потрібно спробуватн. А що своїх рішень ніноли не віднладав, одразу ж почвв збиратися. Взяв лопату, сокиру, мішон, поніс все те до гаража. Анумулятор у машині сів (мало їздить), довелося спочатну підзарядитн. Підзвряджав, не знімаючи з машини. Вузьною кривулястою вуличкою, яка звивалася по виярну, виїхав до центру, переїхав село, далі дорога брвлася вгору і вгору, мотор нвтужно ревів (машнна стара, остання машина в його житті), дзизнотіло щось у норобці передвч, нарешті виїхав на горб. Звідси відкривався дивовнжний краєвид — у праву руну жнта й жита, а ліву — розлога, неглибона долина, зелена й біла, нущі по ній хвилями, цвіла анація, цвів глід, і трави цвілн медяно, а поміж ними стояли невелнні міцні дубн, й дубовий гай вирнвав нрилом усю долину. Де ще є така краса! Помннув перехрестя, помннув нолишне монастирнще, від нього залишнлися тільни зелені пагорбн та зарослі чагарнином нанави. А він ще пам'ятав церкву й численні будівлі пам'ятав (це було в тридцять четвертому році, того рону він вступив в училище — в артилерійсьне учнлнще, й мав бн його снінчнти, та на учбовнх стрільбах сталася фатальна помилка, номандир батареї помнлився прицілом, Скала повторнв його номанду, й вонн нільнома снарядамн нанрилн власну піхоту: без ременя, із зрізанними петлицями сидів у камері, ченав трнбуналу, й тоді до нього зайшов яннйсь чоловін та повів мову про те, що Сналі загрожує вишна, але він, цей чоловін, може його врятувати, ще й без втрат, потрібно тількн поміняти внд військ та повчитися півроку на курсах, Снала спочатку нічого не зрозумів, а нолн зрозумів, погодився з радістю) — отож того рону він готувався до вступу до училища, й був удома, й бачнв, ян палнли монастирсьнн архів та бібліотеку. Велнчезну бібліотену, здебільшого важні книгн в шнірі та полотні, міліціонери в формі вильмн нндали їх на нострнще. Ще пам'ятає: дід Хопта проснв у міліціонера товстенну ннижну: «Дай на піднаряд. Добрнй піднаряд, зносу не буде». Міліціонер чомусь засміявся і піднинув ннижну вильмн на палаючу купу. Тепер про тане багато пишуть, мабуть, то й справді втрати, але тан тоді було требв, тоді це був неухильний закон, не виконавши яного, не можна було нічого зробнти.

...Батько палить ннижни в грубці, а хлопчнн сидить і плаче. Звідни це? Ага, застали були одного такого на гарячому. Бухаріна палнв, Плеханова і всіляку іншу нонтру!

Дорога повернула праворуч, спуснулася в долину, пам'ять щось знову підназувала, й підназувала щось хороше, молоде, гарне. Ага, цією дорогою йшли вони, молоді, юні, до міста і несли альбом, виготовлений на честь десятиріччя номсомолу. Він був наймеишнй, хлопчан. До міста тридцять кілометрів. Тоді лежалн глнбоні сніги. Йшлн з піснями, в дорозі вигукувалн заклннн. Одежинка на нпх лиха, вітер пробнвае свитки наскрізь. Але гріло їх тепло велнного вогню, гріла віра й незміриа любов. Верталися вночі, й он там, під лісом, заяснрілн вогннни. Вовнн. Вони терли сірннни й ішлн. Вовни не погналися за ними. Хто з теперішніх молодннів пішов бн а таку путь? Їм, ннпішнім, абн вигода, абн норнсть. Якнй вогонь їх гріє, окрім вогню від випитої горілнн та припаленої снгаретн! Яне мають право нрнвнти губн та нритннувати!

Цей вогонь не гріє його, а спопеляє. Відбнвається від нього, гоннть пріч думнн, а вони літають над ним, ян ворони, й дзьобають та

дзьобають. Скала повернув на цілину й під'їхав до зеленої оази на самому чопику гори. Розвернув машину, дістав з багажника лопату та сокиру. Перебрався через порослу бур'яном канаву, наштовхнувся на якусь наміину брилу. Пригляяувся: то не камінна брила, а млиновий камінь, вельми потрісканий. Аж тоді пригадав, що горб цей називається Дем'яненковим, що колись тут стояв на дубовому пні млин. Дем'яненко зробив його своїми руками. П'ять літ тесав і стругав і вистругав та витесав диво на всю округу. Млин був високий — на пищі ж, шапка поверталася легко, паруси були полотняні, білі, як лебедині крила. Хлопчаками вони вибігали за село дивитися на ті крила. Дем'яненко не встиг покористуватися млином, настала колективізація, він пошкодував млина, не пішов у колгосп і пішов... у Сибір. Гарне вибрав місце Дем'яненко (ага, згадалося, по-вуличному Заєць). Звідси й зараз видно коли не цілий світ, то півсвіту. Увесь горбик, колишнє хуторище, поріс бузиною, здичавілими сливами, яблунями та вишнями — це вже, либонь, правнучки тих колишніх вишень та слив,— кизилом, кущами глоду, а над усим цим на зсунутім земляному обкопі підносилось дерево-велетень, дерево-диво — глід. Не кущ, а дерево, із стовбуром у один людський обхват, густою-прегустою кроною, круглою, схожою на велетенський зелено-білий м'яч. Такого глоду немає ніде в окрузі, а може, і в цілім світі. Глід цвів пишно й млосно, пах стояв такий, що медяпилася голова. Над деревом були бджоли, в кроні музичив цілий пташиний оркестр. Скала ще раз на мить замилувався деревом, його цвітом, його буйністю. Світ, він із буяння. Все поривається до сонця, до життя. Як рветься листочок з бруньки, як рветься! То він рветься... до своєї смерті. Як поспішає дитя вирости з дитячої льолі! Його поривання туди ж. Якби ми знали все наперед... Якби ми те знали, може б, і не жили. Скала ще раз огляяув кущі й покульгав до глодового дерева. Там багато коріння, воно товсте й соковите — вистачить на повний курс лікування. Виламавши бур'яни, зняв один штих землі й одразу натиився на два бічні, майже під прямим кутом до дерева корені, один завтовшки в держално лопати, другий значно тонший. Очистив їх од землі біля стовбура, але з другого кінця пронопати далеко не вдавалося — корінь вріс у густий кущ порічок. Довкола всього дерева росли густі кущі, вони оточили глід міцним кільцем, посплітaлися, неначе боялися, що їхній ватаг кудись утече. Скала одрубав обидва корені, зходився копати далі. Але кореня довго не було. А земля була як камінь, аж дзвеніла, аж гула, й він бив у її груди то лопатою, то сокирою, щоб віддала те, що йому потрібно. Вона не хотіла віддавати. Він копав, падав знесилений у бур'ян, відхекувався, віддихувався, брався за сокиру, а по кількох хвилинах знову вплився на землю. З-під сокири летіли тріски, важкі, соковиті, оранжево-білі. З крони випурхувало потривожене птаство, сідало на сусідні кущі та дерева, падало, кіркало, тирликало, намагалося тим криком прогнати його, але він не зважав. Проплив угорі коршак, і птаство на мить примовкло, а тоді загаласувало далі. Вирубавши коріння з західного боку, Скала перейшов на східний, там круглів горб, і було ще важче. Піт заливав Скалі очі, руки боліли, ломило поперек. Там він натрапив на товстючий корінь, либонь, основний, і порався біля нього з півгодини. Нижче від нього не було нічого, з південного боку Скала копати не став, пробився туди зі східного й повирубував, що міг. Коли врешті оглянувся, то побачив вирву, неначе від доброї бомби. Довкола валялося чимало коренючищ. А бджоли гули, птаство цвірінькало й пискотіло, і густа, як кожух, крона ледь чутно шуміла, лебеділа кожним листком, переливалася в сонячних променях. Дерево трималося на двох-трьох прямовисних коренях. Повіяв дужчий вітер, дерево зашелестіло, Скала відступив, йому здалося, що воно падає. Закидати розкопи сили не вистачило, засунув сяк-так, до половини, зібрав коріння, забрав лопату й сокиру, повантажив у багажник. Вернувся й одчахнув чималу гілку глоду у квітах. Ще раз оглянувся на дерево — зелений гайок у синій блакиті неба — на шапкасті, неначе недбало скидані копиці, кущі глоду, на зелену долину, прихмарену дубовим гаєм — краса, його краса, його край,— поїхав. Машину виповнював пах глодового цвіту. В селі завернув

до центру, до магазину — купити цигарок. В магазині порожні полиці, на них макаронні равлики та пряники, яких і сокирою не врубаєш, і ніяких путніх цигарок, тільки «Ватра».

— Чого цигарок немає? — запитав роздратовано, бо ж був виморений, витіпаний. — Втретє заїжджаю.

Продавщиця, тілиста, білява, пишна, вичавила байдужо крізь оранжеву помаду губів:

— Не завозять. Немає.

— А куди воно все поділося? — не стримав досади, й вийшло якось так, буцім винувата продавщиця.

Вона спалахнула, тепер уже розкрила розквецяну чирау рота широко, на піввлавки:

— Тиран з собою забрав.

Гаркнула щось дурне, зовсім безглузде, але воно якимось чином стосувалося його, було спрямоване на нього, проти нього. Вдарила в скроні кров, облила кип'ячкою серце, він зціпив зуби, аж потемніло в очах, вийшов. Знав: зв'язуватись не можна, либонь, провокує вона навмисне. Зв'язуватися не можна! Торік їхав у Київ і встряв у розмову, засперечався з молодиками, й дзьобоноса синиця з губами-п'явками, без заду, в джинсах, у майці з якимись патлаиями на грудях пропищала: «А яка різниця між гестапівцем і гебістом? Ніякої». Аж очі заплющив, щоб не вдарити, не розплющити об стінку вагона... Синиця, звичайно, писнула знічев'я, з глупості. А ця? Твою дивізію... Чому вона його штрикнула? Хто вона? Чия? Здається, з Покиденьчиного кодла. Був такий... Активіст, розкуркулював, забирав хліб. А тоді і його підмели. Щось таке бовкнув під п'яну руку. Донесли. Тоді ніщо не пропадало. Не минало безкарно. В кожній бригаді був свій інформатор. Добровільний чи недобровільний. Було дві сітки — оперативна і патріотична. Патріотична... їм не платили, вони самі... Покиденька реабілітували аж тепер. Цієї сучки тоді ще й у проекті не було. Ким вона доводиться Карпові Покиденьку? Ким би не доводилася... Яке він мав відношення до Покиденька? Він його ледве пам'ятає. І він, і Покиденько робили одну справу. Одну! Скільки їх, його друзів, соратників, начальників, стали в шеренгу за такими, як Покиденько... За тими, в кого дірка в потилиці. Тепер он, читав у газеті, вигрібають з ям черепи. Навіщо вигрібають? Що хочуть довести? У всіх тих, що стали в шеренги за Покиденьками, дірки в потиличних кістках такі самі... Так, падали найкращі... Оце одне мучить. Чому саме вони? Найкращі. Їх лишилося двоє на район. Двоє! З тих, колишніх. Два ветерани... Всі інші — там... На Півночі, на фронті, погинули від шпигунських куль. Ступали твердо. Так твердо, що земля вгиналася. Лишали сліди. Глибокі. На безвік. Таких слідів не лишив ніхто. В жодну з епох. Якби не пройшли, не було б нічого. Не було б тих дірок, не було б і оцього всього. Закрій пішов від тих, перших. Було все. Був ентузіазм, була віра, була гордість. Справжня, висока, яка вела на подвиги, на самовіддану працю. Ишли з піснями. Хліб, маївки, кок-сагиз, кузьки. Ага, кузьки, в пляшки їх збирали. Хіба не піднесено жили? Комсомол — на грудях значки — ГТО, БГТО, ВС, ЮВС, МОПР. Ми — вище за всіх. Тож воно й було насправді. Дивилися на весь світ з погордою. Були й помилки. Не щодо тих, кого одмивають сьогодні. Ті багато знали, багато вміли. Мали досвід, могли його використати. А от інші... котрі дивилися чистими очима. Такі, як він... Вони теж там. Звершили своє призначення. Виконали те, що було їм вказано долею. Звершили? Так. Якби тільки все те окупилося. Тепер видно, що окупилося не все. Робили, готували, недосипали, мучилися. А тепер отаке ніщо з наквецяними губами стріляє в тебе брехливими словами.

Крутнув руль — трохи не врізався в бетонний стовп, який підпирав огорожу, знизив швидкість. Цього ще не вистачало. Цвіркнула б ця індичка колись! Тоді про таке й подумати не могли. Тоді він міг знищити самим поглядом. Тоді був порядок. Був страх. Була повага. Без страху нічого путнього зробити не можна. Всі хочуть украсти, хочуть прожити легко. Як ось зараз. Всі прагнуть торгувати, когось учити або щось рахувати, й ніхто не хоче виробляти те, що можна рахувати. Тоді кожен

працював там, куди його призначали. Був порядок. Порядок — скрізь і всюди. Бо було кому пильнувати за порядком. І за порядком порядків.

Скала поставив машину в гараж. Важко, опираючись на лопату, пішов до старої хати. Прочинив двері не на ліву половину, де раніше жили, а на праву, в колишню комору. Сів на ослінчик, закурив. У кімнаті-коморі лежало всіляке непотрібне тепер начиння — діжа, прядка, дерев'яні, з тріщиною посередині ночви, олійниця. Все це ще батьківське. І висів у кутку портрет, а на ньому — Він. Строгий і усміхнений. Портрет давній, вилинялий, хоч і під склом, спочатку він висів у кімнаті, на найпочеснішому місці, потім, коли почали його кругом чорнити й сусіди, ледве переступивши поріг, кидали багатозначні позирки на портрет, повісив у коморі. Одначе прорубав вікно й пильнував, щоб у коморі було чисто. Потому знову вставив у хаті й знову сховав до комори. Він часто приходив сюди. Сідав і думав. Колись, тоді, він про нього не думав. Він був для нього як прапор. Про прапор, звичайно, не думають. Він має над головою, кличе, веде, і того маєва достатньо, аби віддати за нього все, навіть життя. Тепер же він думає, думає до розлому в голові, але нічого нового придумати не може. Тоді його славили всі. Всі славили, сини, знати б, хто щиро, а хто нещиро... Вiзнати б заводіїв, розгадати... От на кого б ота третина аркуша... Під копірку. Четвертий примірник, де ледве можна розпізнати літери. Туди вписували чорнилом тільки прізвище. І підпис виконавця. То був час великого мовчання. Великої влади. Ту владу мав і він, Скала. Яка ж то була влада! Один порух брови, один помах пальця... Їх боялися всі. Маршали боялися лейтенантів. Саме так і мусить бути, і непевний, не до кінця провірений маршал повинен боятися провіреного лейтенанта. Це Він дав їм, а значить, і йому, Скалі, таке право, таку владу. Право, яке ніхто не міг заперечити. Скала і всі, хто з ним, знали. Він за ними, Він знає все, це потрібно Йому, а значить, усім. І оті прочистки, оті жертви — вони були потрібні, заплановані Ним або ще й далі, без того не можна було обійтися. Виконали, звершили. Так, були втрати. Людське життя... Що ми взагалі про нього знаємо? Воно — мить. Приставлене до потилиці дуло, натиск курка... Тлін, порох — у братській могилі, десь у глухому лісі. Ніхто навіть не знає де. Було — немає. Мить. Всі, що загинули чи то під час Паризької комуни (про неї зараз багато пишуть, їй двісті літ), чи побиті римлянами,— це одні люди, й суть їхнього зникнення одна — потрібно розчистити плацдарм для інших, кращих. Може, не вдалося? Не опинилося? Що ж, не все вдається... Та й ще невідомо... Це ще не кінець. Піде, все піде по старому колу. Життя неймовірно довге. Коли отано — віч-на-віч з колишнім, з думками, спомнинами, які випихаєш, а вони лізуть і лізуть... Сучасне й майбутнє — також минуле. Воно мине. Ви минете, всі сущі, й ті, що ще не народилися. Так поклоніться ж матері землі, вічності, справі, що не будете розгрібати давніх могил, тривожити струхлявілі кістки, сипати нову отруту, бо від неї знову хтось загине, не точіть ножів, не шукайте винуватців,— однаково минете, а робіть те, що можете зробити, бо для того й погинули ваші попередники. Але не мірнуйте так: все одно мину, через те потрібно якомога більше спожити, понівечити, сплюндрувати, знищити, ми не плюндрували, не нівечили, ми розчищали дорогу. Траплялося, під сокиру попадав і живий корінь. Серед людського сонмища є чимало людей — і нині їх значно збільшилося,— які думають, що світ для них, вони беруть, хапають, топчуть, вони безсоромно нехтують усі людські закони, бо вважають: закон один — бери. Мовляв, ми самі собі закон. Хіба ж на них, твою дивізію, не треба отого вищого закону, постраху, кари? Звичайно, є й такі, які живуть праведним людським законом, ці бояться взяти, соромляться взяти, завжди діляться тим, що попало в їхні руки, з іншими, вони скромні, добрі й тим самим підохочують отих, перших. Цим також потрібен закон, пострах, щоб не були такі, щоб не заохочували отих, та й, зрештою, нічого значного збудувати вони не вміють.

Скала відчув задуху. Поглянув на портрет. Йому, мабуть, також задушливо. Відчинив вікно. Десь далеко знову кувала зозуля. Перепочив-

ши й трохи заспокоївшись, Скала помив коріння, напиляв з одного кореня цурупалків, поколов і вкинув у окріп. Через двадцять хвилин зняв оранжевий навар, поставив вичахати, настоюватися. Потім обідав, після обіду відпочивав, читав газети, потому ходив по городу. Дивився, чи посходили кавуни та гарбузи. Кавуни — то його царина, весь город у віданні Карпівни, він доглядає тільки кавуни та гарбузи. Годує огудиння попелом, міндобривами, розведеним у воді гноєм, кавуни у нього родять, як відерні чавуни. Порався до самого вечора. Натомлений, заснув майже одразу. Спав до півночі, опівночі, в той самий час, що й завше, невидимий чорний будильник розбудив його. Ще не розплющивши повік, знав, чому пробудився. На нього з кутка дивилися очі. Дарма що в середній кімнаті горіло світло і в кімнаті, у якій спав Скала, стояв рожевий присмерк. Очі були великі, водянисті, здавалося, байдужі і водночас уперті, вони дивились з дзеркала на тумбочці, стежили за ним. Саме так, стежили, як усі попередні. Вперше він не міг пригадати цих очей. Десь вони майнули, зустрілися з його очима миттєво і зникли.

«Ага,— майже злорадно подумав Скала, повстаючи проти когось невідомого, злого, хто насилає на нього ману,— твою дивізію, ти брешеш, ти вигадуєш...» І в ту мить пригадав усе. Цього чоловіка, цього в'язня він не допитував, не знав і ніколи раніше не бачив. Його справу вів інший слідчий. Ну... вів круто. Карцер, шланги повітряної з'єднуючої системи залізничних вагонів і таке інше. Але в'язень свідчень не давав, провини не визнавав. Тоді йому сказали, що заарештують шістнадцятирічну доньку й зроблять з нею те саме, що й з ним. Коли в'язня вели по коридору третього поверху, він вирвався і кинувся до вікна. Встиг вилізти на лутку вікна, головою вибити шибки, саме тоді випадково нагодився Скала. Він також ішов по коридору з протилежного боку, встиг схопити в'язня за одяг і стягнути на підлогу. Той упав і поднявся на нього... Все лице його було порізане й запливло кров'ю.

І ось тепер ті очі дивилися на нього. Але ж він не позбавляв того чоловіка життя, навпаки, врятував від смерті. Так, його розстріляли, але не він і не за його присудом.

Скала почувався ошахрайованим, обдуреним, хтось, граючись з ним, порушував правила гри. Страшної гри. Серце гупало десь аж під горлом, гаряча хвиля заливала тіло, воно стало м'яке, безвольне, чуже. Вперше захотілося покликати Карпівну. Зціпив зуби, не покликав. Перемагаючи ламкість у тілі, над силу встав з ліжка, засвітив світло. Обвів поглядом кімнату. Біліла на підвіконні гілка глоду з прив'ялим цвітом. Спокійно пили з синього озеречка воду олені на великому килимі, щільним гуртом, з гвинтівками наперевагу бігли в атаку матроси на репродукції, гладінь дзеркала була ясна, не скаламучена нічим. Скала підійшов до нього, заглянув, чи не побачить чого в найглибшій глибині. Побачив тільки своє обличчя — гостре, худе, камінне, з сивою мичкою чуба і великою, як три копійки, родимою плямою на лівій щоці, майже біля вуха. Зім'яв рукою чуб, потер шорсткою долонею підборіддя, постояв ще трохи, накинув на плечі піджак, вийшов на ганок. Надворі було безвітряно, свіжо, але не холодно. Потепліло після зазимків. Блідий серпик місяця жав захмарні оболоні, зорі пильно, некліпно дивилися згори. Вперше подумав: може, вони й справді живі, тепер он стільки відкривають нового, по телевізору показують всілякі чудеса... Брехня все, вигадки, хитрі шарлатани дурять людей, аби щось потягти собі: славу, гроші, вчені звання. Вони з'являються в усі непевні часи, т о д і не з'являлися, тоді, твою дивізію, ніяких чудес не було, тоді були порядок, ясність і строгість. І ніякісіньких обманів.

Село спало. Неначе провалилося кудись, на дно моря чи глибоченного байраку. Ні гармошки, ні голосу, не чути навіть собачого бреху. Тільки тихенько заскімлив, зачувши його, Півень, та пробрязкотів цепом Джміль.

Скала справив просто з ганку малу потребу, почалапав до хати. Тіло не корилося йому, кілька разів зашпортнувся, забився об одвірок. Невидима хвороба підломлювала його. Лікарі знаходили в нього серцеву недостатність, але це було щось зовсім не те. Й через те особливо пригнічу-

вало. А потім ці галюцинації. Погіршувалося здоров'я, й посилювалися вони. Він інакше не пояснював дивовижних видінь, як хворобливими галюцинаціями. Отже, в нього вселилася якась хвороба. Щось у ньому відбувається нездорове, в його серці, в його мозкові. За свій вік він передивився в людські очі, як мало хто з людей. І знає твердо: нічого особливого в них немає. Здебільшого бачив у них страх, благання, зрідка злість та ненависть, але то було звичайно, вони виражали людський стан і нічого більше. Досить було йому змінити голос, поведінку, як мінявся й вираз очей по той бік столу. Щось обіцяв, заспокоював, і очі враз з гнівних, непримиренних ставали запобігливими, прохальними. Отже, з цього боку йому хвилюватися немає чого. А от хвороба... І однак хвилювався. Бо, поза здоровим глуздом, поза свідомістю, щось у ньому свідчило, що очі не просто з'являлися, вони стежили за ним, усі, які з'являлися, очі за ним пантрували, чогось допитувалися, чогось чекали, щось таке знали про нього, чого не знав він сам. Вони могли щось содіяти, а що, не відав. І од цього було страшно подвійно. Скала ліг, не вимикаючи світла. Лежав без сну, його почало морозити, й він натягнув на себе теплу ковдру, а поверх укрився ще й ліжником. І одначе цокотів зубами. Зігрівався довго, повільно. На горищі щось поскрипувало, постогнувало. Стара хата була тиха, а в ній весь час щось потріскує, пострелює, порипує, мабуть, усихається дерево. Про очі намагався не думати, й про все те, з ними пов'язане, віднаходив картини приємні, заспокійливі. Пригадував зустрічі з жінками, краї, в яких побував, товариські вечірки. Товариські вечірки здебільшого були холостяцькі. Він ніколи не пив на самоті, не пив ні до, ні після акцій і взагалі не зловживав чаркою, а от у товаристві випити любив і любив жарт, дотепне слово, всілякі придумки: покупатися в річці вночі, заявитися до когось, хто тебе не чекає, влаштувати перегони на конях. Так, він побував на бенкеті життя.

Вимовив подумки ці слова й сподобався собі. Бенкет життя — непогано. Одначе там, на людських смітниках, він майже не бенкетував. Табори — то й є смітники життя. В таборах відбувало покарання чимало жінок, інтелігентних, зокрема артисток. Знав навіть одну народну. Але він до принуки не вдавався. Хіба що... з доброї волі. Інші ж — так. Навіть хизувалися цим. Сидить такий... серцеїд за столом, а під вікнами його будиночка втоптує сніг заслужена артистка. Морозюка лютує, а він не поспішає. Потому її спершу потрібно відігрівати спиртом. Одного разу, випроваджаючи від себе жінку, викрив змову, втечу. Побачив у вікні барака світло, вранці зробили шмон, пильну перевірку й знайшли підкоп. Зеки вже вивели його майже за колючий дріт. Землю в кашкетах, кисетах носили на виробки. Заводієм був Льонька, колишній комсомольський ватажок. Заматерів, заріс рудою бородою, збандитів. Брейонув перед строєм бритвою по власному животу...

Скала заснув аж удосвіта й спав до семи години. Коли прокинувся, Карпівна вже давно поралася, в кухні на плиті шкварчало, сичало й булькало,— день сьогодні особливий: його, Скали, день народження. Сімдесят чотири! Твою дивізію... Коли набігли, з якої крутої гори звалилися? Проте донедавна вантажу літ не відчував. Ходив легко, хоч і накульгував, у роботі не стомлювався. Ломлять його не літа, а хвороба. Глибоко зачаєна, незрозуміла. Скала попорався на подвір'ї, чисто виголився, одягнув нову, жодного разу не вдягану сорочку, синій костюм, галстука не пов'язав, галстуків не любив. Причепурився вчасно — прийшли вітати піонери зі школи, з квітами, з листівкою. Двоє хлопчиків і дівчинка, мабуть, з класу п'ятого або шостого. Вітали українською мовою, Скала морщився, але терпів. Торік вітали по-російськи. Отже, знають, що він цієї мови не зносить. Двадцять з добрим гаком літ минуло. Як вийшов на пенсію (за інвалідністю), повернувся в село, але по-українському не заговорив жодного разу. То мова городу, конюшні, поля. Уявляв, як би цією мовою писав «ті» документи, й посміхався. «Ті» документи цією мовою не напишеш. Тепер он знайшлися захисники цієї мови, піднімають порохняву. Він писав проти української мови в район і область, навіть до центральної газети написав — не надрукували.

Відповіли, щоб краще чктав Лекіна. Щось тут ке так, щось повертає ке в той, що треба, бік, а що саме, до кікця втямкть ке гожкй. Пам'ятає, як одразу після війнк працював ка Полтавщнні, й подав їм до управління доповідиу начальннк рвйонної чвстннн. Сквлі доручилн все з'ясуватн. Начальккк часткин і його замполіт поїхалк в село, кеподалік якого стояла в лісі частнна, до головк сільрадн з проханням, щоб перевів школу на російську мову. Двадцять шестеро офіцерськнх дітей возять автобусом у ту школу, вонк по-українські кі бе кі ме, і вчнтkся їм кадзвкчайно важко. Водкочас командир частикк прнвіз кsurvey накладну ка п'ять тксяч яєць, щоб одержатк їх у селі. Голова квкладну підпксав, а колк качальннк частинк та замполіт почвлн наполягати на зміkі кавчання в школі, сказав: «Звбкрайте яйця й котіться під трн чортк, покк я ке порозбнвав їх на вашкх дуркнх довбешках». Потім голові довелося довго чухати власку потклнцю. Залітають, звлітвють і в його мову лозівські слова, ку, та то окремі слова, а прнкципу вік мікятк ке буде.

Потому поштарка прннесла вітальну телеграму від облаского управліккя, не забуває рідив служба свого ветервнв (не та й вона тепер стала, не та), двоє їх лншнлося на цілнй район, тільки двоє, решта — там... де ке чутн гудіння бджіл, де ке цвіте царська борідка й кудн вітальні телсграмк не посклають.

За годину пркйшов Лівшв, прнніс внна домашнього, налктого в пляшку з-під коньяку, і ккижку про чекістів. Пркйшов у строї військовому, трк рядк орденськкх колодочок поблкскують пластмасою ка грудях. Скала пошкодуввв, що ке почепив колодочки й собі. Нагородн в нього внщі, хоч їх і мекше. Скільки разів камірявся одягнути справжкі ордеик та медалі й сфотографуватксл з ккми, щоб лкшклася пам'ять, та все відкладав. Та й пам'ять — кому? Ані дітей, акі близькнх роднчів у нього иемає. Школа теж не попроснла в нього фотокартки. Внсkть у школі дошка, а на ній картки їхнього сільського генерал-лейтенаита — каввлера двох ордеків Славн, а далі — професор, троє какдкдатів каук. Твою дивізію... Знайшлк чнї фото почепитк ка дошку. Вік і сам ке захотів бк, щоб його фото висіло поруч тнх, квнднддатськнх, і ке збнрається він нікому нічого доводнтн. Хоч міг би. Двічі пораненнй. Побував у бувальцях. Ось почалн розмовлятк з Лівшею, перетнратн сучасну політику, Лівша згадав татвр і сказав, що він бн їх на гарматний постріл не допустив до Крнму, нехай сидять, куди їх потурилн, й Скала заперечив:

— А тн там воював? Бвчив їх?

— А ти?

— Бачнв. Ну, не скажу про всіх, але мене воин з оточення вивелк й усю квшу групу.

...То було пекло, пастка з усіх поглядів. Кругом горн, серед гір глибока камікка долика, ка горах кімці, а в долккі рештkк каших побктнх полків. Тркмалкся, скільkк моглk, а колк лкшнлася їх жменька й скікчилися пвтрони, командир — третій чкслом, бо двох попередкіх убкло (запам'ятався другкй, майор Ігкатекко: осколок перервав йому горло, а вік пркхилнвся до соскк й ка плакшеті пкше прощалького лкста дружнні та дочкам, Скала забрав лкста з мертакх рук майорв) — віддав каказ: вкходнти хто як може. Але можлквості не було кіякої. Поткнулнся в одни бік, у другий — скрізь німецькі заставн, скрізь кулемети, скрізь чорка безвихідь. Вона вкинула людей у паніку, розпач. Кілька чоловік застрелилося, кілька здалося німцям, ще кілька махиули иа все рукою, пили кримське вино, якого було чкмало по льохах, не протвережувалкся. Скала вирішив пробиватися будь-що. Краще загине, аніж полон. Знвв: здаватнся в полок йому не можна. Тут його знають, хтось та видасть. Одяг поміняв на іктендактськкй. Партквкток закопав. Пригріб так-сяк. На те, що колнсь прийде по нього, ке було кадії, не було про те й думки. То найтяжчий, кайнепевкіший момект його біогрвфії? Коли згадував про те, карався, ке міг ні виправдатн себе до кінця, кі засудиtк. В штабкій землякці дожидався вечора, аби ще раз спробуватк проснизнутк крізь кімецькі заставк, й тоді сержакт-піхотикець завів до землякkк вксокого татарнна в чоркому картузі і телячій кацавейці, одягкутій поверх сорочкк. Татарин поговорнв

і пішоа, пообіцявши прийтн за иимв уаечері. Воии ие аірилн, що аін поаериеться, а аін повернувся й приаіа ще трьох саоїх тоааришів, і кожеи иабрвв собі групу бійціа та командирів, і асі групи щаслнао аибралися з кільця, тільки одиа зазиала атрат.

Парткаиток Скалв аідкопав і аиніс з собою. Отже, аін чистий перед усіма трибуналами саіту й тількн трошки, на одиу крихітку зааииа перед трибуналом аласиого серця. Уаесь подальший шлях аійин пройшоа у фронтоаих та прифроитоаих частниах. Буа і иачальииком загородзагону. Тепер поиакручували доакола того... Не стріляв аін саоїм у спиину. Дезертиріа лоанли. Стріляли худобу, палиля хліб, асіляке добро, щоб ие потрапило до ворога. Під Тирасполем бостои горіа, заграаа сягала иеба — чоботи, шинелі, масло... І а Криму також... Страшні кострнща. И доаоднлось загородзагоиові затуляти прораані иімцями дірки иа фроиті, ходити а атаки. Даое порвиеиь. Іивалід аійии. Іиаалідську пеисію отримаа пізиіше. А якби заслужиа її т а м? Декотрі заслугоаували... Проходиа аін перекомісуваиня з тюремним иаглядачем. Назираа той у аічко, і якийсь гад вниколоа цвяхом око. Для асіляких злостнвціа — потіха, а иаспрааді — трагедія. Там теж буа фроит. Зараз усе заодять до безпідстааиих репресій. Неиаче ие було шкідииків, баидитіа, аалютннків, шпигуніа. Скала вже й після служби, по аиході на пенсію, лоаиа шпигуиа. Хто про це зиае, кому про це розкажеш? Це цілнй... як його... пригодиицький ромаи. Сталося це тоді, колн дипломатя ще більшою мірою спрааляли саою пряму службу, а ие иеспасеииу шпигунську, а шпигуии тоді хоч аже ие переходили иа коиячих, короа'ячих, олеиячих копитах та ратицях через кордои, але перелітали через иього на літаках та асіляких кулях. Цей шпигуи, резидеит, аикинуася з літака иа парашуті иа Хмельииччині, одиаче приземлився иеадало, зламав обндві иоги. Вихід маа одии — застрелитись. Одиаче це буа снльиий чолоаік. Почуа, що неподалік проходять поїздн, прнгріб у канааі парашут та рацію, долаючи страшний біль, непритомиіючн, на ліктях поаолік своє тіло до чугункн й затаїася біля иеї а кущах. Діждався колійного обхідника, окликнув його. Розпоаіа йому легеиду, застрашливу, однвк легшу за правду, буцімто аін з даома иапарннками пограбуааа баик, але а поїзді аоин посаарилися й ті аикииули його на ходу поїздв. Він аіддасть обхідинку всі, які є а иього, гроші (даадцять тнсяч) за те, що той переховвє його до поаиого одужаиия. Обхіднлк поаагався й погодиася. В селі а иього була сім'я, а жна аін у приколійному будиночку, маа город, косна у лісі короаі сіио й тримаа кілька аулнкіа. Візком-каламашкою уиочі допрааиа резидеита до будниочка, алаштуааа у комірчиині за щитами лігво. Там резидеит і аідлежуаааcя. Поклнкати до иього лікаря обхідиик ие міг, тільки допоміг тому запакуаати иоги а лещата з дощечок-трісок, отож одиа иога а резидеита зрослася иеправильио, аін иа иеї сильио иакульгуаав. Одужааши, резидеит одкопаа рацію, за'язааcя зі саоїм центром і аикликаа собі поміч. Неадовзі до нього прибуа чолов'яга з тієї сторонии, з грішми, иоаими документами та іиструкціими. Отоді колійиий обхідиик запаиікуваа поспрааживому. Бо аже й до цього потерпаа підозрами, иепеаиістю: цей чолоаік, що пограбуааа баик, буа якнйсь ие такий. Тобто моаби ие иаш, ие нашої сторонии, прохоплюаались ие наші звички, ие иаші слова, й иастороженість його була якась особлнаа. И коли неаідь-звідкн, немоа з-під землі, з'явився його иапарник, обхідиик почаа стежити та післухоаувати. На той час резидент жна на горнщі будиночка, там же хоаааcя й иовопрнбулець, обхіднлк увечері прнставиа зиадаору драбниу й аиліз до даху тв слухав. Не все зрозуміа, не асе атямиа, не все почуа — шпигуни шепотілнся,— але й того, що осягнув, внстачило, абн вкинутн його а несосвітениий переляк. Потліаши душею даа дии, пішоа у КДБ й заявив про все. Одначе на той час другнй шпигун відбув, як кажуть, у неаідомому напрямку. Резидента бралн иевдало, а може, буа иадто сторожкий, аін відстрілюаааcя, а потім застрелнася.

Колійний обхідник підслухаа таке: маа резидент іти а Киїа до даох працівникіа театру, завербоааиих ще гітлерівською розаідкою. Отже, працівники КДБ зналн театр, у якому ті працюють, але хто аоин, кнм

працюють, які з себе, яке виконують і яке мають виконати завдання, було невідомо. Їх потрібно було викрити. Отоді й почали шукати когось з працівників КДБ на «резидента». Вибір упав на Скалу, хоч на той час він уже садив у себе на вгороді пенсійні дині. Знайшли в ньому найбільше схожості з резидентом: в того також була родима пляма на лівій щоці, й мав таке ж гостре, тверде обличчя, і кульгав на ліву ногу. Все це, навіть про ногу, завербовані могли знати з розповідей того шпигуна, який приходив до резидента в будинок колійного обхідника. Невідь-куди той пішов, а що, коли навідав «театралів»!

Театр на той час перебував у Одесі на гастролях. Актори жили в готелі, в той готель поселили Скалу. Видавав він себе за відставного генерала, розведеного, марнотратника, веселого, компанійського чоловіка. Видали йому відповідні суми грошей — на оце легке життя, також для передачі шпигунам — великі суми — і золотий годинник, інші коштовні дрібниці, а яких міг кохатися генерал-сибарит. Поселився Скала в люксі, влаштував у себе веселе кубельце. Різався в преферанс, дурня, навіть у очко, влаштовував шахові турніри, ласі на дармову чарку актори товклися там день і ніч. Навіть опівночі, після спектаклю, у хлібосольного генерала можна було перехилити чарку та закусити бутербродами з ікрою або шпротами, перехопити десятку, а то й півсотні до получки, почесати язика, показати себе, хвастонути. «Генерал» любив акторів, захоплено слухав їхні теревені, знав і сам безліч цікавих бувальщин. На той час коло тих, кого підозрювали, заузилося до чотирьох чоловік, всі інші після перевірки повідпадали — той у час війни був ще хлопчаком, той перебував у евакуації... З усіма чотирма Скала зійшовся дуже близько, не раз викликав їх на відвертість. І от якось, залишившись наодинці з одним із них, високим, як жердина, таранкуватим Сергієм, сказав різко, безапеляційно: «Ну, ось... Годі байдикувати. Я з того боку. Прийшов спеціально до тебе. Ось тобі десять тисяч...» — і виклав на стіл з шухляди загорнену в синій папір паку. Сергій шарпнувся, кинувся тікати, але двері були завбачливо замкнені. Акторисько перелякався смертельно, грошей не брав, просив не чіпати його. Мовляв, ніколи він нічого не робив, завербували його німці а сорок третьому, коли вже готувалися втікати з Києва,— попався на нрадному, бо ж голодував.

Другий актор, Панас Іванович, старший віком, гроші взяв. Одначе нічого про себе не розповідав, нічого не обіцяв — відмовчувався. Брали їх у Скали в номері, брали, як кажуть, з громом. Скала імітував лютий захист — адже мали посадити усіх трьох до однієї камери й, можливо, вже там остаточно пересвідчившись, хто він такий, хтось з цих двох викаже йому якусь таємницю. Та Скала не тільки імітував. Поймала його досада, злість на своїх хлопців. Виявилося, вони йому не вповні довіряли. Скала упізнав у черговій на поверсі колишню прибиральницю з їхнього управління, кілька разів пригощав і її, й вона йому натякнула, щоб був обережний: у його відсутність хлопці навідуються в номер. Твою дивізію, обнишпоривши номер, знайшов підслуховувачі. Він одбивався палицею, з якою ходив, стільцями, пляшками. Двом чи трьом приварив, вліпили й йому. Вкинули в машину закривавленого, з запухлими очима. Щоправда, актори й у камері нічого не розповіли. Були це сумирні обивателі, ласі до чарки, до жіночих принад. Позаплутувалися колись, шмигаючи в тернах життя. Але для нього, Скали, те мало що важило. Могли виявитися заматерілими шпигунами, бандюгами, могли розкрити його й ліквідувати. Шпигуни, вони не телепні, й служба стеження в них налагоджена справно. Він ризикував, він сповняв свій обов'язок, хоч міг відмовитися, адже не перебував уже на службі. З того він не мав собі нічого, опріч неприємностей. Бо виказав тим, хто його на цю акцію направляв, а потім ще й стежив за ним, усе, що нуртувало а душі, й свої затаїли на нього образу. Намагалися скостити пенсію, навіть листівок вітальних йому не надсилали. Вже потім, коли там помінялися кадри, про нього згадали, й шанують як ветерана. А кого ще мають цінувати? Кого ставити за приклад молодим? Двоє їх лишилося, двоє на район, а може, й на цілий світ! Порожньо кругом, порожньо.

...Вже як налили чарки, прийшов Мирон Артеменко. Скала на його

привітання не відповів, тільки буркнув: «Сідай, Карпівно, подай чарку». Артеменка не шанував. Той пильно приховував від усіх у селі, що служив у органах. Казав: служив у міліції. Він справді стоптав останню пару чобіт у міліції, а скільки пар стоптав на тих, що й Скала, помостах та цементах, не знав ніхто. Скала давно розкусив його, ще й якось запитав у одного кадровика з органів, чи служив Артеменко в КДБ, й той сказав: так, служив. Тепер же вдає із себе лягавого. Мерзота. І такий святий та божий, ще й п'яненький, як ласочка... Кругленьке обличчя, пом'ятий чубок... Всім усміхається, зі всіма згоджується, вітає всі нові повороти в політиці, шельмують його колишню службу, й тим підтакує. А що там у душі?.. Хоч побридував би собою.

Зараз він мовчав. Посміхався догідливо й мовчав. Бо згоджуватися зі Скалою і Лівшею боявся, заперечувати не міг — сидів за столом у Скали й пив його горілку. Карпівна теж сиділа мовчки, подавала на стіл. Така вона завжди. Мабуть, не знає, для чого прожила, для чого живе на світі. «А ти знаєш?» — зринуло раптом. І опекла, опекла мозок думка, яка останнім часом не дає йому спокою: хто переміг — вони чи ми? Зараз неначе вони. Тимчасово? Так. Остаточна перемога наша. Вона була наша завжди. Давно, недавно й ще буде. Світ наш, а не їхній. І в цьому суть. Життя прожито не марно. Я прокладав шлях. Здирав коросту. Твердо йшов. Моя путь рівна. По ній ще підуть, підуть. Охмолостаються й підуть. Він знову поведе їх. Нині епоха байдужості. Всі його сусіди, всі знайомі байдужі до всього, опріч тільки того, що стосується їх. Ні друзів, ні ворогів... На всьому трава виростає. Він же знав друзів і ворогів. Друзів... Вони теж боялися і доносили.

Думка весь час залазила в якісь щілини. Він її з огидою звідти витягав. Дехто каже, буцім усе своє життя ми прожили в страхові. Боялися вільно висловити свої думки, розпростати плечі, весь час пристосовувалися до закликів. Мовляв, над нами увесь час щось висіло. І ми боялися, хоч не належали ні до яких організацій, груп... Вільно висловлювати думки?.. Вони заводять далеко. А страх, він не дає створювати оті самі групи, організації, змови. Ледь попусти — почнеться. Бачимо на власні очі.

— Мій сусід, Точоний, узяв у оренду три гектари за Холерним і посіяв земляні горішки,— сказав Артеменко. — Як ви думаєте, виростуть? Зроду в нас тих горішків не сіяли.

— Може, й виростуть,— мовив Лівша. — Матиме навар. Вони ж по чому, ті горішки?

— Хтозна. Пасічний п'ятнадцять бичків узяв на відгодівлю,— в голосі Артеменка відчувалася заздрість.

Скала почув, як у ньому підіймається щось колюче, щемливе, зле. Брейкнув ножем цеглину хліба, аж не втримав однієї половини, й вона впала на підлогу — отак би брейкнув по всьому...

— Нічого доброго не виросте. Твою дивізію! Штурмували, боролися, не шкодували життя... А тепер назад. Він би не дозволив.

Рознервувався, роздосадувався, влив більше як півсклянки горілки й випив. Давно не пив по стільки. І ще двічі випив майже по півсклянки. Як же не пити, коли все гине. Був хазяїн, немає. Нічого немає. Навіть у власному домі... Хіба він не бачить, як одмінилася Карпівна. Вона почала иншим молитися, ходить до богомільних баб. Боїться його, а однаково ходить. Він удає, що не помічає. Нащо йому на старість холодна війна у власній хаті! Вона не розуміє, що оскільки немає господаря, значить, немає і бога. Його не було. А хазяїн був, і був порядок, і було щасливе життя. Були хороші пісні про це життя. Скала так глибоко вбуравився думками кудись у глибінь, аж не помітив, що співає.

Мы на горе всем буржуям
Мировой пожар раздуем.

Лівша й Артеменко примовкли й здивовано витріщилися на нього. Скала усміхнувся, взяв у руки пляшку:

— Думаєте, чи не сколупнувся? Не-е. Колись це була пісня. Тепер, конєшно, пісні інші: «Любі міня, а я тібя». Ну, ще по одній, по останній.

Уночі Скалі зробилося зле. Пекло в грудях, обсипало жаром все тіло, вмився гарячим потом. Тримався щосили, зціплював зуби, в голові плив туман, він нічого не бачив, не чув цокоту годинника на стіні. Те, що не чує цокоту годинника, злякало його найдужче. Зібрався на силі, покликав Карпівну. Вона вибігла до нього в довгій, розірваній під лівою пахвою сорочці, заспана, подивилася на Скалу, йойкнула, спробувала дати Скалі ліки, але він не підводив голови, зубів не розчепив, тільки болісно стогнав. Він не стогнав ніколи, й Карпівна заметалася, закрутилася, кинулася до сусідів, по кількох хвилинах прийшов Лівша, він сказав, що послав Кольку, сина, котрий учора приїхав у гості, по лікаря. Скала й далі постогнував, Лівша кілька разів окликав його, але той не озивався. Хотів утиснути йому в рота таблетку валідолу, але не зміг розчепити Скалі зуби. Незабаром приїхав Колька й сказав, що лікаря немає, викликали в місто на якийсь семінар і він не вернувся. Лівша вилаявся, наказав Кольці їхати і привезти хоч фельдшерицю та подзвонити в район, викликати швидку допомогу, а сам тим часом пригадав, що дачник, який нещодавно купив на їхньому кутку хату, лікар, старий, на пенсії, а все-таки лікар, і пішов до нього. Лікар, вилицюватий, лисий, з куценькою, підстриженою клинцем борідкою, пішов неохоче, сказав, що він горловик, отоляринголог, і що в нього немає ніяких інструментів й ніяких препаратів, проте взяв чемоданчика, вкинувши щось до нього. Коли вони зайшли до кімнати, Скала вже не стогнав, дивився в стелю, на його чолі, в глибоких борознах, котрі поорали обличчя, блищали важкі краплі поту. Лікар поставив на стілець чемоданчик, пробурмотів збадьорливим голосом: «Ну, що тут у вас...» — й нахилився над хворим. Скала ледь повернув голову, обличчя страшно перемінилося, перекосилося, очі полізли з орбіт, і він прошипів гарячим з натуги шепотом:

— Не дивись... В дивізію... Не дивись, гад!

Це були останні слова, які сказав Скала. Його обличчя ще раз конвульсивно пересмикнулося, двічі сіпнулися губи, й він затих.

Лікар постояв над ним якусь мить, взяв руку, пошукав пульс, послухав і тихо поклав руку на ковдру. Мовчки вийшов до сусідньої кімнати, де за столом сидів Лівша. Лівша палив цигарку. Лікар сів на вільний стілець, попросив цигарку й собі. З його вигляду Лівша зрозумів усе. Він показав на підвіконня. Цигарки були Скали. Вони палили цигарки мовчки. Лікар почувався ніяково, він не міг пояснити передсмертного вигуку Скали. Врешті не витримав, подивився на Лівшу, той зрозумів його німе запитання, пошкріб великими синіми,— звечора розводив у бочці гній, підживлював помідори,— пальцями щоку, в свою чергу тихо запитав:

— Ви... в тюрмі не сиділи? Або в таборах? Ну... в ті роки?

Лікар стенув плечима.

— Бог милував.

— І під слідством не були?

— Слава богу. До війни я ще був хлопчаком... Коні нас. Скільки ж це мені було? — набрижив широке, що зливалося з лисиною, чоло. — П'ятнадцять.

Ховали Скалу в понеділок. Похорон був пишний, вінки були од обласного управління КДБ — два, од сільради, од школи, од сільських ветеранів війни. На труну Карпівна поклала гілку глоду з прив'ялими квітами. Ветерани домоглися військового салюту — відділення солдатів прислали з міської комендатури, три неголосні, тріскучі залпи пролунали над старим сільським кладовищем, на якому рясно цвів бузок і стояли хрести в рушниках,— вороння з карканням розліталося з осокорів. Відкарбувати військовий крок біля свіжого горбика у вінках не було як — кругом старі, зарослі травою могили, солдати взяли карабіни «на плече» й пройшли черідкою. На поминки, окрім найближчих сусідів, чомусь ніхто не прийшов.

РОЗМІН

Сокуриха з дочками сиділи у вітальні й шепотілися. Власне, вони могли не шепотітися, ніхто їх не підслуховував і не заважав говорити аголос, Анатолія, Клавиного чоловіка, до уваги можна було не брати, він примостився на маленькому ослінчику в лоджії під диким виноградом і курив, його не обходили жіночі таємниці Сокурів, та й будь-які інші, він випив у гастрономі дві пляшки пива й дожидався смачного тещиного обіду. Одначе таємниця надто велика, неймовірно велика та важлива, й Сокуриха та Сокурівни мимоволі стишували голоси. Обидві дочки вельми схожі на матір — пишну, круглолицю жінку із слідами не до кінця облетілої вроди, обидві гарні, стрункі, молодша, Іра, просто красуня. Личко иеначе намальоване пензликом талановитого художника, брівки чорні, шнурочками, губи рожеві — краса проста, одначе довершена, ще й станом тонка, і волосся густе, темно-русе, впало хвилею на оголені плечі. На її обличчі грав сонячний промінь, і всю її забрало в полон дзеркало серванта. І мати, і старша сестра, розмовляючи, милувалися Ірою. Мамина пестунка, Клава її не ревнувала.

Меблі у вітальні, та й у інших двох кімнатах, не вельми дорогі, проте й не дешеві, імпортні, Катерина Прокопівна потратила на придбання їх чимало часу та нервів, діставала тільки те, що хотіла дістати. Щоправда, час у неї є. Давно залишила роботу, порядкувала вдома — варила, прибирала, потроху обшивала,— заводила потрібні знайомства, могла й іншим порекомендувати потрібного чоловіка в магазинах меблевому, сантехніки чи ще якомусь, без таких знайомств тепер не проживеш. Та й статків великих вони не мають, а от же зіп'ялися старшій та зятеві на двокімнатну кооперативну, й то не десь, а на придеснянському масиві. Клава вже влаштована, материне серце за неї не болить, можливо, зять і не вельми вдатний, лінькуватий, мармулуватий, а де їх тепер знайдеш, роботящих, гаразд, що не п'є та не водить компанії, приносить додому свої сто сімдесят, і добре. У Клави зарплатня менша, а має більше. Працює в гастрономі.

— ...Може, спочатку тільки натякнемо? — нервово оглядається на двері Іра.

— Ні, краще одразу,— з виглядом змовницьким, але трохи й відсутнім, адже це її стосується мало, радить Клава. — Щоб без переживань.

— При чому тут переживання. Як скажу, так і буде,— відрізала Катерина Прокопівна. — Ось тільки я ще сама не вирішила...

Але вона вже вирішила, вирішила й продумала далі, ніж дочка. На цій території, обставленій іноземними гарнітурами, її слово непохитне. Так повелося оддавна. Од самого початку. Вона була красуня — власне, Клава — ото вона в молодості, тільки в Клави врода не така яскрава, сіріша, строгіша,— а він, Василь, її майбутній чоловік, підстаркуватий парубок, старший за неї на одинадцять років, вродою не відзначався. Вже тоді проглядали протоки залисин, і ніс великий, гулястий, великий рот, хрящуваті, відстовбурчені вуха. Тільки очі ясні, добрі, бо й сам добрий, сумирний, тихий. Такий тоді, такий і тепер, іноді усміхнеться скупо, ні в що не втручається, вдоволений усім. Ото тільки що іноді вип'є з товаришами по роботі чарчину Так то не часто, й тоді стає ще супокірнішим, ще лагіднішим, і перепадає йому ще більше. А він лише усміхається винувато та похитує головою. Вона б за нього не віддалася нізащо, якби в неї склалося на краще. Скажімо, з Віталієм... Показний був хлопець, учився на інженера. Але водночас крутила любов ще з двома хлопцями — з Петром і Романом. З Петром спізнала всі таємниці кохання. Поїхали до нього додому в село, й зненацька примчав туди Віталій, від когось дізнав, куди й з ким поїхала, вирішив перевірити. Приїхав рано-вранці, й що там лишалося перевіряти, спали вони з Петром у хліві на сіні. Віталій повернув їй усі її фотокартки, Петро фотокарток не повертав, але більше до неї не прийшов. Перестав ходити й Роман. Вона зробила аборт... Ні, були

в неї хлопці й потім. Одначе чомусь не пропонували одружуватися, намагалися повести кудись, у якусь глушину. И невідомо чому, адже, здається, приводів не давала... Либонь, щось випатякали дівчата. Жила вона в гуртожитку, разом ходили в лазню. Вони казали, що в неї не дівочий стан. Мовляв, і груди не дівочі. Брехня, звичайно, дівочий не дівочий. Щось знали...

До одруження в неї йшло ще з одним хлопцем, Аліком, шофером директора комбінату. То був орел. Розігнав усіх інших хлопців. Літав на машині як чорт. Машини тоді було ще мало. Вони об'їздили вдвох всю область, знайома їй і київська, і ленінградська, і московська траси. Та потім якось уночі Алік збив мотоцикліста й утік, не підібрав його. Мотоцикліст помер, а їх знайшли. Їй також ставили в провину, що не зупинила Аліка, не підібрали пораненого мотоцикліста. От тоді вона й вискочила заміж за Василя, земляка. Зі страху, з розпуки, з досади. Одначе мати давно радила їй виходити за Василя. Чоловік майстровий, серйозний. Неначе вона не серйозна. Так у неї склалося. А точніше — не склалося. Крутилися навколо неї хлопці, роєм гули та й закрутили її. І вона, сільська дурепа, думала, що вже їй їхатиметься тільки горою та горою.

Чи шкодувала, що віддалася за Василя? І так, і ні. Шкодувала, бо ж бачився їй у дівочих мріях чоловік гожий-вродливий, виходила (у мріях) з ним попідруки, а подружки так і охали; не шкодувала, бо її чоловік завжди при домі, не так, як інші, покірний і відданий їй, слухняний, добрий, уважний. І знову ж шкодувала: мало що невдатний на вроду, а надто ж якийсь селюкуватий, потютькуватий, простакуватий, та ще й у цьому, останньому, не могла його переломити, перевиховати, переінакшити. В усьому іншому він їй потурав, поступався, а цьому ні. Сільські звички, сільська мова, сільські мірки. А в місті прожив довше, ніж вона. З дитинства в місті. Прийшов у сорок сьомому в ФЗН та й залишився тут, у Чернігові. Катерина Прокопівна — жінка давно міська, одягається по моді, ну, не по якійсь особливій, а так, як усі літні дами міста, й Василя зодягає в костюми хороші, закордонні, але він і в них, при модному галстуці, селюк селюком. Мова в нього така, селюцька, і звички. З тим не могла примиритися. Дім, господарство вела сама, тут була її царина. Дбала про чоловіка, дітей, нічого того, з дівоцтва, в ній не лишилося, вивіяла й витрусила, була одна історія, лише одна, пройшов той чоловік через серце, пом'яв його, скінчилося. Василь про те нічого не знає, а вона на тому заспокоїлася. Жила для дому, для дочок, як і мати її, і баба, і всі близькі та далекі родичі. Одна дочка вже влаштована, тепер клопоталася другою.

В коридорі пролунав дзвінок, всі троє примовкли. Катерина Прокопівна пішла відчиняти. Василь Семенович поставив у куток дві довгі металеві штаби, почав роздягатися. Одяг вішав на вішалку в тому ж кутку, де поставив штаби. Та вішалка окрема, його, Сокурів одяг у мастилі, в поросі, ляпках бетону. І миється він окремо — не у ванні, а у великій балії, яка висить на стіні над ванною. Він сам змирився з тим, хіба місце його мастилам у голубій емальованій ванні, в яку Іра, напустивши води, додає рожевого шампуню, і все те піниться, шумує, пахне.

Сокур мився в балії, переколочував чорну воду, й такі ж чорні крутилися в його голові думки. А виною всьому тому була Анюта, нормувальниця, а також начальник експлуатації Давикоза. Що хочуть, те й роблять, крутять автоколоною, як циган сонцем. Ну що б, здавалося, таке нормувальниця! Пише палички... Але вона може записати в путівці один під'їзд до будинку, а може й два, і три та ще два підйоми... П'ятдесят копійок за підйом, в кінці дня щось та набігає. Найбільше тих підйомів та під'їздів набігає Сергієві, Анютиному коханцеві, хлопці прозивають його Мурчиком. Часом він тих підйомів і під'їздів і в сні не бачить, возить начальника експлуатації або виконроба, а в путівці частокіл з паличок. Все за чийсь рахунок. В кінці місяця Анютині улюбленці несуть їй дарунки — духи, цукерки, вино або дають гроші. Щоправда, все те Сокура не

стосувалося. Дарунків він не носить, Анюта пише йому справжню роботу: ветеран, та й чомусь соромиться його, хоч він їй не зауважив жодного разу. Інших же шоферів вона обшировує. И сьогодні один з них, Пилипенко, виказав усе Мурчикові. Зчепилися вони в присутності Сокура — нікого іншого поруч не було, й Пилипенко заїхав Мурчикові в пику. А тоді везькнув і Анюту. Розвіз по губах фарбу. Почалося ж із того, що Анюта наказувала Пилипенкові зробити ще ходку, а він сказав, що не поїде, вже пошабашив, відкоркував пляшку з пивом, вилив пиво у півлітрову банку, а Мурчик те пиво виплеснув на землю. И ось тепер Анюта та Мурчик погрожують Пилипенкові судом, свідком виставляють Сокура. И у Василя Семеновича гризота на душі: свідчити йому не хочеться. Бо Анюта така зараза, і Мурчик її добряче стерво. А не посвідчити мовби не можна. І як йому тепер бути, що робити, він не знає. Катерина Прокопівна насипала борщу. Василь Семенович відрізав житню цілушку, мастив її часником. Гострий запах часнику поплив по кімнаті.

— Фу, папа,— сказала Іра. — Хліб часником натирають тільки жлоби. В городі так ніхто не робить.

— Мені смакує,— понуро кинув Сокур.

Їли мовчки, мати та дочки раз по раз зглядалися поміж собою. Вони помітили Сокурів важкий настрій, й тепер не знали, як до нього приступитися. Врешті Катерина Прокопівна запитала в чоловіка, чому він такий похмурий, що в нього сталося. Сокурові кортіло бодай комусь розповісти про свою гризоту, й він розповів.

— Потіпаха Анюта і її Мурчик — обоє на одну копил, на одній козі їздять, нехай у тім їхнім позові їм свідчить дідько з-під греблі.

Клава манірно скривила губи.

— Папа, ти розсуждаєш, як селюк. Начальство є начальство. І розговор твій такий...

— Я балакаю, як балакав ваш дід Семен. Та й при чому тут селюк? Ми всі втеряли совість. Куди вона поділася?... А мусить же колись заговорити.

— Хто заговорить?

— Совість. Ось ви... Хто ви такі? Заводні папужки, ось ви хто! Перемелюєте те, що отой чорний ящик меле,— вказав на телевізор.

Катерина Прокопівна і дочка поніміли. Такого від свого батька не чули жодного разу. Знали свого батька добрим, усміхненим, урівноваженим... Пам'ятали його дужим, міцним. Брав з машини на кожне плече по мішку картоплі й ніс у будинок. Вони бігли за ним і гордо поглядали на своїх подружок. Тоді він цікавився їхніми уроками. Але десь з класу шостого тільки посміхався винувато: «Вже я не петраю, інша тепер наука. Розкажіть». Він ніколи не гримав на них, жодного разу не бив, мати часом гарячкувала, пускала пару (татів вислів), надто перевтомившись, сварилася, батько мовчав і дочкам заборонив вступати з нею в суперечку: «Нехай викричиться». На ній дім, господарство, всі клопоти. Вона працювала в магазині, й він забрав її звідти: «Краще сиди дома, ніж у допрі».

Хоч би яким втомленим прийшов, знаходив для них хвилинку, бавився з ними, майстрував іграшки. Одначе з часом, на думку Клави та Іри, батько почав опускатися. А точніше, життя бігло прудко, життя посувалося, а він лишався на місці. З тією ж мовою, звичками, й вони не могли його переміннти, перевчити на новий, міський, як вони вважали, сучасний культурний лад. І тут наштовхувалися на щось таке, чого не могли перебороти. И сердилися, і дивувалися. Ну, хіба так уже важко навчитися городської культурної мови! Пам'ятали обидві, як одного разу,— Клаві тоді було вісім років, Ірі чотири,— їхали вони з батьками у трамваї, неголосно розмовляли між собою і якась тітка, що сиділа попереду, повернувшись до них і, звертаючись до Василя Семеновича, сказала на весь трамвай: «Зачем вы калечите детей?» Вони обидві тоді розплакалися, Іра все допитувалася в батька: «Чому я, тату, каліка?». З того часу намагалися по-українськи не розмовляти. Батько віддав їх до

української школи, яка містилася далеко, й доводилося їздити туди двома трамваями, там по-українському розмовляли тільки на уроках, та й то не на всіх, якийсь час, соромлячись батька, вдома відповідали йому по-українськи, а потім цілком перейшли на російську мову. Так розмовляють і зараз: дочки та мати по-російському, батько — по українському. Ту школу потім закрили. Спочатку її поставили на ремонт, проте за два роки ніхто там не забив жодного цвяха, а потім закрили зовсім. Кілька чоловік батьків, і Василь Семенович також, кудись ходили, у якісь інстанції, але їх турнули звідти, ще й пригрозили цим самим... націоналізмом. І Клава, й Іра дивувались своєму батькові, дивуються й нині, хоч, звичайно, щодо націоналізму — то дурне, батько й слова такого не знає. Просто він старий, упертий, відсталий, затямив, що так діди розмовляли, старі завше стоять за старе. Все те раніше прорвалося в нього несамохіть, само по собі, й Василь Семенович щойно їх добряче здивував.

— І ти не така, Катю, колись була,— мовив, встаючи з-за столу. — А тепер ти трохи схожа на Анюту. А ви обидві викапані Анюти.

Мати й дочки промовчали, чи то спантеличені тими словами, ще й мовленими якось так, мовби Василь Семенович зневажав і шкодував дружину та дочок, чи то не хотіли сварки, бо тоді руйнувалися їхні плани. Щоправда, сьогодні з ним поговорити не вдасться. Василь Семенович почав зодягатися в свою робочу одіж. Жили вони на краю масиву, одразу за масивом стояли колективні гаражі, Василь Семенович також мав гараж і горбатого «Москвича», а гаражі тримав слюсарний інструмент.

— Папа,— сказала Іра,— ти хоч би ці дні посидів удома. Ти робиш огорожі на могилки, а з нас сміються.

Сокуру гіркий кавалок підкотив під горло. Хіба не знають, що з отих огорож, порихтованих машин усе: кооперативна квартира старшій дочці, меблеві гарнітури, сукні та шубки. Він не бридував ніякою роботою: одному зробить полиці в гаражі, іншому допоможе звести будиночок на садовій ділянці, викопає ями під дерева. Платять тепер добре. Тридцять-сорок карбованців у день можна заробити на тій роботі, а на огорожах, на рихтуванні кузовів машин навіть більше.

— Я нічого не вкрав. Чесна праця,— мовив, похнюпивши голову,— іншої роботи не вмію.

И почував гіркість та прикрість величезну. Цілий вік він сутужив на сім'ю, працював навіть у свята та в неділю, й тепер те ставили йому в докір. А за цим стояло щось більше: не знайшов злагоди з найближчими людьми, прожив життя, а для чого? Для чого всі оті сотні одрихтованих «Волг», «Жигулів», «Москвичів», «Запорожців», котрі мчать по далеких та близьких трасах, може, в них їдуть такі самі люди, обмануті життям? Може, їм потрібні тільки огорожі на могили, які він вклепує так до ладу? Нічого більше не сказав, зачинив за собою двері.

Навпроти парадного під березою сиділи літні й нелітні чоловіки та забивали козла. Майже всіх їх він знав, майже всі вони з їхнього будинку. Випили пива, а дехто й чогось міцнішого, розмовляють про політику, вичитану з газети, всім невдоволені і всім вдоволені. Він їм ніколи не заздрив, раніше він їх спокійно обминав, аж мовби підносився над ними, переконаний у своїй житейській правоті, бо ж не згаяв жодної години, ніде й ніколи не ходив стежками обману, навіть найпомітнішими, оберігав щось світле, незакіптявлене в душі й домі, намагався передати його дочкам, а тепер виходило, що вони нічого того не взяли й не хочуть брати, ще й обсміють його, мають трохи не за дурня. Їх захопив, несе й котить потужний вітер, і вони спокійнісінько мчать у ньому разом з усіма, не помічаючи, що той вітер несе порох, трухляве листя, кіптяву. А те, справжнє, природне, вмирає, вони одхарацуються од нього, неначе од коростi; вітри віяли й будуть віяти, одні вляжуться, підхопляться інші, а того вже не буде.

Ось ніби й знайшов якесь пояснення, одначе ні дружина, ні дочки його не зрозуміють. Вони неначеб і не винуваті ні в чому, а в чомусь і винуваті. Тоді, виходить, винуватий і він сам.

Стояв і думав, і клацали кісточки доміно, вони його більше не дратували. Раніше дратували, їхня квартира на першому поверсі (дім будувало їхнє будівельне монтажне управління, начальство, ітеерівці, ясна річ, отримали квартири на горішніх поверхах, йому ж виділили внизу), оце і вся мудрація, про робочу людину, її права, піклування про неї можна почути на зборах та прочитати в газетах. Перед будинком козлятники всідаються за столи, за якими вдень виховательки читають дітям казки, дитячий галас ніколи не дратував Сокура, а стукіт кісточок доміно дратував, але сьогодні він усівся скраю на лавиці й спостерігав гру.

— Що це ти, Семеновичу, покинув сьогодні своїх жмурників,— пожартував один з козлятників, тілистий відставний підполковник Іван Савич. Коли він підводив голову та зазирав у свої доміиини, на його потилиці набігало одразу три складки.

— Я якраз до них прийшов,— знайшовся Сокур, і далі ніхто з ним не зажартовував.

В суботу Василь Семенович працював, а в неділю возив дружину та дочок на природу до Десни. Й не лише дружину та дочок, а й Іриного кавалера Гошу. Яке його справжнє ім'я, Сокур так і не знав, бачив його до цього кілька разів, та й то мельки. Катерина Прокопівна багатозначно натякнула, що поїздка вельми важлива, просила чоловіка (не наказувала, а просила) бути уважливим, делікатним. Їхали двома машинами (Клава з чоловіком мали новенького «Москвича», купленого Сокурами навпіл із свояками), зупинилися в гарному місці, під вербами, за кільканадцять метрів від річки. Молоді загоряли, купалися, Василь Семенович виспався й порався біля горбатого «Москвича». Машина стара, в ній увесь час щось ламається, потрібно час від часу переглядати, перетирати всі вузли, догвинчувати, мастити.

Варили вареники, варили картоплю, в яку налетіло піску, але всі чомусь вдавали, що його там немає. Наречений виявився біливим, а точніше — безколірним молодиком з вузьким лобом і великою, важкою, круглою нижньою щелепою. Він був аспірантом політехнічного інституту, Катерина Прокопівна та дівчата нагуділи Сокуру повні вуха, який він культурний, вчений, неймовірно вчений — ерудит (Василь Семенович не знав такого слова, але здогадувався про його зміст), знається на розумних машинах, комп'ютерах, й знову та знову просили бути уважливим, не сполохати його. А що він півень, що його можна сполохати! Ерудит увесь час мовчав та наминав вареники, трощив білий налив і попивав «Тархун» та пепсі-колу, тільки іноді докидав кілька слів, уточнював щось зовсім несуттєве й видався Василеві Семеновичу занудним, нітрішки не розумним. Жодної мудрості за всенький день від ерудита Сокур не почув. Ходив він у джинсах з одрізаними холошами, називаючи їх шортами, з шортів звисали стріпки, ну, на пляжі воно ще нічого, але ж він у них сідав і в машину, і іншої одягачки з собою не мав. Дівчата сміялися з батька, казали, що тепер це супермодно.

Василь Семенович сидів похмурий, він хмурився ще й через те, що завтра йому ступати на ту чи ту кладку, можливо, доведеться свідчити проти Сергія на користь Анюти та її Мурчика. Тієї думки не міг позбутися. Не смакувала йому навіть юшка з риби, яку любив, добра юшка. Анатолій наловив бичків та окунів — був вдатний рибалка. «Ерудит» ходив та давав Анатолію вказівки, сам у руки вудки не брав. Те, що Гоша нічого не тямить у риболовлі, Сокура не обходило, посміявся він і з того, що овес, лан якого жовтів неподалік від річки, він назвав пшеницею, одначе сердило, що Гоша вдавав, буцім зовсім не розуміє Сокурової мови, і весь час перепитував у Ірн: «Что он говорит?» Врешті Василь Семенович не витерпів і запитав:

— А що, й твої машини не розуміють нашої мови?

— Конечно,— трохи мовби аж образився Гоша.— Это же... Ну, ученые машины. Четвертого поколения.

— А якого покоління ти?

— Что он говорит? — запитав у Іри «ерудит».

— Ну, хто твої батьки? Звідки вони й де живуть?

— Я учился в Ленинграде...

— Батьки твої, питаю, звідки?

— Ну...

Одначе Сокур знав,— випитав ще раніше в Катерини Прокопівни,— звідки Гошині батьки й хто вони.

— З села Ковбики вони,— мовив Сокур. — Ков-би-ки! По-твоєму це буде Сальтісони. І назвали вони тебе Грицьком. Так от що я тобі, Грицьку, скажу... Що їстимете всі ви, коли ваші машини не зрозуміють таких, як я? Або навпаки — ми не зрозуміємо вас. Балакати зараз уміють всі, й то по-всякому, а як вирощувати хліб, забули, а вчитися того не хочуть.

Гоша почервонів, забелькотів щось про віковічну селянську відсталість, яка стоїть на перешкоді прогресу, Василь Семенович гостро йому відказав, й хтозна-чим би все скінчилося, якби не втрутилася Катерина Прокопівна та не гримнула на чоловіка. Він мовчки підвівся й почвалав до свого горбатого «Москвича».

Наступного дня Василь Семенович зранку виїхав на далеке будівництво — будували їдальню для власного, трестівського профілакторію, возив пісок та щебінь, а коли повернувся в автоколону, побачив на лавочці біля фонтанчика Пилипенка, Клаву та Мурчика, які мирно про щось розмовляли. Сокур не знав, радіти йому з того чи досадувати. Радіти, бо не доведеться свідчити ні в той, ні в той бік, досадувати, бо ж так падлюче в житті все повертається. Очевидно, Клава та Мурчик відмовилися від позову, аби не виплили махінації. Сокур плюнув і вирішив забути про ту неприємну історію.

Він прийшов додому повеселілий, і Катерина Прокопівна одразу помітила те. Пригостила чоловіка смачним обідом, налила чарку, а по обіді обережно повела мову про те, що їхній Ірі, здається, вельми пощастило — Гоша їй освідчився. Матиме дочка вченого чоловіка, житиме не так, як живуть вони. Щоправда, Ірі та Гоші ніде мешкати, йти в прийми Гоша не хоче... Але ж хіба Катерина Прокопівна не знає, який Василь Семенович ніжний батько, як жадає щастя своїм дітям. Вони розміняють квартиру.

— Як же ми її розміняємо? — запитав Василь Семенович.

— Ну... молодим двокімнатну, нам... одну.

— Кімнату? В спільній квартирі? Хто захоче міняти дві окремі квартири на квартиру на першому поверсі? Та ще під вікнами дитячий садочок.

— Але ж... — Катерина Прокопівна поблідла. — Гоша інакше не хоче. Поставив таку вимогу.

Майже два тижні в квартирі Сокурів тривала війна, у якій Василь Семенович займав глуху оборону, а мати з дочками вели активний наступ. Врешті він здався.

Сокури відгуляли весілля й незабаром розміняли квартиру. Іра з Гошею отримали квартиру на тому ж масиві, на сусідній вулиці, старі Сокури переселилися в кімнату в спільній квартирі на старій Чернігівській околиці, по дорозі на Новгород-Сіверський. Через місяць Катерина Прокопівна перебралася до меншої дочки. Либонь, на те й розраховувала, сподівалася пожити при вченому зятеві та улюбленій донечці. Одначе ті її сподівання не справдилися. З дочкою та зятем не вжилася й незабаром вернулася до Василя Семеновича в комунальну квартиру. Тепер свариться з сусідами, оббиває пороги інстанцій, депутатів, вимагає, щоб їй з чоловіком дали квартиру. Їй всюди відповідають, що розміни Сокури зробили самі, погіршили свої житлові умови й за законом взяти їх на квартирну чергу не можна. Василь Семенович також стратив свій добрий стрій душі, свою дитинно-наївну усмішку, як і стратив бажання рихтувати старі автомобілі та варити огорожі на могилки. Єдиною його втіхою став садочок по тій же дорозі на Новгород-Сіверський. Не так садочок — крихітна діляночка в чотири сотки, як дерев'яний будиночок, який майструє сам. Майструє повільно, мовби хоче розтягнути те будівництво

до кінця свого життя: обстругує одну шалівочку, випиляє в ній дірочки, квадратики, вдається й до складніших візерунків,— припасовує й береться до другої. Там, у хижці, почував до пізніх заморозків, нещодавно в садових будиночках дозволили встановлювати опалення, він виклав грубку й збирається там зимувати. Дочки його до себе не кличуть, Катерина Прокопівна також на садову ділянку не навідується, й живе він сам, сам собі пере й варить, а часом і розмовляє сам із собою.

ДІМ НА КРУТОСХИЛІ

Всі тепер кинулись у будівництво — сільські механізатори, пенсіонери, міські дачники. Неначе з-під землі виростають будинки, котеджі на один і два поверхи, садові будиночки, звичайні хати. Грошей немає, будівельних матеріалів немає, дозвіл на будівництво дістати хтозна-як важко, а будівництво йде, аж гай гуде.

Я також будуюся. Мушу будуватися. Мою хату з'їв грибок, з'їв дощенту. Почав я забивати в стіну цвях, і він провалився разом з молотком. То вже була не стіна, а тільки побілена крейдою шабатурка.

Хату ми розвалили зовсім. Будувати нову можна тільки на місці старої. Обійстя моє на крутосхилі над Дніпром, рівного місця тільки під хатою та маленьким двориком, посеред якого стоїть колодязь, а за ним хлів. Можна поставити хату нижче, на вгороді, але тоді буде високо підніматися до вулиці.

Садок, город розляглися на крутосхилі двома клаптями, приїжджі городяни кажуть — терасами. Далі за городом дніпровські горби, кожен подальший нижчий, по них кущі шипшини та глоду, бур'яни, поміж ними яруги, з горба на горб виплутуються з бур'янів стежечки до Дніпра. Дніпро неначе на долоні. Либонь, вищого місця, як наше, немає по всьому Подніпров'ю. Кому тільки трапиться стати на цих кручах, дивиться й дивиться, милується, не може відвести очей. Мені ж байдуже, може, через те, що перед очима цей виднокіл увесь вік.

Колись долина була трохи не така: синім рушником Дніпро плинув попід кручами, а далі луки зеленіли аж до лісу, й по них сині чи голубі, на яку погоду, озеречка. Прудкий був Дніпро, рвав човни з припону, й вода в ньому була як сльоза. Пливеш за течією човном, зачерпнеш дерев'яним сполником, яким з човна воду виплескують, і нап'єшся. Тепер вона зелена, як юшка, коли б її зварив із ряски, й аж чорна. Це поки ГЕС вранці не пустить воду, а як кине, то зелена юшка завирує, потече, далі помчить, аж у очах рябіє.

Звичайно, звідси, з горба, вода й тепер блакитна й розлилася аж ген до лісу, тільки два острівці зеленіють посередині. «Ракети» та «метеори» пролітають білі-білі, й важкі баржі сунуть, обзиваються одне до одного гудками, коли розминаються або обганяють одна одну. До Дніпра я тепер ходжу рідко, риболовля стала поганою, вода така, що ані набрати її на заливо, ані обмитися в ній, та й літа мої немалі, шістдесят чотири, поки піднімешся од води на свій чопик, серце стрибає, неначе горобець, стукотить аж під горлом. Колись не стукотіло. Колись я збігав на гору, обганяючи ластівок. Дніпро пам'ятаю стільки, скільки й себе. Бовталися ми, хлопчаки, по ковбанях з підсаками, купалися в синіх хвилях. Були зухвалі, води не боялися. Випливемо човном на середину Дніпра, попірнаємо в воду, а течія понесла, понесла човна. Нумо доганяти навипередки. Батько розказував, що за своєї молодості вони купалися так само. А дід мій був рибалка. Ловив рибу й продавав перекупникові з Києва. Далі діда мої знання про родовід не сягають. Немає в селянина родоводу, бо думає лише про те, як прожити завтрашній день, а дерев'яні хрести на кладовищі швидко трухлявіють. Але батько казав, що дворище наше дуже давнє. Ставили вони з своїм батьком хату, а це було задовго до першої світової, на тому ж таки місці, де стояла й попередня, й наткнулися на дубову підвалину, обтрухлу кругом і цілу всередині, тій підвалині років двісті,

вона якогось мого далекого предка, і прізвище наше — Горбатенки. Либонь, ті, що живуть на горбах. Сказати правду, це мої маленькі гордощі, що рід мій древній, живе на цих горбах з давніх-давен. От тільки чи судилося бодай комусь із моїх нащадків споглядати нехай і знеможений, нехай і поплюндрований Дніпро з цих горбів? Двоє синів, і обидва живуть у місті. В обох діти, в старшого двоє, в меншого одне, й туляються по отих гостинках, стоять у чергах на квартири, але в таких довгих, таких безнадійних, що, може, лишень з внуками вселяться в ті квартири. А от же додому вертатися не хочуть. Наїздять на вишні та на полуниці. А восени на картоплю. Влітку приїздять не на всю відпустку, кажуть, що Дніпро тут поганий, валить кручу й вода біля берега не тільки зелена, а й каламутна й, мовляв, скучно в селі. В місті і те, й те, і в профілакторії їхньому заводському (обоє працюють на одному заводі) на Десні теж усілякі розваги, майданчики... В мене ж майданчик — дві ліски картоплі, та ще грядка з цибулею, часником, помідорами. Кривдно мені, хоч і не в одного мене таке. И не гасне, жевріє думочка-надія на те, що, начекавшись у місті тих квартир, набідувавшись, вернеться хоч один син на дідизну, зваблять його нові помости, через те й дім хочу збудувати хороший. Вимріяв я його чи радше видивився в туманах власної пам'яті. Важких і сумних туманах. Одначе не поховали вони тієї краси.

Ми, солдати, простояли в тій хаті лише тиждень. І сподобалася вона нам усім надзвичайно. Немовби й зовсім проста. Сіни, з сіней двері до кухні — прямо, другі — праворуч, до світлиці, і ще одні — ліворуч, до двох маленьких світличок. Вподовж усього будинку — кружганок, підпертий дерев'яними стовпцями-колонами, веранда, сказати б по-сучасному, і вікна мальовані дивляться в двір. Стовпці-колонки, наличники, коробочка під дахом — все різьблене, все акуратне, гарне й водночас просте. Високий дах, димар з двома півнями. Подібних будинків ми не бачили ніде. И сказав мій друг, Кирило — чепурун і ферт, вусики чорні відпустив — земляк мій бідовий, з одного села, разом нас взяли на фронт, служили в одній обслузі однієї гармати сімдесятишестиміліметрової протитанкової, він — навідником, я — заряджаючим, трималися один одного міцно, бо здавалося нам: загине один, загине й другий, та так воно найчастіше й бувало з тими, хто при одній гарматі,— отож сказав він: «Вернуся додому, поставлю собі таку хату». І я так подумав, і я сказав те ж саме.

Не судилося мені ось до цього часу. Кирилу — ніко́ли. Бо то була остання хата в його житті, під дахом якої він переночував. Неначе зараз бачу все те. Хата стояла на краю села. А перед нею поле, конюшина, яка вже перестигла. Сонце хилиться на захід, й вона червона-червона. Кирило сидить на ганку й грає на німецькій губній гармошці. И так жалібно плаче та гармошка, так заливається:

Ой не ходи, Грицю,
Та й на вечорниці,
Бо на вечорниці
Дівки чарівниці.

Співали в нас у селі цю пісню, любив я її дуже (й Кирило те знав), завжди вона наклика на мене жалощі, а тут так чомусь просто стисло груди.

— Не грай,— кажу Кирилові, а сам на конюшину червону дивлюся.

— Тужно мені чомусь,— відказує він. — Так тужно...

— Мені теж,— признаюся. — Через те й не грай.

Либонь, навіщував він нам лиха тією піснею. Бо не минуло й десяти хвилин, як прибігає з дивізіону молодший лейтенант і передає наказ: наші відступають за річку (вирвалися ми далеко вперед), ви лишаєтесь прикривати, стежте за дорогою в конюшині. Дорогу ліворуч — бруківку — прикривають дві інші гармати. Два взводи піхоти з ними. Там же, он у тій хаті, молодший лейтенант показав на неї пальцем,— піхотинський зв'язківець, він прийде й скаже, коли вам зніматься з позиції. Стояти вам з годину-півтори, поки наші по наплавній переправі перейдуть на той бік річки. Й побіг. Сидимо ми на ганку, гармата наша стоїть у садочку,

а машина в чагарях за хлівом,— Кирило й далі награє на гармошці, тільки трохи тихіше, сонце хилиться донизу, до далекого лісу, й поле конюшиною все дужче й дужче червінню наливається. Воно пустельне, й дорога та польова пустельна. Минає година, друга, довкола тиша, аж у сон хилить. Тоді Кирило й каже:

— Може вони забули про нас? Не кличуть і їсти не везуть. Полізу я на хату та подивлюся, чи не видно хоч кухні.

Узяв він драбину біля хліва, виліз по ній на хату, а далі по стрісі до самого гребеня. Щойно доліз туди, як закричить:

— Німці! Танки. Ціла колона.

Наш командир гармати шоферові:

— Машину сюди, швидше.

Звели ми станини, зняли з бойової позиції гармату, а тут і снаряд фуркотить над нашими головами, щоправда, впав далеченько, в долинці. Примкнули ми гармату до машини, виїжджаємо з двору, стрибаємо в кузов, гукаємо Кирилові, а він махає руками:

— Їдьте, я вас за городами перейму. — Й до хати. Щось він забув там. Може, гармошку ту кляту.

Ми від'їхали метрів п'ятдесят, і враз позаду гримнуло на всю силу. Оглянувся я, а хати немає, тільки руда курява стовпом стоїть у повітрі та якесь лахміття осідає на землю. Отак загинув Кирило, в тій самій хаті, за подобою якої хотів збудувати хату собі.

А ми помчали звивистою дорогою вниз, й довкола почали вибухати снаряди, але ми вирвалися до переправи, вскочили в ліс, який прикрив нас. Я ще воював у обслузі гармати два місяці, а потім мене було поранено, з госпіталю на фронт я вже не вернувся.

Тепер, коли згадую все те, воно мовби десь далеко-далеко, іноді навіть здається, що відбувалося воно не зі мною, а з кимось іншим. Та й згадую вельми рідко. Порох літ присипає в людській пам'яті все. А от почав думати, яку будувати хату, й раптом випливла вона, ота, з кружганком, горізьбою, на краю червоного конюшиного поля, й захотілося мені сповнити свою й Кирилову давню мрію. Бо хата та справді була гарна.

З'їдену грибком хату я розкидав, такий-сякий скарб перенесли з жінкою Параскою в хлів (корови давно не держимо, тільки порося та курей), одгородив я для нас закуток, оббив його фанерою, обклеїв газетами — до осені переб'ємося. Літня кухня в нас є. Ночі ще холодні, але, добре вкриашись, спати можна. Весна. Піаники цвітуть, у нас дуже багато півників, усі фіолетового, чорнильного кольору. Деякі ростуть просто з фундаменту. Тим, які росли з фундаменту, надійшов кінець. Викорчували ми їх, як копали траншею під новий фундамент. Копали всі: я, Параска, сини, невістки. Швидко викопали. Й щебеню на фундамент я розжився одразу ж, за два кілометри від села обновляли дорогу в санаторій, я домовився з шоферами, й вони закинули мені кілька самоскидів доброго щебеню. Не задурно, звісно. Ходжу, як парубок перед весіллям. Якщо так піде далі, то до середини літа справлятимемо входини в нову хату.

Одначе далі колеса мого воза забуксували. Кинувся я до найближчого складу-магазину будівельних матеріалів — цементу немає. Не було його й на інших складах. Завозять іноді, дуже рідко, але ніхто не може (чи й не хоче) наперед сказати, коли завезуть. Та й, як виявилося, затримка не тільки з цементом. Що основне потрібно для будинку — цегла. А її немає. Цеглу на складах відпускають за рознарядками райвиконкомів, а там черга... Років на два, а то й на три. Опустилися в мене руки. Оце так розруйнував стару хату! Ще з осені був заскочив на склад, бачив, що цегла там лежить, і інших будівельних матеріалів також повно, а воно, виявляється, є квас, та не для нас. Інші якось цеглу дістають на тих-таки складах. При мені один чоловічок зайшов до завідуючого, довгенько в нього просидів, очікував, поки залишиться з ним віч-на-віч, і вийшов звідти веселий, ховав до кишені папірця. Ясна річ, не дуля намальована на тім папірці. А я, проживши майже шість з половиною десятків літ на світі, не знаю отаких під'їзних шляхів.

Був уже зовсім занепав духом, та зненацька зійшло на мене знамення, аж підкинуло мене з сінника, на якому я спав, та думка: РБУ. Ремонтно-будівельне управління. Дурень я, дурень, пропрацював там майже двадцять літ, звільнився тільки торік, воно ж відряджає цеглу не тільки установам, а й простим забудовникам, ще й укладає її. І все це за державною ціною. Звичайно, рідко кому вдається укласти договір з РБУ, занадто багато охочих, але ж я їхній, свій!

Керуючий РБУ зустрів мене приязно. Ба навіть радо.

— Вигляд у тебе... Хоч двадцятку за тебе оддавай,— пожартував. А далі всерйоз:

— Чого тобі сидіти на пенсії. Заробітки у нас тепер добрі. А штукатур ти... Немає тепер таких майстрів,— аж зітхнув.

Я зітхнув також і пообіцяв поміркувати, може, й повернуся, але спочатку потрібно збудувати хату собі. Вийшов я від нього з накладною на двадцять п'ять тисяч штук цегли. Оформив у бухгалтерії перевезення, отримав квитанції, запитав, як мені бути-матися далі, й мені сказали: далі чекайте, вам цеглу завезуть.

Почав я чекати, а тим часом мотаюся по складах за цементом. За місяць вже знав усі київські склади, хоч порозміщувані вони на далеких околицях, по всіляких собачих провулках, яким здебільшого й назв немає, а тільки номери — скажімо, шістсот сімдесят п'ятий новий. А що вже накатався на трамваях та тролейбусах, вони мені не дадуть спати і в новій хаті — гуркотітимуть уночі. Виручив мій старший, Андрій. Його товариш має «Ниву», й вони по суботах літали по тих маршрутах й таки накрили на Микільській Борщагівці щойно привезений цемент, «вибили» його. Отож фундамент ми залили. А далі — ані руш. За цеглою й чутка запала. Навідався раз, удруге, втретє, кажуть, чекайте. Параска прогризла мені дірку в голові, жує мене й жує, а що я можу зробити? Час, звичайно, не стоїть на місці. Давно одцвіли півники, вже й картоплі піднялися, гарбуз подерся по тину, півонії попіднімали над ним голови, мовби теж виглядають цеглу, а її немає й немає. Я й просив, і сварився — ніякої ради. А вже минуло два місяці.

І ось одного дня, коли я порався на подвір'ї, під'їжджає до воріт машина, доверху навантажена цеглою. А в кабіні сидить моя Параска. Вилізла вона з кабіни, йде до мене, і йде так, що мені враз пригадався наш старшина, на прізвисько Дуля, коли робив інспекційний обхід. Очі зведені в щілини, губи стиснуті, підборіддя випнуте вперед... І вигляд у моєї Параски — неначе вона щойно форсувала Дніпро й штурмом узяла Київ.

— Даси (малося на увазі «дурню») сорок йому,— пальцем на шофера,— і сто завтра прорабові.

— Ти що, дурману об'їлася,— я їй у одвіт. — Я за все вже заплатив.

— Ну й маєш за те, що заплатив. Так, як я, роблять усі.

— В що ж нам обійдеться цегла?

— А в що обійдеться без цегли?

Шофер стоїть, курить, неначе це його й не стосується, що лишилося робити? Не везти ж цеглу назад. Дав я йому сорок, вивантажили з Параскою. Він і півцеглини не кинув. А тих півцеглин не менше третини. Тобто битої цегли. Упрілись ми з Параскою до сьомого поту, сяк-так вивантажилися.

Наступного дня взяв я накладну, залишену шофером,— на автобус і до Києва. Подаю виконробові накладну, подаю сто карбованців, він бере, молодий такий, рум'янолиций, неначе дівчина. А в очах ані крихти сорому.

— Пішли,— кажу,— в контору, оформимо.

— Що оформимо? — запитує.

— Доплату за цеглу. Видимо, вона подорожчала.

Він простягнув мені сотню:

— Я дарую вам машину цегли, а далі майте справу з іншою дільницею.

— Планове завдання за вами. (Я перед цим забіг у контору, навів довідки).

— В цьому кварталі я планові завдання виконав. А надпланового не хочу.

Три дні бігав я од одного канцероба до іншого, а тоді вернувся до того самого, рум'янолицього. Зустрів він мене спокійно, байдуже. Почав я божитися, що грошей у мене обмаль, почав торгуватися й виторгував двадцять карбованців на машині. Тобто замість ста вісімдесят. А щоб не возили цеглу биту, сів до кабіни поруч шофера сам. Одначе спочатку потрібно було дістати машину. Сиджу я в диспетчерській навпроти дамочки, гарненької дамочки з нафарбованими губами, з домальованими майже до самих вух очима, прошу машину.

— На ту суботу,— каже. Себто через тиждень.

Я мовчки кладу на стіл десятку.

— Добре, на завтра.

Так само кладу мовчки поверх десятки ще п'ятірку. Я вже теж знахабнів, запхнув совість до задньої кишені штанів.

— Добре, пошукаю, може, й знайдеться.

Знаходилося кожного разу. А далі їдемо на склад. Високий, кривобокий (мабуть, радикуліт перекрутив) чоловік у синьому комбінезоні показує рукою на купу:

— Під'їжджайте.

— Так там же сама бита. Я платив за сотку... По сімдесят чотири карбованці.

— За небиту дві биті дають...

— Хіба я цього не знаю,— й лізу до кишені.

Потому він показує на іншу купу.

Вивіз я ту кляту цеглу, вже вона вся в дворі. Радіє око, плаче гаманець. Схуд він вельми, й боюся, що не витягне до кінця. Бо й за розвантаження доводилося платити — не по двох наших з Параскою руках та праця. Доводилось кланятися нашим сільським п'яничкам, котрі ошиваються біля крамниці. В кожному селі тепер є такі. На одноразовий трудовий штурм, одразу по якому буде «пий донесхочу», їх можна мобілізувати. Ще кілька разів з'являвся в РБУ, нарешті приїхав цегляр. Щоправда, він був більше схожий на професора, аніж на цегляра. Синій костюм у іскорку, галстук, кельма в портфелі. Переодягнувся в комбінезон, приступив до роботи. Але тільки до тієї — з кельмою. Пісок принеси, розчин заміси, цеглу йому подай. Ухоркався я за день, аж ноги почали заплітатися. А він кладе. Увечері подає папірця — розпишися. Я розписався, а вже по тому вчитався в написане, в цифри. Нарахував він за день роботи на сто сорок карбованців. Тут вже я трохи не торохнув його цеглиною по голові.

— З кого ж ти, розпросукин син, тягнеш,— кричу аж сусіди поспиналися на тини. — З такого ж роботяги, як сам. Я двадцять років у цьому самому РБУ штукатурку пиряв. Хіба ж ти зробив на сто сорок?

— Мені процент.

— У скільки ж мені обійдеться твій процент? Ти роздягаєш мене серед білого дня.

Розпасіювався я, рознервувався, увечері ковтав корвалол і не спав до самого ранку. А вранці поїхав до Києва, бігав по кабінетах та кабінетиках до самого вечора й зрозумів, що ті стіни, які збираюся звести я, ніщо проти муру, який стоїть супроти мене. Й знову я не спав і думав про мури, які зводимо в своїх душах, зводимо ми чи щось зводить за нас. Уже немає в них простору, а тільки вузенькі темні хідники, по яких пробираємося один до одного, а ще куди, то вже й не знаю. І блукаємо в тих лабіринтах, а кричимо, що йдемо вгору та вгору, вперед та вперед, бо ж обплутали увесь світ дорогами, бо ж цегли виробляємо все більше та більше. І майже вся вона мурами супроти совісті, правдивості, добра. Таж мені шкода своїх ніг, свого здоров'я, шкода грошей, зароблених гірко, складав я їх дуже довго, але, зрештою, справа не в них, а в чомусь іншому, а в чому саме, я так і не знаю. Я не можу не бачити, як за ці кілька місяців помінялася моя Параска, як перемінився я сам, коли б перед мої очі раніше став такий чоловік, яким нині є я, не подав би йому руки. А тепер цю саму руку, чи як

тепер кажуть, лапу, раз по раз суну всіляким шахраям, послідущим негідникам, ще й усміхаюся при тому улесливо, а в руці, чи то пак у лапі, десятки, четвертаки, сотні. Хабарі, відкупні, підкупні, могоричі. І все це ми робимо за чийсь рахунок. Він непомітний, але він є. Десь там... Над нами, перед нами, у нас. І він невпинно зростає. Ми всі наближаємось до якоїсь страшної межі. И тоді вже не вистачить чим заплатити. Ще ніколи я не думав так і дивувався своїм думкам та самому собі.

Кілька тижнів я шукав майстрів-каменярів. Знайшов їх у сусідньому селі, вони саме домуровували хлів і гараж одному трактористу. Всі четверо хлопці молоді, рославі, веселі, ще й чимось не схожі на звичайних робітників. Вже пізніше довідався, що всі четверо працюють у науці, всі четверо кандидати наук, але оскільки наука платить їм мало, вони підробляють ось у такий спосіб. Здебільшого їздять у відпустку зробляти на Північ, але не гребують підробітками й тут. Як вони примудряються, хто їх відпускає з тієї науки, може, вони діляться своїми приробітками з якимись вищими науковими чинами, не знаю, але в тому селі вони пропрацювали вже понад два місяці.

Їхній бригадир обдивився мої фундаменти (від кружганку я давно відмовився, може, прироблю його пізніше, хоча б вивести такі-сякі стіни), обрахував обсяг робіт і визначив ціну. Ціну велику, просто-таки величезну. Ще й сказав, що не вступить ні копійки, що в них усе пронормовано, отже, торгуватися марно, а роблять вони швидко та якісно. «Це не похвальба, а істина»,— так закінчив він свою мову.

Почухав я потилицю, почухав ще раз і погодився. Хоч за моїми підрахунками виходило: хлопці зароблять по п'ятдесят-шістдесят карбованців за день кожен.

Хлопці й справді працювали як гасписи. Кинуть шнуром сюди, кинуть туди, поставлять якусь лінійку, подивляться в якусь трубку — й за кельми. На груші висить транзистор, виграє якихось не наших пісень, додає їм охотки. А вони шкварять. Кладка виходила рівною, стіни росли на очах. Спали хлопці з нами в хліві, обіди їм варила Параска, бо хоч ми й не домовлялися за харчі, але, побачивши, як вони працюють і щоб заощадити для них час, Параска щирувала в літній кухні од ранку до вечора. Та й були хлопці до їжі невибагливі, їм аби була картопля, а вже зарясніли на вгороді огірки й почали достигати перші помідори. Їсти було що, хлопці вивели стіни менше як за два тижні. Сфотографувалися з нами біля них і поїхали.

Отже, стіни стоять, здається, вже стоїть хата. Але то ще не хата. Потрібен дах, а на дах балки, ощепи, крокви, дошки, руберoїд, шифер, потрібні двері та вікна, підлога, штукатурка на стіни. Поштукатурю я сам, але де дістати крейди, алебастру, тиньку? А найперше — дерева. Знову кинувся до складів. Там порожньо, а там і в двір не заїдеш — лежать гори дощок, гори колод необкорованих — соснових, ялинових, березових... Господоньки-світоньки, скільки його! І все поскручуване товстелезним дротом — привезене просто з залізниці. Зрадів я страшенно, кинувся до продавців, а вони тільки розводять руками й тицяють пальцями: на це ось пошлемо залізниці рекламацію, на це ще не встановлено ціни, це ще треба переміряти... Коли ж встановите, коли переміряєте? Знизують плечима.

— Не скоро, дєд. Через недєльку, не раніше.

Поїхав я на інші склади, почовгав по порожніх дворах, через три дні навідався на той, де деревини лежало аж під небо, а там хоча б тобі одна дощечка.

Іншого разу знову таке саме й ще іншого — також. Куди воно поділося, коли вони його продавали,— таємниця не менша, ніж з отими літаючими тарілками. Врешті, надибавши на заповнений лісоматеріалом склад, вирішив я пантрувати від самого відкриття складу до закриття. Сиджу в дворі під парканом день, сиджу другий... Колоди й балки лежать, дротом поскручувані, тільки скрізь папірці — не продається з тієї чи тієї причини, лише в одному місці чорніє купа шалівки, але все то перебірки. Якась бабуся, мого віку або, може, й старша, навитягала з тієї купи десятків зо три таких-сяких дощечок, підрядила на вулиці машину — біля

складіа завжди можна знайтн шоферів, які шукають підробітків,— просять складівськкх вантажнників скидатн дошкн в кузов.

— Скидайте, хлопці, п'ятьорку дам,— каже бабуся.

Хлопців четверо. Засмаглі, крутоплечі, лежать на моріжку, попивають пепсі. Жоден з ннх і оком не повів.

— Ну, десятку,— набавляє бабуся. Знову мовчанка. Тількн чорне пійло булькає з пляшок у склянкн, та днм сигаретний тягне під в'язок.

— Ну, п'ятнадцять,— одважується стара.

Вантажннкн поодверталнся, мовбн не до ннх і мова. Я здивувався: ну що таке скидатн трндцять дощок у кузов для двох чн трьох молодців — десять хвнлнн. Вони ж акінчнирк. Та враз двоє з нкх підхопилнся й шпарко подалнся до автокрака, що стояв за купою колод. Я не намітив, як у двір заїхало дві машккк з прнцепамн, одна зупннклася біля кругляків, друга — біля дощок. Кран загудів, підхопив хоботом велетенську, скручену дротом паку, й легко поклав у кузов машннн. Хвнлнн за двадцять завантажкв обндві. Я бачнв, як розраховувався той, що купив лісоматеріал, з вантажннкамн. Ясна річ, точної лічбк я не знаю, але пачка десяток, яку він їм передавав, була тоастенька. И тоді н зрозумів: не будуть ці хвацькі хлопці бруднитн об дошкн рукн за якісь п'ятнадцять карбовакців.

Я скндав бабусі на машину її шалівкп й пішов до продавців вияснятн, чому це мені лісоматеріалу не продають, а іиші везуть одразу по дві машинн з прнцепамя. Вонк залементувалн одразу всі троє, на щось і яа когось посилалнся, на якісь попередні угодн, внсокі вказівкн, трохн не штурхакамн виперлн мене зі складу, мовляв, робочий день скінчнвся, й замкнулк перед моїм косом ворота. Таємккці продажу лісоматеріалів булн прості й зрозумілі, як механкя кози, одначе платктк подвійку ціку я ке мав з чого. Довго ще я утоптував стежкн від складу до складу. Давно одцвілнся півонії в нашім садку, піднялася отава, чекала другого укосу, але ке до неї мені, я все мандрую від складу до складу. Врешті знову підключнлкся Акдрій зі своїм товаришем, Петром, на «Нкві». Напорнстий хлопець Петро, дарма що молодий. Він і «какрнв» завідуючого складу на Курехівці. Набачив у суточках за хлівом штабель дощок, там і тридцятка, й сороківка, й шалівка,— прнготувалн для когось, а той ие встнг забратк — й до продавця: заміряй, плачу гроші. Як вже вонн крутнлися, ті складські щурк. На що вже не посилалкся, а Петро: покажіть документи. Документів вони підготуватн не встиглк. Петро прнлякав їх ОБХСом, і муснли вонк прнйнятн від яас гроші. Краковщик вантажитк відмовився, вантажили мн втрьох. Вдалося вяхопятя й крокви, вже ка іншому складі.

Теслярів найняв своїх, сільських. Бодай бн не бачнтн їх до самої смерті. Кожного вечора став їм могорнч. Декь тешуть, два дкі валяються п'які. Боже мій, де таке бачено, щоб у будень робоча людина тикялася по подвір'ю, як потороча. Вип'ють води, похмеляться й знову лізуть у кущі порічок спатн.

Терплю я, а сам тим часом полюю за рамами для вікок, за рубероїдом та за шнфером. И знову те саме — булк рамк тут, булн там, є на цьому ось складі, але їх не продають. Кажуть, продаватимуть завтра. На завтра вже немає жодної.

Врешті, колк вони поступалк ка склад у Даркиці, сів я в засідку біля воріт і ке відходив десять діб. І ще там снділо п'ятеро таких самкх, як я. Сказалк завідуючому складом: продаск наліво, викличемо комісію. Отож він і не продавав ні наліво, ні направо. А мн сиднмо. Як оті страйкарі заграиишні, якнх по телевізору показують. Щоправда, тепер уже є й свої, каші. Параска мені їсти прнкосить, іноді замінить на якихось півдня, щоб я, знацця, додому кавідався, поспав трохн та за теслямн каглякув. А що там за ннмн наглядати, колн вонн п'нкі сплять. Вже не в порічках, там курн кубла поробнлн, а біля штахетника під бузиною. Бузина вже чорна, осікня. Й чорнобрнвці потемнілк, листя на ннх пожухло.

Врешті вхопнв я рамн. Але ке вистачає цвяхів. Потрібні шкло, вапно, алебастр, крейда.

Шиферу немає ніде. Разів зо два бачив, як отой, автовантажник чи як його, вантажив на машини із сарая на складі. В той сарай мені й одним оком заглянути зась. Бувалі люди казали, що шкло, алебастр, крейду, шифер і толь тепер купити просто неможливо — все те забирають оптом кооперативи. Я не вірив і далі мережив сліди від складу до складу.

Тепер ось пішли дощі. Затяжні, холодні, важкі — осінні. Пагорб наш високий, найвищий по всьому Подніпров'ю, під самими хмарами, вони перечіпляються об новенькі крокви й скидають потоками воду на мій напівзбудований дім. Серце моє розривається з жалю та болю, душу затопила повінь смутку та розпуки, осінні дощі втопили її на глибоке дно буття нашого, й, мабуть, звідти їй уже не вирину́ти.

Не знаю, де ми з Параскою зимуватимемо, сини, спасибі їм, бодай для годиться запрошують нас до себе, але де вже в них зимувати, у них самих — як у отій рукавичці з казки. Я, в свою чергу, більше не зваблюю їх принадами сільського життя. Проситимемося з Параскою на зиму в комірне до когось із сусідів. Бо в нашому закутку жити стало неможливо. Сирість і холод діймають до кісток, минулої ночі заснув аж перед світанком. І наснилася мені хата з кружганком, а перед хатою поле конюшини в призахідному сонці — червоне-червоне, пустельне, а посеред нього одинока постать, навіть не постать, а ніби стовпчик стоїть, і повисла над тим полем сумна, як саме людське життя, мелодія:

Ой, не ходи, Грицю,
Та й на вечорниці.

В. Кавачкенко. Три ворони

КОСТЬ ПІСОЦЬКИЙ

У Тридев'ятому царстві, на золотому березі

ОПОВІДАННЯ

Добре, що нарешті понеділок, таки поменшало довкола людей. До того ж море сьогодні свіже, бо вночі його розштурхав, розворушив, нашепотівши чогось лихого на цей світ, східний вітер,— аж гнівається, зриваючись на білолінні бризки. І сонце немилосердно палить. Атож, вітер і сонце. Краплі морської вологи, швидко випаровуючись, лишають на шкірі ледь помітні, але цілком реальні — їх можна навіть спіймати на дотик і смак — діамантики солі, й мені здається, що я з кожною хвилиною дорогоціннішаю. Ще трохи — і об мене, шерехуватого, цілком успішно можна буде погострити ножа. І об моїх сусідів по піщаному березі також...

І ловлю себе на тому, що раз у раз поглядаю на звивисту стежину, що збігає по крутосхилу до моря, бо її все немає — Леліти, такої собі дивної бабусі, котра з якоїсь потреби щодня приходить на берег, довго сидить на камені...

Немає, хоча скоро одинадцята.

Збуджено шумлять платани, клинть, рветься до неба розбурхане зелене полум'я моря, аж гуготить. Троє збадьорених купанням чоловіків обтираються, розстилають оранжево-картатого ліжника, й один з них, котрий з могутньою сріблястою гривою, заходжується розпасовувати карти для преферансу. Самотня смаглява жіночка, зблискуючи дзеркальцем, прилаштовує на носі кленового листка, а прилаштувавши, стає схожою на зеленодзьобого папугу.

І знову протяжний, з переливами рокіт моря, утробно-низький, тягучий, вдоволений.

Чи, може, я не маю рації й вона звичайнісінька собі людина, а ота гостра, не властива її глибоким рокам настороженість до світу, пильний погляд, що повсякчас затримується на комусь з приїжджих,— лиш ознака задавненої, запущеної хвороби, що зветься самотністю?

Ще двоє літніх, він і вона, скоріше навіть осінніх людей довго вмощуються на смугастому надувному матраці, а переконавшись, що на них ніхто не дивиться, делікатно цілуються, і я здогадуюся: щасливі, оно допоки зберегли в собі ніжність.

Одвертаюся, зітхаю...

Чого справді затримується сьогодні Леліта? Й ті оно, «осінні», кидають на стежку нетерплячі погляди. І, здається, преферансисти, хоча їхній інтерес до жінки, котрій сто чи й більше літ, і взагалі не збагнути. І те біляве дівча...

Важчає спека.

І я розумію нарешті, звідки у мене почуття легкої переваги над усіма, хто смажиться зараз на сонці, сходячи потом, жадібно насотуючись дефіцитним космічним фіолетом: термос! Металевий, з червоними трояндами.

У ньому розкішна, джерельна, до ломоти в зубах холодна вода. Отже, досить простягти руку, відкрутити кришку...

І бачу на стежці її, Леліту.

Затих, немов йому враз заціпило, магнітофон, облишили на мить свій преферанс чоловіки на оранжево-картатому ліжнику. Примовкла, інтуїтивно вловивши якісь довкола зміни, дітлашня. Навіть море зарокотало привітніше...

І щезли, немов і їх розтопило пекуче сонце, мої сумніви: у неї справді є до моря якесь важливе щоденне діло. Більше того, мабуть, саме воно й не дозволило досі померти, а тепер що ж... доводиться жити...

Атож, Леліта й справді як світ стара. Зігнута. Вся у різних чорних зморшках. У чудернацькій, багатоскладчастій, аж до землі, проте чепурній сукні. Йде повільно по крутосхилу, притримуючись за платани й спираючись на уламки скель. Повільно й обережно. І коли ще опирається земному тяжінню, то лише завдяки сучкуватому, з залишками вправного різьблення по дереву ціпку. Її бляклі очі од сліпучого сонця захищає старомодний, з пухнастою пір'їною капелюшок. На чорних вузлуватих пальцях важко блищать масивні срібні персні. І я, схвильовано озирнувшись, роблю для себе несподіване відкриття: при чому тут старість? Просто... многотонний тягар пережитого і перебаченого у неї за плечима! І несе його Леліта спокійно, з гідністю.

Вона на мить зупиняється перепочити, поправляє капелюшка й ледь усміхається, а кому — морю чи сонцю, людям чи самій собі — невідомо: вона здіймає привітно руку, й мені здається, що пальцями на ній ворушить, просіваючись крізь них, сам час. У неї сьогодні добрий настрій:

— А от і я: здрастуйте... Що, скучили за мною?

І всі дивляться на неї, і у всіх у очах просвітління: прийшла. Крутиться, отже, колесо життя. Все, отже, у ньому гаразд, якщо вона прийшла. Хтось навіть спромагається на веселу відповідь:

— Так-так, Леліто! І не змушуй нас більше за тебе переживати, як-от сьогодні. Сьогодні ти запізнилася на цілих шість хвилин. Що ти на це скажеш?

— А те, голубе, що шість хвилин — це не час. Бо його навіть для доброго поцілунку замало... Якщо кохаєш по-справжньому. А нема його, кохання, в твоєму серці, можеш спокійно жбурнути годинника в море: не варто рахувати час, щоб тут же ним знехтувати...

— Ти сьогодні колюча, Леліто...

— Та ні, просто сьогодні вітер... І в моїй душі також... Тільки сумніваюсь, щоб ти те збагнув...

Наповнений молодою енергією сміх відпочиваючих свідчить про те, що контакт відбувся. І сам напружуюся чогось, частіше дихається. Чи то гарячий прес Півдня уже тисне на мене. Вигострююся неначе, щоб чіткіше бачити її жести й міміку, а може, ще щось скаже...

Ні, вона просто рушає далі. Сюди, на берег.

Точно, Леліта пробивається між людьми: одні відкочуються вбік, звільняючи їй парасолю, через інших вона терпляче, притримуючи сукню, переступає. Думаю про те, що ще б якусь їй парасолю, аби доповнити стиль «ретро», щоб з мереживами...

Відводжу натомлені сліпучим сонячним світлом, надміром світла очі — море. Вдалині розгойдується риболовецький сейнер, над яким злітають чайки. Ще далі, по самісінькій лінії обрію, ковзає білосніжний вітрильник, наповнюючи іскристо-зелений, неспокійно-рухливий довкола простір незбагненним почуттям стерильної чистоти, а звичайне людське буття — високою, таємничою многозначністю, котра, здається, ось-ось відкриє пекучо-щемливий свій смисл.

Дивно... Бо перед очима справді переливається прозоро-зеленою субстанцією море. Те саме, котре лише вчора задихалося під гнітом штилю й біліло матовими згустками медуз, мовби якийсь бридкий медузяний борщ...

Хоча і в тому є — вчувається — якась напружена логіка.

Як і в щоденній появі на березі моря Леліти, до чого я, люди не просто

звикли — прихилилися власним, виділеним на поїздку на Південь часом.

І бачу її...

Впершись ціпком у поїдений віспою, жовтий валун, вона зупиняється. Високо здіймається зігнута спина, жадібно розплющуються назустріч морю очі. На обличчі глибока задума, і я здогадуюся, що вся вона зараз у минулому, продирається спомином крізь товщу літ на світло якоїсь давньої радості: зігрітися, чи що...

— Леліто, скажи що-небудь, не мовчи...

Вона спроквола, згорда повертається на голос, зітхає:

— Не почуєте.

— Але ж ми поруч: хіба не впізнаєш?

— Помиляєтеся: тут лише ваші розбещені статками та ситістю тіла. А самі ви далеко, за хмарами ілюзій про гроші й славу... Повернетеся з чистими мислями на многотрудну нашу землю, тоді й поговоримо...

— Повернемося... А поки що пограємо в преферанс. З твого дозволу. Може, і ти підсядеш перекинутися?

— Кажу ж, що ви надто грішні, щоб сидіти з вами поруч...

Сміх...

Звичайно ж, для того, щоб не сприймати слова Леліти всерйоз. Шумить, піниться прибій, і над ним беззвучно летить літак. Чи то роки шерхотять, котрі, схоже, знову взялася перебирати Леліта. А так, вона знову вся в минулому. Й одночасно тут, вживлена якимось нервом у сьогодення. Бо інакше чого б так пильно вдивлялася в обличчя, дослухалася до музики з магнітофона: його вже увімкнули...

Зовсім близько, аж долітають бризки, впали, вирвавшись із хвиль, нагортають одне на одного гарячий розсипчастий пісок юнак з дівчиною. Прочалапав у ластах, здіймаючи жовту куряву, озброєний маскою і тризубцем любитель підводного плавання. Здається, його звати Вадимом. У всіх трьох преферансистів зверхньо-поблажливі, схожі посмішки.

— Агов, Леліто, можна ще запитати... чи це не тебе малював колись великий Леонардо? Є у нього така собі «Джоконда»...

— Справді, мене тоді хтось малював... — чистий голос Леліти без особливого напруження пересилює гуркіт моря, й шум вітру, й гомін людський. — Але я тоді була дуже молода, щоб запам'ятати ім'я художника, просто все цвіло довкола рожевим цвітом... А потім ми вийшли в море, бо треба було ловити кефаль...

І я збагнув: їй з висоти її літ уже не страшно говорити людям правду. Про них самих, не дуже розумних, часом і зовсім легковажних її дітей. Правду, котрої у неї за її роки назбиралося так багато. Ні, вони вже й самі здогадуються про якусь у собі потаємну хворобу! Одначе звертатися до лікаря страшно, бо істина може виявитися ще гіршою, ніж уявляється. І тоді буде боляче...

Сказати! Чи не ця потреба приводить її щодня до моря? Про небезпеку тотальних благ, які насуваються безжалісним льодовиком; про оманливі барви легкодоступних зваб, котрі висотують з людини голови — душу...

Чи, може, все ускладнюю?

— Леліто! Схоже, що тобі сьогодні подобається море... Чи не так?

— Море... — погоджується стара. — Ці навіжені хвилі... Ці неспокійні білі звірі...

— О, ти поетеса?!

— Ні, голубе, мені просто сумно...

Здається, преферансистам більше сказати нічого: перезирнувшись, знову беруться до карт. Вони навіть не підозрюють, що я їх давно вирахував: худий і чорний од сонця, у котрого дзеркальні окуляри,— директор меблевої фабрики Гураль; веселий, з рожевим припеченим черевцем і такою ж рожевою лисиною — режисер театру музкомедії Кропив'янський; третій, із сріблястою гривою,— керуючий побуткомбінатом у Києві Бодня. І під картатим ліжником у них вже добряча купа грошей. Директор меблевої

фабрики, перевернувшись, підставивши сонцю другий, менш присмаглий бік, востаннє дивиться на Леліту:

— Мана якась...

— Я й кажу,— підхоплює, спритно тасуючи карти, режисер. — Лев їде до моря з коханкою, ведмідь сам, а осел з власною дружиною. Хіба не так, товариші ведмеді?

Одначе керуючий побуткомбінатом замість відповіді лише судомно ковтає повітря, озирається, й мені зовсім не важко визначити, що його дратує, виводить з рівноваги: паморочливий, з прянощами аромат шашлика, од якого справді зводить щелепи. Одначе зась. Бо до шашлика коли й має хтось відношення, то лише той оно опасистий чолов'яга, котрий самотньо, з неприступним виглядом возсідає під пляжним грибком. Біля його ніг у воді ворушаться золотисто-чорні пляшки з поркерівським пивом. А на мене знову напосідають сумніви щодо Леліти: невже справді ускладнюю? І нею, скажімо, править лиш затужавіла в сльозах туга — за чоловіком, котрий колись давно пішов у море й не повернувся, за синами, котрі пішли у море й не повернулися зовсім недавно, під час останньої війни...

Може, не витужила вона ще своє горе і тому живе?

Підводжуся. Звіддалік намічаю хвилю, котру треба проломити плечем, щоб опинитися в приємно холодних, щирих обіймах морської стихії. Набравши в легені якомога більше повітря, пірнаю. В глибині зелено й спокійно. Сіпаються, здіймаючи хмарки мулу, бички. Повільно, трохи не торкаючись обличчя, пропливають целофанові медузи. Далеко попереду миготить жовта тінь: то полює на морську живність той самий любитель підводного плавання.

Розкошую... З усіх сил вимахую руками, ногами. Плаваю довго, до знемоги. Похитуючись од утоми, вибираюсь на берег, де на мене одразу накидається сонце. А перепочивши й віддихавшись, розшукую очима Леліту — сидить, знявши капелюшка й підставивши вітрові обличчя, на камені, задумливо дивиться вдаль. Чи, може, в глиб своїх років, а довкола...

...вирує, виграє яскравими барвами літа життя! Киплять платани, втамовуючи вчорашню спрагу, п'ють, п'ють вітер...

І небо: воно сьогодні емалево-синє й молодо-туге.

І Леліта, котра птахою, золотою чайкою вмостилася на уламку скелі перепочити од виснажливого, затяжного, завдовжки у вічність перельоту через життя...

А може, вона свята?

Стрілюю головою: точно, більше не гасають хаотично білі звірі, не кидаються знавісніло на берег — покірно лягають біля її ніг. Немов випрошують пощади. І вона мудро прощає їм їхню дикість, пестить їх долонею. Відтак на очі їй потрапляє рухлива, збуджена морем і світом під сонцем малеча, і Леліта поблажливо усміхається:

— Господи! Та вони ж самі схожі на морських звірят...

Змахнула рукою й перевела погляд на юнака з дівчиною, котрі все ще удають, ніби їх цікавить журнал. Було видно, як їм одразу стало незатишно: попідводили голови, посерйознішали, очікуючи на вирок. Леліта спокійно погладила пір'їну на капелюшкові:

— У ваших руках справді коштовна річ — молодість, тільки...

Обоє зірвалися на рівні ноги. Навіть крізь густу засмагу на щоки дівчини пробився вогонь, вона виклично знизала плечима:

— Ви... не маєте права! Втручатися в особисте життя...

— От-от,— похитала головою Леліта. — Я й кажу: навіщо вона вам... Навіщо скарб дурням, адже однаково розтринькають його, переведуть, залишившись врешті-решт з черепками...

Втім, останніх слів дівчина вже не чує, бо бігцем, прихопивши під пахву одяг, переступаючи через розплюснутих на піску людей, поспішає геть. І юнак, кинувши на стару нищівний погляд, біжить-прикульгує слідом.

— Але ж це справді жорстоко, Леліто...

Тепер Леліта розглядає її і його на смугастому матраці, «осінніх». Він заходжується поправляти окуляри, вона затамовує віддих. Він заспокійливо,

немов захищаючи од якоїсь невидимої, але невідворотної біди, кладе їй на плечі руку:

— І я маю рацію... Хіба ні?

— Думайте краще про себе... І не забудьте порахувати помилки, котрих встигли наробити. Якщо хочете дізнатися, звідки ваше тяжке безсоння... Втім,— Леліта на мить замовкає,— втім, цього разу вам повезло: щастя од вас на відстані подиху. Тож не налякайте...

— Спасибі...

І я зауважую, як сива, знеможена вічними невдачами жінка розчулено витирає блакитним носовичком очі. І як її супутник, щоб не розплакатися самому, нервово протирає скельця окулярів:

— Ні-ні, я більше не приїду сюди... Ні, з мене досить...

— Приїдеш, голубе, нікуди не подінешся... І не забудь привезти мені з твоїх країв привіт...

Атож, неначе й справді незбагненної влади й віщунської сили набув її, Лелітин, голос, хоча, як і раніше, звучав спокійно, розважливо. Й неначе людей побільшало довкола. Точно, сподівалися почути від неї ще щось, а в очах...

... безтежні переблиски сонячного моря. Й крижинки ледь вловимого страху влізнати у її словах себе справжнього. І в той же час якась нервова потреба знати про себе істину змушує частіше дихати. Бо, можливо, ти трішечки кращий за інших. Ця болюча й солодка, тривожна й щемка надія...

Й зауважую, як заходиться у шаленому ритмі власне серце.

І все ще посміхаються крізь сльози двоє осінніх на смугастому матраці людей: він і вона. Здогадуюсь, як світло у них зараз на серці.

І чутно низький, навпіл з хрипінням голос опасистого чолов'яги з-під грибка:

— Агов, Леліто: ти мене слухаєш? Що ти думаєш про кохання?

— А те, голубе, що воно єдине, заради чого варто народжуватися. І єдине, гідне того, щоб його берегли пильніше за життя. Не любов, а життя без любові — гріх...

— Мудро. Але так вже говорили філософи. Здається, Сенека...

— О, ви вмієте робити правду безпорадною. Як медуза на камені. Лишається дочекатися, поки висохне, й зішкребти зі світу, як більмо...

— Не загострюй, всьому є міра. Бо з міри розпочинається гармонія: хіба не так? У тому числі й гармонія людських взаємин...

— Вважаєш себе розумнішим за інших? Не тішся надією, розумні не потрапляють в тенета лестощів та любощів. І не втрачають голови в погоні за кар'єрами та прем'єрами, службовими авто та розкішними квартирами з дачами на додачу... Ет!

Сердито засолів опасистий чолов'яга, плумкнув корком портерівського пива. Сільнувся,— я помітив це випадково,— режисер театру музкомедії Кропив'янський:

— Вона сказала про прем'єру і кар'єру? Дивно, звідки вона знає ці слова... Але в кожному разі у мене зараз таке відчуття, немов доторкуюся до оголеного, під високою напругою електричного дроту...

— Отож я й гадаю, чого це ти засвітився раптом, спалахнув червоним світлом? — під'юджує, демонструючи жовті металеві зуби, директор побуткомбінату.

Й ще щось каже Леліта, але цього разу її слова губляться серед рокоту моря. Проте люди її чують — хто зціплює зуби, а хто потирає од задоволення руки. Мене захоплюють вишукані жести Леліти, виразна пластична міміка й стримана на устах півусмішка, котрою, здогадуюся, вона дає шанс відбутися од її вироку... жартом. Кожному. Чи перекрутити все на рятівний гумор. Це з її боку гуманно. Це з її боку любов до людей, співчуття до нерозумних.

Рокіт влягається, знову чути галас малечі й чиєсь по мілководдю чалапання в ластах. З довгою чорною низкою бичків з моря виходить любитель підводного плавання. І люди мимоволі розступаються, аби його побачила Леліта. Побачила:

— Це ти, Вадю?

Хлопець зупиняється, у нього червоні очі, запалені. Втомлений.

— Ну, я...

— Отож я й кажу, що з такою затятістю, голубе, ловлять бичків тільки для того, щоб увечері збути їх на Привозі. За три карбованці... Йди.

І хлопець почвалав. Хоча здобичі не кинув. Одначе стала вона безрадісною — це точно. Та й по мені, відчуваю, вже біжать мурашки електричного струму: тю, чи ж можливе все це?

— Леліто!

Це знову заворушився під грибком опасистий чолов'яга.

— Леліто, залиш їх усіх до біса, бо саме шашлик достиг, то підкріпимося. Ходім, ходім. Пивце є, якщо забажаєш, і непогане: не кожного дня на таке натрапиш.

Жінка прискалює в бік грибка око, затим скрушно розводить руками:

— Надто велике ти цабе, щоб я з тобою їла шашлика... Тільки даремно радієш владі над людьми й заводами: вона ніщо проти солодкого полону в обіймах коханої... А ти якраз сидів у приймальні міністра, коли до тебе приходило щастя. Ще не перехотілося шашлика? Даремно, може б, трохи схуд...

Знітився, побуряковів опасистий чолов'яга. Кинув од себе пляшку з пивом: зблиснула на сонці зеленою блискавкою. Так і не спромігся на відповідь. І зовсім було його не жаль, навпаки, подумалося мені, що подібне

О. Ройтбурд. Осіння епітафія (пам'яті Сергія Хаджинова)

щеплення... йому ж на користь. Посунув, крякнувши од удару хвилі, в море.

Злизую з власних, шорстких, як наждак, уст колючі кристали солі; розпечене сонце, зависаючи прямо над головою, впивається жалючим промінням у плечі. Аж потріскує від спеки, аж лопускує шкіра.

Мовчання. Звивається, порохкує, постогнує море живою, затиснутою крутими берегами істотою. Видко, як чутливо рухаються назустріч його умиротворюючим звукам і запахам ніздрі старої, як заплющуються у найвищій насолоді її очі: ні, це не прощання зі світом, навпаки, мить повного з ним взаєморозуміння й торжества.

Відтак, зісковзнувши з валуна й залишивши на піску чудернацькі, із слідами позолоти туфлі, притримуючи поділ сукні, Леліта заходить у воду. Власне, й не море перед нею — живий прозорий малахіт, якась фантастична й рідна водночас стихія, наділена високою духовистю, закута в гармонію.

... спробувала розігнути наперекір земному тяжінню спину, бо на її обличчі раптом з'явився вираз болю, але тільки похитнулася. Тепер хвилі приручено терлися об її ноги, кидалися до її рук. Вітер теребив її попелясто-сиве волосся, аж хльоскав ним, шарпав за поділ сукні, аж вона з того всього нечутно засміялася. Вже затим великодушно озирнулася на людське лігвисько.

Чи розуміє хтось із них оту великодушність? — подумалося мені.

Мимоволі намацую термоса, відкручую: вода справді студена, смачна. І продовжує калатати серце, так, неначе сам ось-ось доторкнуся до оголеного електричного дроту. Точно, Леліта схожа на золоту чайку, котрій після перельоту через життя залишилося визначити, що дав їй вічний виклик земному тяжінню, вічний йому опір.

Зібгавши у вузол розкішне сиве волосся, рушає на берег. Ступає в черевички, підхоплює костура й поправляє капелюшка. Затим востаннє озирається довкола, і я, розплескуючи воду, поспішаю з термосом їй назустріч:

— Ви... напевне, втомилися: попийте...

Якусь мить вона розглядає мене, повільно, з насолодою п'є. Зблизька її обличчя ще різкіше, немов вирізане з товстелезної дубової кори. І несподівано благородне... Вона повертає мені блискучу металеву кришку, з якої пила:

— Спасибі, голубе... Звідки ти?

— З Києва...

— Київ... — киває Леліта аж неначе замріяно. — Так, Київ — це прекрасно, одначе не тіш себе ілюзіями: ти такий же, як і всі... І, якщо можна, дозволь ще ковточок...

Наливаю. Од її слів холодить. Та, допивши, вона зласкавилася:

— Переживаєш? Не варто. Бо саме в тому, що ти такий, як і вони всі... твоє щастя... Пам'ятай це.

Йде. Піднімається по стежці повільно, добре видно, яких зусиль коштує їй кожен крок. Люди дивляться услід: атож, на них вже чатує давка, спекотна, нудна й тягуча... одноманітність. Досягнувши першого на крутосхилі платана, Леліта зупиняється перевести дух. І вже звідти, змішуючись з шумом зелені й рокотом моря, долинає її голос:

— Гей, ви там, унизу! Якщо гадаєте, що я ледве тягну ноги, то глибоко помиляєтеся: я лечу-у-у... Блакитний вам з неба привіт!

Не знаю звідки, але гостра думка про те, що люди, всі ми і я багато втратимо, коли раптом не стане на світі цієї жінки, перехоплює спазмом горло. Але чому, пекло запитання, чому ми вміємо цінувати втрати лише після того, коли стає неможливо їх повернути?

ІВАН ДЗЮБА

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ чи РУСИФІКАЦІЯ?

X. РУСИФІКАЦІЯ І МЕХАНІЗМ РУСИФІКАЦІЇ

На зміну українізації прийшла русифікація. Точніше: її трохи загальмований механізм почали розкручувати з новою силою.

Фактична нерівність навіть при формальній рівності неминуче веде до русифікації і є її могутньою рушійною силою. Одночасно механізм цієї нерівності є «матеріальним» механізмом русифікації.

Другою психологічною та ідеологічною силою русифікації є російський великодержавний шовінізм. Він становить «психологічний» механізм русифікації, її «душу».

Частково це питання обговорено вище. Але треба дещо додати й конкретизувати.

Слово «русифікація» тепер уже не подобається начальству; публічно воно не вживається як політично неблагозвучне; говорити ж сьогодні про русифікацію українського населення може, звичайно, лише запеклий «націоналіст».

В ленінські часи сумний привілей випадав на долю видатних комуністів; партія кваліфікувала як русифікацію і засуджувала такі явища, які сьогодні кваліфікуються як успіхи політики дружби народів (наприклад, коли українці зрікаються своєї національності й мови, коли батьки віддають своїх дітей до російських, а не українських шкіл та подібне).

Ми наводили надзвичайно різкі виступи Леніна проти великоруського шовінізму та різних «русифікаторських спроб». Тут наведу кілька виступів інших діячів партії — в дусі і під безпосереднім впливом ленінських заяв. Ось уривок з виступу делегата Яковлева на XII з'їзді РКП(б):

«Я думаю, что неправ тов. Раковский (тодішній голова Раднаркому України. — І. Д.), когда он сводит вопрос к объединению или разъединению комиссариатов (із всесоюзними. — І. Д.). Я бы спросил т. Раковского: в ваших самостоятельных комиссариатах... разве не тот же дух великорусского шовинизма и национализма, не тот ли состав бюрократии из русских и руссифицированных евреев, являющихся наиболее последовательными проводниками великорусского национального угнетения..?

Они же проводят фактически ту же линию национального угнетения. На каком языке говорят в аппаратах уездов? На каком языке пишут бумаги в деревне, на каком языке говорят ваши комиссариаты? Дело не только в том, чтобы построить отношения между комиссариатами самостоятельных республик и объединенными, но дело в работе самих комиссариатов. Я знаю, какое огромное сопротивление — бессознательное со стороны партии, в подавляющем большинстве великорусской, сознательное со стороны чиновничьего аппарата комиссариатов, — встречает такая простая вещь, как обязанность перейти на делопроизводство соответствующего языка, обязанность учиться такому-то языку соответствующей республики. Но я думаю, съезд должен сказать, что лучше заставить 10 великорусских шовинистов и националистов выучиться языку той страны, в которой они живут, чем одного мужика заставить в соответствующем учреждении коверкать свой родной язык»[45].

А пізніше почали робити навпаки: примушували десятки мужиків «коверкать свой родной язык», аби тільки не потривожити одного «великорусского шовиниста».

Державний та господарський апарат — один із головних і найдійовіших важелів русифікації. Там, де «начальство» говорить по-російському, там незабаром змушені будуть заговорити по-російському і всі. Мова «командних елементів» поступово запановує над усім середовищем. Історія знає багато прикладів щодо інших народів. І тут національне питання знову переростає в соціальне: ми бачимо, що українська мова в міському побуті в певному смислі протистоїть як мова «нижчих» прошарків населення (двірники, прислуга, чорноробы, новонаймана робоча сила, рядовий робітничий склад, особливо в передмістях) російській мові як мові «вищих», «культурних» шарів суспільства («командири виробництва», службовці, інтелігенція). І «відмахнутися» від цієї соціальної колізії не вдасться. Мовний поділ укріплює і роз'ятрює поділ соціальний.

А ось ще один маленький мановичок у механізмі русифікації. Цитую з виступу М. Скрипника на XII з'їзді РКП(б):

Продовження. Початок див. «Вітчизна», 1990, № 5, 6.

[45] «XII съезд РКП(б)...», с. 547.

«Армия до сих пор остается орудием русификации украинского населения и всего инородного населения. Правда, ПУР за последнее время начал выписывать газеты на национальных языках. Но вся эта работа еще впереди, и нам необходимо принять меры, чтобы наша армия не была орудием русификации...»[44].

Цю думку розвиває інший промовець на з'їзді:

«Тов. Скрыпник коснулся этого вопроса. Это — вопрос об армии. Но он не поставил точки над «i». Ведь нельзя забывать того, что Красная Армия объективно является не только аппаратом воспитания крестьянства в пролетарском духе,— она является аппаратом русификации. Мы переводим десятки тысяч украинских крестьян в Тулу, заставляем их на русском языке воспринимать все. Правильно это или нет? Конечно, нет. Зачем это нужно пролетариату, никто не скажет. Здесь есть инерция великорусского командного аппарата — у нас в огромной массе командный состав русский. Ведь можно даже переведенных в Тулу украинских крестьян при русском командовании политически и культурно воспитывать на украинском языке. Затем другой вопрос — вопрос о создании кадров армий, говорящих на национальном языке»[45].

До цього залишається хіба що додати, що дане питання не було спеціальним інтересом одного-двох делегатів, а незмінно привертало увагу всієї партії. Як відомо, в ті часи були прийняті рішення про національні військові формування, а VIII з'їзд РКП(б) поставив перспективу територіальних військових з'єднань. X з'їзд КП(б)У 1927 року спеціально займався питанням українізації культурно-політичної роботи в Червоній Армії.

Зрозуміло, усі ці істинно інтернаціоналістські ленінські заходи розділили долю інших «націоналістичних витівок». Тепер не доводиться говорити навіть про наймінімальніше забезпечення найелементарніших національних інтересів української (як і інших республік) молоді у війську. Мільйони українських юнаків після кількарічного перебування в армії повертаються національно дезорієнтованими і мовно деморалізованими і в свою чергу стають вогнищем русифікаторського впливу на решту молоді і населення. Не кажучи вже про те, що частина їх взагалі не повертається на Україну. Не важко уявити собі, яких колосальних втрат завдає це справі національного розвитку. Давайте подумаємо, чи погодився б на щось подібне уряд будь-якої соціалістичної країни: Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Румунії і т. д.

Гігантською русифікаторською м'ясорубкою були і, на жаль, залишаються міста — колись переважно великі, а тепер уже й малі. Міста були місцем осідку, за словами одного російського письменника, «десяти поколений русификаторов», джерелом і символом національного пригнічення й колоніального наступу царизму. Ідеться, звичайно, не про місто як таке, не про місто — вогнище культури й революційного руху, а про місто бюрократів і міщан, місто колонізаторів — «ташкентців» (Щедрін). Його гангренозну русифікаторську, національно пригнічувальну дію добре показала українська класична література.

Ленінська партія ясно уявляла, яку небезпеку для соціалістичного будівництва націй являє русифікаторський елемент міста з його «десятью поколениями» колонізаторів. Тим-то партія накреслила цілий ряд заходів, спрямованих на «дерусифікацію» великих міст, на повернення їм їхнього національного обличчя, і навіть Й. В. Сталін, який, як відомо, не був великим уболівальником за «націоналів», під тиском ленінських ідей заявив на X з'їзді РКП(б):

«Ясно, что если в городах Украины до сих пор еще преобладают русские элементы, то с течением времени эти города будут неизбежно украинизированы. Лет 40 тому назад Рига представляла собой немецкий город, но так как города растут за счет деревень, а деревня является хранительницей национального, то теперь Рига — чисто латышский город. Лет 50 тому назад все города Венгрии имели немецкий характер, теперь они мадьяризированы. То же можно сказать о тех городах Украины, которые носят русский характер и которые будут украинизированы, потому что города растут за счет деревни. Деревня — это хранительница украинского языка, и он войдет во все украинские города как господствующий элемент»[46].

З часу, коли це було сказано, минуло 45 років — період, якого було досить, щоб вказані вище латиські й угорські міста повернули собі питоме національне обличчя. Чому ж українські міста були за цей час ще більше русифіковані, незважаючи на величезний і постійний приплив українського населення з села?

Чому незмірно зрослі українські міста стали незмірно грандіознішими лабораторіями русифікації? Чому мільйони українських хлопців і дівчат, опинившися на роботі в місті, через рік-два «забувають» свою мову і починають говорити якимось каліченим і вбогим жаргоном?

Плани партії по дерусифікації міст України не були здійснені, розвиток спрямували в протилежний бік, і в містах ще більше утвердився дух вищості російської культури та російської мови і зневага до мови й культури української. Звичайно, ніякими декретами такого становища не змінити. Але й це становище — наслідок певної політики, і його можна поступово змінити, змінивши політику.

Останнім часом русифікація невблаганно наповзає вже й на менші містечка, сільські районні центри тощо — з намноженням там начальства й чиновництва, яке, звісно, говорить або старається говорити по-російському і таким чином змушує до того підлеглих; з занепадом народних звичаїв, народного мистецтва та культурних розваг і заміною їх безликою халтурою культурницьких десантників; з перевагою російської газети, книги, радіо, кіно тощо... Таким чином виробляється мова ні українська, ні російсь-

[44] Там же, с. 523.
[45] Там же, с. 547—548.
[46] «X съезд РКП(б)...», с. 213.

ка, а внегь бридке аарнао, т. за. «суржик»; виробляється не культура, а пошлий сурогат, «дешеаив», аібито «нв городсной манер»; виробляється й далі добре знаний з історії тип «перевертня-хахла з шізьким культурним світоглядом» (з декларації Всеукраїнської Федерації пролетарських письменників і митців). У стилі водевілю розігрується трагедія.

Дійство відбувається занрема на терені культури й мови.

1. Культура

Згідно з твердими вказівками В. І. Леніна, XII з'їзд РКП(б) 1923 року чітко і ясно встановив:

«Разговоры о преимуществах русской культуры и выдвигание положения о неизбежности победы более высокой русской культуры над культурами более отсталых народов (украинской, азербайджанской, узбекской, киргизской и пр.) являются ничем иным, как попыткой закрепить господства великорусской национальности»[49].

Нині не тільки легалізовані й панують у партійно-громадському побуті розмови й уявлення вищезазначеного характеру, але й в офіційній теорії і пропаганді давно вже стали стереотипними різні «пиосказательные» варіанти цих «разговоров», вони навіть увійшли в підручники для українських дітей як перша й остання істина. Більше того, нині, здається, все робиться для того, щоб «преимущество русской культуры» було не лише предметом розмов, а очевидною реальністю на Україні. В той же час виявляється дивовижна і жалюгідна, ніде в світі не бачена безпорадність усяний раз, коли треба підтримати українську книжку, українську культуру, українське слово... (не кажучи вже про виконання прийнятих свого часу партією відомих постанов про відповідальність партії за розвиток української національної культури, про необхідність у найкоротший період вивести її на найвищий, світовий рівень і зробити її культурою пролетаріату і т. д.).

Досі не справдилися сподівання А. В. Луначарського: «От самостоятельного культурного развития украинского народа можно ждать самых отрадных результатов, ибо нет никакого сомнения в том, что это одна из даровитейших ветвей славянского древа»[50].

Література наша далеко не на тому рівні, на якому повинна бути і на якому могла б бути. Театр український в очевидному занепаді. Українського кіно, по суті, немає, незважаючи на наявність двох студій — у Києві й Одесі: роблять вони фільми або неймовірно погані, або не українські (за дуже рідкими винятками).

Все цінне й перспективне не так дістає підтримку, як навпаки...

В чому ж річ? Може, збідніла на сили й таланти земля українська? Навряд, судячи хоча б з того, скільки сил і талантів дає ця земля російській культурі та науці. Певно, є інші серйозні причини — і суб'єктивні, і об'єктивні.

Сила і повноцінність, здоров'я і майбуття всякої національної культури прямо залежать від її становища в суспільстві, від того, якою мірою це суспільство зацікавлене в ній і віддає їй всього себе, від того, яка маса цього суспільства пересякнена нею і активно чи пасивно творить її, зв'язуючи з нею все своє свідоме духовне існування.

Обговорюючи цю справу, А. В. Луначарський свого часу схвально цитував одного німецького марксиста:

«От чего зависит сила и величие нации? — спрашивает Браун и отвечает: — От того, здорово ли ее национальное тело и весь ли народ пропитан своею культурой. Капиталистическая эксплуатиция разрушает силу нации, похищая у класса, составляющего большинства нации, здоровье и пресекая ему доступ к национальной культуре. Тем не менее националисты сплошь и рядом являются защитниками капитализма. Этим они сразу доказывают, что они не борцы за нацию, а представители интересов ее господствующих классов. Окончательное проникновение национальной культурой всей нации принесет с собою лишь социализм. Но борьба за нее против буржуазии ведется и может вестись лишь в интернациональных рамках. Вывод ясен: социалистический интернационал — лучший борец за истинный национализм»[51].

Розуміючи пряму і постійно діючу взаємозалежність між силою національної культури та ступенем охоплення нею суспільства, українські комуністи в двадцяті роки так гостро і ставили завдання якнайширшого і найцілковитішого залучення всіх верств трудящих населення України (особливо ж пролетаріату) до справи засвоєння і творення української національної культури,— що необхідно для розвитку й духовного здоров'я як української культури, так і українського пролетаріату (відповідні документи наводилися вище); завдання виведення української культури з другорядного становища на Україні та подолання фактичної нерівності між російською та українською культурою, фактичного панування, фактичної переваги російської культури на Україні.

«За короткий час існування Радвлади на Україні... зроблено вже так багато в справі розвитку української культури, в справі школи та книжки,— говорилося в постанові ВУЦВК і РНК УРСР від 1 серпня 1923 р. — Але ця робота не могла усунути нерівності культур, що створилася внаслідок вікового утиску.

Через це найближчим завданням Уряду мусить бути усунення цієї нерівності в галузі національної культури»[52].

Однак з розгромом українізації відпали і заходи, що мали зробити українську національну соціалістичну культуру культурою всього українського суспільства.

В результаті, по-перше, українська культура не тільки не знайшла належного їй провідного місця на Україні, але навіть не

[49] «XII съезд РКП(б)...», с. 646.

[50] Луначарский А. В. О национализме вообще и украинском движении в частности. — Ж. «Украинская жизнь», 1912 р., ч. 10, с. 10—11.

[51] Там же, с. 14.

[52] «Культурне будівництво в Українській РСР; збірник документів; важливіші рішення Комуністичної Партії і Радянського Уряду, 1917—1960», К., 1961, т. 1, с. 243.

зрівнаваса в російською, залишаючись далено на другому місці як її доважок; по-друге, переважна більшість робітничого класу, науково-технічної, інженерної та іншої інтелігенції і взагалі міського населення залишається поза сферою української культури, яку для них цілком замінила російська. Це підтверджується як фактичним станом української книжки, преси, школи, театру і т. д., так і ступенем уваги, інтересу суспільства до української культури взагалі. Загальновідомо, який мізерний відсоток заначених найактивніших з культурного погляду верств населення цікавиться українською культурою і пов'язує з нею задоволення своїх духовних потреб. А це не може минути безслідно, це означає постійне відведення крові від української культури, це підриває її і матеріально, і духовно, бо зауження кола читачів, слухачів, споживачів не просто механічний, а складний ідейно-політичний процес, який, з одного боку, звужує духовний потік до читача, з другого — зменшує напругу зворотного духовного струму до творців, не кажучи про те вже, що таким чином катастрофічно обмежуються і замулюються джерела припливу нових творчих сил у національну культуру, і дедалі більше цих сил іде у й без того незрівнянно потужнішу російську культуру.

Але й це ще не все. Найдраматичніше те, що і за цих тяжких умов тим силам, які самовіддано залишаються вірними національній культурі, не допомагають як слід, а навпаки — дуже часто чинять всілякі перешкоди й пакості.

Яскраві таланти й новаторські шукання на так заохочуються, як наштовхуються на непролазні шеренги офіційних багнетів. Досить нагадати хоча б про ту свистопляску, яка не так давно піднялася навколо творчості молодих поетів, яких брехливо обвинувачено в формалізмі; про те, що цілий ряд поетів — від Ліни Костенко до В. Стуса, від Григорія Кириченка до Миколи Холодного, від Ігоря Калинця до Бориса Мамайсура — роками не можуть видати своїх збірок; що чехи в своїй антології молодої української поезії друкують поетів, яких у нас роками не хочуть визнавати; що й старші, заслужені письменники щоразу наражаються на неприємності, як тільки скажуть більше, ніж від них звикли чути (так, Ю. Смолич не зміг надрукувати своїх спогадів про літературне життя двадцятих років).

Не краще становище і в Спілці художників, де всіляко дискредитується і затискується творчість ряду самобутніх молодих митців.

Становище українського театру майже катастрофічне. Київський академічний драматичний театр ім. Франка в стані перманентної безпорадності і сірості, а в цей час молодому талановитому режисерові Лесю Танюку не давали роботи, аж поки вижили з України. Тепер він працює в Москві, його радо запрошують кращі московські театри, і поставлені ним спектаклі мають велику популярність.

Молодий український композитор Леонід Грабовський, якого Д. Шостакович назвав у числі найоригінальніших композиторських талантів, протягом ряду років не може добитися виконання своїх новаторських творів на Україні, а той час як їх охоче виконують провідні виконавські колективи Москви й Ленінграда. Навіть його чудові «Чотири українські пісні», нагороджені на всесоюзному конкурсі і записані в Ленінграді, досі не виконувалися на Україні.

А скільки перешкод чиниться талановитому нормейстерові й постановнику Ігореві Полюху в створенні національного естрадного інструментально-вокального ансамблю, якому намагаються нав'язати хуторянське обличчя!

Фільм Сергія Параджанова «Тіні забутих предків» знаменував злам на Київській кіностудії ім. Довженка і повернув їй, що останніми роками мала найгіршу репутацію, міжнародне визнання. І ось Параджанову вже заважають ставити другий фільм і, по суті, «вижмають» його зі студії. Нависає загроза і над іншими яскравими фільмами, що готуються на студії, чуються розмови про те, що треба трохи «загвинтити гайки» на студії... Подібних прикладів безліч.

Створюється враження, що кожного разу, коли на якійсь ділянці української культури з'являються нові сили і починається якесь пожвавлення, бюрократична машина втрачає сон і спокій, аж поки не придушить це пожвавлення і поверне все до «нормального» художнього рівня. Кілька років тому молода редакція харківського журналу «Прапор» почала робити свіжий і цікавий часопис. Брутальний «рознос» не забарився, і ось уже «Прапор» став звичайним, нудним, провінційним журнальчиком. Рік тому редактором львівського журналу «Жовтень» став Р. Братунь, людина енергійна і зі смаком. Захиріле раніше видання швидко стало одним із кращих на Україні, здобуло велику популярність, різко зріс його тираж. І ось уже Львівський обком партії постановляє зняти Р. Братуня з посади головного редактора і засуджує його діяльність. Правда, поки що Спілці письменників удалося відстояти Р. Братуня, але в такій ситуації важко чекати від редактора великої сміливості й ініціативи. А скільки перепадає редакторам «Ранку» й «Дніпра» сина тому, що ці журнали кращі від інших, саме за кращі матеріали їх без кінця «пробробляють» відповідні інстанції.

Так багатьма заходами, грубим адмініструванням, троглодитським культурним рівнем і «глубоко ашелонированной» бюрократичною «пильністю», невтомним «автоматично-пресекательным» рефлексом штучно стримується і збіднюється наша культура, компрометується в очах багатомільйонної публіки, яка не має змоги бачити в дії цей неочевидний механізм «стримування» і тому всю відсталість нашої культури приписує її питомим властивостям.

Другим фактором, що зменшує привабливість української культури для багатомільйонного читача, є штучне збіднення її минулих надбань і традицій, по суті, мародерство щодо культурної історії України.

Яка ще нація в світі може похвалитися таким становищем, коли найбільші її вчені в галузі суспільних наук — М. Грушевський і М. Драгоманов, люди із світовим ім'ям і світовим визнанням, не відомі в своїй країні? Ім'я першого і досі під забороною, а з другого тільки недавно знятаногласна

заборони, але твори обох однаково не видаються, і дістати їх не можна.

Парадоксальний факт: до революції, за умов одвертої антиукраїнської політики царату, були видані епохальні пам'ятки української історії та суспільної думки: «История руссов», козацькі літописи — Величка, Граб'янки, Самовидця,— а тепер, ось уже кілька десятків років, вони не видаються, хоч давно стали бібліографічною рідкістю, і дістати їх неможливо навіть науковцям.

Те саме стосується і монументальних зібрань українського фольклору, здійснених П. Чубинським, М. Драгомановим, В. Антоновичем, Я. Головацьким та ін., виданих у XIX ст.

А твори українських істориків — Антоновича, Максимовича, Бодянського, Костомарова, Лазаревського, а твори Пантелеймона Куліша, постаті більш як непересічної,— де вони? (В той час як у Росії повністю перевидано і Соловйова, і Ключевського).

А творчість українських суспільствознавців, соціологів та економістів — М. Павлика, С. А. Подолинського, Ф. Вовка, О. Терлецького, М. Зібера (якого так високо цінував К. Маркс) та багатьох інших?

Та про що говорити, коли самодіяльне Наукове товариство ім. Шевченка в Галичині за кілька десятків років свого існування, без усякої матеріальної підтримки і при перешкодах з боку австрійської, а потім польської влад спромоглося видати стільки літератури з українознавства, з української історії, фольклору, статистики, документалістики тощо, що всім державним видавництвам УРСР при наших нинішніх умовах для цієї роботи знадобилося б, певно, кілька століть, не кажучи вже про науковий рівень виконання і добору матеріалів.

А твори десятків великих українських вчених з різних галузей природничих наук: якщо вони видаються, то лише російською мовою, це — парадокс — стосується і тих із них, хто життя присвятив боротьбі за українську культуру.

Я вже не кажу про цілковите замовчування документів і постатей національно-політичної боротьби кінця XIX ст.— початку XX ст. На рабську догоду антинауковим, шовіністичним концепціям все це віднесено до «зоологічного націоналізму», всупереч прямій вказівці Леніна про необхідність принципово розрізняти між агресивним націоналізмом пануючої нації і оборонним націоналізмом нації пригніченої, в якому завжди (ленінське підкреслення) є загальнодемократичний зміст; всупереч чіткому визначенню ЦК КП(б)У від 1927 року ролі навіть «націоналістичної дрібної буржуазії»: «Перед Жовтневою революцією рух останньої мав безперечно революційну вагу і відіграв свою роль в повалленні насамперед царської, а потім буржуазної імперіалістичної влади»,— і тільки після Жовтня цей рух став антирадянським[53]. В даному разі йдеться навіть не про «націоналістичну дрібну буржуазію», а про національно-визвольний радикалізм інтелігенції або «революційно-демократичний націоналізм», як А. В. Луначарський визначив ідеологію Шевченка, виходячи з ленінського положення про два націоналізми[54].

Приховується і не публікується навіть ряд матеріалів І. Франка: «Ukraina irredenta», «Що таке поступ». Не друкуються або друкуються з великими купюрами публіцистичні праці Б. Грінченка («Листи з України Наддніпрянської»), І. Нечуя-Левицького та ін., де гостро ставиться питання про колоніальне пригнічення України та необхідність боротьби за її звільнення, за національно-державну самостійність.

Приховується літературно-політична публіцистика двадцятих років, праці М. Скрипника та ін. з національного питання, не популяризуються постанови Комінтерну, РКП(б) й КП(б)У ленінських та перших поленінських часів з українського питання, зокрема їхні ідеї про національно-культурне будівництво на Україні.

Величезні проломи пороблені і досі зяють в українській літературі й мистецтві передрадянських і радянських часів.

Якщо в Радянській Росії давно вже визнано і видано Буніна, то на Радянській Україні про невріванняно «лівішого» в передреволюційний час В. Винниченка і говорити не доводиться (хоч у двадцяті роки спокійнісінько виходили його повні зібрання, і радянська влада від того не впала). А як без Винниченка бути з історією української літератури?

Якщо в Радянській Росії йдеться про видання Аверченка, Мандельштама, Максиміліана Волошина і навіть поговорюють про розстріляного як нібито білогвардійця Гумільова, то на Радянській Україні не те що Григорія Чупринку (який, до речі, в двадцяті роки теж видавався) чи М. Євшана, а й про В. Підмогильного, М. Хвильового, О. Слісаренка, М. Івченка, М. Йогансена та багатьох інших говорити не доводиться. Михайла Семенка, Гео Шкурупія та багатьох інших «авангардистів» згадують тільки для хули і репрезентують лише окремими, старанно підібраними віршиками в антологіях. П. Филипович і М. Драй-Хмара, по суті, не існують в нашій літературі. Енциклопедиста М. Зерова, по суті, немає, бо окремі «відновлені» його вірші — це краплина в океані його літературної та наукової творчості. Навіть у Бажана, Тичини, Сосюри та інших тепер перевидається далеко не все те, що публікувалося в їхніх збірниках та періодиці двадцятих років.

А літературознавство радянського періоду? Ні академіка С. Єфремова, ні блискучого дослідника західних літератур А. Ніковського, ні М. Калиновича, ні комуніста В. Коряка, ні багатьох, багатьох інших...

А перекладацька справа? Справа доведення до українського читача всіх багатств світової культури рідною мовою? Для всякої культурної нації — це одна з кардинальних справ, тому кожна культурна нація завжди приділяла їй максимум уваги і зусиль. У двадцяті роки українські видавництва успішно здійснювали широко задуманий план повних і багатомовних видань світової літературної класики, найвизначніших творів філософської, політичної, соціологічної, історіографічної, мистецтвознавчої думки

[53] «Шляхи розвитку української пролетарської літератури», с. 343.

[54] Луначарский А. В., Статьи о литературе, с. 429.

в добрих перекладах і з науковим апаратом, з участю великих фахівців. Тепер ці переклади стали такою бібліографічною рідкістю, що дістати їх практично неможливо. А нові перекладні видання здійснюються в порівняно мізерних масштабах, так що маємо тільки поодинокі книжки з світової класики, причому окремі блискучі переклади, як-от «Фауст» Гете (переклад М. Лукаша), «Божественна комедія» Данте (переклад П. Карманського і М. Рильського) та інші видані такими мізерними тиражами, що дістати їх неможливо при всьому бажанні. А про видання світової філософської, соціологічної літератури в українських перекладах годі й говорити. А це ж усе те, з чого складається реальне культурне життя сучасної нації, без чого вона не буде духовно повноцінною і повнозначною. Не забезпечувати цього українській нації і орієнтувати її на те, що до світового духовного життя вона може прилучитися не безпосередньо, а через посередництво російської культури, означає фактично відмовити їй в одному з найважливіших життєвих прав, перетворювати на утриманство і залежність те, що повинно і може бути дружньою взаємодопомогою. Це означало б посилювати фактичне відставання української культури й далі заганяти в кут українську мову, оскільки переклади — це не пасив, а один з найбільших активів кожної культури.

Український читач хоче і повинен мати своєю мовою надбання світового духовного життя, зокрема світову літературну класику.

«Попит на перекладну світову класику у нас великий.

Практика показує, що тиражі добре виконаних перекладів творів світової літератури українською мовою — хоча б таких, як Гомерова «Одіссея» (переклад Бориса Тена), «Фауст» Гете (переклад М. Лукаша), «Божественна комедія» Данте (переклад М. Рильського та П. Карманського) чи байки Езопа (переклад Ю. Мушака) розійшлися дуже швидко.

Вже час внести в цю важливу для розвитку культури народу справу більше систематичності, розмаху, ініціативи й наполегливості.

На наш погляд, доцільно було б створити спеціальне видавництво, що випускало б у світ твори зарубіжних літератур і літератур народів СРСР у перекладах українською мовою. Таке видавництво могло б згуртувати навколо себе висококваліфікованих перекладачів і повніше забезпечити попит українського читача»[54].

Але поки що, на жаль, розмов у цих справах більше, ніж діла. В цій справі маємо мізерну частку того, що вже мали в двадцяті роки.

Негаразд ми поводимося і з надбанням українського народу в інших сферах культури й мистецтва.

В музиці майже забуті як українські великі композитори Максим Березовський та Дмитро Бортнянський, галицькі композитори XIX—XX століть. До останнього часу не згадувалися великі і всесвітньовідомі співаки Соломія Крушельницька, Олександр Мишуга, Модест Менцінський, і досі в нас немає їхніх записів, хоч на Заході записи є і здобули величезну популярність. Не згадуємо про хор Кошиця та про ряд інших всесвітньовідомих колективів і не маємо їхніх записів.

На всю республіку у нас навіть немає заводу для виготовлення грамплатівок.

У малярстві й скульптурі ми не знаємо такого велетня, як О. Архипенко, якого мистецький світ ставить поруч з Пікассо. Не знаємо М. Бутовича, М. Паращука, П. Холодного, майже не знаємо Обаля й Новаківського. Досі замовчується ціла плеяда талановитих митців — «бойчукістів», що створили самобутній напрям в українському мистецтві двадцятих років. Тільки тепер починаємо згадувати про А. Петрицького...

Не приділяється належної уваги українському народному мистецтву, давно вже визнаному в світі за одну з найдорогоцінніших перлин людської культури й краси. Внаслідок того всесвітньовідомі центри народної творчості в Опішні, Петриківці, Косові та ін. перебувають, м'яко кажучи, не в кращому стані...

Адже факт, що Павлина Цвілик, вироби якої так високо цінуються в мистецькому світі, не мала елементарних умов для праці, як і Приймаченко, як і ряд інших народних умільців.

В експозиціях наших музеїв забагато місця відводиться імпозантній халтурі і сірятині заслужених кон'юнктурників, а той час як найкращі мистецькі шукання менш «благополучних» сучасних талантів у них не представлені. Чимало яскравих творів минулих періодів, особливо двадцятих років, гибіють у «фондах». У Львові, у Вірменському соборі, по суті, поховані сотні першорядних пам'яток українського іконописного мистецтва XV—XVII століть, які могли б прикрасити не один музей (а чому б не створити і спеціальний музей давнього українського мистецтва), могли б дати матеріал для прекрасного малярського альбому, що розійшовся б по всьому світу (до речі, тем для таких альбомів українське мистецтво має багато...).

Подібних прикладів збіднення мистецьких надбань та духовної історії можна б навести ще багато.

Але й те, що не попало ні під офіційне, ні під самодіяльне табу, що нібито ж допущене в актив української культури,— і те популяризується і доводиться до масового глядача й читача дуже й дуже недостатньо. Внаслідок цього чималі шари населення дуже мало знають про величезні багатства української культури, не цікавляться нею і вважають її чимось не вартим уваги. Пригадаймо, як серйозно ставила КП(б)У в двадцяті роки справу опанування української культури найширшими масами трудящих України, розглядаючи національну культуру й мову як могутнє знаряддя комуністичного культурного будівництва й виховання. Тепер же маємо в певному розумінні цілковиту антитезу до цього: стійке ігнорування української культури, зокрема книжки, й неподільну підміну її російською культурою та книжкою,— якщо не всюди, то принаймні серед значних верств міського населення і особливо у «верхніх шарах» суспільства та з боку громадських органів, які зовсім не пропа-

[54] Гуменюк М., Від розмов до діла, «Літературна Україна», 1965, 24 вересня.

гують української культури серед населення, надто серед молоді. Це ігнорування набирає таких кричущих форм, що не може не обурювати всіх, хто хоч трохи вболіває за справи української культури. Тривожні голоси проникають навіть у нашу пресу, взагалі досить обережну, м'яко кажучи, в подібних справах. Перегляньмо «Літературну Україну», «Культуру і життя» (кол. «Радянську культуру»), «Робітничу газету» та ін. — і ми знайдемо в них чимало голосів тривоги й протесту проти фактів одвертого нехлюйського й зневажливого ставлення до популяризації української культури.

В Українській Радянській державі відповідні органи, уряд перш за все не дбають про справді всенародний характер української радянської культури.

2. Мова: український народ під мовною блокадою

Більш як п'ятдесят років тому, ще за царської Росії, Імператорська Академія наук у записці «Об отмене стеснения малорусского печатного слова» змушена була заявити: «Нельзя не признать, что пренебрежительное отношение к родной речи влечет за собой отрицательное отношение и к семье, и к родной среде, а это не может не отразиться самым печальным образом на нравственном складе... населения Малороссии».

Це було визнання і змушене, і запізніле, але ж справедливе. Воно було зроблене під тиском обставин, під впливом багатьох першорядних наукових авторитетів. У світовій науковій і педагогічній науці вже давно склався погляд, розвинений великими філософами, педагогами, лінгвістами, письменниками, про те, що всяка культура починається із знання рідної мови, що зневага до рідної мови є формою знеособлення і самозречення; що по ставленню до рідної мови можна судити про моральний та інтелектуальний рівень людини; що мова — це живий символ збірної особистості народу; що занепад національної мови є безпосереднє свідчення занепаду нації і, отже, величезна втрата для духовної скарбниці людства; що для всякої духовно цілісної людини будь-яке ущемлення її мови є посяганням на її «я», на її народ, і вона неминуче буде такому посяганню протидіяти.

Для всякого серйозно мислячого комуніста ці істини, здобуті соціологічними науками, є незаперечним фактом. Звідси величезне значення мовного моменту в загальній справі національного будівництва комунізму.

Тим-то ЦК РКП(б) ще в листопаді 1919 року постановив:

«*Члени РКП на території України повинні на ділі (підкреслення моє. — І. Д.) проводити право трудящих мас вчитися і говорити в усіх радянських установах рідною мовою, всіляко протидіючи русифікаторським спробам відтіснити українську мову на другий план, повинні перетворити її в знаряддя комуністичної освіти трудящих мас. Негайно треба вжити заходів, щоб в усіх радянських установах була достатня кількість службовців, які володіють українською мовою, і щоб надалі всі службовці вміли говорити українською мовою*»[2].

Як відомо, ця постанова написана власноручно В. І. Леніним. Передбачаючи (і побачивши вже) опір її здійсненню, він через три роки в своїх останніх вказівках категорично зазначав:

«...*Треба запровадити найсуворіші правила відносно вживання національної мови в інонаціональних республіках, які входять до нашого союзу, і перевірити ці правила особливо ретельно: немає сумніву, що під приводом єдності залізничної служби, під приводом єдності фіскальної і т. д. у нас, при сучасному нашому апараті, проникатиме безліч зловживань істинно руського характеру. Для боротьби з цими зловживаннями потрібна особлива винахідливість, не кажучи вже про особливу* щирість (*підкреслення моє. — І. Д.*) *тих, що за таку боротьбу візьмуться. Тут потрібен буде детальний кодекс, який можуть скласти хоч трохи успішно тільки націонали, що живуть у даній республіці*»[3].

Згідно з цією вказівкою Леніна XII з'їзд РКП(б), зокрема, постановив: необхідно, щоб «были изданы специальные законы, обеспечивающие употребление родного языка во всех государственных органах и во всех учреждениях... законы, преследующие и карающие со всей революционной суровостью всех нарушителей национальных прав»[4].

З того часу минуло понад сорок років, час більш ніж достатній для запровадження цих прямих вказівок і для досягнення мети, чітко з'ясованої Леніним. Що ж ми маємо натомість? Натомість все зроблено навпаки. Про вживання української мови в службових установах і т. п. тепер смішно навіть говорити. Про якісь «правила» й «кодекси» щодо вживання національних мов і згадки не лишилося. Дух «єдності» (не те що «залізничної» чи «фіскальної», а всякого — абсолютного й безоглядного) восторжествував давно і глибоко. А щодо «відтіснення української мови на другий план», то воно здійснене, так би мовити, по всіх важливих лініях, і дуже й дуже твердо, воістину «безкомпромісно». Для кожного, хто здатний чесно визнавати факти, все це таке очевидне і зрозуміле, що дальшого обговорення не потребує.

Залишається лише констатувати, що внаслідок фактичного другорядного становища української мови (саме фактичного, бо формально і юридично вона, зрозуміло, повноправна) пишним цвітом розквітла зневага і навіть ненависть до неї не тільки з боку міщанства, а й з боку тих «комуністів», про яких Ленін сказав: «...поскреби иного коммуниста и найдешь великорусского шовиниста»,— з боку самих же таки українців, тих «обрусевших», про яких Ленін сказав, що вони особливо «пересаливают по части истинно русского настроения». А що може бути більшим моральним падінням, як зневага до власної мови і культури, і чого може сподіватися суспільство від таких матереневависників?!

[1] «Украинская жизнь», 1912, № 10, с. 18.

[2] «КПСС в резолюциях...», т. I, с. 459.

[3] Ленін В. І. Повн. зібр. тв., т. 45, с. 344.

[4] «XII съезд РКП(б)...», с. 601.

Українофобія, про яку ми говорили вище, є для багатьох українців логічним наслідком загального психологічного закону, дійсного для людей всіх націй.

«Последствием такого отречения (від рідної мови. — І. Д.), как это давно замечено многими выдающимися психологами и педагогами (напр., Фихте, Дистервегом и др.), является некоторое искажение душевной природы человека, выражающееся нередко, с одной стороны, известным обесцвечением у подобных людей их мыслей, чувств и воли, влекущим иногда за собой даже порчу их личного характера и нрава: с другой стороны,— неизбежным охлаждением у них живых привязанностей к своей родной среде, к своему народу и краю, порождающим затем нередко или полный индиферентизм ко всему общественному, или общее реакционное настроение, исполненное мизантропии и антипатии преимущественно ко всему родному»[5].

Багато поверхово мислячих людей не надають особливого значення фактові денаціоналізації і забуття рідної мови і в такій своїй «толерантності», чи байдужості, вбачають вираз широти і благородства підходу. Але вони помиляються. Мова так органічно пов'язана з найглибшими джерелами і найтоншими виявами духовного життя і особистого, і суспільного, що відречення від неї, мовна асиміляція, масовий перехід на іншу не можуть пройти безслідно ні для особистості, ні для суспільства. Все це не може не викликати певного зміщення, певних порушень «альвеолярного» апарату духовної «мікроструктури», порушень, часто і непомітних, проте таких, що так чи інакше ведуть, може, не прямі, опосередковані, але тяжкі наслідки й ускладнення. Перш за все це викликає неминуче збіднення, певне пересихання, замулення джерел духовності (може, не зразу помітне, як не зразу пересихають річки від збідніння лісових джерел); адже з утратою рідної мови втрачається незглибимий світ підсвідомості, все національне психологічно-духовне підгрунтя, всі підземні води й «таємниці» великої колективної душі, колективного досвіду народу. Переймання іншої мови, безумовно, збагачує людину тільки тоді, коли рідна мова залишається на притаманному їй місці; коли ж ідеться про заміну, то це переймання компенсує оті втрати лише частково, бо інша мова навіть при найкращому знанні засвоюється до певної міри схематично, збіднено, без тих колосальних глибин підсвідомості, без тих неповторних візерунків асоціативності, з непомітними, може, але незліченними обривами «альвеолярних корінців»... Ось звідки йдуть безсумнівні духовні, естетичні, етичні втрати. Ось чому великий Потебня застерігав від неминучої «мерзости запустения», пов'язаної з денаціоналізацією, з мовною асиміляцією. Ось чому так обстоювали рідну мову всі великі знавці людської душі, письменники, психологи, педагоги. Нагадаймо хоча б слова Фрідріха Адольфа Дістервега:

«Що означає для окремої людини її індивідуальність, те означає для народів національність... Умертвити людину — окремий і довершений вчинок. Однак взяти від людей їхню національність — це постійне і тривале вбивство. Яке жахливе!..

Мова для людини священна. Посягати на неї, пограбувати її від людини, нав'язувати їй чужу — означає посягати на корінь життя людини. Кожний народ на світі вбачає в такому вчинку злочин проти своєї самобутності і не залишає його без покарання. Через мову народ живе, в ній втілений його дух. Виплекана мова — це велике діло, ознака і виразник його найвнутрішнішої суті».

До аналогічних висновків приходив і другий великий педагог — К. Д. Ушинський:

«Мова народу — кращий, нев'янучий і вічно відновлюваний цвіт усього його духовного життя, що починається далеко за межами історії. У мові одухотворюється весь народ і вся його батьківщина; в ній втілюється творчою силою народного духу в думку, в картину і звук небо вітчизни, її повітря, її фізичні явища, її клімат, її поля, гори й долини, її ліси і ріки, її бурі і грози — весь той глибокий, повний думки й почуття голос рідної природи, який лунає так лунко в любові людини до її іноді суворої батьківщини, який відбивається так виразно в рідній пісні, в рідних мелодіях, в устах народних поетів. Проте в світлих, прозорих глибинах народної мови відбивається не тільки природа рідної країни, але й уся історія духовного життя народу. Покоління народу проходять одне за одним, але результати життя кожного покоління залишаються в мові — в спадщину потомкам. У скарбницю рідного слова складає одне покоління за одним плоди глибоких сердечних рухів, плоди історичних подій, вірування, погляди, сліди пережитого горя і пережитої радості,— одне слово, весь слід свого духовного життя народ дбайливо зберігає в народному слові. Мова є найживіший, найбагатший і найміцніший зв'язок, що з'єднує віджилі, живущі ти майбутні покоління народу в одне велике історичне живе ціле. Вона не тільки виявляє собою життєвість народу, але є якраз саме це життя. Коли зникає народна мова — народу більше нема! Ось чому, наприклад, наші західні брати, витерпівши всі різноманітні насильства від іноплемінників, коли це насильство, нарешті, торкнулося мови, зрозуміли, що йдеться тепер про життя чи смерть самого народу. Поки жива мова народна в устах народу, до того часу живий і народ. І нема насильства більш нестерпного, як те, що хоче відібрати в народу спадщину, створену незчисленними поколіннями його віджилих предків. Відберіть у народу все — і він все може повернути; але відберіть мову — і він ніколи більше вже не створить її; нову батьківщину навіть може створити народ, але мови — ніколи. І коли вмерла мова в устах народу — помер і народ. Але якщо людська душа здригається перед убивством однієї недовговічної людини, то що ж повинна б почувати вона, зазіхаючи на життя багатовікової історичної особистості народу — цього найбільшого з усіх творінь Божих на землі!»[6].

[5] Михайльчук О. К. Что такое малорусская (южнорусская) речь? «Киевская старина», август 1899, с. 185.

[6] Ушинський К. Д., «Рідне слово», Львів, 1960, с. 9—10.

Якщо позбавити народ його мови — це вбити народ. І якщо цього злочину нема з чим порівняти, то з чим порівняти його тоді, коли така душогубська політика маскується в благородні словеса; коли вона сама, судячи і рядячи, оголошує злочином усякий інстинктивний самозахист, в тім числі і мовний самозахист народу; коли вона не має найменшої чесності виступити в своїй власній істоті і запевняє, що то не вона відбирає в народу рідну мову, а сам народ від своєї мови відмовляється?

Якби якийсь народ відмовився від своєї мови, це означало б, що він відмовляється від самого себе. Ясно, що такого бути не може. Історія досі не знає прикладів добровільної відмови народів від самих себе, тобто добровільного самогубства народів. Не було і не може бути такого ніколи, як не може людство хотіти самознищитися.

Немає і тепер добровільного зречення українського народу чи його частини від самого себе, своєї мови. Те, що на поверховий погляд здається добровільним, насправді таким не є. Маємо вимушену, під тиском обставин і дією серйозних причин відмову частини українців від своєї мови і всі пов'язані з цим ненормальні наслідки для суспільства.

«Хто вам не дає говорити по-українському?» — люблять «уничтожающе» питати погано замасковані під інтернаціоналістів українофоби й надозрілі до справжньої людської культури русифікаторські «общечеловеки».

«Хто вам заважає говорити по-українському?» — дивуються люди доброзичливі, але політично наївні, байдужі до «надуманої» національної проблеми.

«Хто вам забороняє говорити по-українському?» — гримає високе начальство, всім своїм гнівним виглядом доводячи цілковиту неможливість будь-якого примусу.

Хто забороняє?.. Чи може бути більш фальшиве і пусте запитання? А хто забороняв у царській Росії говорити по-українському, по-польському, по-грузинському і т. д.? Навіть писати і друкувати не в усі часи забороняли. І чому все-таки, попри відсутність юридичної заборони, «землячки», кажучи словами Шевченка, «різали по-московськи»; хто забороняв африканцям говорити по-своєму і чому все-таки в значній частині Африки запанувала французька мова або англійська, і тепер молоді африканські держави стоять перед важливим завданням емансипації питомих мов? Чому в певних сферах індійського суспільства так запанувала англійська мова, що тепер заходи уряду для «деанглізації» зустрічають, як відомо, одчайдушний опір з боку цих кіл населення? А хто взагалі забороняє всім людям на землі бути культурними, освіченими, добрими, приязними, розумними, щасливими? Хто забороняє вам, тим, хто примус бачить тільки в кнуті й шомполах, — хто забороняє вам, шановні «інтернаціоналісти»-русифікатори й «інтернаціоналісти»-українофоби, позбутися вашого русифікаторства й українофобства, зрозуміти національні потреби українського народу, а заодно побачити його фактичне національне становище й побачити вами ж створений механізм русифікації?

Ви забороняєте (заважаєте, не даєте), — якщо ви все-таки наполягаєте на своєму не дуже чесному запитанні і хочете на нього відповіді, — ви, тобто створені вами обставини життя. «Нерівність, що склалася в житті фактично» (Ленін), фактичне другорядне становище української мови (як і культури) — ось що є невблаганною силою, незрівнянною з будь-якою силою батога й будь-якого шомпола, будь-якого наказу й юридичного закону, справді нездоланною силою, що диктує, примушує українця, зокрема й українську масу взагалі, говорити по-російському, відмовлятися від своєї рідної мови. Одні просто перестають відчувати потребу в українській мові, тоді як життя скрізь і всюди владно вимагає російської (як слушно зауважив один надрукований дописувач до «Літературної газети»: з російською мовою можна проїхати всю Україну і обійтися без української, з українською ж без російської на Україні не обійдешся); інші ж і хотіли б говорити по-українському, так соромно: всі дивляться, як на дивака (це в кращому разі).

Ця фактична нерівність мов (і культур), як ми вже говорили, склалася до революції внаслідок колоніального становища України. В двадцяті роки вона визнавалася, і ставилося завдання поступового її подолання. Так, зокрема, 1 серпня 1923 року ВУЦВК і РНК УРСР постановили:

«Зосередити увагу держави на поширенні знання української мови... Внаслідок відносно слабого розвитку української мови і української культури взагалі, внаслідок відсутності потрібних підручників для навчання, відсутності підготовленого до певної міри персоналу — життя, як ми бачимо на досвіді, приводить до фактичної переваги російської мови»[7].

Ось у цій фактичній перевазі російської мови в житті, перевазі, яка відтоді не тільки збереглася, а й посилилася (оскільки політика українізації була підмінена політикою русифікації), — в ній є вся суть.

Як вона виявляється в різних сферах життя й побуту, як діє потужний і добре налагоджений механізм русифікації, — про це вже говорилося. На закінчення хочу ще коротко перелічити окремі його коліщатка, окремі лінії його «схеми».

1. Офіційне життя, офіційні зносини. Ведуться вони російською мовою, за деякими винятками, всупереч постанові ВУЦВК і РНК УРСР від 1 серпня 1923 року: «вибрати як переважаючу для офіційних зносин українську мову»[8]. Окремі винятки трапляються хіба що в Києві, як столиці УРСР, — з нагоди якихось публічно-репрезентаційних акцій (ювілей Шевченка, урядовий прийом, мітинг тощо) — і мають вимушений або й опереточний характер. У всьому іншому офіційному житті та інших офіційних зносинах по всій республіці згори донизу (до районних центрів принаймні) безоглядно панує російська мова.

2. Партійне, комсомольське, профспілкове та інше суспільно-громадське життя також ведеться виключно російською мовою.

3. Господарське життя і господарські

[7] «Культурне будівництво в Українській РСР...», т. 1, с. 243.

[8] Там же, с. 244.

зносник в усьому їхньому безмірному обсязі ведуться російською мовою. Цілий ряд прийнятих постанов про забезпечення роботи господарських органів мовою даної республіки, в тому числі й постанова X з'їзду РКП(б)[9], лишилися на папері.

4. Діловодство — те саме.

5. Армія після двадцятих років з цього погляду поза обговоренням і стала ще більшим важелем русифікації.

6. Вища освіта, середня технічна освіта, професійне навчання скрізь і всюди велися і ведуться російською мовою (хоч у деяких вузах з цього року нібито передбачене поступове запровадження української мови).

7. Школи ФЗН, ремісничі та інші училища. В них набирається переважно сільська молодь і протягом кількох років зазнає нещадного мовного калічення.

8. Середня освіта, середня школа. В містах України 1958 року в українських школах навчався тільки 21% дітей (в 1926 році — 97%). Навіть у столиці України Києві того самого 1958 року тільки 22 000 учнів було в українських школах і 61 000 — в російських. Добре відомо, що в ряді великих міст (Харкові, Донецьку, Одесі та ін.) українські школи обраховуються буквально одиницями. Щодо цього етап шкільної освіти в містах України такий скандальний, що відповідна статистика давно вже не публікується, а дані про кількість українських та неукраїнських шкіл ледве чи не належать до найбільших державних таємниць.

Але й ті школи, які називаються українськими, по суті, ними не є. Досить побувати в будь-якій «українській» школі в Києві, наприклад, щоб пересвідчитися в тому, що поза викладанням усе внутрішнє життя ведеться в них російською мовою і навіть самі вчителі по-українському «соромляться» говорити, не кажучи вже про учнів. Отже, здебільшого це «показуха» і непотрібна театральність для цифри і «для іноземців».

Але найгірше те, що «українські» школи — і це вже стосується і міських, і сільських шкіл — зовсім не виконують національну гідність і національне почуття, не дають елементарного усвідомлення своєї національної приналежності та пов'язаних з цим обов'язків, не забезпечують наймінімальнішого знання рідної історії та рідної культури. Бо в більшості з них панує той самий дух вищості і «предпочтительности» російської культури та другорядності української як доважка до російської. Тож і не доводиться дивуватися з того, що випускники шкіл України переважно цілковиті невігласи щодо української культури.

«Перевірено твір на тему: «Роль літератури і мистецтва в житті радянської людини». Викладачі стурбовані. В жодному з двохсот тридцяти учнівських творів навіть не згадано імен Лисенка, Лятошинського, Степового, Леонтовича, Ніщинського, Майбороди, Косинського-Анатольського, Людкевича, Пимоненка, Васильківського, Труша, Іжакевича, Монастирського, Заньковецької, Садовського, Крушельницької, Мишуги, Курбаса, Петрицького, Довженка... Виявляється, що про тих митців, які внесли значний вклад у скарбницю нашої культури, дехто з випускників середньої школи не має уявлення... Чи можна за це повністю складати вину на вчительство? Безперечно, не тільки воно в цьому винне. Адже навіть найсумлінніший сільський вчитель не знайде бодай на поштових листівках творів українських художників. Немає їх ані в книгарнях, ані в художніх салонах. А їх би варто продавати в кожному кіоску, як продають репродукції з Шишкіна або Перова.

Дуже добре, що нашим школярам відомі імена Чайковського і Рєпіна. Про них вони чули чи не з першого аж до випускного класу. В багатьох школах з року в рік переходять теми бесід: «Рєпін — великий художник», «Чайковський — великий композитор». Це, повторюємо, добре, але явно замало. Отже, годі й дивуватися з того, що сталося торік в одній зі шкіл Луцька.

Якось у присутності ряду класних керівників вчитель провів з п'ятикласниками бесіду про художника Іжакевича. Під час обміну думками один з учителів заявив, що тема для бесіди явно невдала, можна було б взяти якогось відомого художника — наприклад, Рєпіна чи Шишкіна, бо про Іжакевича навіть не всі учителі чули»[10].

Коментарі, як кажуть, зайві.

9. Дитячі садки, дитячі ясла. Це одна з найстрашніших і найзлочинніших ділянок русифікації. Тут відбувається необоротна «окулірування» беззахисних дитячих душ. Дитячі садки та ясла в містах поспіль російські, за кількома винятками. Звідки ж візьметься українська дітвора в містах, де, як вона буде виховуватись?

Я дозволю собі зацитувати документ, один із багатьох листів у мовній справі, які одержують різні установи УРСР:

«До Міністерства освіти УРСР, м. Київ, від матерів дітей дошкільного віку

ЖАЛОБА

Ми, українські матері наших дітей-дошкільників, звертаємось до Вас з жалобою в справі припинення мовної реакційної політики Міністерства охорони здоров'я УРСР, яку воно практикує в дитячих яслах і садочках нашої місцевості, а подібно усієї УРСР. Ми протестуємо і вимагаємо, щоб в дитячих садочках і подібних їм установах, в дошкільному вихованні для наших найменших була введена виключно материнська мова (тут — українська).

Поступаючи в садочок, наші діти не розуміють іншої мови, крім материнської, і не може бути виховного методу, коли вихователі звертаються до них у мові російській. Створює це, безумовно, і труднощі для вчителів початкових шкіл у навчанні української мови для тих дітей, яких виховувано у подібних установах.

Ми проти спотворення і калічення української мови. Проти мовно-реакційної політики Міністерства охорони здоров'я УРСР. Але ми не проти засвоєння інших —

[9] «X съезд РКП(б)...», с. 603.

[10] Забужко С. І. І все ще прогалини: нотатки з вступних екзаменів. «Літ. Україна», 1965, 3 вересня.

чужих мов нашими дітьми, особливо російської, але при засвоєнні спершу добре материнської (рідної).

Мовна політика Міністерства охорони здоров'я на українських землях являється антиконституційною, антиленінською, антипартійною і антирадянською. Вона на руку різним антирадянським елементам. Воно підсичує вогонь антирадянській пропаганді за кордоном. Вона в нічому не відбігає від політики бувших окупаційних держав України.

В результаті такий великоросійсько-шовіністично-реакційний метод виховання Міністерства охорони здоров'я України не приведе до перемоги комунізму.

Усі народи світу, будь вони бездержавні, згідно з вченням Маркса-Леніна, мають священне право на розвиток рідної, питомої культури, і кожний народ, таким чином, вносить свою частку в створенні чудового вітража. Не принесе вона (реакційно політика) для Міністерства охорони здоров'я ні честі, ні бажаних успіхів. А, навпаки, ляже п'ятном чорносотенної реакції, знекровить як українську, так і російську культуру, збільшуючи кадри мовних безкультурних паралітиків. Викличе загальне обурення й осуд поступового суспільства світу політиці Радянського Союзу».

Під листом стоять сімнадцять підписів. Вгорі номера вхідний і вихідний та резолюція. Яка б ви думали? Може: суворо покарати винних у порушенні ленінської національної політики, у порушенні національних прав українського населення (як колись і з'їздами постановлялося: «карати винних у порушенні національних прав зі всією суворістю революційних законів»)? [1]. Може: увійти в зносини з Міністерством охорони здоров'я на предмет ліквідації ненормального становища в його виховних закладах? Ні і ні. Зовсім навпаки. Резолюція на № 6 — 493 дослівно каже: «Прошу лист надіслати до облвно — зобов'язати розшукати (!) авторів цього листа і роз'яснити їм ленінську національну політику нашої держави». Дуже просто й оперативно: 4.XI 1965 одержано, а 6.XI вже й відповідь. Дуже оперативно зараз реалізуються подібні справи: рука набита. Так само, як від цього листа, відмахуються і від будь-яких інших у подібних справах, відмахуються взагалі від трагедії цілої нації. А щоб не було бюрократизму й недемократичності — «роз'яснюють».

Чи не краще було б і для ленінської національної політики, і для всіх нас, якби не чиновники (будь-яких рангів) «роз'яснювали» її людям, а люди роз'яснювали її чиновникам? Адже визнаймо чесно: в листі не дуже письменних матерів куди більше розуміння ленінської національної політики та інтернаціоналізму взагалі, та й елементарної людської порядності, ніж у всіх подібних резолюціях, разом узятих, ніж у багатьох «теоретиків» і публіцистів, що беруться за ці теми...

10. Культурно-освітні осередки, бібліотеки та ін. Величезного розмаху набрала у нас художня самодіяльність, гуртківська робота тощо. Але культурний рівень її далеко не завжди задовільний, якщо брати не окремі видатні колективи, а основну масу їх. Не знаю, хто спрямовує репертуарну і виконавську роботу безлічі цих колективів і гуртків, але треба визнати, що вони в переважній своїй більшості зовсім не є пропагандистами українського мистецтва; вони не грунтуються на українській національній культурі. Зовсім навпаки (принаймні щодо міських): в їхній роботі, в їхніх програмах або немає нічого українського, або є один-два номери «на підвалку», для екзотики (чи знов-таки для звітності). Щоб пересвідчитися в цьому, варто побувати на першому-ліпшому (без вибору) з безлічі концертів художньої самодіяльності (маю на увазі «стихійні», звичайно, а не на «спецзамовлення», як-от республіканський конкурс художньої самодіяльності, якийсь огляд та інше). А саме в цій «низовій», масовій культурно-освітній роботі, в цьому масовому дозвіллі і культивуються (а часом опошлюються) смаки, прихильності, уподобання найширшої публіки, спрямовуються в той чи інший бік культурницькі інтереси й культурницька енергія молоді, зокрема робітничої. Ось де величезний важіль залучення найширших мас до української культури. Важко переоцінити значення такої добре поставленої роботи і для виховання трудящих, і для підвищення, сказати б, «коефіцієнта» української культури, всіх її величезних минулих і немалих теперішніх надбань у створенні духовної атмосфери комуністичного суспільства. Але цією справою ніхто по-справжньому цілеспрямовано не займається.

А втім, що говорити про художню самодіяльність, коли навіть Київська республіканська філармонія (не кажучи вже про більшість обласних) майже зовсім не практикує художнього читання українською мовою, а ті кілька читців — майстрів українського слова, які ще з пристойності утримуються, по суті, посаджені на голодний пайок і наражаються на нескінченні прикрості. Або такий ще момент. Здавалося б, що-що, а вже українська пісня у нас популяризується. Але при ближчому ознайомленні навіть тут вимальовується зовсім інша і то не дуже весела картина. Так, лунають і вдень, і вночі, з року в рік кілька одних і тих самих пісень (та ще частенько в пошлій інтерпретації), потроху людям набридають і, по суті, не дуже збагачують культурне життя. В уяві публіки вони представляють пісенне багатство України, і хай здогадається хто, що українських пісень зареєстровано понад 200 000 (спеціалісти твердять, що це ще не все і що жодна нація в світі не може похвалитися таким багатством). Хто ці пісні популяризує, хто ними займається? Марнується і забувається величезне культурне багатство.

А де українська (українська не територіально, а за характером репертуару) естрада, легкі й джазові та ін. молодіжні колективи, ансамблі тощо? А практика показує, що там, де вони створені (як-от у Львові), вони швидко набувають великої популярності серед молоді.

Величезна маса молоді, студентської та робітничої, мешкає в гуртожитках. Я вже не кажу про те, що вся виховна, культурно-освітня і побутова атмосфера в них позбавла-

[1] «КПСС в резолюциях...», т. 1, с. 716—717.

на українського характеру, але навіть українську газету, журнал, книжку в них майже не зустрінеш (у червоних кутках, бібліотеках тощо). Особливо обурливо поставлена ця справа в робітничих гуртожитках, хоч їх населяє переважно українська молодь.

«Як пропагується українська культура в наших гуртожитках? Вельми незадовільно. Досить нагадати лише один факт: у гуртожитках Кривого Рога, де, до речі, на державні кошти (тобто на кошти українського народу. — І. Д.) передплачується по кільканадцять газет і журналів, важко знайти українські періодичні видання»[12].

Те саме робиться в тисячах робітничих і молодіжних гуртожитків. А профспілкові та відомчі бібліотеки, які, знову ж таки, утримуються на кошти українських трудящих? Більшість з них з року в рік не передплачує українських газет і журналів (крім хіба що обов'язкових загальнополітичних), а відсоток української книги в них мізерний.

А втім, що говорити про бібліотеки профспілкові, коли навіть у вузівських і шкільних бібліотеках ось яка картина.

«Заходимо до 118-ої школи. Її вважають кращою в Подільському районі столиці. Тут у 17 класах навчається 700 учнів. У шкільній бібліотеці 6 136 книжок. З української класичної і сучасної літератури лише 400 книг. Видання давні. Це для старшокласників. А для дітей молодших і середніх класів (школа восьмирічна) жодної української книжки...

У школі № 20 на 600 учнів у бібліотеці 16 000 томів, з них на українську класичну та радянську літературу припадає лише 480»[13].

Колись з приводу подібних обурливих фактів приймав спеціальні постанови ЦК КП(б)У... Ось, наприклад:

«В той час, коли навіть в індустріальних спілках українське робітництво складає більшість, в робітничих бібліотеках спостерігається неприпустиме явище: українська книжка, що повинна обслуговувати культурні потреби українського робітництва, складає мізерний процент (у 50 бібліотеках гірників Сталінщини українська книжка в 1928 році складає тільки 7,7%, у бібліотеках будівельників тієї ж округи лише 9%)»[14].

І намічалися рішучі заходи для зміни становища...

А тепер таке становище — «норма», і справа обмежується любительськими замітками в газетах, зокрема в газеті, яку адресат критики саме не передплачує, замітками, які з року в рік залишаються «без последствий».

II. Преса, книга, друк, читацький ринок взагалі. Ми вже достатньо говорили про те, що український друк катастрофічно відстає від російського і дає несправедливо мало продукції українською мовою порівняно до відсотка українського населення; що на читацькому ринкові на Україні безмірно переважає російськомовна продукція. В той же час україномовна продукція не лише не популяризується як слід, а й елементарний стихійний попит на неї часто-густо не задовольняється. Скарг на нестачу тих чи інших українських книжок повно звідусюди, і в газетах частенько можна прочитати таке, приміром:

«Треба тільки, щоб «Веселка» і «Молодь» видавали книжки не тими мізерними тиражами, які маємо зараз. Хіба можна миритися з тим, що на 30 тисяч шкіл республіки з сімома мільйонами учнів дитяча книжка виходить тиражем у ... 30 тисяч примірників!»[15].

Ці розмови точаться роками, в тиражі роками залишаються ті самі. То паперу бракує, то ще чогось. Тоді як центральні, московські видавництва якось собі раду дають. (Колись у партійних постановах подібне знаваження потреб республіки кваліфікувалося як один із виявів російського великодержавного шовінізму).

Хотілося б звернути увагу ще на одне. Російський друк переважає не тільки кількістю, а й якістю. На це складається багато причин: і те, що всі серйозні наукові праці видаються російською мовою, а українською — переважно белетристика, література суспільно-політична та популярна тощо; і те, що центральні видавництва мають незрівнянно кращу матеріальну базу та незрівнянно більші фінансові можливості; і те, що вони відтягують кращі кадри й кращі авторські сили (хоч тут той процес складніший, ніж, скажімо, в спорті чи в опері, де просто забирають до Москви кращі сили та й усе,— але він, безперечно, відбувається); і ряд інших чинників, проти негативного впливу яких жодних заходів не вживається (не кажучи вже про ті гарантії, ті «уступки» націоналам, що їх пробував розробити В. І. Ленін).

От і виходить, що продукція центральних видавництв, російськомовна продукція більше приваблює масового читача, а українську він часто-густо зневажав (інколи справедливо, інколи несправедливо).

Механізм цієї «якісної нерівності» також можна було б простежити, але за браком місця наведу лише один приклад. Центральні газети інформують своїх читачів про найновіші події з «першоджерел», прибувають вони до більшості міст України в день випуску. Республіканські газети, мало того, що дають переклад, отже, часто запізнену і збіднену інформацію, але до того ще й прибувають до більшості міст України на другий чи на третій день. Подумаймо, чи за таких умов багато людей відчуватимуть особливий інтерес до цих республіканських газет? А було ж у двадцяті роки, що українські газети мали за кордоном своїх кореспондентів, РАТАУ підтримувало прямий зв'язок із багатьма світовими столицями, інформація бувала і власна, і часом швидше, ніж з Москви, отже, республіканська преса і радіо являли самостійний інтерес.

[12] Гриб К. Дім чи притулок? «Літ. Україна», 1965, 28 вересня.

[13] Гриб К. Що читати дітям? «Літ. Україна», 1964, 23 жовтня.

[14] «Культурне будівництво в Українській РСР...», т. I, с. 424.

[15] Гриб К. Що читати дітям? «Літ. Україна», 1964, 23 жовтня.

Чому б не подумати про це і тепер? Чому б не подумати про те, щоб розрахований на Україну тираж (чи частину цієї частини тиражу) «Правды», «Известий» тощо віддруковувався українською мовою — для українського читача? Це було б справедливо, так навіть у деяких буржуазних країнах роблять: популярну газету видають зразу в кількох мовах, що побутують у даній країні,— а в соціалістичній країні і поготів так треба робити. Зайві витрати? На такі вже й великі, крім того, соромно говорити про витрати там, де йдеться про справедливість. В часи Леніна було тяжче з коштами, а він, розробляючи гарантії національним меншостям, не зважував, у скільки карбованців вони обійдуться. Він знав, що за той заощаджений карбованець довелося б поплатитися дорожчими речами.

Можна було б описувати ще багато каналів русифікації. Але досить і сказаного. Хочу лише підкреслити, що, на мій погляд, найстрашнішим фактором у всій цій складній ситуації є все-таки фактор духовно-психологічний: переважаючий тиск російсько-великодержавно-шовіністичної настроєності при цілковитій відсутності комуністичного національного виховання і комуністичного розуміння нації і людини. Звідси легковажність, байдужість, цинізм, пристосуванство, лакейство і наплювательство в національній справі, звідси національне самоїдство, а все це і створює грунт для успішної роботи отого механізму русифікації, все це і є могутнім каталізатором для процесів денаціоналізації та русифікації, які нічого доброго не дали і не дадуть ні українському, ні російському народові, ні тим паче комунізмові, майбутньому суспільству.

XI. РУСИФІКАЦІЯ ІНШИХ НАРОДІВ ТА ДЕНАЦІОНАЛІЗАЦІЯ СУПЕРЕЧАТЬ ІНТЕРЕСАМ САМОГО РОСІЙСЬКОГО НАРОДУ

«Неужели вам не приходило на мысль, читая Пушкина, Лермонтова, Гоголя, что, кроме официальной, правительственной России, есть другая?» — писав колись Герцен[16]. Сьогодні з цим питанням доводиться звертатися до тих, хто освячує рангом офіційної теорії зловісну тезу про спадкоємність СРСР щодо Російської імперії, хто хоче, щоб цю імперію, цю тюрму народів вважали своїм спільним історичним «отечеством» всі її жертви і в'язні — загарбані й обдурені нею народи, хто освячує «возз'єднання», «приєднання», «территориальные приращения» і т. п. речі, роблені «официальной, правительственной Россией»,— і «забуває», що «другая» Росія до цього непричетна, що вона всьому цьому протистояла і намагалася від цього відмовитися.

Дивна річ: новітні історики й теоретики вважають себе ідейними спадкоємцями Чернишевського і Герцена, а ніяк не С. Соловйова чи М. Каткова, але в своїх оцінках «собирания» імперії, в своїх поняттях про історичне «отечество» вони солідаризуються з останніми, а не з першими. Чи вони гадають, що для того, щоб величати себе спадкоємцями Чернишевського і Герцена, досить час від часу святкувати їхні ювілеї та наводити хрестоматійний глянець?! Досить шанувати імена представників неофіційної Росії, щоб засвоїти їхні ідеї? Навряд чи досить. Так само, як забуття імен глашатаїв офіційної Росії ще не забуття їхніх ідей.

Хто сьогодні наважиться сказати про колонізацію Кавказу, про кров, злочини, сльози і помсту ту правду, яку сказав Лермонтов?

Хто сьогодні наважиться сказати про Мазепу та Войнаровського ту правду, яку сказав Рилєєв? Або хоча б те, що сказав Пушкін у «Полтаві»? Сьогодні ми повинні бубоніти те, що впродовж двохсот років товкла церква з наказу Петра I: «проклятство и анафему не точию сугубо и трегубо, но и многогубо».

Хто стане трактувати історію України так, як трактував її І. Г. Прижов або О. Герцен?

Хто розкаже про колонізацію Башкирії те, що розказав Аксаков-старший (С. Т. Аксаков)?

Хто повторить те, що говорили Герцен і Бакунін про політику Росії щодо України, або хоча б те, що А. Луначарський говорив про Т. Г. Шевченка?

Хто сьогодні вголос на всю Україну повторить слова Тургенева: «Якби я був українцем, я б особисту байдужість до своєї народності вважав за злочин, я б не схотів бути росіянином»?

Хто здатний сьогодні написати про могилу Шевченка те, що написав Златовратський?

Цей ряд риторичних запитань можна було б продовжувати без кінця-краю. Уже з одного цього видно, як ідейно і морально обкрадає, який «нравственный урон» несе сучасній російській інтелігенції, сучасній молоді необхідність пристосовувати розуміння минулого до фальшиво витлумачених сьогоднішніх потреб.

Невже ви справді не помічаєте трагічної втрати тих цінностей і понять, тих висот совісті й почуття правди та відповідальності, того етичного потенціалу, які були виборені поколіннями революційної російської інтелігенції серед гіпнотичного мороку офіційного фарисейства? Хіба це не страшно, що слова того, хто, за кваліфікацією Леніна, один зберіг честь російської інтелігенції, хто був совістю Росії,— слова Герцена сьогодні нічого не означають і ні до чого не зобов'язують?!

«Мы не верим ни в благосостояние, ни в прочность чудовищных империй, нам не нужно столько земли, чтоб любить родину. Желание географических расширений принадлежит к росту народов, и если оно переживает ребячество, то это свидетельствует только о неспособности такого народа к совершеннолетию. Все неразвитое — органическая пластика, начальное искусство — бросается на количественную категорию, все неразумное опирается на силу кулака...

Целость агломерата, хранение его наростов, отстаивание насильно проглоченных кусков, которых желудок не переваривает, все это постороннее судьбам народа, враждебное им. Во имя сильной, несокрушимой империи народ был раздавлен, обобран, во имя ее держалось крепостное право, чиновничество, рекрутчина. И это не все. Отнимая

[16] Герцен А. И. Россия и Польша. Кн. «Колокол: избранные статьи А. И. Герцена». Женева, 1887. с. 91.

все гражданские права у простого человека, у этого круглого раба, поддерживали в нем кичливую мысль о непобедимости российской империи, в силу которой у него развилось вместе с высокомерием относительно иностранцев смиреннейшее раболепие перед непобедимыми своими властями»[17].

Що лишилося у нас сьогодні від такого розуміння Російської імперії, від такого розуміння минулого?

А без благородства в судженні про минуле чи можливе благородство в судженні про сучасне?

От і радіємо з денаціоналізації десятків народів, з «успіхів» русифікації, з того, що, мовляв, понад десять мільйонів неросіян у Союзі, за останнім переписом, назвали «рідною» російську мову і зреклися своєї мови. І ставимо це в заслугу «великому и могучему русскому языку», забуваючи, що тургенєвський гімн рідній мові породжений прямо протилежним настроєм, що Тургенєв нікого не хотів русифікувати, що всі великі росіяни вбачали велич і красу своєї мови зовсім не в її нібито здатності витісняти й заміняти собою інші і славили її лише тоді й остільки, коли й оскільки йшлося про обстоювання її для себе, а не поширення її на інших. Коли йшлося про останнє, про русифікацію,— істинна любов до великої своєї мови диктувала їм гірні слова про неї:

«Признаем же раз и навсегда за непреложную истину, что никого не надобно ни русифицировать, *ни* полонизировать...

С какой стати украинец, напр., променяет свою простодушную речь — ту, на которой он говорил на свободных радах, ту, на которой сохранена в его песнях вся история,— на язык предательского правительства, постоянно обманывавшего Малороссию, на язык той преступной женщины, которая одной рукой вооружала гайдамаков, другой подписывая указы об укреплении казаков за своими наложниками! Разве великарусский язык не является на западе России (тобто на колонізованих польських та українських землях. — І. Д.) языком николаевским... *Пусть язык наш смоет прежде следы подобострастия, рабства, подлых оборотов, вахмистерской и барской наглости — и тогда уже начнет поучать ближних»*[18].

Оце слова людини, яка любила рідну російську мову і цінувала її велич. А ті, хто насаджував її серед «інородців» і запевняв, що тільки вона принесе їм цивілізацію, то не були лицарі російської мови, то були «псирицарі» мови миколаївської. Так само ті, хто сьогодні радіє з десяти мільйонів (насправді більше) русифікованих, з масового переведення національних шкіл з рідної на російську мову викладання, із зникнення цілих національностей (див. нижче),— то не лицарі російської мови і російської культури, то її нахлібники й недруги, то хрестоносці бюрократичного косноязиччя і підлоязиччя.

Навпаки, істинні робітники на ниві російської мови та культури чимдалі більше тривожиться тим, що мовно-національна деморалізація інших по-своєму відбивається (і не може не відбитися) на російському народові. Глибока тривога за поступову «денаціоналізацію й бюрократизацію» російської мови відчувається в ряді принципових статей Л. Леонова, К. Паустовського, К. Чуковського та ін. Широкий відгук викликали благородні виступи В. Солоухіна проти русифікаторського «усердия» деяких «обрусевших инородцев, пересаливающих по части истинно русского настроения» (В. І. Ленін) та з приводу виродження народних звичаїв, побутової народної культури в Росії... Сьогодні ще не всім росіянам, російським інтелігентам зокрема, зрозуміла їхня тривога, але чимдалі більше голосів приєднується до них,— чимдалі більше росіян бачитиме, яка загроза нависає над їхньою національною мовою, культурою внаслідок її розчинення в різнорідних і хаотичних домішках.

Ще Потебня справедливо сказав про те, що нація, яка асимілює десятки інших націй, перестає бути сама собою і покличе й на себе «мерзость запустения». Перші ознаки її можна бачити вже сьогодні, скажімо, в тій всесоюзній національній непристойності, з міщансько-канцелярійним цинізмом і волапюком, яка значною мірою заповнює сучасну естраду, телебачення, художню самодіяльність тощо в усіх республіках і дедалі ширше наступає на всі сфери культури.

Але це ще не єдине лихо. Є ще й друге, не менше. Щоб десятки націй СРСР «добровільно» відмовлялися від своєї мови й національності, для цього потрібно дуже багато, непомірно багато неправди й несправедливості (бо ж в атмосфері правди й справедливості безглузда й дика сама постановка такого питання, такої мети: спеціально відмовлятися, цілим народам відмовлятися від своєї мови, від своєї національності... Для чого? З якої речі? Кому і що це дає?). Потрібно багато несправедливості й неправди щодо минулої історії цих народів, щодо марксизму-ленінізму, щодо суті комунізму, щодо характеру тих процесів, які відбуваються на наших очах, щодо цінностей людської культури, щодо наших потреб на майбутнє... Чи багаж цієї неправди й несправедливості не ляже надто гноблячим тягарем на плечі майбутніх поколінь? Чи при цьому можливе буде створення тієї високолюдяної й високоморальної атмосфери, з якою тільки й пов'язується в наших поглядах комунізм? Чи до правди можна прийти через кривду? Це питання, які однаковою мірою зачіпають майбутнє всіх народів СРСР.

XII. РОЗРИВ МІЖ ТЕОРІЄЮ І ПРАКТИКОЮ; ЗАПЛУТАННЯ СЛІДІВ СВІДОМО-ФАЛЬШИВОЮ ФРАЗЕОЛОГІЄЮ

«Ми дуже добре випробували, ми по собі знаємо різницю між теоретичним розв'язанням питання і практичним проведенням

---

[17] Герцен А. И. «Колокол» и «День». (Письмо к г. Касьянову). «Колокол», Лондон, 1863, с. 1375.

[18] Герцен А. И. По поводу письма из Волыни. «Колокол», Лондон, 1861, № 116, с. 966.

рішення в життя».— говорив В. І. Ленін на VIII з'їзді РКП(б) [19].

Він особливо застерігав від розриву між теорією і практикою в національній справі, коли обмежуються лише формальним визнанням важливості цієї справи й необхідності забезпечення прав і розвитку національних меншостей, а на практиці, по суті, керуються рефлексами російського великодержавництва. Під впливом Леніна це саме особливо наголошували й делегати X і XII з'їздів партії. Наприклад, А. Мікоян на X з'їзді говорив:

«Национальный вопрос сейчас... стоит именно, исключительно в плоскости проведения на практике тех прав, которые провозглашены Советским правительством... Сейчас на окраинах не так остро стоит вопрос, должны ли быть республики или нет... Вопрос даже не в том, есть ли на это право или нет, есть ли право языка и прочее. (Эти вопросы бесспорны,— только они практически не осуществляются...»[20].

А ось аналогічні висловлювання делегатів XII з'їзду:

«В смысле теоретическом национальный вопрос не вызывает здесь никаких возражений. То, что наша программа говорит, то, что говорит постановление X съезда, все это для всех товарищей является незыблемым. Но одно дело, товарищи, теория, программа, а другое дело — проведение этой программы и этих постановлений в жизнь»[21].

«Весь буржуазный и социалистический мир, а тем более коммунистический, знает, что у нас существует школа Ильича по национальному вопросу,— школа, которая раз и навсегда разрешила национальный вопрос. Мы гордились этим, мы с высоко поднятой головой смотрели на всех и вся и указывали: смотрите и учитесь, как мы умеем разрешать национальный вопрос в нашей программе.

Нужно было показать это и на практике. В этом отношении мы дали маху. Я заявляю, что только потому, что мы не сумели свою национальную программу развернуть в жизнь, потому-то и появились так называемые уклоны... Я утверждаю, товарищи, что многие наши товарищи не отвергли национальную программу в том виде, в каком она у нас имеется, не забыли ее, а отодвинули в сторону. Я имел случай присутствовать на одном из ответственных заседаний, где один из членов ЦК заявил, что вопрос национальный для нас — вопрос тактики. Этот член ЦК забыл, что это не тактический вопрос, а вопрос программный»[22].

Раніше вже цитувалися виступи М. Скрипника, В. Затонського, Г. Гринька та інших, які висловлювали глибоку стурбованість: здається виконати на практиці намічену програму національного будівництва, втілити в життя ленінську національну політику чи цьому завадять великодержавницько-шовіністичні настрої, байдужість до національних справ, практичне націонал-ліквідаторство при теоретичному визнанні ленінських принципів? Як тепер знаємо, ця тривога була своєрідним передчуттям повороту в національній політиці, коли продовжували ще частково користуватися фразеологією нібито «ленінською», а під її прикриттям проводили прямо протилежну політику нищення національних кадрів і обмеження національно-державного будівництва.

Треба сказати, що ці традиції розриву між теорією і практикою в часи Хрущова були доповнені ще своєрідним теоретичним поплутуванням, коли вживається надто умовна фразеологія, якийсь «маскувальний» жаргон, коли речі не називаються власними іменами, але описуються так загадково, що невідомо, про що, власне, йдеться; коли явище характеризується не адекватно, але так, як «зручніше» для даного моменту; коли об'єктивні дані і перспективи підпорядковуються суб'єктивістським «предначертаниям»; коли даються навмисне дезорієнтуючі «адреси» явищ та процесів і т. д. — одне слово, коли публічна фразеологія покликана заплутати сліди реальної політики.

Вище вже говорилося про те, що національні проблеми не аналізуються в нас по суті — соціологічно, статистично і т. д., а натомість усе обертається в сфері переважно схоластичних загальників. Таким способом ми «приховуємо» цілий ряд проблем дуже великої ваги. Так, зокрема, всупереч Леніну, під загальними словами про рівність приховане фактичне відставання ряду націй, зокрема української, в ряді важливих сфер суспільної діяльності, про що вже говорилося раніше. Під різнорідними формулами про особливу провідну роль російського народу, російської культури, російської мови часто-густо приховується звичайнісінький російський націоналізм. Про ці та аналогічні речі ми досить уже говорили.

Але тут хочу звернути увагу ще на кілька красномовних прикладів кричущого розриву між теорією і практикою та цілеспрямованого теоретичного фальшування.

Вище ми згадували про те, що хоча Конституцією СРСР заборонена проповідь національної винятковості[23], ця проповідь, однак, провадиться скрізь і всюди. З дитячих років, зі школи і через все життя громадянина СРСР супроводять твердження (в підручниках, лекціях, газетах, книжках, по радіо) про особливу роль великого російського народу в історичній і теперішній долі всіх інших народів СРСР і колишньої Російської імперії. Все це не може не посилювати виробленого ще за царату — бодай несвідомого — комплексу національної вищості і винятковості у багатьох росіян та комплексу національної неповноцінності в інших народів. І тисячі фактів свідчать про те, що такі комплекси справді існують.

До речі, російське повсякчас ставиться у нас над національним: «русский и национальные языки» або «Русский язык в национальной школе» — назва журналу. Ленін у таких випадках вживав термін «инонациональный», щоб підкреслити, що російська мова так само національна, а гру-

---

[19] Ленін В. І. Повн. зібр. тв., т. 38, с. 190.

[20] «X съезд РКП(б)...», с. 206.

[21] «XII съезд РКП(б)...», с. 471.

[22] «XII съезд РКП(б)...», с. 454.

[23] Стаття 123.

зниська, скажімо, «іконаціональна» щодо російської. Підручники для дітей з російської мови і літератури звуться: «Родная речь», «Родная литература», а з української — «Читанка». Скільки років педагоги добиваються, щоб була «Рідна мова» — і дарма! Душок, мовляв, націоналістичний...

Ми не тільки практично зробили російську мову панівною, оскільки, по суті, все громадське, господарське життя, наука й спеціальна освіта в більшості республік ведуться нею, але ми й теоретично, офіційно проголосили її «другою рідною мовою всіх народів СРСР», «мовою міжнаціонального спілкування» тощо. Хіба це не є відкрита наруга над ленінським принципом: «відкинути всякі (підкреслення Леніна. — І. Д.) привілеї однієї з мов»?

Таке офіційне становище російської мови, а неофіційно ж ми пішли ще далі. Неофіційно, серед найширшої публіки, російська мова — це ознака культурності і шлях «у люди», національні ж мови — це ознака відсталості і безперспективності, «днвацтва».

В літературі, пресі й громадському побуті щодня і щогодини, на кожному кроці з неймовірною доззю помітно й непомітно апорснується уявлення про зовсім особливе становище російської мови.

Ось один уривок з рядової кореспонденції в «Правде»:

«Много лет назад старый Миргаса привел к выдающемуся революционеру Нариману Нариманову своего любимого сына Фаррухо и сказал:

«Дорогой, сделай из малыша человека. Пусть он узнает великий язык — русский — и станет учителем».

Полвека проработал в сельской школе Фаррух Ахундов, энергично, самозабвенно воспитывая в учащихся и своих детях жажду знаний и горячую любовь к языку революции»[24].

І авторові, і редакторам «Правды», і багатьом читачам усе це здається нормальним і само собою зрозумілим, бо відбиває сьогоднішнє реальне становище. І це найстрашніше. Вдумаймося в написане (а подібне пишеться й говориться щодня і щогодини). По-перше, формула «великий русский язык — язык революции», формула, що її так любить наша пропаганда,— це формула, по суті, антикомуністична. Крім того, що вона скалькована з формули П. Струве («Капитализм говорит по-русски», вона відбиває розуміння соціалістичної революції як імпортованої з Росії, принесеної на російських штиках. Справжні комуністи добивалися, щоб революція була багатомовною і скрізь говорила своєю, а не принесеною мовою. Тому й виник Інтернаціонал, тому й зветься Інтернаціонал Інтернаціоналом. По-друге, прагнення «стать человеком» за допомогою «великого языка — русского» свідчить не про велич російської мови (на це є інші свідчення) і не про інтернаціоналізм, а про той національний сервілізм і приниженість, які виховала колоніальна політика царату, російського царизму. Радянська влада вважала своїм головним обов'язком боротися з наслідками цього національного розтління, виховувати в «націменів» почуття своєї гідності й ваги і, до речі, заохочувала в першу чергу до значення зневаженої рідної мови, ведення освіти рідною мовою. Авторам і редакторам «Правды» слід би це знати.

Практика «майоризування», звеличування й упривілейовування російської мови, витіснення нею рідних мов народів СРСР пішла так далеко, що стали вже зовсім звичайними і «самозрозумілими» такі заяви, які не часто дозволяли собі навіть офіційні русифікатори дореволюційних часів.

Ось як, наприклад, секретар Дагестанського обкому партії, доктор історичних наук А. Абілов «обгрунтовує» пропоноване ним масове переведення школи на російську мову викладання і як він виправдовує русифікацію взагалі:

«Солдат, когда идет в бой, из всех видов оружия выбирает самое точное и дальнобойное. Русский язык — один из (! — І. Д.) самых острых видов идейного оружия, и чем лучше им будут владеть нерусские народы, тем успешнее они смогут развивать свою экономику и культуру, обмен духовными ценностями»[25].

Докторові історичних наук годилося б знати історію цього питання і знати, яка категорія політичних діячів у Росії виступала з аналогічними «аргументами», знати, що з марксизмом-ленінізмом це не має нічого спільного. Марксизм-ленінізм ніколи не зводив мовну справу на рівень вибору солдатської амуніції. Марксизм-ленінізм завжди вважав знавісніліим шовінізмом антинаукові «теорії», що ставили перспективи й успіх економічного та культурного розвитку будь-якої нації в залежність від опанування цією нацією іншої культури і мови, а тим більше від переходу цієї нації на іншу культуру й мову. (Саме про це останнє йдеться, як побачимо далі, у доктора історичних наук і секретаря обкому партії). І вже зовсім пофарисейському звучать запевнення Абілова про те, що буцімто в разі цілковитого виконання його програми, «нерусские народы... успешнее.. смогут» не лише «развивать... культуру», а й здійснювати «обмен духовными ценностями». Даруйте, але якими духовними «ценностями» вони будуть «обмениваться»? Які свої, власні духовні цінності вони зможуть запропонувати для «обміну», втративши свою мову й культуру і перейшовши на російську? Вони просто зникнуть як народи, як нації. І це прекрасно показує сам Абілов, як тільки залишає сферу пропагандистських загальників і переходить до деякого опису деяких реальних процесів. Похваляючись успіхами «интернационального воспитания» на своїй ділянці, він підкреслює, що коли за переписом 1896 року в Дагестані було вісімдесят народностей, то за переписом 1956 року «уже только одиннадцать»[26].

Далі абіловський «інтернаціоналізм» розвивається в такому плані:

«После принятия закона о школе, предос-

---

[24] Танрова Л. Десять и все молодцы, «Правда», 1965, 14 січня.

[25] Абілов А. Некоторые вопросы интернационального воспитания, «Политическое самообразование», 1964, № 7, с. 86.

[26] Там же, с. 80.

тавляющего право родителям самим решать вопрос о языке, на котором будут учиться их дети, в Дагестане все шире и шире стало ощущаться стремление родителей к тому, чтобы их дети учились в школе на русском языке с первого класса. Правительство республики и органы народного образования пошли навстречу этим пожеланиям и открыли начальные классы с обучением на русском языке во всех сельских районах. Число таких классов растет. Сейчас более половины обучающихся в начальных классах по желанию самих родителей перешли на русский язык. Полностью на русском языке ведется обучение детей рутульской, цахурской и агульской народностей»[27].

Як бачите, при таких темпах Абілова швидко перевиконав план по «інтернаціоналізму», переобмундирує в уніформу ввірені йому «народності» і замість многоязичної морони наведе «вожделенное единообразие»... Почекаймо наступного перепису.

Але: чи Абілову і абіловим належить пальма першості в подібних геройствах «інтернаціоналізму» і «добровільності»? Треба чесно сказати, що були в нього і сильні попередники. Давно, правда, ще в XIX ст. Це ж тоді провадилася кампанія «по введению во всех областях государства Российского русских органических законов» з її зворушливим «інтернаціоналізмом»:

«Местные жители, составляя Россию (! — І. Д.) 130 лет, должны знать русский язык; ежели не знают, так при подобной мере («все дела... производить на русском языке». — І. Д.) будут знать скоро: нужда есть лучший учитель... Ничто так не соединяет побежденных с победителями, как единство языка; *в этом единстве заключается единство участи и желаний наших»*[28].

Це ж тоді цивілізація переможно йшла Росією: «Россия, отечество наше, отечество двадцати различных племен, сливаших кровь свою в единый народ, счастливо соединенных под одною державою, идет быстрыми шагами к просвещению: общей цели человеческого рода»[29]. Так от у ту блаженну пору спеціальна царська комісія «по крестьянскому делу в Царстве Польском», де війно (1863—1864 роки) було придушене національне повстання, доповідала Олександрові II:

Важнейший факт по крестьянскому делу в Царстве Польском заключается в успехах русского языка в том краю. В отделе Кельцкой комиссии по крестьянским делам (около 1/13 всего царства) преподавание русского языка введено в 159 мужских и 3 женских сельских училищах. Крестьяне с заметной охотой учатся русскому языку там, где сношения правительственных лиц и учреждений с гминными (волостными) управлениями производится на русском языке... В крестьянах вовсе не замечается национального предубеждения против русского языка, напротив, поступающие от разных административных властей в волостные (гминные) управления бумаги на польском языке возбуждают недоумение...»

Далі повідомляється, що переведення на російську мову народних училищ в інших місцевостях «идет с положительным успехом».

Обговорюючи цей документ, знайомий уже нам відомий слов'янофіл-панрусист І. С. Аксаков чесно називає це «успехами русификации» і «политическим живым фактом русского государства»[30].

Дуже дивно, коли теперішні діячі пропонують ті самі методи і мислять тими самими категоріями, тільки трохи змінюючи фразеологію й оцінки. Їх не бентежать такі моторошні історичні збіги! Їх не бентежить хоча б те, що ці ризиковані історичні перегуки ставлять під сумнів автентичність їхньої фразеології та їхніх теоретичних формул і об'єктивно демаскують реальний зміст останніх! А втім, це найкраще робить сама дійсність.

Ось візьмемо ще для прикладу т. зв. «теорію двомовності» — одне з популярних тепер прикрить русифікації.

Журнал «Русский язык в национальной школе», який є одним з найретельніших офіційних пропагандистів цієї теорії (чи не ганебно, що в авангарді агітаторів за злочин проти педагогіки — за позбавлення дітей навчання рідною мовою, злочин, розкритий у своїй суті ще К. Д. Ушинським,— ідуть деякі теперішні «теоретики» педагогіки!), в редакційній статті пише:

«Можно утверждать, что советский народ как определенная историческая общность характеризуется в языковом отношении развитием устойчивого, длительного и сугубо добровольного двуязычия...

Все большее число родителей отдает своих детей в русские школы или ставит вопрос о переходе национальных школ в той или иной мере на русский язык обучения.

Использование русского языка в качестве средства обучения является в настоящее время растущей тенденцией развития национальной школы нашей страны... В РСФСР процесс добровольного перехода национальных школ на русский язык обучения с того или иного класса по желанию родителей уже сейчас идет очень активно, в большинстве автономных республик, областей и национальных округов. В настоящее время в школах 36 национальностей РСФСР обучение ведется на русском языке, начиная с V, IV, III, II или I классов»[31].

Тут усе навмисне чи ненавмисне поплутано і сфальшовано. По-перше, неправда, що радянський народ, як сказано в статті, характеризується двомовністю. Навіть якщо пристати на теорію двомовності, то необхідно уточнити її. Її автори наділяють привілеєм двомовності далеко не весь радянський народ, а тільки неросійські нації, а нація

---

[27] Там же, с. 86.

[28] О необходимости..., кн. «Чтения», т. 38 (июль — сентябрь 1865), р. 5, с. 183.

[29] Каразин В. Н. Об ученых обществах и периодических сочинениях в России, «Русская старина» (Историческое издание), т. 3, 1871, с. 330.

[30] Аксаков И. С., О преподавании русского языка в школах Царства Польского, кн. «Полное собрание сочинений», т. 3, с. 454—456.

[31] Сближение наций и русский язык, «Русский язык в национальной школе», 1963, № 6, с. 4—5.

російська приречона на одномовність. Як сподіваються ці теоретики викрутитися з цієї, так би мовити, «неріалкості», «ущемлення» росіян? Може, ощасливлять і російський народ другою рідною мовою: українською чи татарською, а то й бурятською, приміром? Треба ж виправдати формулу про двомовність як характерну прикмету радянського народу!

По-друге, яким це чином викладання російською мовою можна розглядати як ознаку розвитку даної національної (казахської, наприклад) школи? Здається, це відкриття не лише в теорії національного питання, а й в елементарній логіці. Хіба не ясно, що, перейшовши на російську мову викладання, школа перестає бути даною національною (українською, татарською, казахською) і стає російською школою? Цікаво, як зватиметься журнал «Русский язык в национальной школе» (який, до речі, чинить не по-джентельменському і перевищує свої повноваження, коли популяризує не російську мову в національних школах, до чого він і покликаний, а русифікацію цих національних шкіл) — як він зватиметься, коли національні школи буде всі переведено на російськомовне викладання?

А цей час уже, мабуть, недалеко, судячи з тих фактів, які наводить журнал (див. вище). Ці факти, як і факти, наведені в статті Абілова, геть-чисто викривають фальшиву теорію «двомовності». Даруйте, де ж тут двомовність? Це звичайна одномовність, але вже російська, а не даної національності.

Те саме, що школа, показують і інші ділянки культурного та суспільного життя. Офіційно говориться про двомовність, а насправді панує в офіційному та суспільному житті одномовність — російськомовність.

Питається: для чого тоді весь цей словесний маскарад з нібито «двомовністю»?

Але вернімося ще до школи. Верховна Рада УРСР 17 квітня 1959 року прийняла постанову «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР». У пункті дев'ятому сказано: «Навчання здійснюється рідною мовою учнів». Точно, вичерпно і цілком у дусі марксистсько-ленінського розуміння національної справи. А зразу за цим іде раптом таке: «В школу, з якою мовою навчання віддавати своїх дітей, вирішують батьки». Даруйте, що це за туман? Хіба не сказано було ясно: «рідною мовою учнів»? При чому ж тут такий грубо антипедагогічний поворот: «вирішують батьки»? Адже це друге положення цілком перекреслює перше: рішення батьків наперед визначається політичним курсом. А в тім справа, що це якраз і потрібне, для того й туман. Треба було відкрити шлюз для русифікації школи. Звичайно, «добровільність», «воля батьків». Але, пробачте, і перше, і друге тут ні при чім. Велика загадка: в яку школу — російську чи українську — віддасть батько дитину, знаючи, що згодом у вузі синові чи дочці все одно доведеться переучуватися по-російському, що з російською мовою «станешь человеком», як писав цитований кореспондент «Правды», а з українською тільки сорому наберешся (або, як кажуть дядьки, «хоч у колгосп вертайся»). От вам і добровільність! Що ж тоді дивуватися з тих цифр поголовного переведення шкіл на російськомовне викладання — «за бажанням батьків»,— які наведені в журналах «Политическое самообразование» та «Русский язык в национальной школе»?! (Або ще ось у журналі «Вопросы истории» Н. В. Максветов хвалиться: «В Карелии по многочисленным просьбам родителей и учащихся в 1958 г. в национальных (! — І. Д.) школах был осуществлен переход к обучению на русском языке»[32]. Лишається хіба що нагадати з документа, який цитувався вище: і сто років тому польські селяни добровільно переходили на російську мову, і латиські, й інші — так само. А коли вже пізніше в Державній думі обговорювалося питання про українську школу, то з'явилася ціла делегація від «українських селян», яка заявила, що українське селянство не розуміє і не хоче української мови, а натомість розуміє і хоче російську! Але тоді це не пробували називати «інтернаціоналізмом» та «марксизмом-ленінізмом». А відколи на історичній арені з'явилися марксисти і ленінці, вони завжди викривали подібні ванца і подібну позірну «добровільність». І в тій же самій Думі із складеною Леніним промовою, що викривала всю фальш і ганебність «добровільної» русифікації, виступив більшовик Г. Петровський...

Але це ще не все. Дальший текст ст. 9 містить ще одну велику несправедливість. В той час, як в українських школах вивчення російської мови обов'язкове, в російських школах на Україні вивчення української мови необов'язкове, а «здійснюється за бажанням батьків і учнів при наявності відповідних контингентів». (І далі ще раз: якщо «батьки... і самі учні обрали цю мову для вивчення»)[33]. Хіба це не пряма дискримінація української мови, антиконституційне і антиленінське розділення мов на «потрібні» і «непотрібні»? Уявіть собі, що вивчення хімії чи будь-якої дисципліни поставили в залежність від «бажання батьків і учнів» та ще й «при наявності відповідного контингенту» — чи в багатьох школах і чи багато учнів вивчали б той предмет?

Наводимо одну історичну довідку. ЦК КП(б)У в постанові від 19 квітня 1927 року зобов'язав ввести навчання російської мови в усіх школах на Україні (які тоді мислилися на майбутнє не інакше як у 95% українськими), але одночасно зробив принципове застереження:

«Однак це ні в якому разі не може бути прикриттям для спроб утворити для російської культури на Україні пануюче становище, що його вона мала за царату»[34].

Чи немає деякої суперечності між тим, що принципово постановлялося 1927 року, і тим, що діється і говориться сьогодні?

Чи немає деякої суперечності також, скажімо, між постановою XII з'їзду РКП(б) про те, щоб «органы национальных республик и областей строились по преимуществу

---

[32] Максветов Н. В. Сближение наций и возникновение интернациональной общности народов в СССР, «Вопросы истории», 1964, № 5, с. 50.

[33] Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР, «Радянська Україна», 1959, 19 квітня.

[34] «Культурне будівництво в Українській РСР...», т. I, с. 348.

кз людей местных, знающих язык, быт, нравы н обычаи соответствующих народов»[35], постановами Х і ХІІ з'їздів про підготовку кадрів та професійно-технічне навчання мовою даної республіки, — і, з другого боку, тим, що пише сьогодні «Правда»: «Недопустимы какие-либо проявления национальной обособленности в воспитании и использовании работников различных национальностей в советских республиках»[36]. Формулювання «Правды» дуже загальникове й туманне, але досвід показує, що подібні формули «обособленности» постійно висуваються для того, щоб «аргументувати» неможливість, зокрема, в вузах та ін. закладах України викладати українською мовою, для того, щоб, усупереч економічним і культурним інтересам України, всупереч нормальному глуздові, випускників українських вузів і технікумів відсилати на роботу до Ленінграда і Новосибірська, в свідтк слати на Україну тамтешніх випускників того самого профілю. Внаслідок цих «встречных перевозок» і створюється картина, подібна до тієї, яку ми бачили на прикладі будівництва Київської ГЕС. Хіба так має виглядати справжня взаємодопомога кадрами?

Ось ще один — на цей раз класичний! — зразок теоретичного фальшування з доповіді М. С. Хрущова на XXII з'їзді:

«В ходе развернутого строительства коммунизма будет достигнута полное единство наций... Встречаются, конечно, и такие люди, которые сетуют по поводу того, что стираются национальные различия. Мы им отвечаем: коммунисты не будут консервировать и увековечивать национальные различия. Мы будем поддерживать объективный процесс все более тесного сближения наций и народностей, происходящий в условиях коммунистического строительства на базе добровольности и демократизма»[37].

Про яке «єдність націй» ідеться? Адже і сьогодні існує цілковита єдність більшості соціалістичних націй у боротьбі за побудову комунізму, за мир. Очевидно, Хрущов говорить про єдність, а має на увазі злиття, як свідчать його дальші слова. Але яка це брутальна ревізія Леніна, який говорив, що нації існуватимуть не те що в період будівництва комунізму, а й цілу історичну добу після перемоги комунізму у **всесвітньому масштабі!**

Далі: «коммунисты не будут консервировать и увековечивать национальные различия». Це сугубо фальшиве формулювання, що відводить від суті справи. Йдеться не про консервування та зрізничкування, йдеться про всебічний національний розвиток народів та їхніх культур, відповідальність за що завжди брали на себе справжні комуністи і що прагматичні ділки типу Хрущова підміняли асиміляцією, виквродовленням.

Нарешті: «мы будем поддерживать объективный процесс ... происходящий ... на базе добровольности и демократизма». Знову фальшування і фарисейство. По-перше, об'єктивний процес — це такий, що відбувається сам по собі, поза намірами людей. А процес, яким керує партія і держава (а про це говориться і в Хрущова, і в безлічі офіційних матеріалів, наприклад, у журналах «Вопросы философии» і «Политическое самообразование»), не стихійний процес, а керований, «предначертанный». По-друге: яка ж це «добровільність» і демократизм, коли вибір заздалегідь зроблений керівництвом, яка ж це «добровільність», що діє згідно з планом — керована добровільність! Якщо керівництво підтримує (і спрямовує) «процесс», то спробуй виступити проти того, що керівництво підтримує (і спрямовує)! А якщо виступити проти цього не можна (і таки справді не можна), то де ж тут добровільність і демократизм?!

Одне слово, як то кажуть, брехня на брехні сидить і брехнею поганяє! А ось питання: в ім'я чого марксизм-ленінізм підмінюється кон'юнктурною брехнею або псевдотеоретичним суєслів'ям?

Цинізм у перебріхуванні ленінізму доходить до того, що доктор (знов доктор!) історичних наук (знов історичних наук!), секретар, але вже не Дагестанського обкому, а Львівського, і не Абілов, а В. Маланчук у статті «Сила великой дружбы»[38] оту вже обговорену нами сугубо расистську тезу про те, що російська мова — «могучий источник развития экономики и культуры всех народов», приписує... Леніну. Але відповідних слів Леніна він чомусь не наводить. Бо, будучи «доктором» наук, добре знає, що займається фальсифікацією, що у вустах Леніна така думка, пов'язана з уявленням про вищість російської нації та мови і неповноцінність інших, немислима і що насправді Ленін говорив зовсім про інше: про те, що заставляти інонаціоналів вивчати російську мову — річ шкідлива, що в демократичній Росії вони самі, добровільно її вивчатимуть. І зауважмо: Ленін у таких випадках завжди говорив про вивчення російської мови, про ознайомлення з нею (що цілком зрозуміле і безсумнівно необхідне), а не про заміну, витіснення нею національних мов (проти цього він гнівно виступав).

Той самий В. Маланчук пише:

«Наш великий вождь В. И. Ленин подчеркивал, что «...вся хозяйственная, политическая и духовная жизнь человечества все более интернационализуется уже при капитализме. Социализм целиком интернационализует ее» (Соч., 5-е изд. т. 23, с. 318).

Это могучий объективный процесс. Противиться ему — значит проявлять национальную ограниченность. У нас иногда встречаются незрелые люди, которые противопоставляют местные интересы интересам всего государства, пытаются побольше «урвать» из общего котла, принять меньшее участие в совместных усилиях, подбирать кадры преимущественно по национальному признаку. Разумеется, таких людей ничтожно мало, но упускать из виду их попытки, не пресекать их было бы опасным. Малейшее ослабление борьбы с подобными проявлениями может нанести серьезный ущерб».

Як бачимо, доктор наук висловлюється таким «кодом», таким спеціальним жаргоном, так «иносказательно», що читачеві нелегко тут щось зрозуміти. Такий «стиль» дуже модний тепер, коли бояться називати речі своїми іменами. Але з досвіду вже добре

[35] «XII съезд РКП(б)...», с. 649.

[36] Передова стаття: «Правда», 1965, 5 вересня.

[37] «XXII съезд КПСС: стенографический отчет», Москва, 1962, т. I, с. 217.

[38] «Правда», 1965, 16 вересня.

відомо, що під «национальной ограниченностью» та «местной ограниченностью» розуміється обстоювання економічно-господарських та інших потреб республік від надмірних апетитів зверхцентралізаторів. Добре знаємо, що Ленін вимагав дійових гарантій для того, щоб центральні установи в Москві під різними приводами не нехтували потребами республік, не задовольняли свої потреби за рахунок «місцевих». Щодо цього Ленін висловлювався різко і недвозначно, не зупиняючись перед тим, щоб у разі неможливості обстоювати «місцеві інтереси» перед централізаторськими вадуживаннями переглянути самий характер Союзу, «оставить союз... лишь в отношении военном и дипломатическом». Відповідні висловлювання В. І. Леніна ми вже наводили. А В. Маланчук керується прямо протилежною настановою, не задумуючись над тим, що держава, в якій «местные интересы» і «интересы всего государства» — поняття не тотожні, а протилежні, була б, власне, протиприродною бюрократичною державою, непридатною для головної мети всякої держави: задовольняти ті «местные интересы», з яких вона і складається. Ось чому, власне, Ленін і не допускав такої держави, вимагав гарантій від переродження Союзу в таку державу.

Те саме і з кадрами. Невідомо, кого й що має на увазі В. Маланчук, коли засуджує підбір кадрів за національною ознакою. Якщо він, скажімо, так хитромудро зашифрував свій протест проти обмеження прийому єврейської молоді до вузів,— ми підтримуємо від усієї душі цей благородний протест проти дискримінації, хоч і хотіли б, щоб В. Маланчук протестував прозоріше. Але навряд чи він проти цього протестує. Швидше він хотів сказати інше: що треба ще більше посилити оті «встречные перевозки» кадрів з Києва до Свердловська, з Свердловська до Києва і т. д. Тому доводиться нагадати йому, що В. І. Ленін вимагав прямо протилежного: виховання місцевих національних кадрів для піднесення господарства і культури республік.

Як бачимо, В. Маланчук згадав Леніна тільки для того, щоб його іменем замаскувати антиленінські ідеї. Всі хитросплетіння словес Маланчуків покликані приховати і виправдати русифікацію і зверхцентралізацію, мовчазну ліквідацію суверенітету республік. Як експлуатувати для цієї мети Леніна? В. Маланчук показує шлях. По-перше, треба замовчувати відповідні ленінські документи, де Ленін чітко і ясно говорить прямо протилежне тому, що сьогодні треба маланчукам. По-друге, треба елементарно фальсифікувати інші ленінські висловлювання. Ленін говорить про інтернаціоналізацію економічного, політичного і духовного життя людства, тобто про взаємозв'язаність і взаємообумовленість економічного, політичного і духовного життя всіх націй світу, про дедалі більший взаємовплив усіх груп людства,— а Маланчук підставляє сюди своє начало всіх начал: злиття всіх націй Союзу в російській нації, особливо ж національне розчинення України в Росії.

Тут доречно звернути особливу увагу на одну дуже поширену і дуже підступну фальсифікацію В. І. Леніна. У В. І. Леніна справді є кілька висловлювань на користь злиття націй. Але під злиттям Ленін розумів саме інтернаціоналізацію у вищезазначеному сенсі, соціально-політичну єдність і зближення, діалектичний взаємовплив націй. Так принаймні розуміють його слова комуністи в усьому світі:

«Говоря словами В. И. Ленина, целью социализма является не только «сближение наций, но и слияние их». Но это слияние понимается не механически, не как устранение различий, а диалектически, то есть как их взаимопомощь, влияние и взаимное обогащение»[39].

Тобто нічого спільного з русифікаторською «концепцією» високооплачуваних «панів ташкентців» — «докторів наук» типу Маланчуків й Абілових.

По-друге, відомо, що Ленін таке діалектичне «злиття» відносив на далеке майбутнє: після перемоги у всесвітньому масштабі другої фази соціалізму — комунізму...

По-третє, Ленін говорив про стихійний процес поступового злиття, злиття, яке відбувається природно протягом довгого історичного періоду — як етап загальної еволюції людства. А в нас мають на увазі зовсім інше і прямо протилежне: злиття заплановане і проваджуване державою, як спрямовуваний зверху відповідними заходами чітко окреслений процес, що є, по суті, процесом заміни багатьох національностей, мов і культур однією. Перше, що мав на увазі Ленін,— природно-історична еволюція людства; друге, що робиться в нас,— штучна русифікація і оскоплювання десятків народів, тобто те, з чим Ленін воював.

Останнім часом газета «Правда» почала на виправдання теперішньої національної політики посилено впелювати до якихось нібито законів господарського розвитку, які, мовляв, вимагають прискореного злиття націй, і почала впищувати у найбільше благо послідовне зневаження їхніх національних прав, потреб, корінних інтересів. (Все це з панською зарозумілістю трактується як «місництво», «обмеженість» і т. п.). Але ж ще в маніфесті Комуністичного Інтернаціоналу, прийнятому на I конгресі Комінтерну 2—6 березня 1919 року, відкидалося таке феодально-бюрократичне розуміння структури й характеру майбутнього світового соціалістичного господарства і гарантувалася самостійність кожного народу в світовому господарсько-культурному комплексі, підкреслювалося, що така самостійність не може шкодити справі єдності, але що вони одна одну взаємоприпускають.

Пролетарська революція «дасть можливість найслабшому і наймалочисленнішому народові вільно і незалежно управляти справами своєї національної культури, без усякої шкоди для об'єднаного і централізованого європейського та світового господарства»[40].

Те «єдине господарство», яким бюрократи залякують «націоналістів», В. І. Ленін мислив не як безнаціональне господарство, кероване з Москви чи з Берліна, а як

---

[39] Селзам Г. Марксизм и мораль. М., 1962, с. 252.

[40] «Коммунистический Интернационал...», с. 57.

усесвітнє ціле, «регульована пролетаріатом усіх націй»[41].

Багато в нас говорять про дальше взаємозближення націй. Взаємозближення і взаємозбагачення — такі безумовно прекрасні речі, що їх можна тільки вітати. Це означає, що народи і культури дедалі більше пізнають одні одних, дедалі інтенсивніше обмінюються своїми найкращими здобутками, ще сердечніше відкриваються одні одним і дедалі солідарніше, цілеспрямованіше взаємодіють, посередньо змінюючи одні одних, але при цьому залишаючись кожен самим собою і одні одних скріплюючи. Коротко кажучи, взаємозближення і взаємозбагачення — це взаємопідтримка, це коли багато різних лікоть у лікоть ідуть до спільної мети, щоб прийти всім разом, а не одному аже.

Одначе важко назвати взаємозбагаченням такий процес, коли одна культура і одна мова витісняють іншу, коли, конкретно кажучи, російська культура і мова чимраз більше займають на Україні місця української, як про це аже говорилося. Ще важче назвати взаємозбагаченням народів такий процес, у якому частина цих народів уже зникла, частина зникає, а інші відчутно втрачають на своєму людському потенціалі. Все-таки це, мабуть, не взаємозбагачення, але поглинання чи асиміляція. І переважно асиміляція російською нацією інших. Вище вже наводилися красномовні дані з журналів. А ось свідчення солідної наукової праці «Народы европейской части СССР», виданої в Москві 1964 року в двох томах.

Перепис 1897 року подав число росіян — 55 400 300, перепис 1959 року — 114 113 600.

«За период с 1897 по 1959 г. численность русских на территории СССР возросла более чем в *два раза. Повышенный прирост общей численности русских частично может быть объяснен слиянием с ними отдельных групп других народов, в частности довольно многочисленных групп украинского населения на Кубани и Северном Кавказе»*[42].

Щодо останнього залишається тільки додати, що це «слияние» відбулося, по суті, в наші часи, його вирішальним моментом були роки 1933—1937, коли були розігнані українські культурно-освітні осередки, школи та ін. на Кубані й Північному Кавказі і знищено там усіх, хто обстоював український характер тамтешнього (українського ж таки) населення. Відтоді багато людей навіть боялися признатися, що вони українці...

Цінні свідчення про те, коли саме так різко зменшилася питома вага українців,— виявляється, саме в час «небувалого розквіту» української нації,— знайдемо в статті В. М. Кабузана і Г. П. Махнової «Численность и удельный вес украинского населения на территории СССР в 1795—1959 гг.»:

«Если за период с 1795 по 1897 г. удельный вес украинцев почти не изменился (несколько снизился с 22.08% до 21.63%), то за период с 1897 по 1959 г. он снизился на 3.43% (с 21.63% до 18.20%), хотя мы приняли за основу по переписи 1959 г. сведения по национальности, а не по родному языку»[43].

За мовою зниження ще більше.

«За период с 1897 г. по 1959 г. удельный вес украинцев, признающих родным языком украинский, снизился на 6,01%»[44], і українці за мовою складають уже тільки 16,62% населення СРСР...

«За период с 1897 г. по 1959 г. удельный вес украинцев среди других восточнославянских народов снизился весьма заметно (с 29,90% до 20,63%)»[45].

Хіба не красномовні цифри?

Не в кращому становищі опинився і ряд інших національностей Союзу РСР. Так, згадана колективна праця «Народы европейской части СССР» засвідчує, що «абсолютная численность мордвы даже уменьшилась на 12% в результате ассимиляции отдельных ее групп русскими»[46]. Тепер у своїй республіці «мордва составляет немногим более трети населения. Еще более разителен (! — І. Д.) пример карел, которые составляют лишь 13% населения своей республики». Абсолютна кількість карелів зменшилася на 26%, башкирів — на 47%, калмиків — на 79%, латишів — на 2%, естонців — на 1%, євреїв — на 67% (внаслідок також і фашистського геноциду) і т. д.[47].

Важливо відзначити, що, крім мільйонів інонаціоналів, які вже цілком вважають себе росіянами, перепис 1959 року встановив перехідну групу в 10,2 млн. людей, які ще називають свою питому національність, але вже вважають рідною мовою російську. «Группы людей, сменившие свой язык, с течением времени обычно меняют и свою этническую (национальную) принадлежность»[48]. Так що мовна русифікація — це перший етап русифікації етнічної.

В офіційних повідомленнях про підсумки перепису і в поточній пропаганді ці 10,2 млн. людей кваліфікуються як великий успіх нашої національної політики та дружби народів СРСР. Давайте спокійно вдумаємося в цю формулу. З неї випливає, що дружба народів ототожнюється з русифікацією, що метою нашої національної політики є в остаточному підсумку знов-таки русифікація; що, нарешті, ті десятки мільйонів, які ще не визнали російську мову рідною, ще не доросли до справжньої «дружби народів» та розуміння національної політики. Інакше вони порадували б відповідні інстанції цифрою, скажімо, в 60 млн. А це вже значно більший був би «успіх», ніж 10,2 млн. русифікованих. Отже, це в певному смислі ще несвідомі, другосортні громадяни, в той час як «более предпочтительны» ті, хто вже

[41] Ленін В. І. Повн. зібр. тв., т. 41, с. 166.

[42] «Народы европейской части СССР», Москва, 1964, т. I, с. 22.

[43] Кабузан В. М., Махнова Г. П. Численность и удельный вес украинского населения на территории СССР в 1795—1959 гг., «История СССР», 1965, ч. I, с. 34—35.

[44] Там же, с. 36.

[45] Там же.

[46] «Народы европейской части СССР», т. I, с. 24.

[47] Там же, с. 23.

[48] «Население мира...», с. 213.

змінив рідну мову на російську. Все це неминуче випливає з офіційного положення про те, що 10,2 млн. неросіян, що визнали російську мову рідною,— «великий успіх» національної політики та дружби народів.

Навіть деякі з адептів «двуязычия» змушені визнати, що воно лише перехідний етап, лише засіб для досягнення мети — «языкового единства». (Отже, ми єдине суспільство в світі, яке ставить своїм завданням ліквідацію десятків національних мов і заміну їх однією). Так, Н. В. Манєветов [49] після рясних і явно недоречних похвал «двуязычию», яке, мовлять, «содействует» розвиткові національних мов, змушений визнати, що «возникновение языкового единства идет путем широкого усвоения одного из наиболее распространенных национальных языков, каким в условиях советской действительности является русский язык» [50].

Отже, як не крути і як не витійствуй, до якого небаченого й нечуваного розквіту не доводь національні мови й культури, в результат один — перехід усіх націй СРСР на російську мову в ім'я «единства», яке чомусь не мислиться без «языкового единства».

Отже, вживані деякими авторами (як-от авторами праці «Народы европейской части СРСР») терміни «слияние» та «ассимиляция» більше відповідають реальності, фактичній суті, ніж безумовно благозвучніші і бажаніші «взаємосближение» та «взаємообогащения», так само як ужита Цамеряном у цитованій статті формула «замена национальных языков одним общим языком» чесніша за «умилительное», але фальшиве «двуязычие».

[49] Манєветов Н. В. Сближение наций... «Вопросы истории», 1964, № 5, с. 51.

[50] Там же.

Закінчення в наступному номері

О. Ройтбурд. Зречення в Самарії

БОРИС ХАНДРОС

МОР

ДОКУМЕНТАЛЬНА ПОВІСТЬ

Моїм землякам, жертвам голоду 1933 року, присвячую.

«То був не просто голод, стихійне лихо, природний неврожай. То був мор, геноцид, навмисне винищення, покарання голодом. «Морити голодом» — це означає навмисне не давати їсти».

З листа вчителя П. Д. Войтова

«Не дай, боже, помору».

Народне прислів'я

Цю тему ношу в собі понад півстоліття. І ось уже багато років сниться мені один і той же сон. Я, учень другого класу, біля віконця. Скло холодить мені лоба, носа. За вікном лютий, щось липке, мокре, сніг чи дощ. Бруківкою поволі котить грабарка. На ній щось, прикрите рядном. Це «щось» — мертві люди, мої земляки: опухлі, жовті, ліловосині, з ногами-колодами. За грабаркою маячить постать у темному плащі. Везуть на цвинтар чергову партію померлих. Так було вчора, позавчора і місяць тому. Так буде завтра, і невідомо, коли це скінчиться.

Прокидаюсь у холодному поті, з нудотою, що підступає до горла, з невідступною думкою: треба братися за перо, не можна гаяти часу. Але час сказати правду ще не наставав. І лише у серпні 1988 року я приїхав у рідні Озаринці, старовинне село на Поділлі, щоб заговорили нині нечисленні вже свідки великої трагедії.

Голод тридцять третього — одна з найтрагічніших і, мабуть, найменш досліджених сторінок багатостраждальної вітчизняної історії. У Книзі народної долі вона, я глибоко переконаний, має зайняти таке ж місце, як громадянська війна, воєнний комунізм, колективізація, масові репресії 30-х і 50-х років, Велика Вітчизняна війна.

Радянські історики, суспільствознавці ще мають сказати своє вагоме слово: адже те, що прозвучало останнім часом,— лише несміливий початок. Будуть написані книжки, зняті фільми, що відтворять картину в цілому. Моє ж завдання набагато скромніше: свідомо обмежую себе рамками рідного села, району, лиш зрідка виходячи за їхні межі.

Доля села — доля народу. І ось документальна повість. У ній голоси моїх земляків, небагатьох свідків, що залишилися живими того страхітливого року. Величезну допомогу в пошуку матеріалу для написання твору подав мені вчитель історії, нині пенсіонер, організатор і незмінний директор озаринецького краєзнавчого музею Павло Дмитрович Войтов. Я намагався бути гранично точним, зберігаючи,— не мені судити, якою мірою це вдалося,— відтінки мови, особливу тональність кожної оповіді.

Рипляника, Панасівка, Шляхетчина... Знайомі з дитинства назви кутків села. З ранку до вечора ходили ми з Павлом Дмитровичем від хати до хати. І скрізь моєю візитною карткою, паролем, перепусткою в тридцять третій, у гірку його пам'ять, було ім'я мого батька, який навчав у школі не одне покоління озаринецьких дітлахів.

«Учитель Хандрос», «син старого Хандроса»... Незрима присутність батька дуже допомагала мені в цих розмовах.

Ви думаєте, що мовчать померлі?
Звичайно, так,— ви скажете.

Дарма!
Вони кричать...
Бо хочуть, щоб пам'ятником їм
Була Земля.
І ходить по землі
Та Пам'ять боса — жіночка маленька.

Не пам'ятаю, чиї це рядки. Колись почуті, вони запали в пам'ять. Ця боса Пам'ять сиріть ходила за нами в моїх Озаринцях, підсідала на призьбу до наших співрозмовників, і вогник, що ледве жеврів на початку, завдяки їй розгорався.

Чи однозначне ставлення моїх земляків до цієї мандрівки в минуле, у трагічний 33-й? Скажемо відверто: ні.

Переважна більшість їх гаряче відгукнулась на наш заклик. Проте натрапляли й на нерозуміння, закиди в наші гени страхом: коли б чого не сталося! Чи варто копирсатись у минулому? Для чого нашим дітям оті страхіття?

Або ще й так: сьогодні про голод можна, в завтра? Хто його зна, як воно повернеться завтра? Знаєш, Борисе, ти мені друг, та спокій дорожчий. І хто скаже, що є добро і що є зло?

...«Зло є добро, добро є зло», — співають відьми хором у шекспірівському «Макбеті».

Що ж, і тепер дивно дотримується думки, нібито добро і зло змішані і перемішані в пекельному казані історії. Мовляв, колективізація була «з певними перекрученнями», та без неї не було б перемоги 1945-го.

Або: голод — народна трагедія, та, мовляв, саме завдяки голоду народ остаточно переконався в перевагах колективної праці.

Доводилось чути й таке, хоч частіше все зводилось до знайомого: «Спокій дорожчий».

До цієї повісті, — бачу її неначебто тривимірною, тришаровою, — поряд із спогадами очевидців (на прохання автора відгукнулися й ті, хто давно покинув Озаринці), увійшли і німі свідки: документи, газети тих років, зокрема, добре прислужилися підшивки нашої районної «Прикордонна зірка» за 1932—1933 роки. Чи не єдині з усіх довоєнних річних підшивок, що збереглися.

І, звичайно ж, присутній тут автор з його сьогоднішнім поглядом на трагедію тридцять третього року.

НАПЕРЕДОДНІ

Історична довідка

«Озаринці м. — по обох берегах річки Немії, за десять верст від повітового міста і за шість верст від залізничної станції Ізраїлівка. Місцевість горбиста, з піщано-крем'янистим ґрунтом, а в долинах чорнозем.

Містечко розташоване частково в яру, частково на горі, на якій з давніх часів стояла фортеця[1], рештки якої є і донині. Ця фортеця в 1672 році була зруйнована турками, а після вигнання їх з Поділля знову відбудована, але від часу розвалилася. Її руїни відомі у народі під назвою «Замчисько». Озаринці складаються з кількох частин, що мають свої окремі назви: Юрдинка-Озаринецька, Панасівка, Рипляків, Волоський куток і Шликетчина. Тут є єврейська синагога, три млини, бувають ярмарки через кожні два тижні. Озаринці належать до найдавніших поселень Поділля («1435 року король Ягайло на цьому «селі» записав 50 гривень якомусь Святославу»).

Наприкінці XVIII століття Озаринці належали графам Дзедушицьким, потім — Косаковським, у яких маєток був конфіскований і подарований імператрицею Катериною II Комарам; від останніх Озаринці як спадок переходили Чацьким, Рафаловичам і в нинішній час графині Марії Феод. Франжипане. На місці старовинного замку в Озаринцях є печери, в яких знаходили стародавні монети часів римського імператора Трояна, старовинну зброю і різні дрібні речі».

На початку нинішнього століття, як видно з тих же «Трудов Подольского епархиально-статистического комитета, выпуск десятый, Каменец-Подольск, 1901 год», у містечку Озаринці налічувалося 4779 жителів: українці, поляки, євреї.

«Заняття селян — хліборобство і базарна торгівля продуктами сільгоспвиробництва, а також продаж курячих яєць, що транспортувалися звідси навіть за кордон; що ж до ремесел, то вони всі в руках місцевих євреїв».

А якими були Озаринці після Жовтневої революції на рубежі 20-х — 30-х років, напередодні голоду? На жаль, немає ніяких статистичних даних.

Всі архіви села, й зокрема така важлива для нас Книга записів громадянських актів народження і смерті, загинули в роки Великої Вітчизняної. Так померлі від голоду виявились убитими двічі. Вони згасли, як свічки. Згоріли, як метелики у вогні. Ні могил, ні хрестів, ні пам'ятника.

Із спогадів автора

На рубежі 20-х — 30-х років і самі Озаринці, і спосіб життя села-містечка, треба гадати, мало чим відрізнялися від Озаринців початку століття. На кутках хати майже поспіль вкриті соломою. У містечку напонизі будиночки під бурою від часу черепицею, з підсліпуватими віконцями, фарбованими віконницями, убогими ганочками.

З ранньої весни до пізньої осені сільська й містечкова дітлашня бігала боса, незважаючи на спеку, холод, садна і «гусячу шкіру». Влітку ми ловили рибу «фатною» і руками під колесом старого млина, видряпувались на вежі турецької фортеці (згодом їх розберуть на будівельний матеріал для колгоспної воловні та інших господарських споруд).

Щонеділі і в четвер вирували базари на центральній площі містечка. Ще за моєї пам'яті відбувались великі, гомінкі озаринецькі ярмарки. Вони влаштовувалися двічі на рік — весною і восени.

На ярмарки, коріння яких у глибині віків, — звідси й подвійна топоніміка назви села: чи то Озаринці — від озера (село і справді привільно розкинулося по краях, а власне містечко тіснилося на дні глибокої миски), чи то Базаринці — від базару, — з'їжджалися люди з навколишніх сіл: Борщівців, Коневої, Ізраїлівки, Юрківців, Сугаків. Ярмарки тривали три-чотири дні, а то й тиждень. Вони морем розливалися по селу. В одному місці «волова торговиця», де мої земляки, неначе зійшовши зі сторінок гоголівського «Сорочинського ярмарку», прицінювалися до товару, торгувалися, били по руках; у другому все крякало і вищало —

[1] Озаринецький оборонний замок з фортецею, згодом названий «Турецьким», був побудований в 1657 році.

«саннача торгоанця»; у третьому суцільне мекання та бекання — тут ішла жвава торгівля козами і аіацями. Тут же, у гущині людей, лірники і кобзарі.

Цілий ряд займали приїжджі гончері із своїм даінним товаром. Їхні велнчазні вози були доверку наавантажані макітрами, мисками, різними катнім начинням, дитячими санщиками, глиняними півиниками.

Людно а ці дні і а кооперативній крамниці, де було адосталь усього, чого бажала селянська душа: сіль, сірники, гас, мило, гасові лампи, гноти до них, цукерки-«подушачки», таранька (її привозили у велнчезник мішнах з рогожі), оселедці, дешеаий квітчастий ситець. Якщо тоді й аідчуваася дефіцит, то нейбільше грошоаий, гаманцевий.

Наша сім'е аід діда учнтельське. Жили ми, мабуть, скромніша за багатьох містечноанх ремісникіє. У дідівській келупі в кімнетнамн-кліткеми і глиняною долівкою ще жиеі були спогади про ті неделекі часи, коли мій батько а ним же створеній початкоаій ситрудшколі одержував за свою працю аісім кілограміа солі на місяць.

М'нсо раз на тиждень. Коли хліб, коли мамалига. Ну, та ще молоно еід кози — майже єдиної живності у нешому «дворі». Однак не голодували.

Зеичейно, були у містечку свої каліки, жебраки. Але й для них завжди знаходилнсе окрвєць хліба, шматок мамалиги, загорнутий у лопух або чисту намітку. Ще діяли даі церкеи, костьол, збудований, як аідзначалося у «Трудах», «1741 року графом Дзедушицьким, корунжим Трембовольським» (парафіян у ньому 1133 обох статей)». Діяла і старе синагога. Не початку тридцятих костьол, що недавно буа таким урочистим, зачароаував нас, дітлаків, могутнімн звуками органа, святкоаими процесіями, перетворено на склад. Ужв у аісімдесяті роки тут сталася пожежа, покрівли обвалилеся — і кам'яний каркас костьолу стоїть тепер німим докором-негадуванням про нашу беспам'ятність і «поданг» у боротьбі з релігією, яка у нес, е Озаринцях, аелеся на три фронти. Пригадую атеїстичні диспути з попом, ксьондзом, раввином: у них брев участь мій батько і його друг, настаанин, заа ідуючий українською семирічною школою Олександр Олексійоанч Криницький, який свого часу закічнв слевкозвісні педегогічні курси Черняєва а Петербурзі, прекрасний педагог, креєзнавець, археолог, геолог. Ще здаана, з 1911 року, аін стее для нешого села цілим університетом. При Криницькому слава нешої семирічної школи полинула делено за межі Вінниччини. У 1926 році а Озаринці прибула група делегатів першого всесоюзного з'їзду геологіа з єдиною метою — ознайомитися з багатющою експозицією шкільного геологічного музею, створеного Криницьким і його учнями.

На початку двадцятих років (по 1923-й анлючно) Озаринці підпорядковано Могиліе-Подільському округу. Районний центр, зі своїм поштоаим аідділенням, телефоном, охоплював шістнадцять сіл.

У Центральному держееному еркіаі Жовтневої революції і Радянської держави (ЦДАЖР) України зберігається надзвичайно, на мій погляд, цінаний документ: «Протокол Озаринецької безпартійної конференції», що аідбулася 1 липня 1923 року.

«Присутні: Наймушин, Крисьноа, Рутковський, Могиля, Поперен і Гаарилоа при делегатах аід сільрайону а кількості 136 чолоаік.

ПОРЯДОК ДЕННИЙ

1. Міжнародне стеноаище
2. Про сільгосп. податок
3. Про хлібну поанну
4. Про сільськогосп. виставку
5. Про народну осаіту
6. Про кооперацію і колективізацію
7. Поточні спраап

. . . .

ПОСТАНОВИЛИ

1...
Заслухааши доповідь про міжнародне стано аище і Англійські ноти, безпартійне конференція знеходить, що поступки, надані Англії і її хижим капіталістам, а достатніми для задоволення апетитіа кнжаніа, а також заяаляв, що коли цими поступками англійські хижаки не задовольняться, то ми асі як один станемо під червоними знаманами, зімкнувши тісно чераоні лаан для захисту нашої республіки і по першому заклику нашого робітничо-селянського уряду дамо гідну аідсіч хижакам — капіталістам буржуазної Англії, які до цього часу не можуть примиритись з тим, що чес експлуатації робітнике і селянина пройшоа, як проходить бурхлива і дощова ніч, після якої наступає ясний, сончний ранок.

2...
Заслухааши доповідь про єдиний с. г. податок на єдину можлнаість для піднятте сільського господарства і добробут України, безпартійне конференція прийняла резолюцію про необхідність популяризуаати і сприяти розповсюдженню догматіє с. г. податку а широких масах населення і сприяти безболісному проведенню а життя. Напаред знаючи, які переваги аін несе селянам, безпартійне конференція вітає його понау аід імені всього Озаринецького району.

3...
Вжити всік заходіа по розповсюдженню облігацій хлібної позики серед неселення.

4...
Визнати величезну важливість для республіки. Делегатами широко популеризуаати серед неселення, заклнкети до надіслання експонатів аід усіх сільськогосподарських галузей.

6...
Заслухааши допоаідь про значання народної осаіти, безпартійна конференція уквалила: єдиним аідпоаідаючим інтересам і аимогам робітничих і селенських мас наляється «єдина трудоаа школа», яна розаиває а найбільшій мірі сили дитини, робить її діячем і ідейним громадянином Радянської держави, а тому бере на себе моральну відпоаідальність за стан шкіл району, обіцяючи допомагати асіма силами, аби школа могла існувати своєю безмірно корисною працею для мес і держаан.

6...
Приймаючи до уваги користь кооперації і колективізації, взяти активну участь я кооперації шляхом участі пайщикіа, а також популяризувати серед бідняніа колективний

обробітон землі для піднятти їхнього добробуту.

7...
Заслухавши доповіді з місць, конференція констатує:
а) Прийняти плая робіт, вироблений райконференцією;
б) Поклассти підписку газет на сільбудники, а де таких немає, то вибрати уповноважених до відкриття сільгоспбудників.

Оригінали підписали:
Голова Наймушяк (підпис)
Секретар (підпис)».

ЦДАЖР УРСР, ф. 5, оп. 1, од. зб. 2110, арк. 221.

Ось які питання порушувались, обговорювались і вирішувались у моїх Озаринцях.

У цьому протоколі і неповторний подих часу, романтика перших років революції, і гніана луна яа «ноту Керзона», і перші роки нової економічної політики. Та насамперед вражав діапазон інтересів моїх земляків, ініціатива, що б'є живим джерелом почутти самоповаги, людської гідності господарі землі, відсутність будь-якої догідливості, огляднн на вища начальство, центр.

Який разючий контраст між цим протоколом і постановами, документами 30-х років, особливо після голоду, вбивства Кірова і хвилі терору, що не один рік котитиметься по країні.

Контраст і урок, поштовх до роздумів.
Двадцяті роки...

Діє лікнеп, відкривається бібліотека. Одне слово, культурна революція вирує. А економіка, соціальна структура села в передддень колективізації?

На густонаселеному Поділлі з його постійним малоземеллям, надлишком робочої сили, багатодітними сім'ями «традиційний» куркуль, який би використовував найману працю, і до революції зустрічався лиш зрідка. У 20-ті роки в селі переважали середняцькі господарства, про що свідчать розповіді моїх земляків.

Із розповіді Саранчука Іларіона Саввича, 1912 року народження (хутон Круглик):

— Мої батьки — середняки. Биків — двоє, реманент, корова, різна птиця. До 1933 року голоду не знали. Молоко, мамалига, каша. М'ясо — на неділю, на свята. Землі було гектарів чотири. Хліба, поки були одноосібниками, як правило, вистачало до нових жнив, було і на продаж.

Гнатик Марія Дмитрівна, 1905 року народження, колгоспниця, ветеран праці:

— Жили ми до колгоспу добре, було поле, бики, коні, корова, вівці, свині. А дівоче моє прізвище Парасунько. Жили ми з батьками чоловіка — Килимниками. Теж середняками були.

Баланюк Фросина Олексіївна, 1916 року народження, колгоспниця:

— Яке у нас було господарство до колгоспу? Все, що повинно бути у людей: коні, корова, птиця і 12 душ у хаті. Батько — фурман, я робила прибиральницею в школі. Робили від зорі до зорі. Зате і в мішку було, і в горшку. Коли не вистачало хліба, переходили на мамалигу. А то галушки, лемішка — теж хлібові перемішка. І завжди виручала корова-годувальниця. Малим — молоко, старшим — кислик. М'ясо — то санню заріже батько, то вівцю — на свято. Хоч і небагато, а голоду не знали.

Великого голоду Поділля, що підтверджується літописом, до тридцять третього року не знало за всю свою історію.

КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ

Як вона проходила в Озаринцях, де в 1929 році справжніх куркульських господарств не було?

Розповідає Гнатик Марія Дмитрівна:

— Ходили по хатах, викликали, питають: «Ну як, вступаєте добровільно до артілі? Якщо в артіль — буде один податок, якщо ні — другий, втроє чи вп'ятеро більший, і вже будеш ти одноосібник-т в е р д о з д а т ч и к».

«Твердоздатчик»... Хто з нинішніх знає, що то за слово таке, з чим його їдять. А тоді його боялись більше від повені чи вогню.

Бідняк, середняк, а потрапив в твердоздатчики і — гаплик, ти вже не людина, а для влади, для держави робітничо-селянської — перший ворог, підкуркульник.

Порадились ми з чоловіком,— податись нікуди, і записались, а батько, старий Килимник, і слухати не хоче. «Мені,— каже,— і на своєму полі добре, а що виросте на вашому,— побачимо. Артіль — діло добровільне. Нема,— каже,— такого закону, щоб силою, як того бичка нерозумного в обору, заганить».

Через батька і ми постраждали. Забрали у нас волів, корову, віз, весь реманент, весь, до зернятка, хліб. І викинули з хати на сніг.

Коли нас виганяли з хати, старшим був Андрій Христюк. Той завжди ходив з рушницею, наставляв її то на дітей, то на жінок, його улюблена приказка: «Выходи поскорей и веселей». Зняв з чоловіка кожух. Вигнав нас усіх з хати на сніг. Так і сиділи на заметах. Сусідка вийшла опівночі, оглиділася, аби ніхто не побачив, і забрала до хати погрітись.

«Нічого не забувається: ні добре, ні зле»

Така вже властивість «босої» Пам'яті народу. У цьому, зустрічаючись із земляками, впевнювався не раз і не два.

Так, головну відповідальність за примусову колективізацію, за війну проти народу несуть перед судом історії Сталін, люди з його оточення: Молотов, Каганович та інші; проте без підтримки на місцях, без величезної армії виконавців, не могло бути й мови про акції такого масштабу. І знаходились вони у кожному районі, у кожному селі.

Були свої Нагульнови, люди суб'єктивно чесні, безстрашні, глибоко переконані у тому, що мета — світле комуністичне завтра, яке ось-ось настане, виправдає будь-які засоби. Таким запам'ятався авторові цих рядків Іван Семенович Баланюк — у довоєнні роки голова колгоспу «Диктатура пролетаріату».

Худорлявий, невтомний, згусток енергії і волі, завжди у будьоннівських галіфе, він, як і шолоховський герой, теж марив світовою революцією, готовий був заради неї поставити до стінки всю «контру», не жаліючи ні дорослих, ні дітей, як удома, так і в різних Англіях.

Цікава постать також і Андрія Христюка з його страшною примовкою.

Ціле життя засівав дві десятини,— що там родило, його мало обходило. Хата на підпірках, він і лагодити її не хотів. Наприкінці двадцятих зробився активістом, вступив до колгоспу, оселився в хаті одного з «розкуркулених». Бідар з бідарів, він вів справжню війну проти своїх односельців. Разом з уповноваженим озброєний ходив по садибах, описував майно, вигрібав хліб до зернятка, виганяв на мороз старих і малих: «Виходи посиорей и веселей».

Були і кар'єристи, які мали на оці тільки особисті, шкурні інтереси. Були й такі, кким жорстокість, безконтрольна і необмежена влада над людьми, можливість потоптатись по чужих душах давала садистську насолоду.

Тут знову слово живим свідкам, документові:

Саранчук Іларіон Савич:

— У тридцять третьому головою «Диктатури пролетаріату» був Трохим Федорович Вінничук родом з Ізраїлівки. Звірюка, кат, яких мало. Влітку тридцять третього, як тільки стали наливатись колоски зерном, пішли люди в поле, стригли ножицями колосся, щоб врятувати дітей. Як спіймають такого «перукаря», ведуть у сільраду, в «тьомну». Сам Вінничук бив. Страшно бив. Так, що потім водою одливали. А було й таке. Мій сусіда Омельчук Олексій возив воду на поле. Якось припізнився: Вінничук віжками бив його по голові. А тут якраз військові були, червоні командири, все бачили, подали на Вінничука заяву в військкомат. І знали його. Після нього головою став Мельченко — сам з Могилева. На сільських справах не розумівся, та людей не бив.

«Прикордонна зірка» за 27 липня 1933 р. З постанови бюро Могилів-Подільського райпарткомітету від 20 липня 1933 року:

«Виключеного з лав партії голову озаринецького колгоспу «Диктатура пролетаріату» Вінничука[2] за брутальне ставлення до колгоспників, за припущення прориву в просапній кампанії, через немобілізацію трудових мас колгоспників з роботи зняти та віддати до суду.

Секретар Р. П. Мацієвський».

Колесник Петро Іванович, 1909 року народження:

— Ці наші молодчики, їх називали активістами: Завадовський, його потім убили румуни під час окупації, Андрій Христюк, Левонтій Шершун, Яків Гончарук — приходили, забирали хліб, ще й били, знущалися з людей. А в Ізраїлівському радгоспі був такий Фінгер. Він тільки те й знав, що вимагати хліб, хліб, хліб. Хто не здає увесь хліб, той ворог пролетарської революції, ворог народу, ворог держави. Хто здає — то наші люди, а то не наші люди. То чорна хмара. Їм чорний прапор. Щоб усі знали. Приїхали підводою: давай хліб. Забирали під реквізицію. Як залишалось два чи три пуди, то й добре. А тут, на Рипляниці, був Саранчук Петро. Тримав худобу. Приходять до нього: давай хліб. Немає. Жінка якраз замісила хліб. Взяли те корито з тістом, викинули надвір. Дітей — через вікно на мороз. Де вже та сім'я поділася, не знаю.

ДЗЕРКАЛО?

Напередодні голоду в республіці утверджується, що ще більше зміцнює апаратно-бюрократичну систему, посилює її всевладний тиск зверху донизу, новий адміністративно-територіальний поділ.

Замість округів області. До складу новоутвореної Вінницької області тоді належали також теперішня Хмельницька і значна частина Житомирської — усього 69 районів.

У лютому започатковує свою діяльність Вінницька обласна партійна організація, якій підпорядковується Могилів-Подільський районний КП(б)У.

Починають виходити газети: районна «Прикордонна зірка» — орган райкому КП(б)У, райвиконкому та райпрофради Могилівщини, і «Більшовицька правда» — орган Вінницького обласного бюро КПУ.

У сховищах Вінницького державного архіву, а також у Центральній науковій бібліотеці ім. В. І. Вернадського АН УРСР збереглись підшивки цих газет. Саме за 1932—1933 роки.

Газета — своєрідний літопис, свідок, хоч, на жаль, не завжди об'єктивний, дзеркало подій, хоч нерідко й криве.

Отже, про що напередодні голоду писала місцева преса?

«Більшовицька правда», 13 березня 1932 р.:

«В країні голоду, злиднів і терору». (Лист з Бессарабії).

15 березня:

«Боротьба за міцного коня в класова боротьба».

«Прикордонна зірка», 20 березня 1932 року.:

«Могилівська парторганізація на виконанні чергових господарсько-політичних завдань.

Під керівництвом парторганізації забезпечимо перемоги на фронті більшовицької весни, збиральної кампанії, а завершенні суцільної колективізації та ліквідації на її основі куркуля як класу».

«Партія Леніна під випробуваним керівництвом ленінського ЦК та її вождя тов. Сталіна в 3-му, вирішальному році п'ятирічки, домоглася нових перемог всесвітньо-історичного значення у всіх галузях соцбудівництва».

«В СРСР побудовано фундамент соціалістичної економіки...

Боротьба за здорового коня ще не стала здобутком кожного колгоспника та одноосібника. Таке ставлення привело до виморення коней в деяких колгоспах (Озаринці, Борщівці, Іванівка і другі)».

5 квітня 1932 р.:

«За кордоном.

У поневоленій, катованій Бессарабії лютує терор.

Голодуючи по кілька місяців, трудящі Бессарабії умирають голодною смертю».

---

[2] Вінничук Трохим Федорович і після тих подій, одначе, залишився в «номенклатурі». Після Озаринців до війни працював завгоспом Віндичанського баласного нар.сру. Після війни — головою Кунавської сільської Ради. Помер в 1953 році. Похований в Ізраїлівці. Його і досі земляки згадують недобрим словом. (Прим. авт.).

11 квітня 1932 р.:

«Повінь.

Могилів-Подільськ затоплений майже на $^{3}/_{4}$, залюднені пункти, що під Дністром, теж затоплені». (Весняна повінь 1932 року завдала чималої шкоди не лише місту, а й наддністрянським селам, що аж ніяк не позначилось на продрозкладці: лихо лихом, а хліб весь здавай! — Б. Х.).

«Прикордонна зірка» 3 серпня 1932 р.:

«Могилівщина в 1932 році має середній врожай, а в окремих селах озимі, як і ярові культури, показують вищий за середній.

Пошкрекнй пленум РВК вважає, що план хлібозаготівель для Могилівщини на 1932 рік в 9400 тонн є реальний, і цілком його схвалює».

«Створено сількомісії сприяння хлібозаготівлям».

«Можливість продавати лишки свого хліба на базарах, а колгоспних крамницях т. інші за цінами, що складаються на ринкові,— тільки після успішного виконання хлібозаготівель і утворення насінневого фонду». (Ніякого «після» не було і не могло бути: хліб вимітався весь до зернятка разом, до речі, із насінневим фондом. — Б. Х.).

«Прикордонна зірка», 13 серпня 1932 року:

«Якнайрішучіше і нещадно виривати опортуністів, капітулянтів та скигліїв, що бачать причину труднощів і ускладнень цього року на Україні у великих темпах, у великих завданнях, які вони заздалегідь вважають за шкідливі й нездійсненні».

(III Всеукраїнська партконференція)
ПРО ОХОРОНУ МАЙНА ДЕРЖАВНИХ ПІДПРИЄМСТВ, КОЛГОСПІВ ТА КООПЕРАЦІЇ І ЗМІЦНЕННЯ ГРОМАДСЬКОЇ (СОЦІАЛІСТИЧНОЇ) ВЛАСНОСТІ
Постанова ЦВК та РНК СРСР

«ЦВК та РНК Союзу РСР вважають, що громадська власність (державна, колгоспна, кооперативна) — це основа радянського ладу, вона священна й недоторканна. І людей, що чинять замах на громадську власність, треба вважати за ворогів народу, тому рішуча боротьба з розкрадниками громадського майна — найперший обов'язок органів радянської влади.

Беручи до уваги і йдучи назустріч вимогам робітників та колгоспників, ЦВК та РНК Союзу РСР ухвалюють:

1. Прирівняти своїм значенням майно колгоспів та кооперативів (врожай на ланах, громадські запаси, худоба, кооперативні склади та крамниці тощо) до майна державного і всебічно посилити охорону цього майна від розкрадання. (Насправді колгоспне і кооперативне майно не тільки прирівнювалось до державного, а й ставало державним. — Б. Х.).

2. Застосовувати як захід судової репресії за розкрадання колгоспного та кооперативного майна вищу кару соціального захисту — розстріл із конфіскацією всього майна і з заміною при пом'якшувальних обставинах позбавленням волі на строк не менше як 10 років з конфіскацією всього майна.

3. Не застосовувати амністії до злочинців, засуджених у справах про розкрадання колгоспного та кооперативного майна.

Голова ЦВК Союзу РСР М. Калінін.

Голова РНК Союзу РСР В. Молотов (Скрябін)

Секретар ЦВК Союзу РСР А. Єнукідзе».

5 вересня:

«Розкрадають кукурудзу з поля», «Вимагаємо негайно суд», «Викрадачів покарать».

«В останню годину.

Клара Цеткін на трибуні німецького рейхстагу.

«Я сподіваюсь дожити до того радісного дня, коли відкрию перший з'їзд Рад у радянській Німеччині».

«Більшовицька правда», 27 вересня 1932 року.

Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б):

«Ряд місцевих організацій звертається до РНК і ЦК по насінневу позику для радгоспів та колгоспів. Зважаючи на те, що урожай цього року є задовільний, а уряд встановив для колгоспників зменшений план державних хлібозаготівель, який треба виконати цілком, РНК і ЦК ухвалюють:

1. Відхилити всі пропозиції про видачу насінневих позик.

2. Попередити, що цього року ні радгоспам, ні колгоспам насінпозики не видаватиметься ні для озимої, ні для ярової сівби.

Голова РНК Союзу РСР В. Молотов (Скрябін).

Секр. ЦК ВКП(б) Й. Сталін.

23 вересня 1932 р.».

«Більшовицька правда»:

«На 25 жовтня 1932 р. Могилівський район виконав план по хлібозаготівлі на 62,5%».

2 листопада:

«Потужні червоні валки — назустріч XV Жовтню».

10 листопада 1932 р. (як Вінниця святкувала XV Жовтень):

«Впевненим кроком ідуть демонстранти: робітники, червоноармійці, студенти — володарі вулиць, міст і сіл $^{1}/_{6}$ частини світу.

...піонери-однолітки і молодші за Жовтень вривається своїми лункими голосами:

Червоні лави переможуть всіх.
Хай живе комуни і свободи стяг».

«Правда», 11 листопада (наслідки американських виборів):

«Рузвельт не може усунути кризи» (поразка Гувера). Демократичний уряд піде тим же шляхом економічного і політичного наступу на широкі маси»

12 листопада 1932 р.

У траурній рамці:

«Сім'я і ближчі друзі з глибоким сумом повідомляють, що в ніч проти 9 листопада нагло померла Надія Сергіївна Аллілуєва».

«Більшовицька правда», 12 листопада 1932 р., Вінниця:

«Пам'ять про Надію Сергіївну, як про віддану більшовичку, дружину, близького друга і вірну помічницю тов. Сталіна, буде завжди дорога нам.

Катерина Ворошилова, Поліна Жемчужина, Зінаїда Орджонікідзе, Дора Хазан, Марія Каганович, Тетяна Постишева, Ашхен Мікоян, К. Ворошилов, В. Молотов, С. Орджонікідзе, В. Куйбишев, М. Калінін, Л. Каганович

анч. П. Постишеа, Ан. Андреева, С. Кірoа, А. Мінояи, А. Єнуидзе».

14 листопада:

«Зламати глитайсьний опір, аниоиати илібозаготівельний плаи.

Ударною боротьбою змити пляму аідставаиия і по-більшоаицькому аивершити хлібозаготіалі».

20 листопада:

«Усю силу революційного закону проти зриваиия илібозаготівель».

У цьому ж номері «Більшоаицької праади» постаиова Вінницького обласиого аиконаачого номітету аід 19 IX 1932 рону про заиесення на чорну дошку «за иеаиконання свого обоа'язну парод пролетарсьиою дврждвою» ряду районіа, сіл і одноосібних госпо дарів: «у за'язну з цим припинити аідвантаження будь-якого краму по аищезазиаченних районаи, селаи і иолгоспах».

«ПРО ЗАХОДИ ДО ПІДСИЛЕННЯ ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬ

Поствнова Ради Народини Комісарів УРСР.

5. З оголошеиия цієї постаиови припинити аидачу будь-яких иатуральиих авансіа по всіх колгоспах, що нвзадовільно викоиують план хлібозаготівель.

7. Зобоа'язати РВК иагайно організувати анлучення а онремих колгоспіа та одноосібників хліба, розкраденого а иолгоспаи, радгоспах під час збирання, молотьби, перевозу хліба до номор, на зсиппункти тошо (підкреслення авт. — Б. Х.).

10. РНК УРСР застерігае РВК, сільради та місцеаи працівиикіа при застосуванні цієї постаноаи, особлиао а частину нанладення натуральних штрафіа і інших репресій, протя підміиювання масоаої роботи а боротьбі за хліб голим адміиіструванням».

З одного боку — вседозволеиість, індульгенція иа обшуки, иатуральиі штрафи, незаконні реиаізиції: адже будь-який иліб, зиайдеиий а номорі нолгоспиина чи одиоосібника, ааажався ираденим; з другого — застереження проти «голого адміиіструааиия».

«Більшоаицька праада», 21 листопада:

«Зламати куркульсьиий саботаж, аииоиати план илібозаготівель.

Викоріиюючи гиилий лібералізм, розмагиіченість, очищаючи иаші лааи аід опортуиістичиих елементіа, нурнульсьиої агентури... ми аиконаємо плаи илібозаготівель 1932 рону».

«Гітлерова кандидатура иа рейиснанцлера».

І тут же: аідпоаідь голоаи сільради матері червоноармійця: «Дати тобі допомогу — зробити збиток держааі».

А сенретар партосередку Лиса ще простіше «роза'язаа» питання: аипиаа матір, заявивши, що їй, старій, умирати, а ие просяти допомогу.

2 грудня у «Прикордонній зірці» під шапкою «Нещадно карати нласоаих ворогіа — зривникіа илібозаготівель» з'являється донумент, що остаточно роза'язує руки карвючим органам у війні з селянством:

«З иаказу иародиого иомісара юстиції УРСР та Генерального прокурора республіки:

Актуальні політичиі завдання иа селі аимагають аід асіх органіа юстиції надзвичайиої пильності, швидкості й бойоаих темпіа у роботі.

Репресія, що є одиим а могутиіх знарядь подолання класового опору илібозаготівлі, поаиииа стати справжнім чинником боротьби за хліб. Своєчасна та праавильио ажита сувора репресія обумовлює успіх боротьби зі зриаииками хлібозаготівель. Треба застосуаати иищадну кару до нуркуліа і всіх класоаих ворогіа, що зриваюгь або гальмують успішну боротьбу за хліб».

Страшний, гіркий хліб, замішаиий иа сльозах, на нроаі.

«Ворогіа народу до розстрілу». (Це перший у «Більшоаицькій прааді» лист трудящих — на 210 иомеріа).

«Прикордонна зірка», 8 грудня 1932 рону:

«До зрианикіа приміиено декрет Уряду».

«Зубожіиия американсьного селянства (лист із Вашінгтоиа)».

«Прикордоииа зірка», 10 грудня:

«Плентаються у иввості у боротьбі за иліб освітянські профнолективи (Яришіа, Кунаана, Озаринці та інші).

Про заборону торгівлі м'ясом та иудобою».

«Прииордонна зірна», 12 грудня:

«Удариикіа у иас ціла армія, які цілиом хлібом забезпечені і вдаряо працюють».

«Прииордоииа зірка», 18 грудия:

«Поиінчити з куркульсьною зріаняліаною (класичний зразон демагогії, фальші. Чи треба доводити, що «нуркуль» і «зріаняліака» — поняття несумісні, азаємоанлючаючі? Зрівиялівка, безумоаио,— поταорне дитя воєиного номунізму, продрозкладки: хай бідно, злиденно, але всім однаново. — Б. Х.) у розподілі прибутиіа».

З промоаи сенретвря ЦК КП(б)У тоа. Хатаєвича на зборах нолгоспного антиву артілі ім. тоа. Сталіиа Новоуираїиської сільради Новоунраїнсьного району:

«Той, хто тепер ще галасує, щоб поиоаити аидавання иліба на громадсьиа иарчування, ие заслугоаує звання нолгоспиина-активіста».

Ось тан. Голод у цей час аже розпочаа свої страшиі жнива, і для багатьои онраець хліба а нолгоспній иухні ставаа єдиним порятуиком.

Але той, ито галасуаа за той рятіаиий онраєць, ризинуаа не тільни зааиням ударника, а зиачио більшим, часом свободою, життям, бо одразу потраплаа у ряд людей, яких чи не щодня таврувала «Прикордоииа зірка»:

«Гідна кара ворогам хлібозаготівлі».

На той час одноосібних господарста залишилось а Озаринцях небагато.

Артілі то об'єдиувались, то роз'єдиуаались.

Курс на суцільну нолентиаізацію згодом завершився створенням трьох нолгоспіа. По прааий бік річечки Немії колгосп імені Ворошилова. До нього перейшло і колишнє поміщицьке господарство «Малинове» (скоро воно стане «Сиповим»: сюди почнуть звозити звідусіль ноней, що захворювали на сап), та єврейський — ім. Петровського. По ліаий — землі артілі «Диктатура пролетаріату».

Мінялось село.

Змінювались люди. Зі скрипом змінювввся побут.

Пам'ятаю,— це було ще до голоду,— як приїхав у відпустку перший наш льотчик — Тимофій Поляк. Порипували ремені. Шкіряна куртка ледь-ледь пахтіла бензином, небом, далекими мандрами.

Мабуть, ще більш сенсаційною була поява першого колісного трактора. Однак основною тягловою силою, як і колись, залишалися коні, воли. При мені ще працювали лікнепи. Вечорами в двох школах, початковій єврейській — нею завідував мій батько, в українській семирічці, допізна світилися вікна в класах, де вчились дорослі. «Ми не раби, раби не ми»,— так писали зашкарублими од важкої праці пальцями на дошці і в зошитах, мимоволі видозмінюючи первинний текст: «Ми не раби — раби німі». У 1937 році — тут я забігаю трохи вперед — українська школа однією з перших серед сільських шкіл району стала середньою. У старших класах навчалися хлопці та дівчата, що ходили сюди з навколишніх сіл — Борщівців, Конавої, Серебрії, Карпівки. Дехто з них — Степан Комарський, Митя Нялужний — стали моїми близькими друзями.

На старому дореволюційному фотознімку хати в селі всі чисто під солом'яними стріхами. Такими вони й залишалися до самої війни, у перші повоєнні роки.

Жили у батьківських, дідівських хатах. Віконця маленькі. Долівки — і в селах, і в містечку — здебільшого глиняні. Раз на тиждень чи на місяць ми з мамою підмазували рудою в'язкою глиною долівку і в нашій дідівській хатинці; нам у ній належала лише половина — крихітна спаленька, вона ж «кабінет» батька, кухонька, де зранку біля печі чаклувала мати, нарешті, «велика» кімната.

До моєї появи і до відкриття у 1921 році початкової єврудшколи ця «вітальня» служила для діда, батька ще й «класом», «школою» («хедером»), куди — не знаю яким чином — набивалось до 30-ти учнів. І досі не второпаю, чим вони, учні («толмідім»), дихали в цій «школі» взимку, коли віконця наглухо зачинялись.

Услід за костьолом — вже, здається, теж після голоду — закрили церкву. Один з підлітків, кремезний, спритний,— як ми, малеча, тоді заздрили йому! — зліз на маківку і, прив'язавшись мотузком, ковальським молотом збив хрест. Незабаром в колишній церкві, що стала клубом, почали крутити кіно. Ставили й самодіяльні вистави: «Наталка Полтавка», «Назар Стодоля». На Жовтневі і Травневі свята влаштовувалися демонстрації — з прапорами та оркестром. Гриміли сурми, бив у барабан містечковий водонос Хуна — у березні 44-го його застрелять, відступаючи, німці, перед самим визволенням села.

Появилися перші велосипеди, патефони, а з ними прийшли в Озаринці арії Карася із «Запорожця за Дунаєм» у виконанні Паторжинського, чарівні голоси Оксани Петрусенко, Сергія Лемешева («Серце красуні схильна до зради», «Полечко-поле», «Ріо-ріта»). Однак навіть детекторні радіоприймачі ще були дивовижею. Чорні тарілки репродукторів в Озаринцях з'являться у 1936-му — 1937-му роках. «Правда», «Известия», навіть республіканська газета «Комуніст» приходили із запізненням на два-три дні. Тож головним джерелом інформації, свого роду наставником, що формував громадську думку моїх земляків, залишалася «Прикордонка».

Які ж почуття вона пробуджувала? Чого вчила? «Нещадно трощити перекручення при проведенні позики», «Нещадну відсіч опортуністичному нехтуванню механізованих засобів обробітку», «Озаринецькі керівники готують зрив сівби».

Все зводиться до одного слова: «Не-тер-пи-мість».

Хоч би про що писала газета, а усьому, за поодинокими винятками, переважали кулачні прийоми доказів, викривальний тон.

Примусова колективізація, укрупнення, розукрупнення, три роки тотальної — до зернини — продрозкладки значною мірою відірвали економіку села, добробут хлібороба. Врожай, повторюємо, і в тридцять другому був лише трохи нижчий від середнього, однак хліб з току йшов прямо на хлібоздавальні пункти. Уповноважені, «натхненні» вказівками «комісії Молотова», лютували. Вигрібалось все із засіків колгоспників.

Село, зачаївшись, з жахом чекало зими.

«СПІЙМАЙ КІШЕЧКУ» (ПОЛЯКИ-ГАЙВОРОНЮКИ)

Анастасія Гнатівна Гайворонюк, дівоче прізвище Поляк, 1921 року народження, уродженка с. Озаринці, нині проживає в Могилеві-Подільському:

— У батьків до колективізації було вісім моргів поля, коні, корова, кури. Вважались міцними середняками. До колгоспу жили добре. У тридцятому році записались до колгоспу. І життя закінчилось на цьому. В 1932-му втрьох: батько Гнат Петрович Поляк, сестра Марія, мати Ірина Петрівна — заробили 800 трудоднів, а не отримали нічого. Все, що вродило, забрали до зернини. Голод почався у січні-лютому 1933-го, коли закінчились останні припаси з власного городу. Пік голоду — квітень-червень 1933 року. Опухлий батько благав сестру: «Настусю, спіймай кішечку, заріжу і з'їм, бо дуже хочу їсти».

Катерина Завадовська (її сина порізали окупанти) в розмові з моєю матір'ю якось мовила: «Кажуть люди, що якби був Ленін, то такого лиха не було б». Коли ти десь і дістав чи виміняв пуд хліба і хотів його сховати, приходила бригада з щупами, гаками, робила трус і до зернини все забирала.

Приходила і міліція, нерідко вже знаючи, де що сховане, бо були й такі, що за іудину винагороду доносили на сусідів.

Йшла по містечку опухла дівчина, збирала лушпиння від насіння соняшника, їла, звалилась і померла. Із насіння бур'янів пекли коржі, їли лушпиння з картоплі, а опухали так, що очей не видно.

Померла Дуня Бурик, нікому було поховати. По два-три тижні валялись трупи. Били котів, ворон. Пам'ятаю, лежала, не могла сидіти наша сусідка Христина Бурик (низький уклін Вам, мамо, вашій світлій пам'яті, Христино Бурик з Рипляпиних, по-вуличному Буричка. Хай буде Вам земля пухом, а слова ці хай ляжуть квіткою на Вашу могилу;

КНИГА ЗАПИСІВ
АКТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СТАНУ
ПРО СМЕРТЬ

ЗАПИС АКТА ПРО СМЕРТЬ

у скрутний час Ви і для мене стали другою матір'ю. Кожним написаним словом і цими рядками, самим не обірваним на злеті життям я зобов'язаний Вам. — Б. Х.), була дуже добра, всім помагала, хороші люди. Спіймає син Бурички Варивон у сильце ворону. Тамара Бурик, моя вірна подруга, одразу кличе на той воронячий «бульйон» Ми ходили по городах, вишукували гнилу картоплю, натовчемо — і на пательню. Без жиру, без нічого.

Мені тоді було 11 років, брат мій, Тимофій Поляк, перший льотчик в Озаринцях, саме напередодні закінчив льотне училище. Служив у Смоленську. Послали його у відрядження на Нову Землю. Мати диктує мені листа: «Тимофію, синочок мій дорогий. Люди падають, як мухи, тата вже немає, умерли з голоду. Як можеш, надішли нам допомогу, як не можеш хліба, то хоча б отруту».

Тут у квітні чи на початку травня прибув з Нової Землі брат Тимофій, забрав до себе в Смоленськ. Це мене і врятувало.

Повернулась в Озаринці у тридцять четвертому.

Мати розповідала:

— Тітка Ганна (батькова сестра) зварила і з'їла свою померлу доньку і сама сконала над тим варивом.

А ще раніше мати мені писала: «Прийдеш в Озаринці — не йди городами. У бур'яні спіймають, уб'ють і з'їдять». Вже після голоду закінчила семирічну школу в Озаринцях, у шістнадцять років вийшла заміж за Василя Гайворонюка.

Гайворонюк Василь Юстинович, 1917 року народження, у минулому кадровий військовий, учасник війни, офіцер у відставці, після демобілізації — на партійній, господарській роботі, був заступником голови міськради, тепер проживає з дружиною Анастасією Гнатівною у Могилеві-Подільському:

— Нас було семеро у батьків. Як ми вижили? Батько бив свиней у хазяїв, поки ще були свині. Давали йому миску свинячої крові, на цьому ми всі трималися. Так було десь до січня тридцять третього. Свиней у селі не стало. Вже і мати лежала опухла, і сестра Аня. Вода з них так і текла.

Найважчі місяці голоду я пережив в Озаринцях. Батько тоді в колгоспі робив свинарем, а на «фермі» було всього п'ять свиноматок. Їх заборонялося забивати.

Годували свиней варивом з буряків і полови. Це вариво їв і я. Але і цьому у травні прийшов кінець. Ми перейшли на солону воду і цвіт акації. По дорозі на ферму я щоразу бачив мерців — в городах, на вулиці, які неприбраними лежали не один день. Скільки загинуло з голоду в Озаринцях, ні в яких архівах (в цьому автор упевнився. — Б. Х.) ти, Борисе, нічого не знайдеш. Всі акти про народження і смерть наших земляків по 1944 рік пропали під час відступу чи окупації. Скільки ж померло? У найважчі місяці, лютий-червень тридцять третього, щодня вмирало по двадцять-тридцять і більше чоловік — для нашого села річна норма. Неважко підрахувати — ми це робили не раз із земляками, що цим цікавляться: дві тисячі — то не завищена, а занижена цифра. У мого родича Василя Покотила, ти його знаєш, підполковник у відставці, одружений з моєю сестрою Марусею, так у нього двоюрідна сестра Мотрона живе на Кругляку. Перед голодом їх було десятеро дітей у сім'ї. Восени тридцять третього їх залишилось троє. А були такі сім'ї, які вимерли цілком.

На все село чотири корови, одна коза. А корова здавна була годувальницею селянської сім'ї. Не було ні цукру, ні молока, ні жиру, ні крупів. Першими вмирали чоловіки і діти. Довше чомусь трималися жінки. Голод завдав колосального удару по потенціалу, майбутньому нації. Отже, гинули завтрашні хлібороби, робітники, поети і вчені, вмирали хлопчики і підлітки, які могли стати солдатами і командирами Великої Вітчизняної.

Народ і після тридцять третього року, приблизно до тридцять шостого, харчувався погано, що не могло не вплинути на народжуваність, на здоров'я не одного покоління. Коли я виїхав з Озаринців? У серпні тридцять третього року. Допомогла наша землячка Соня Койфман — я добрався у Ленінград. Вступив у технікум легкої промисловості. В їдальні триразове харчування. Що мені запам'яталося? Перша в Ленінграді порція макаронів, политих маслом. Ті макарони здались мені райськими ласощами. Мені було шістнадцять років, а на вигляд давали десять. Коли приїхав у Ленінград, був ще опухлий, вода текла з обличчя; ноги як колоди, очі дивились на світ крізь вузенькі щілинки. Десь за місяць опухлість зійшла. Помаленьку став одужувати. Але і до цього часу від самого запаху акації (наїлись ми її в тридцять третьому) стає млосно.

Кривицька Ганна Юстинівна — рідна сестра Гайворонюка В. Д., 1923 року народження, економіст, пенсіонерка, тепер постійно проживає у Києві:

— Мати перша опухла. Їсти нічого. А тут кажуть: в лікарні опухлих беруть на облік. Можна одержати якусь баланду. Пішла я в лікарню. Налили мені в глечик тої юшки, а я по дорозі, — йшов мені десятий рік, — не втрималась, все до денця випила. Заходжу до хати. Мати питає: «Де ж, донечко, той супчик?» По моїх очах, видно, все зрозуміла одразу. «Так нічого й не залишилось? Ні крапельки?»

Повіриш, Борисе, до цього часу пече сором і біль. Хотіла щось зварити, стала нишпорити по закутках і нічого не знайшла. Так я маму не змогла нагодувати.

Школа? До школи я ходила, поки ноги носили, та ніяких гарячих сніданків у ті важкі місяці нам у школі не давали, бо не було що давати. І ще ми пекли коржі із просяного лушпиння. Тверді, наче камінь.

Молодша сестра Маруся, та, що за Покотилом, якось наїлась просяних коржів; вони каменем осіли в шлунку. Криком кричала, з тиждень за порадою бабусі-знахарки сиділа у воді: може, розмокне.

Вася казав про архіви, що начебто пропали у роки війни. А чому пропали? Мені здається, тут діло нечисте.

ЯК БУВ ОРГАНІЗОВАНИЙ ГОЛОД

І справді, як, за яких обставин зникли архіви? Були загублені, знищені? І ким? Окупантам знищувати їх не було ніякого сенсу. А якщо не вони, то хто ж тоді?

Не виключено, комусь та було потрібно, щоб назавжди зникла страшна статистика тридцять третього року.

Ну, а центр? Невже ніяких слідів в ЦДАЖР, в інших державних архівах? Адже йшли, не могли не йти по різних каналах такі донесення нагору.

Правда, цифри, нещо вони і будуть обнародувані, можуть виявитись «лукавими», свого часу свідомо заниженими: за формулою англійського письменника Джорджа Оруелла «дані по дав буде стільки, скільки захоче вождь».

Адже побажав вождь, щоб голоду «не було» — і голоду «не стало».

Та все ж, та все ж... Шила в мішку не сховаєш. Історикам ще належить розповісти про те, що сталося в 1932 — 1933 роках, як був організований — так, організований! — голод на Україні, Кубані, на Північному Кавказі — споконвічних житницях країни.

Будуть названі цифри, і в цьому океані народної трагедії жертви Озаринців видаватимуться маленькою краплиною.

Але те, що відомо вже тепер, повністю підтверджує достовірність свідчень моїх земляків. Урожай 1932 року по країні був навіть вищим за середній. Не був він фатально низьким і в регіонах, де навдовзі почався голод: приблизно на 12 процентів нижчий від середнього. Сталін і його оточення не могли не знати про це. І що ж? За особистою вказівкою Сталіна, вкрай незадоволеного ходом хлібозаготівель на Україні, Кубані, на Північному Кавказі у 1931 році, план поставок тут був збільшений на 44 проценти, що було рівнозначно смертному вироку мільйонам, у тому числі і моїм землякам — «живим і ненародженим».

«Ні за царів, ні за татар, ні за німців,— напише через десятиліття після того очевидець цих подій на Україні письменник Василь Гроссман,— не було такого страхітливого указу. Бо цей указ прирікав селян України, Дону, Кубані на голодну смерть, усіх, з малими дітьми».

В ім'я чого? Хіба можна бажати, заздалегідь планувати голодну смерть сотень тисяч, мільйонів співгромадян? Чи є в цьому хоч крапелька здорового глузду, хоч якась логіка?

Слід гадати, що є. «Залізна» логіка Сталіна.

Мені розповідали про теплохід, завантажений експортним зерном, біля одного з причалів Одеського морського порту. Через якісь несправності теплохід цей у зазначений строк не зміг вийти в море.

Якимсь чином звістка про це дійшла в місто, до тих, хто, прийшовши із сіл, весь час тинявся тоді в порту, на вокзалі. Голодні люди натовпом кинулися на теплохід, намагалися добратись до трюмів. Їх відігнали пострілами. А вночі теплохід з трюмами, повними зерна, був потоплений.

А ось ще одне живе свідчення очевидця.

Варламов Андрій Петрович, 1908 року народження, з 1924 року комсомолець, з 1930-го член партії. Працював на комсомольській, партійній роботі. Журналіст. У різні роки редагував молодіжні газети, у сорокові роки був заступником редактора «Радянської України», потім головним редактором журналу «Соціалістична культура», нині пенсіонер, живе в Києві:

— У січні 1933 року мене відрядили до політвідділу МТС у село Нову Маячку Каховського району, тоді Одеської, а нині Херсонської області. Новомаячківська МТС обслуговувала п'ятнадцять сіл. Приїжджаю і застаю таку картину. Посівного матеріалу немає в жодному колгоспі. Голод повсюди. Їли, коли пощастить викопати, мерзлу картоплю, корінці, кору з дерев, котів, собак, ховрашків, не гребували і гайворонням. Якє заставали на розпуклих трупах померлих.

Похоронна команда,— а довелося створювати й таку,— не встигала ховати мерців.

І в цей же час,— я бачив це на власні очі,— зерно біля херсонських причалів вантажили на пароплави під іноземними прапорами.

Довідка: у 1927 — 1929 урожайні роки було вивезено за кордон два з половиною мільйони тонн, а в 1930 — 1932, коли внаслідок насильної колективізації урожай зернових пішов на спад,— майже 12 мільйонів тонн. «Рік 1932, експорт півтора мільйона тонн зерна, майже 90 мільйонів пудів... вірний рятунок від смерті, зважай, семи мільйонів душ. Але відібрали, вивезли, і почався, як пише у нарисі «Торгсін» Юрій Черниченко, канібальський жахливий рік 1933-й».

Чував не раз: «Усе це казки. А де документи, докази? І при чому тут Сталін? Він міг і не знати, що коїлося на Україні». То що ж все-таки — казки чи факти? Знав чи не знав?

Так, правда про голод 1932 — 1933 років до недавнього часу ретельно приховувалася. Немає й натяку на голод і в останніх підручниках з історії, у пурпурово-червоному ювілейному виданні «Народне господарство СРСР за 70 років».

Тільки-но заговорили архіви, але є ще й інші свідки тих подій — газети. І свідчать вони не тільки своїм ганебним мовчанням про голод (такого замовчування народної трагедії у своїй країні, мабуть, не знала світова преса за всю історію), а й опублікованими в них доповідями, промовами «вождя всіх часів і народів», грізними постановами.

Так, 7 серпня 1932 року було прийнято і невдовзі опубліковано у центральній і місцевій пресі Закон про охорону соціалістичної власності, написаний Сталіним власноручно. Саме він ввів «як захід судової репресії за розкрадання колгоспного і кооперативного майна найвищу міру соціального захисту — розстріл з конфіскацією всього майна, і заміна при пом'якшуючих обставинах позбавленням волі на строк не нижче десяти років з конфіскацією всього майна».

Амністія у справах такого характеру була заборонена. Все вирішував суд — скорий і неправий. «Закон про п'ять колосків»,— так називали його в Озаринцях, по всій країні.

Як свідчать мої земляки, а таких свідчень багато, своїх, так би мовити, доморощених злодіїв Озаринці не знали. Траплялося, заїжджі цигани вкрадуть коня. У дні озаринецьких великих базарів прибували «на гастролі» безпритульні з райцентру, не обходилось і без нальотів місцевих хлопчаків на славнозвісні в нашому селі сад, баштан, виноградник старого Трембача. Однак далі діло не заходило. З молоком матері,

я то й з допомогою батькового ремения всотувалося: «Не вирадь!»

Перші несуни явилися після жорсткої продрозкладки 1931 року.

Влітку 1932-го українські газети рясніють замітками про «перукарів» — «перукмахарів», як писали тоді.

«Перукмахери»... Найчастіше ними ставали жінки, які впали у відчай, дивлячись на своїх голодних дітей. Ножицями стригли вони ще м'які, молочної стиглості колоски — здебільшого вночі, потай — на рятівну кашу для дітей.

Добре, якщо пощастить, ніхто не помітить. а спіймався — і ти «піднуркульник», ворог народу, людина поза законом. Та, не зважаючи ні на що, крали: голод був страшніший за страх. Злодійство, яке ще недавно викликало зневагу всієї громади, усього миру, поступово ставало «нормою життя», невід'ємною частиною сільського побуту (за неповні п'ять місяців 1933 року за «законом про п'ять колосків» в цілому по країні було засуджено 54 645 чоловік. З них 2110 — до найвищої міри покарання. Вироки були виконані приблизно в тисячі випадків. Судді заявляли, що в них рука не підіймається» («Правда», 1988, 16 вересня). Але так було «спочатку».

Потім рука підіймалася з дивовижною легкістю.

Тож знав він чи не знав?

У січні 1933 року Сталін відряджає до столиці України для зміцнення місцевої партійної організації П. П. Постишева. Його обрали першим секретарем Харківського обкому КП(б)У, другим секретарем ЦК КП(б)У. Чим це було викликано?

Наприкінці листопада 1932-го за дорученням партійно-урядового керівництва республіки і особисто першого секретаря ЦК КП(б)У С. В. Косіора секретар ЦК КП(б)У Харківського обкому і міськкому партії Р. Я. Терехов зустрівся із Сталіним і розповів йому про голод на Україні. Як згадував Терехов у 1964 році, генсек не вислухав його до кінця і різко обірвав розмову гнівною тирадою: «Нам говорили, що ви, товаришу Терехов, добрий оратор. Виявляється... що ви добрий оповідач — вигадали таку казку про голод, думаєте нас залякати, але — не вийде! Чи не краще вам залишити пости секретаря обкому і ЦК КП(б)У і піти працювати до Спілки письменників — будете казки писати, а дурні будуть читати».

Наслідки не забарилися. У січні 1933 року Терехова звільнили від партійних посад на Україні. На його місце і був надісланий П. П. Постишев. «Хоч генеральним секретарем ЦК КП(б)У залишався С. В. Косіор, реальна влада на Україні зосередилася,— підкреслює С. Кульчицький, — у Постишева, за яким зберігся до січня 1934 року пост секретаря ЦК ВКП(б)»[3].

«Виконуючи вказівки тов. Сталіна, за безпосереднім проводом тов. Постишева», «Через Постишева рапортуємо товаришу Сталіну» — такого змісту телеграми-рапорти дедалі частіше з'являються в центральному органі ЦК КП(б)У газеті «Комуніст».

Промову Постишева на червневому Пленумі ЦК КП(б)У (1933) «Комуніст» (29 червня 1933 року) назве «історичною».

У своїй промові, що закликає «нещадно викривати й викорінювати випади шкідництва та націонал-опортуністичних перекручень на мовному фронті», Постишев, викриваючи «антирадянську контрреволюційну роботу шкідників шпигунів Яворських, Балашових, Максимових, Шумських», повертається до подій, що мають прямий стосунок до нашої теми.

«Основна причина помилок у кампанії хлібоздачі минулого року в тому, що в багатьох партійних організаціях України не було належної більшовицької пильності і непримиренності до ворожих елементів».

Ви тільки вдумайтесь у зміст сказаного[4]. Помилка,— читай: злочин! — не в тому, що вивезено весь хліб і тим сотні тисяч, мільйони селян, тих, що його вирощують, приречено на голодну смерть, а в тому, що, мовляв, мало взяли, не виконали до кінця вказівки вождя.

Цю лінію Сталіна,— говорити про це гірко, але така істина! — активно підтримувало його оточення. Виконавці різного рангу і в центрі, і на місцях.

Проте в цей же час Сталін виконував ще одне, не менш важливе для нього особисто завдання: остаточно вибити із селянства бунтарський дух, зламати здатність до опору.

Сталін добре розумів, що тут йому прислужиться голод, який не тільки пожирає людей, а й ламає їх, робить слухняними, «зручними» для управління. І, хоч як це дивно, вдячними.

Адже після голоду все: і гарний урожай, і вагомий трудодень, і пишний коровай на столі колгоспника — приписувалось Сталіну.

«Спасибі товаришу Сталіну за наше щасливе дитинство!», «Спасибі товаришу Сталіну за наше заможне життя!»

СІЧЕНЬ — ЛЮТИЙ

Голод набирав сили. Пусто, сумно на шкільному майданчику над закутою морозом Немією, де ми, малюки двох шкіл — української та початкової єврейської, ще недавно так весело грались під час перерв. Запускали змія, паперових літачків, катались на санках і ковзаках.

---

[3] Кульчицький С. 1933 — трагедія голоду. Тут і далі «Літературна Україна», 1989, № 2—6.

[4] «Постишев,— відзначав С. Кульчицький,— в інтересах справи використовував термінологічні «правила гри», нав'язувані Сталіним партійному апарату і всьому суспільству. Якщо оцінювати Павла Петровича Постишева не за його виступами, а за практичною діяльністю з лютого 1933 року, коли він приїхав на Україну, то можна з певністю сказати: у неймовірно тяжкій ситуації він робив усе, щоб врятувати якомога більше людей». Що ж, певною мірою з цим можна погодитись. І все ж Постишев разом з іншими з оточення Сталіна несе й свою частку вини за тридцять третій рік. На відверту розмову про голод П. Постишев не пішов ні тоді, ні пізніше — на XVII з'їзді ВКП(б). Його позитивні дії — про них ще буде мова — більше все-таки нагадують купіт на колоках.

У січні вже було не до розваг, не до ігрищ. Сиділи під час перерви в класі — худющі, обличчя сині, аж світяться.

Гафа Іван Васильович, 1922 року народження, учасник Великої Вітчизняної. Все життя працював їздовим у колгоспі. Зараз на пенсії:

— Сім'я наша бідняцька. Жили, як у тій приказці: «Чим ви, хлопці, дома втираєтесь?» — «Батько рукавом, мати подолом, а я на печі так сохну». Проте жили хоч бідно, та не голодно. А восени тридцять другого прийшов нестаток, забрав остаток. Мати рада була б до нас, дітей, небо прихилити, зорями вкрити, та що зробиш, коли пусто в коморі, пусто на столі. На сніданок злидні і кілька картоплин без хліба, на вечерю скрутні: покрутився, покрутився та й спати ліг. Я тоді у школу ходив. Добре пам'ятаю: в січні — лютому тридцять другого, коли голод вже добре допікав, гарячих сніданків у школі не було. То вже пізніше, десь у тридцять четвертому, стали нам молоко видавати, скибку хліба. А в голод я, коли зійшов сніг і потеплішало, пас у колгоспі коней. За це давали трохи баланди і коржі, тверді, як камінь, чорні, як земля.

Білоус Дем'ян Дмитрович, 1917 року народження. В армії з 1939 до 1945 рр. Закінчив війну рядовим. Після війни завідував молочарнею, працював у школі завгоспом:

— У 1928 році наша сім'я виїхала на Херсонщину. В Озаринці повернулись у двадцять дев'ятому. Батько помер. Нас залишилося четверо. Мати Марія Павлівна, брат Григорій, сестра Ганна і я. Нам було дуже важко. Жили по квартирах, вступили в колгосп.

В січні 1933-го хліба вже не було. Мати опухла. Весною листя їли, лободу.

Нам, старшим школярам, було легше. А поглянеш на малюка — шкіра та кості, серце кров'ю обливається.

Гарячі сніданки? Не було їх у тридцять третьому.

Про що ж писала у першому номері за 1933 рік «Прикордонна зірка»?

«Нещадно трощити ворогів народу.

400 центнерів твердих культур заборгував перед пролетарською державою озаринецький колгосп «Диктатура пролетаріату».

В колгоспі всі можливості були вчасно і чесно виконати хлібні завдання зі всіх культур. Але ж з першого дня хлібозаготівельної кампанії управа колгоспу, партосередок не організували колгоспного активу на цю найважливішу господарсько-політичну кампанію, на боротьбу з куркулем, за повне виконання хлібозаготівлі, а все поставили на опортуністичний самоплив».

І знову «Прикордонна зірка» (4 січня 1933 року):

«Переродженців, ворогів з партквитками в кишені викинути з лав партії й покарати революційним судом».

«Примусити розкрадачів повернути хліб, що належить здати (продати) державі. Виявити, в кого є розкрадений хліб, і здати (продати) державі».

«Тепер вже ніхто не йме віри тому, що «хліба не вродило», що «план хлібозаготівлі нереальний» і т. ін.

Після обстеження колгоспів нашого району стало ясно, що план хлібозаготівлі був занадто малий. План далеко зменшений проти тої врожайності, яка у нас була (підкреслення авт. — Б. Х.). Біда тільки в тім, що деякі колгоспи не по-соціалістичному господарювали, що багато «горе-колгоспників» розкрадали хліб, а «горе-керівники» не зуміли зберегти суспільного добра і попали до куркуля в полон.

Коли до цього часу дехто ще мав сумнів у цьому, то тепер може «сумніватись» лише наш ворог, лише той, хто не хоче дивитись фактам у вічі, а хоче вести свою куркульську лінію.

А факти такі:

Вже не говорячи про Кобеляцький та Оріхівський райони, де парт- та радянський провід району своїми ділами навмисно зривали плани хлібозаготівлі, в нашому районі є теж безліч фактів, котрі доводять, що в деяких колгоспах керівники навмисно крали собі хліб, а для держави казали, що нема (підкреслення авт. — Б. Х.).

Юрковецький колгосп (сусідній з Озаринцями. — Б. Х.) ще на сьогодні заборгував державі 284 центнери хліба. Коли подивитись у колгоспні комори, то хліба нема.

Один з бригадирів юрковецького колгоспу Апостол Семен Іванів, на жаль, батько червоноармійця, має 321 трудодень, сім'я складається з чотирьох працездатних. Завдяки поганому господарюванню колгоспу йому видали всього 11 пудів пшениці. Але коли переміряли (?!) на колгоспну комору, а його власну, то виявилось, що в нього «завділись» взялось: кукурудзи кач. — 3 цент. кукурудзи зерна — 35 кіло, пшениці — 105 кіло, жита — 53 кіло, кукурудзи борошна — 3 пуд., конопляного насіння — 12 кл. соняшнику — 50 кіло, пшеничного борошна 55 кіло, житнього борошна — 40 кіло, картоплі — 100 кіло, квасолі — 30 кіло, круп — 17 кіло.

Виходить, що він працював «навпіл» з колгоспом.

Така явища маємо і в Озаринцях».

Читаю, перечитую і те, що написано, і те, що слід шукати між рядками: «Вже не говорячи про Кобеляцький та Оріхівський райони...»

На городі бузина, а в Києві дядько.

Де Могилів-Подільський на Дністрі, а де Кобеляки (Полтавщина) чи Оріхівський район на Дніпропетровщині?

Чому ці райони, такі далекі від Придністров'я, згадуються в районній «Прикордонній зірці»?

Все стає на свої місця, коли знайомишся з драматичними подіями, що сталися напередодні.

У листопаді 1932 року особисто з ініціативи Сталіна були створені і відряджені до Харкова, Ростова-на-Дону і Саратова надзвичайні комісії із завданням взяти хліб — і якомога більше — за всяку ціну.

Надзвичайну комісію («надзвичайку») на Україні очолив, як уже відзначалось, голова Раднаркому СРСР В. Молотов. Наприкінці грудня на Україну приїхав ще один емісар Сталіна Л. Каганович, щоб прискорити хід хлібозаготівель.

Він, як пише у своєму нарисі-дослідженні «1933: трагедія голоду» («Літ. Україна», 1989, № 2—5) доктор історичних наук Станіслав Кульчицький, повідомив керівництво республіки, що ЦК ВКП(б) скасував

постанову ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 року про невивезення (спроба хоч частину зерна залишити у розпорядженні колгоспів. — Б. Х.) насінневих фондів «як рішення, що послаблює наші позиції в боротьбі за хліб».

Комісія Молотова лютує.

Патологічна жорстокість, виявлена в ході хлібозаготівель на Україні Молотовим і Кагановичем, зазначав С. Кульчицький, підстьобувалася безпосередньо Сталіним. Коли генсекові доповіли, що керівники Оріхівського району на Дніпропетровщині дозволили колгоспам залишити в себе насіннєві фонди, він розпорядився «негайно арештувати і нагородити їх по заслугах, тобто дати їм від 5 до 10 років тюремного ув'язнення кожному». Розпорядження виконали з перевищенням. Старший агроном райземуправління був засуджений до розстрілу, п'ятеро керівників і спеціалістів — до 10 років позбавлення волі в концтаборах, п'ятеро — до восьми років, двоє — до п'яти років.

Так жорстоко були покарані місцеві керівники (урок іншим!) за спробу хоч чим-небудь допомогти голодуючим селам.

Знову і знову перечитую «Прикордонну зірку» за 4 січня. Намагаюсь збагнути, що стоїть за тим «безліч фактів», котрі доводять, що в деяких колгоспах «керівники навмисно крали собі (читай: залишали для людей і роздавали колгоспникам по 200—300—400 грамів на трудодень) хліб, а для держави, казали, що нема».

Хліба немає в колгоспній коморі, зате у батька червоноармійця Семена Апостола (так і проситься: святого апостола) підраховано до кілограма, скільки в його коморі, — значить, прийшли з обшуком; кукурудзяних качанів — аж три центнери, картоплі — 100 кілограм. Все на сім'ю з чотирьох працездатних, а скільки непрацездатних? Скільки дітей шкільного і дошкільного віку — не вказано.

І вважалося це цілком нормальним — робити без будь-якої санкції обшук, нишпорити в коморі чесного колгоспника (321 трудодень). Неважко уявити собі, чим усе закінчилось для Семена Апостола і його сім'ї. Адже «...в тих селах, де колгоспи не виконали плану хлібозаготівлі, необхідно виявити розкрадений хліб, здати (продати) його державі і розкрадачів нещадно карати».

Тепер ми знаємо, як в и я в л я л и зерно (кожний, хто вказував, де сусід ховає зерно, будь-яке збіжжя, картоплю тощо, за спеціальною урядовою постановою одержував від десяти до п'ятнадцяти процентів (тридцять іудиних срібняків як премію. Премію за доносі) і як к а р а л и: сім'ї, інколи цілі села, які мали велику заборгованість, заносились на «чорну дошку», а списки твердоздатників.

«Статут «чорної дошки», — пояснює С. Кульчицький, — означав фактичну блокаду: селяни позбавлялись права на виїзд (таке фактично спостерігалось і в Озаринцях. — Б. Х.), якщо в селі не було продовольчих запасів, люди гинули голодною смертю.

Велике село Гаврилівка (Дніпропетровська область. — Б. Х.) загинуло майже повністю».

Районна газета — та ж «чорна дошка». Не важко уявити собі, що віщувала Юрківцям і Озаринцям («Таке явища маємо і в Озаринцях») сама поява їх у такому зловісному контексті на шпальтах «Прикордонної зірки».

«Прикордонна зірка», 8 лютого:

«Негайно повернути невірно роздамий соняшник».

«Розтрощити опортуністичний підхід до заготівлі м'яса. Зрмаників з Озаринець, Садової-Садковець та Коневої — до суду.

Корінь зла в самих керівниках. Бурдейний Іван, Коняга Трохим, Голяк Іван, Влажко Іван, Бурик Христина (все знайомі прізвища. — Б. Х.) та ціла низка членів сільради лише агітують за план м'ясозаготівлі, а самі (в селі ні собак, ні котів уже не було. — Б. Х.) ні грама ще не здали.

Секретар сільради Бурдейний (надзвичайний ладар) та Зукін (наш, хоч і не близький, родич, загинув у роки війни. — Б. Х.) не тільки не вміють, а й не бажають братись до цієї роботи».

«Тов. Лівшиць — голова колгоспу ім. Петровського.

Колгоспи с. Озаринці теж пасуть задніх, із ферми не здають м'яса (бо, бачте, немає чого вибраковувати).

Збути ж на приватному ринку за 1100 крб. корову колгосп ім. Петровського все-таки спромігся. Держава, за думкою тов. Лівшиця, почекає, а ліс не втече.

Краща справа стоїть у селах: Борщівцях, Коневій та Садовій». (Не знаю, як у січні були справи в названих у дописі Борщівцях. У квітні-травні тут вже доходили до людоїдства і трупоїдства. Щодо Озаринців, то у січні село доїдало останні корови, бички, вівці, а Христина Бурик та інші «активісти сільради не здали ні грама», бо не було чого здавати).

В Озаринцях щодня вивозять на цвинтар 25—30 померлих з голоду.

«Прикордонна зірка», 14 лютого:

«Сьогодні о 2-й годині дня в помешканні театру ім. Луначарського районний зліт передових колгоспників-ударників».

«Неухильно запроваджуючи генеральну лінію партії, історичні постанови вождя партії тов. Сталіна, ми зліквідуємо прогалини, викоренимо помилки і завдамо рішучого удару по всіх і всіляких ворогах соціалізму».

«Про підсумки хлібозаготівель на Україні і постанову ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р.

Резолюція Пленуму ЦК КП(б), ухвалена на засіданні 7 лютого 1933 року:

«Пленум вважає, що Україна мала всі можливості виконати не тільки тричі знижений план, який все ж зірвали, але мала всі об'єктивні можливості виконати цілком спочатку встановлений план хлібозаготівель.

...Пленум засуджує застосовану на Україні політику утворювання й зберігання до виконання плану хлібозаготівель так званих засівних фондів, що послабило наші позиції в боротьбі за хліб, за виконання плану хлібозаготівель, утворило благодатне прикриття для саботажників, посилювало опір хлібозаготівлі».

22 лютого 1933 року. День Червоної Армії відзначено в газеті портретом-малюнком наркома Військово-Морських справ К. Ворошилова, С. Будьонного, командуючого військами України та Криму Й. Якіра.

В цьому ж номері «Постанова РНК Союзу РСР і ЦК ВКП(б)».

«У зв'язку з тим, що Центральна чорноземна область, Західна область на Україні, Київська і Вінницька області виконали встановлений для них Радиаркомом Союзу РСР, ЦК ВКП(б). річний план хлібозаготівель, дозволити колгоспам, колгоспникам і трудящим одноосібникам згаданих областей і республіки безборонно продавати свій хліб (борошном, зерном і печеним хлібом), як державним і кооперативним організаціям, так на базарах і станціях у межах своєї області (республіки).

Голова РНК СРСР В. Молотов.

Секретар ЦК ВКП(б) Й. Сталін».

Читаєш і мимоволі відчуваєш себе учасником дивного спектаклю-фантасмагорії, де актори — лицедії і глядачі — бачать тільки те, що хочуть бачити, чують тільки те, що хочуть почути, де біле принародно оголошується чорним, чорне — білим, здоровий глузд (наявність насіннєвого фонду) абсурдом, чимось ворожим державі, і навпаки: поблажливо-знущальницькому дозволяється «безборонно» продавати «на базарах і станціях у межах своєї області» давно відібраний — до зернини — хліб.

СТОЛЯРІ

Столяр Параска Іванівна, 1910 року народження, колгоспниця:

— Мій чоловік — Столяр Пилип Гнатович, 1909 року народження. Учасник війни, нагороджений орденом Слави, багатьма медалями. Одружені ми з 1928 року. Сама я з Саранчуків — бідняків, фурманів. Маю одного сина. Столяр Іван Пилипович, 1933 року народження. Після того страшного лихоліття дітей у нас уже не було.

(Столяри — середняки. Свої коні, корова, різна птиця. До 1933-го голоду не знали).

В 1933-му якраз під жнива за два тижні померли три сестри чоловіка: Олена, Мотрона, Пелагія. Я наварила якогось кандьору. Приходжу, а вони лежать, сині-сині. Кажу старшій: підведись, дам трохи супу, а вона вже нежива.

Що ми їли? Кропиву, лободу, коли рідесенький супчик, цвіт з акації, буряки насіннєві терла, теж їли, суп варили. А Пилипа мого — теж робив у колгоспі — саме на той час забрали в табори військові. І так все життя: то табори, то на фронті. То польська кампанія, коли визволяли західні землі, то фінська, а Велику Вітчизняну закінчив рядовим, артилеристом.

Як вижила? Батьки підгодовували. Та й сама не сиділа, ходила на поле. Хто робив, тому давали баланду. Давали біля контори. Якось стала і я в чергу зі своїм Іванком, коли чую: «Парасю, дай потримаю дитинку». Озирнулась, а то Ганна. Знала, що своїх дітей вона вже з'їла — мертвих. Я закричала гвалт — і до двору. І після того вже ніколи в чергу не ставала. А та Ганна померла на третій день. Син мій Іван працює у колгоспі. Шанують його люди, має двоє дітей, двійнят, хлопця і дівчину. І вони в колгоспі. Вже маю правнуків.

...Прикинули ми якось з чоловіком, і вийшло, що померло в Озаринцях в тридцять третьому разів у всім, а то й у десять більше, ніж загинуло потім на війні. Тоді, я вже казала, мій Пилип був в таборах у Липиниах. Я йду до нього: дає мені сухарик, а я тішуся, бо ж дома дитину залишила. А йти двадцять п'ять верст пішки. Але треба було жити, рятувати дитину. Як я проклинала той час, ту годину, коли понесла на таке лихоліття! А не було б Івана, то, може, й мене не було б.

Ходили ми до чоловіків у Липинии. Товаришка моя, Оксана, по дорозі якось і каже мені: «Не можу більше, Параско: відходять мої ніженьки». Сіла на землю. Перевернулась навзнак, і... не стало її. Прийшла я в Липинки, розповіла її чоловікові. Він заплакав і пішов. Із служби його не пустили. Я дала знати в селі. Прийшли добрі люди, забрали. Хороша товаришка була. Йдемо, а всі розмови про сухарики. Е, що там казати, наголодувалися! І в сорок сьомому був голод. Теж, траплялось, пухли. Їздили, міняли. Та не пам'ятаю, щоб хтось в Озаринцях з голоду помер.

Восени тридцять другого видали нам на трудодень по двісті грамів. До Нового року якось дотягли, а там — біда. Хто робив у колгоспі, тим трошки помагали. А хто не в колгоспі, хто одноосібно, тим нічого: хто не робить, той не їсть. Не знаю, де ті сили брались, а робили: сіяли, сапали, жали, колоски збирали.

...Пилипа Гнатовича ми тоді вдома не застали.

Одивк розповідь його, записану дослівно, переслав мені згодом Д. П. Войтов: «Оженився в 1928 році. Тато дав мені тридцять соток землі, батьки жінки — шістдесят соток. Купив коня. В тридцятому здав коня в колгосп. На ньому їздив верхи голова артілі. Іноді кінь тікав із стайні додому. Стоїть було під ворітьми, жінка плаче, жаліє, впустить у двір, попестить, дасть хлібця, і знову я відводжу його в колгосп.

У військових таборах я пробув тоді кілька тижнів. Служба, — годували нас по тих часах непогано, — можна сказати, врятувала всю нашу сім'ю.

Хлібну пайку ділив: половину собі, половину ховав за пазуху Парасці — на сухарі. Один — до і після служби — і сам наголодувався.

Робив у колгоспі на воловні. Одного разу взяв (вкрав) два кормових буряки. Сховав за пазуху, дуже боявся, бо кожен бурячок був на обліку. Приніс додому. Жінка дуже зраділа. Потерли, перемішали з концеркою якоїсь дерті, наробили коржиків, поклали на бурякове листя, засунули в піч і спекли не спекли, а так гарячі витягали з печі і поїли. То було свято, начебто наїлися. Їли бурякове насіння. А одного разу гнали ми на ніч з Олексою Гайворонюком воли пасти (за волами, кіньми догляд був. Без них — ми це добре знали — всім кінець). Олекса — той уже наметикований був — у воловні просто з короба насипав у шапку кілька жмень кукурудзи — і на голову. Щоб зерятко чуже взяв, такого раніше ніколи з ним не траплялось. А голод не тітка, кого хочеш навчить. І вчив. Вечором у полі дістали бляху, розіклали вогонь, на бляху насипали кукурудзу і насмажили пукасів. Смак тих пукасів і досі пам'ятаю.

І ще згадується такий випадок. Через річку дві знесилені жінки переносили у вереті покійника. Попросили мене, щоб допоміг перенести. Я був висохлий, як тріска, пішов помагати жінкам — попадали у річку, самі

ладве поаилазили на берег, а понійкин у вереті поплив за течією... А то жінни садили нунурудзу у полі. Щоб не їли зерно, його змочуаали у гасі. Їли і з гасом. Тому й не стало селинсьному роду поаного переводу. Бо двожильні, і сім'ї були аелині. Нас восьмеро було у батьніа. Маріа, Ганна, Докія, Марфа те страхітти пережили. Після таборіа і я помагаа їм. А молодші...

Параска Іванівна:

— Сестрм чолоаіка... Вони малі були. Що и могла їм дати? Пони ноги носили, ходили на кладовище єврейська. Там багато равлиніа. Вони збирали їх. Кладуть на пательню, смажать.. Воно анлазить — а вони їдять.

— А ин же з тими, що їли дітей? Люди їх знали?

— Знали.

— І нічого їм не було?

— Вони ж були голодні. І не жильці на цьому саіті. Хто їа жом, равлинів, мертаих дітей саоїх чи чужих — теж аже буа не жилець на білому саіті. Витримали ті, що якось трималися.

«ВМИРАЛИ, ЯК МУХИ, ХОВАЛИ, ЯК СОБАК»

Бабій Василь Григорович, 1918 рону народжении, фельдшер, учасинн Великої Вітчизняної аійни:

— Голод пройшоаси по нас страшною носою. Що мали батьни, все проміняли. Навіть полоаа просіяна пішла а діло. Ми й полоау а'їли, їла з аишні листи, їли гнилу нартоплю, що перезимувала. Батьно сидіа опухлий, його вже нічого не цікааило. На леваді аиросло жито. З'яаилися молоденькі набачни. То вже алітку тридцить третього. А смерть носила і косила. Мій товариш Ядошек Іван ішоа з поли, ноли аже хліб піднявся, і апаа мертаий. Хороший буа тоаариш. Всі ходили опухлими. То дистрофія, ноли порушується аодний обмін. Щодни амирало по 20—40 чолоаік. Не було чим аивозити.

Гафа Маріи Федорівна (уроджаиа Наальчун), 1925 рону народження:

— Все життя а колгоспі, у ланці, у яслах. У батькіа ина було господарстао? Кінь, грабарна, нороаа, аіаці, а поля на заячий снін. Батьно своєю грабарною їздив на різні роботи, ніяної не цурався. Та шилом моря не нагрієш — аід тяжної роботи не розбагатієш. Одиан хліб — батько, вода — мати, борщ та напуста — хата не пуста. А а тридцять третьому, — ось коли справжня прийшла біда, — з нашої рідні у голод померли: Неаольчун Іван, ще зовсім молодий, пішоа у лінарию по баланду, да тан і залишився під муром. У Столиріа (у Кузьминниха) померла Мотрона — ще діачина, Поладія. Люди амирали, ян мухи, а ховали їх, ян собан. Просто на городі. Бо нікому. І сил не було добиратись до цаинтаря.

Колесиик Петро Іваноаич, 1909 рону пародження, по-ауличному Добер, сусіда М. Д. Гнатин:

— Ватько мій — Колесиин Іван Карпоаич. Мати — Тетяна Кифорівна. Середняни, пара воліа, свині, норова, п'ять моргіа поля. Жили не тан щоб багато. Я аже буа парубном, а до діани ходив босим. Не було чобіт. Проте голодувати не голодували. Нвсе мати з льоху напусти мисну, олією обмане (помастить). Тан і жили. Одружився и а 30-му, тоді ж вступиа у нолгосп. В тридцять другому не було ні засухи, ні недороду. Голод зробився аід того, що буа лозунг: «Весь хліб — державі». Назнаалось воно: здавати добровільно. А можуть і подвоїти, і потроїти, наннпути твердий план. І ти таердоздатчин. А ян не здаси до зерннни, то аже нурнуль ти, і забирають у тебе асе.

У Саранчуна Петра троє дітей померло з голоду. Були сім'ї, де поамирали всі чисто. Найбільша народу померло на урочищі Панасіана. На весь кутон була одна короаарятуаальниця. Багато із нас їй зобоа'язані своїм життям.

Ромашевський Тимофій і Коваль Тетяна... Чому и їх запам'ятаа? То була нача похоронна номанда, їм дали грабарну. І вони ще жиаих збирали по дворах, привозили до лінарні, і там їх трохи підгодоауаали баландою. Переночують, бідолахи, а ажа на другий день та тій же грабарці аезуть їх на цаинтар, аинопають могилу і нанладають доверху.

Ось така мені згадалась історія. Померла моя бабуся Маріа.

Ми з дядьном аинопали иму. Поклали а могилу бабусю. А тут умирає сусіда. Вдова ажа й не плаче. Во сліз не було. Тільки благає: «Поховайте, люди добрі, щоб собани не роздерли». Копати ноау яму сил немає. Ми того мерця до бабусі. Помирає дівчинка, ми і її до бабни. Ідеш і бачиш: людина ледь ходить, хитається. Роздута, ян нули. І мокрий слід: тече, ивче з діжни. А то поамирають і лежать тижнями по хатах. Цілими сім'ями вмирали.

У тридцять третьому році буа хороший урожай, збирали зелені нолоски, розтирали. Я за місяць поправився.

Саранчун Микола Іванович, 1924 року народження, село Озарищі, ветеран війни, механізатор:

— Мої батьни — середнини. Мали аоліа, аівці, нороау. До тридцять третього голоду не знали. А тоді померли батьно Іаан Аксентійович, йому не було й тридцяти рокіа, дід по матері Васнль Лун'яноаич Кучмей, хлібороб, теж номер з голоду а п'ятдесят п'ять роніа. Померла і тітна Віра.

Діда Василя Лун'иноаича Кучмея, — аін буа середнином, — напередодні розкуркулили, забрали худобу, все майно, хату. Ми залишились з матір'ю на аулиці, тинились по нутнах. Мати, пони могла, міняла иніс речі, приховані у рідних. Незабаром опухла. Ми їли бур'яни, «суп» з жалива — без нічого. Люди падали, лежали мертві. На горі буа штундицьний цаинтар. Люди нопали там ями для своїх близьких. Не встигнуть нохоаати, а има вже поана. Всі а селі знали про «тьомную» а сільраді, де знущалися з людей, добиаали напівмерціа. І я, було, заліз у город, шунаа инусь цибулину, а потрапиа під аажну руну голоаи нолгоспу, цілий день просидів у темній.

Гнатик Марія Дмитрівна:

— У голод тинялися по хатах, по сусідніх селах. Тут мата померла. Чолоаін мій Килимпик Симон Васильоаич поїхав на похорон матері, а згодом і сам помер. Таки знайшлася добра людина, наш землян Браа-

чук. Він забраа нас у радгосп. І там ми вже мали свій куток, свою кімпату.

Все йшло в їжу: молодий бурячок, жалиао-кропиаа. Син просив: мамо, не ріжте тої жаливи, а дайте лободи (про хліб ніхто й не згадуваа, мріялось хоч трохи прожити, щоб ще раз побачити той хліб). Інші маля що міняти, а в нас не було нічого. А другий мій чоловік, Іван Гнатик, загинув на фронті в 1944-му на Случі. І я робила, поки могла. В 1957-му важко захаоріла, прямо на полі. Пенсія — 12, 20, тепер, слава богу, 50 карбованців і сім рублів за чолоаіка.

Фросина Олексіївна Баланюк, 1916 року народження:

— У школі не вчилась. Робила в колгоспі з перших днів його існування все життя. На буряках. Куди пошлють.

У голод померли мої брати: трирічний Федя і старші Іван, Антон. Антонова жінка поховала брата. Викопала невелику яму, аби можна було присипати землею. Ми ходили з мамою на буряки. Віддали верету за бурякове насіння. Мололи те насіння, гірке, як полин, на млинкі, робили голубці. У колгоспі трохи хліба було. З дванадцяти душ нас залишилося двоє. Батько помер вже в 1936 році. Люди ходили в інші села. В Серби (нині Гонтівка), Бабчинці. Міняли верети, хустки, чоботи, кожухи. Та таких ходячих було небагато.

Із листа Павла Дмитровича Войтова:

«Ось що розповів мені вчитель історії сугаківської школи Брижак (ця ми зустрілись недавно на нараді, і мова була про тридцять третій). У Сугаках померло від голоду до 70 процентів людей. Брижак назвав цифру 1830 чол. В Озаринцях, дуже приблизно, — 2000 чоловік.

Зверніть увагу на такий жахливий факт, який наводить Брижак: у село Сугаки приходили голодні з північних районів, думали, що тут, на півдні, можна врятуватися від голодної смерті. Але і тут нічого не було. Ці люди (прихожі) нічого не могли дістати, їх виганяли із хат, гнали власті із села (самі ж голодні, а вони десь колись і крали, можливо). Бувало й таке. У покорі погибали. Мерли дорослі, мерли діти. Брат повставав на брата. І все мовчало. Не було кому сказати: «Схаменіться, люди, бо лихо вам буде».

Де ж тим прихожим подітися? Не помирати ж під тином? Там псп труп розірвуть, ворони склюють. Дехто свідомо йшов на кладовище. Там ворота відкриті, ніхто не гання. Там вони і помирали, вважаючи, що поховають. Який жах, як могло таке статись?»

Войтов Павло Дмитрович (про себе), вчитель історії. Зараз директор краєзнавчого музею с. Озаринці, пенсіонар:

— Народився я у 1923 році в селі Слідах. Це за 5 кілометрів від Сербів (Гонтовки). І у Слідах був великий голод. Мені було 10 років, але голод пам'ятаю, бо сам хотів їсти, і казала мама, що був ужа спух. У нашій сім'ї ніхто не помер, бо спасали Серби. Міняли одяг, взуття й інші речі на хліб. Мати довго згадувала, що віднесла за відро муки добрячий кожух і бурки валянки. Пригадую такий епізод. Я і ще кілька хлопчаків ходили до млина, щоб дістати жменьку борошна. А робилось це так: ми ставали близько біля ящика, куди по жолобку сипалось борошно з-під каменя. Ніби дивились, як це робиться, і при нагоді підкладали руку, туди насипалось трохи муки — і в рот, іноді в кишеню. Особливо щастило, коли мололи колгоспне зерно на дерть. Той дядько не дуже за нами наглядав. Попадався і такий, що крутив за вуха, лаявся, кричав, але ми знову, як мухи, біля жолобка, по якому сипалось пахуче борошно.

БЕРЕЗЕНЬ
«ТИ МЕНІ РЕКОМЕНДУВАВ ЦЬОГО НЕ РОБИТИ»

У першому березневому номері (2 березня) «Прикордонна зірка» передруковує промову тов. Сталіна на 1-му з'їзді колгоспників-ударників 19 лютого 1933 року:

«Наше найближче завдання зробити всіх колгоспників заможними».

20 березня.

Лист тов. Г. Петровського до редактора «Прикордонної зірки»:

«Дуже прошу комуни, артілі та радгоспи ім. Петровського надіслати мені фінансово-виробничі плани на 1933 рік (яку заведено сівозміну, як організовано бригади, в якому стані тягло і т. д.)».

Лист, як потім з'ясувалось, з'явився не випадково. Незабаром після того всеукраїнський староста, заступник голови ВЦВК СРСР і голова ВУЦВК Г. І. Петровський побував в області, відвідав окремі райони Вінниччини, у тому числі, можливо, і Могилів-Подільський, «знайомлячись, — як сказано в кореспонденції «Більшовицької правди» (1933, 14 квітня), — зі станом радянського будівництва та перевіряючи роботу радянських організацій, як проводять вони в життя рішення партії та уряду, борються за здійснення плану першого року другої п'ятирічки.

Петровський знайомився також зі станом сівби в області.

У всіх районах, які відвідав Петровський, він дав конкретні вказівки та настанови районним організаціям, як поліпшити їх роботу надалі.

Учора за участю Григорія Івановича відбулась нарада в облвиконкомі, що розглянула питання про стан радянського будівництва в області, про сівбу та про розвиток комунального господарства».

У листі всеукраїнського старости редактору «Прикордонної зірки», у кореспонденції про перебування Г. І. Петровського в Вінниці ні слова про голод.

А як було насправді? Хіба так нічого він не побачив і не почув?

Як вже, сподіваюсь, здогадується читач, у кореспонденції йдеться лише про зовнішню, так би мовити, офіційну мету візиту.

13 квітня 1933 року, крім вже згаданої наради в облвиконкомі, у Вінниці відбувається ще одне важливе засідання. Цього разу — бюро Вінницького обкому КП(б)У, в роботі якого теж бере участь Голова ВУЦВКу.

На засіданні становище в області було охарактеризоване як катастрофічне. «Відзначалось, — констатують автори «Злочину» («Вінницька правда», 1989, 10 берез-

ня), — що з кожним днем воно погіршується. Голодують десятки тисяч людей, зростає смертність. Бюро обкому прийняло рішення терміново інформувати ЦК про необхідність негайної допомоги. Разом з тим просити Петровського в свою чергу проінформувати ЦК з урахуванням того, що він особисто бачив під час поїздок в райони області».

Далі в зв'язку з цим наводиться конфіденційний лист першого секретаря Вінницького обкому В. І. Чернявського секретарю ЦК КП(б)У С. В. Косіору — документ, на мій погляд, промовистий, що його варто навести повністю.

Та спочатку коротенька довідка з УРЕ.

«Чернявський Володимир Ілліч (1893 — 13.XI.1939) — парт. і держ. діяч УРСР. Член КПРС з 1911. Н. в Одесі. Учасник громадянської війни на Україні. З 1919 — на партроботі в Києві, Полтаві, Вінниці, Катеринославі та Одесі.

1930—32 — секретар ЦК КП(б)У.

На X—XIII з'їздах КП(б)У обирався членом ЦК, 1930—37 — канд. у члени Політбюро ЦК КП(б)У».

Залишається додати, що В. І. Чернявський до самого арешту у 1937 році був людиною на Вінниччині надзвичайно популярною і шанованою. Аж ніяк не належав до кабінетних керівників, охоче бував у робітничих колективах, колгоспах. Мої земляки, представники старшого покоління, і досі згадують Чернявського добрим словом. Як видно з листа, його автора і адресата зв'язувала тісна дружба. Об'єднує їх і трагічний фінал. 13 листопада 1939 р. В. І. Чернявського розстріляно.

А тепер лист:

«Зовсім особисто.

Станіслав Вікентійович!

Григорій Іванович Петровський надіслав мені листа, в якому рекомендує з усіх питань важкого продовольчого становища області, і зокрема з питань проведення бурякової кампанії, поїхати в Москву. Коли я був у Харкові (тоді столиця України. — Б. Х.), розмовляв з тобою по цьому питанню, але ти мені рекомендував цього не робити. Відчуваю, що через нашу скромність, з якою ми підходимо до розв'язання питання допомоги ураженим в продовольчому відношенні районам області, нам значно важче домагатись тих необхідних умов, які дали б нам можливість з меншими наслідками подолати те важке становище, яке склалося в ряді районів області.

Після нашої останньої інформації становище в області значно погіршилось. Воно особливо поглиблюється тим неправильним уявленням, яке є у Харкові про нібито благополучне становище області. У цьому також переконались товариші, які були командировані з Харкова і побували в районах нашої області... Ми майже покинуті напризволяще, чим далі становище стає все гірше. Дозволена колгоспам торгівля хлібом мало ослаблює гостроту становища... В області уражених у продовольчому відношенні районів тепер нараховується 37. Важке продовольче становище охопило до 300 сіл і близько 50000 чоловік[5]. В останній час збільшилось число смертей і не припиняються факти людоїдства і трупоїдства. В деяких найбільш уражених селах щодня до 10 випадків смертей. В цих селах велика кількість хат забита, а в більшості хат селяни лежать пластом і ні до якої праці за своїм фізичним станом не здатні. В таких районах, як Немирівський, в окремі хутори, де одноосібники цілком усі лежать».

Отже, «ти мені рекомендував цього (тобто поїхати в Москву, доповісти про все Сталіну. — Б. Х.) не робити» — непростима, рівна злочину проти народу «скромність», більш ніж дивна для революціонерів, політичних діячів такої ваги боязкість, полохливість перед центром, перед вищестоящим керівником, коли йшлося про життя і смерть тисяч і тисяч людей.

Невідомо, чи надійшла на лист — крик душі — відповідь С. В. Косіора, чи ні, зате добре відомо, про що нагадують і автори «Злочину», що допомоги Вінницька область майже не одержала. С. В. Косіор навряд чи міг тоді чимсь зарадити, до того ж, мабуть, добре пам'ятав, чим закінчилась поїздка в Москву до Сталіна Р. Терехова.

Сталін хоч міг допомогти, але, як і раніше, уперто ігнорував потреби голодуючого населення України. Закінчилось усе тим, що Постишеву, — його вплив і реальна влада тоді були значно вагоміші, ніж у Косіора, — вдалось нарешті якось переконати Сталіна припинити вилучення хліба, а також залишити в областях заготовлене після 1 лютого зерно для харчування голодуючих: від 9 тисяч пудів — краплинка в голодному морі — у Вінницькій області до 160 тисяч пудів у Харківській, а всього 330 тисяч пудів. Ці напівзаходи аж ніяк не могли зупинити наростаючої трагедії.

Весна 1933-го року була ранньою. В «Прикордонній зірці» за 22 березня читаємо:

«Почали надранню сівбу, а насінням повністю не забезпечились.

Рільничі бригади Озаринецького колгоспу «Диктатура пролетаріату» вийшли сіяти овес. За перший день засіяли 8 га.

...Засів надранніх мають закінчити за 6 днів.

Але одночасно з проведенням сівби колгоспники повинні заходитись та придбати для себе насінний матеріал, якого ще велика кількість не вистачає.

Бригади організували збір фуражу для коней, в такий же спосіб слід організувати мобілізацію насіння серед самих колгоспників.

Вінничук».

Ні фуражу, ні насінневого фонду. Так жорстоко, злочинно, нерозумно здійснювалось на практиці гасло: «Хліб державі за всяку ціну».

«Постанова ЦВК: Рада народних комісарів зобов'язує правління колгоспів виключити із колгоспів тих, що самовільно кидають свої колгоспні господарства».

---

[5] На 17 травня 1933 року за даними, які надійшли до обкому КП(б)У, в області було вже охоплено «продовольчими труднощами», тобто голодом, 38 районів, сотні сіл із загальною кількістю 26895 селянських господарств, а всього 121 тисяча чоловік. І це за офіційними, треба думати, значно заниженими даними.

24 березня:

«Курkульського агента Костецького покарано».

«Микола Костецький, пролізши до членів сільради (с. Іванівка), по-куркульському зривав підготовку до сівби в одноосібному секторі, на словах був за ухвали сільради, а на кутках села організовував п'янки і контрреволюційні виступи проти засипки насіння, сам теж ні кілограма не вніс. Сільрада ухвалила Костецького, як куркульсько-ворожого елемента, виключити зі складу сільради, за саботаж у підготовці до сівби відібрати всю рільну землю та реманент і справу скерувати до судово-слідчих органів для притягнення до відповідальності».

Місцеві газети («Прикордонна зірка» і «Більшовицька правда») весь час закликають до боротьби то «проти куркульських запроданців», то проти «куркульських агентів, що пролізли до партії», закликають «покінчити із куркульською зрівнялівкою» і з «класовим ворогом», який ввижається авторам на кожному кроці.

«Щоб був більшовицький врожай, — пише І. Синиця в «Пісні про колгоспницю Марусю», — треба виполоть бур'ян і між собою».

Мажор, що зрідка, але все ж з'являється на газетних шпальтах, більш пов'язаний з прогнозами щодо вирішення глобальних проблем світової революції.

«І всесвіт червоний збудуємо свій». На цьому тлі — у розпалі голоду — надзвичайно недоречною, на перший погляд, здається розповідь старого ударника колгоспу ім. Скрипника (до трагедійного пострілу на майдані Тевелєва залишилось трохи більше трьох місяців) села Яруги «про своє життя і роботу в артілі» («Прикордонна зірка», 24 березня 1933 р.).

Розповіді, у яких йдеться про життя, так би мовити, рядової людини, як ми вже знаємо, рідко зустрічаються на газетних шпальтах того часу. Це, здається, єдиний матеріал у «Прикордонній зірці» за 1932—1933 роки, де взагалі зустрічається слово «голодний», та ще у такому своєрідному контексті.

Отже, розповідь «старого ударника».

«Від роду вже минуло мені 58 років, — так почав дід Захарчук Кіндрат Ільків. — ...Жив і батракував аж до 1930 року, а в цьому році відкрив собі шлях життя — вступив до колгоспу.

Родина у мене складається з 6 чоловік, часто мені приходилося голодувати з родиною, бо на прожиток не вистачало хліба з того клаптика (2,5 га) землі, що я мав раніш.

А зараз я колгоспник. Працював сумлінно на польових роботах минулого року. Я там виробив 140 днів, а родина в цілому виробила 500 трудоднів. За сумлінну роботу я отримав продуктів: твердих культур жита й пшениці 41 пуд, кукурудзи — 100 пудів.

Крім того, що отримав частину таких культур, як ячмінь та інші, належить мені і певна сума грошей відповідно до вироблених трудоднів.

То ще не все. Мене восени 1932 року управа за сумлінну роботу преміювала малим поросям. А все це показує, що я живу зараз далеко краще завдяки колективному господарюванню.

...Коли ми піднесемо врожайність наших ланів у 2—3 рази вище, то ми дійсно станемо заможними та культурними.

Ось я зараз працюю їздовим у бригаді № 5. Мені доручили самого слабішого коня. Щоб успішно виконувати норму, я добре доглядаю свою пару коней.

Раненько я їх не запрягаю, поки не почищу, й копита раником та вечером вичищаю, щоб не попав туди якийсь камінець, цвях та інше і не скалічив коневі ногу. Вчасно кую коней і вивожу гній, даю 3—4 рази коням їсти, а після того напуваю їх, і вони в мене сильні.

...Діти мої теж йдуть щоденно працювати до колгоспних бригад.

Вже цього року я переконався, що коли сумлінно працюєш, борешся проти ледарів та розкрадників, то ніколи не будеш голодний (підкреслення авт. — Б. Х.), буде і одежа, гроші і все для життя.

Мені в минулому році літом приходилось бачити, як розкрадали, але я не мовчав, а викривав, і злодіїв судили, як ворогів колгоспу. А в цьому році ми всі повинні будемо вести боротьбу за збереження нашого добра.

Все те, що ми придбаємо, рівно розподілимо і зміцнюватимемо наш колгосп.

Так закінчив сивий дід т. Захарчук Кіндрат Ільків з нами свою розмову.

Г. Коров'янко».

Мораль, сентенції «розмови» видні, як то кажуть, і неозброєним оком: мовляв, хто голодує, той сам у всьому — яке блюзнірство! — винен: несумлінно робив, не боровся проти ледарів та розкрадників, а от герой допису «сивий дід т. Захарчук» «не мовчав, а викривав, і злодіїв (очевидно, вже знайомих нам «перукарів») судили, як «ворогів колгоспного поля».

«ТВЕРДОЗДАТЧИК ГНАТИК»

Історія однієї сім'ї в листах

«Прикордонна зірка», 26 березня 1933 р. Суд.

Твердоздатчик Гнатик А. Федорів в Озаринецькій сільській Раді чинив уперто опір, намагаючись зірвати виконання м'ясозаготівлі по селу.

Свого завдання — 66 кг, він теж не виконав. Він агітував інших малосвідомих одноосібників не здавати державі м'ясо.

Суд, розглянувши цю справу, виніс вирок: Гнатика А. Ф. за злісне невиконання твердого завдання з м'яса і намагання чинити опір в м'ясоздачі позбавити волі в далеких таборах Союзу на 6 років з обмеженням у правах на 4 роки».

Про суди, суворі вироки чи не у кожному номері «Прикордонної зірки».

Чому ж саме ці рядки привернули мою увагу?

По-перше, земляк, ще й однофамілець нинішнього голови колгоспу ім. Щорса Гнатика Василя Івановича, давнього мого знайомого, дуже шанованої в наших краях людини (Гнатик — досить поширене прізвище в Озаринцях).

По-друге, дата. Гнатика А. Ф. судили за нездачу 66 кг м'яса у страшному березні. Не було вже тоді в Озаринцях — яке там м'ясо!!! — ні собак, ні котів: з'їли.

Що ж то за суд такий, який іменем робітничо-селянської держави нарав селянина-хлібороба у розпалі небаченого голоду за... нездачу м'яса? За ножних 10 нг — по року. І що стояло за цими рядками? Ян після широку снлалася доля «твердоздатника» Гнатина, його сім'ї?

Не дуже сподіався, що відшукається жнаий слід, нолн писав про це Павлу Дмитровичу Войтову.

І ось лист з Озарниців, добре знайомий почерк: «Приємна новина. Знайшовся ваш Гнатин А. Ф. Є в селі, жнвий. Він повернувся додому у 1948 році. Він здав у нолгосп воли (я уточню), норову, а телячку начебто хотів залишити собі, за що і був засуджений... Я все уточню, бо з ним особисто ще не говорив. Ці нільна слів мені сказала про свого дідуся внучна, учениця 9 класу Валя Гнатин. Вона сама напише Вам листа про свого дідуся. І я, звичайно, все донладно опишу. Його син працював бригадиром у нолгоспі. Дідусь уже дуже слабий, ходить біля хати на двох палицях.

Про Гнатина Ананія Федоровича — твердоздавця.

Це похилого віку людина, 83 роки, живе у сина Івана Гнатика, ходить, опираючись на дві палиці, ноги застудив на Колимі, де були 70-градусні морози. Походить із заможної сім'ї. Його батько Гнатин Федір Петрович мав 10 моргів землі, коні, воли. Був розкуркулений, висланий.

Гнатин Ананій заарештований був 1 березня 1933 року, на Явдоху, як він наже. Дали 6 років тюрми. За що? Він не знає за що. Як наже — задурно. Ні в чому не винен, чесно трудився, нічого не нрав, нікого не зобиджав, не ярмарнував (значить, не спекулював), а от посадили. «Винен не я, а Сталін. Вроді би за м'ясо посадили, що я не здав, а м'яса не було, щоб здати (телятко давно з'їли), бо був голод. З голоду померли мої двоє дітей, меншенька Маруся — 4 рочни й Іринка — 5 років. То вже після того, ян мене посадили, і я нічого не знав про долю своєї сім'ї. Жінка (перша) Гнатин Ганна не дочекалася мене і вийшла заміж. Женився я, нолн мені було 20 років. З перших днів пішов у нолгосп (у 1930 році), працював трохи бригадиром, у 1932 році на пошті розносив газети і листи.

У березні тридцять третього арешт і суд. Судили в Озарницях. Не тільки мене, а й ще багатьох людей. Після суду нас повезли підводами у Могилів. Звідти я попав у Маріуполь. Тут будували завод металургійний, потім вислали у Хабаровськ. Тут був у партії геологів, копали землю, будували залізничну станцію. Відсидів 4 рона. У 1937 році приїхав з другом Безпаловим Степаном Петровичем у Дніпропетровськ. Чому не додому? Бо сестра написала, що жінка Ганна вийшла заміж, дочки померли з голоду. У Дніпропетровську робив на металургійному заводі. Тут зустрівся із земляками із Озарниців і тут женився на землячці Саранчук Домні, вдові.

В 1940 році знову арештували і судили, дали 5 років. За що? Не знаю. Може,тому, що вже був з тавром: репресований і батько десь у Сибіру. Я чесно жив і добре працював, нікого не зобиджав. Був у мене вже син Федір, дочка Ганна появилася на світ, ян мене вже забрали (посадили 1 лютого, вона народилася 6 лютого). У Сибіру — селища Берельох, Сусуман, Мексікон. Захворів, потрапив у табірну лікарню і залишився тут санітаром, це мене і врятувало. Я дуже старався, старанно трудився, всіх слухався. За мою сумлінність мене полюбили лікарі і мені допомагали. Писав звідси заяву, щоб узяли на фронт, але нас на війну не брали. Звідся у 1948 році додому. Лікарі взяли мені білет на самольот, через Якутськ, Верхоянськ у Москву. Поїздом у Грабарівну. Я нічого не знав про свою сім'ю. На станції Грабарівка одна жінка озарнецька мені розповіла, що дружина і діти є в Озарницях. З радістю і трепетом у душі прийшов додому уже вночі. Стукаю, не відповідають. Потім обізвалась жінка, але мене не пізнала. «Мій,— наже,— чоловік Ананій десь у Сибіру, нікого не пускаю вночі до хати». Через сіни жила сестра Санда. Вона впізнала мене, відкрила сінешні двері. Упізнала мене і жінка Домна. Обнімає, плаче. Розбудила дітей, сина Федора і донечку, я не знав навіть її ім'я. Писав з Сибіру у сільську Раду, щоб повідомили мені про мою сім'ю, але відповіді не одержав. Головою нолгоспу був Баланюк Іван, а головою сільради Колесничук. Вони навіть не сказали моїй жінці, що від мене є вісточка. І жінка думала, що мене вже нема в живих.

З 1948 року працював у нолгоспі, більше у будівельній бригаді. Муляр.

Потім купили стареньку хату. Народився у 1949 році син Іван, біля якого я зараз і живу. Син робив донедавна бригадиром у колгоспі, зараз — лісничим. Його дочка Валя, моя онуна, навчається у 9 кл. — відмінниця. Син побудував нову хату. Зараз дуже добре жити, та нема нолн вже».

Пізніше надішлю матеріали про батька Ананія — Федора, тан званого «куркуля», репресованого, який один із небагатьох повернувся у село на рік пізніше від Ананія.

P. S. Я думаю, напише вам Валя-внучна про свого діда і вчитель школи Мельник Іван Йосипович, мама якого, Фросина, рідна сестра діда Ананія. Вона добре знає житейську історію свого брата, а головне свого батька Федора».

27.X.88 року, Озарниці.

«Здрастуйте, Борисе Наумовичу!

Надсилаю матеріали про Гнатина Федора — батька Ананія. Народився у 1885 році — помер у 1960. Був репресований у 1930 році, ян куркуль. Мав 12 десятин землі, двоє коней, двоє биків, віз, потрібний сільськогосподарський реманент. Все здав добровільно у нолгосп, просився, щоб залишили у селі, прийняли до артілі. Не прийняли. Вночі під вартою забрали.

І так було на тільки з Федором. «Твердоздатників» з дітьми, старими, хворими виганяли на вулицю, на сніг. А у кого серце ще не обросло страхом, хто щойно спеченний «ворогів народу» пускав до хати, того в сільраду: куркулів жалієш, різній наволочі помагаєш!

А «твердоздатник» такий же гречносій, як його сусіда.

Одне багатство — дітей купа. Кого в Сибір, туди, де Макар телят не пас, кого — на Біломорбалтканал. В телячих вагонах. В дорозі,— згадував Федір,— стільки вмирало — ніхто і не рахував.

Ешелон зупинився в степу, серед поля. Мерців виносили з вагонів, тут і закопували.

Потрапив Федір Гнатик на золоті приіски в Амурську область...

На приісках за день намивали 10—30 г золота. Йому, як людині чесній, довіряли це золото відвозити за 100 верст.

Був і на іншій роботі. Випалював деревне вугілля. Їдкий дим постійно роз'їдав легені, нутрощі. Від цього захворів, і вже дома, на волі, помер від раку шлунку. Разом з ним була в засланні його жінка Олександра, яка поїхала до нього через рік. (Так і не вдалось з'ясувати, чи вона поїхала добровільно, чи її також вислали. Якщо вислали, то за що?).

Повернулися додому разом у 1949 році (Ананій роком раніше).

Федір після повернення працював їздовим у аптекарні (у Дубовому). Мединич, тодішній голова колгоспу, до нього ставився з повагою, давав йому роботу бригадира, але той відмовився — не хотів чи не міг працювати з людьми...»

Цей запис зроблено із спогадів дочки Федора — Фросини.

Розповідає сам Гнатик Ананій:

«Про хату, яку захопив собі Баланюк Іван Семенович, що став, здається, у тридцять п'ятому головою колгоспу «Диктатура пролетаріату». Цю хату побудував для мене, коли ми стали жити окремим господарством, мій батько. Після мого арешту хату конфіскували. Однак залишилася там моя перша жінка — Ганна Цибук. Її, як мені розповідали, силою вигнали з хати взимку в лютий мороз. Вона трималася стола, стіл посунувся аж до дверей, далі удар по руках — вона випустила одвірки і опинилася на снігу з двома малими дітками, які незабаром померли від голоду. Дала їм притулок сестра Сандя».

Із листа Войтова від 21 січня 1989 року:

«Сьогодні мав розмову із Столяром Пилипом. Він підтвердив Вашу думку про Гнатика Ананія і батька його Федора: «Це були великі трудяги (саме трудяги!) і виховали, всупереч усьому, своїх дітей в любові до праці, до землі. Батраків ніколи не тримали. Всю роботу виконували своєю сім'єю».

«Добридень, шановний Борисе Наумовичу.

Пише вам учениця дев'ятого класу, член ради музею Гнатик Валя. Разом із директором музею я збираю дані про А. Ф. Гнатика. Це мій дідусь. Він часто розповідає мені про себе, повірте, і він плаче, і я плачу. Дідусь до сьогоднішніх днів не може зрозуміти, за що його судили. Весь вік чесно трудився, а вижка, певно, лише випадково.

Завжди закінчує свої розповіді приблизно так: «Ти вчишся, може, станеш великою людиною. Де б ти не була, ким би не була, пам'ятай про людей. Маленьких людей не буває. Знай, що одним словом можеш скалічити життя і душу». Я вважаю, що дідусь прожив героїчне життя. Не зламався в таборах. З бабусею підняли дітей. Старший син Федір працює на тваринницькому комплексі слюсарем. Його дружина — доярка. Середня дочка Ганна у кар'єрі бригадиром. Її чоловік Петро в тій же бригаді. Молодший Іван працював бригадиром рільничої бригади № 2, але за станом здоров'я залишив роботу, працює лісником. Це мій тато. Мама працює економістом цеху тваринництва. Діти Федора: старша внучка Марія працює ланковою на свинофермі, Федір — учитель. Діти Ганни — Вітя вчиться у п'ятому класі, Федя у десятому, мій брат, теж Вітя, у шостому.

Я горджусь своїм дідусем і дуже його люблю. Гнатик Валентина».

Історія однієї сім'ї із щасливим — чи не правда? — кінцем. Так, і батько, і син на довгі роки були відірвані од рідного села і загалом понад три десятиліття перебували в таборах, на півночі, у місцях, де птах замерзає на льоту.

Так, господарство їхнє було сплюндроване, сім'ї зруйновані, долі поламані. Їхні рідні і близькі протягом довгих років жили з тавром «ворогів народу». Нібито не в засланні, не в тюрмі, але й життя родичів репресованого — під вічною підозрою, весь час під страхом — ох, яке несолодке. І все ж таки залишились живі, повернулися в рідне село. Коріння не обірвалося, рід — до чого ж виявився живучим! — продовжується.

І, може, найбільшою нагородою старшому Ананію, колишньому зеку, хліборобу, робітнику, є те, що нарешті дожив до повної своєї реабілітації не тільки перед законом, а й в очах внучки Валі.

Скільки було таких Гнатиків, засланих без суду й слідства у далекі табори?

Сталін потім говорив Черчіллю, що довелося розправлятися з 10 мільйонами «куркулів» (у 1927 році в нашій країні налічувалося всього 900 тисяч так званих «куркульських» господарств, з яких більшість людей було знищено, інші заслані в Сибір).

І не злічити, скільки сімей розпалося, пішло в небуття, скільки перервалося міцних селянських родів. Адже удар за поодиноким винятком падав передусім на хлібороба-господаря, який знав і любив землю і податок платив справно, і себе, і робітника, і солдата, державу годував.

З листа П. Войтова:

«Голод» — ця назва Вашої майбутньої повісті дуже точна, але, на мій погляд, неповна. То був не просто голод, стихійне лихо, природний неврожай. То був мор, як Ви казали,— геноцид, навмисне винищення, покарання голодом. Але що за кара?!! Є такий вираз: «морити голодом», що означає навмисне не давати їсти. Кажуть: «Я зморений». Це означає і голодний, і втруджений.

Український селянин працьовитий, він міцно тримався землі-матінки, годувальниці, а його взяли та й від землі відірвали насильно, як Гнатиків, багатьох інших. Зараз повернути знову до землі важко. Оренда поки що посувається у нас повільно».

«НАЙПЕРШИЙ ЛЮДОЇД»

Загупало в двері прикладом,
заграло у шибку:
— Ану одчини, молодице,
Чого ти там крієшся в хаті?
Застукало в серце, різнуло:
«Ой горе, це ж гості до мене.
Та чим же я буду вітати —
Іще ж снопок не зварився...

Павло Тичина
Твори в дванадцяти томах
Перший том. с. 359.

Про це писати важко, згадувати страшно, та що було, те було... Людоїдство... Голод

відкикуа нас ка тисячі і тисячі років назад — у нам'який вік, у часи канібальства.

Перші розмови, тривожні чутки десь у березі 1933-го.

Раніше, до голоду, цілими днями гасав зі своїми ровесниками по містечку, селу. Влітку біля млина: купаємось під «литонами», під колесом рибу ловимо. До пізньої осені ходили через Волоський куток, через все село у старий лісок — Дідову. У будь-яку пору року забирались на вежі Турецької фортеці. Мати моя, Міна Борисівна, теж вчителька, ніколи не тримала нас, ні мене, ні молодшого брата — він загинув на Одері в останні дні війни,— на прив'язі. Навпаки, коли вчиктувався цікавою книжкою, що й гнала на свіже повітря. А тут як відрізало. Нас нікуди не випускають. Увечері тривожний шепіт батька: в Могилаві затримали якихось людей, які на базарі продавали підозрілі ковбаси. Віддали в міліцію, а в тій ковбасі фаланги дитячих пальчиків. Полюють насамперед на дітей командирів-прикордонників. Кажуть, то справа рук сигуранци — таємної поліції королівської Румунії, шпигунів, диверсантів.

Неспокійно і в селах. Трупоїдство, людоїдство.

Одного дня, здається, на початку червня 1933-го, пішло по містечку: із сусідніх Борщівців привели жінку, що вбивала дітей на ковбаси. На все життя врізались у пам'ять її очі-вуглинки на худорлявому обличчі. Кімната дільничого уповноваженого міліції на базарному майданчику. Віконце з гратами. І очі моїх ровесників: допитливі, повні жаху і подиву. Я згадав про цей випадок в озаринецькій лікарні — палаті для ветеранів війни.

Косован Митрофан Васильович, 1924 року народження. Учасник Великої Вітчизняної. Інвалід війни другої групи. Після війни працював сторожем, завідував складом:

— То наша сусідка, Варвара Юрчак. Жила з донькою — весьми-десяти років. Зазивала до себе дітей приблизно такого ж віку. А там — сокирою по голові. Діти зникали на нашій вулиці, зникали один за одним — і ніякого сліду. Людей вмирало стільки, що не до того було. А тут мій племінник, Юрко. Якось Томка, Варварина донька, і його зазвала. А мати стала агощати цукерками. Де вона їх діставала — не знаю. Може, міняла на ковбасу. Підійшла до Юрка, почала чухати по голові, потилиці, щоб заснув. А він хлопчик імітлканий. Чує, наче варивом пахне, м'ясом. Став щось підозрювати. Каже: «Тітонько, мені надвір. Я швиденько». Вибіг з хати і мерщій до батька. Розповів про все і про той м'ясний дух. Збіглися сусіди. І батьки тих дітей, що зникли останнім часом. Знайшли в печі в горшку м'ясо, дитячі пальчики. І такі ж горшки на городі в льоху. Того ж дня Варвару відвели в Озаринці. Більш її не бачили. Я так думаю: вивів її міліціонер на гору та й розстріляв. І в Кунавці людоїдство. Приходили чужі люди. Хапали дітей чи підманювали і за селом убивали.

Скажу про нашу сім'ю. Старший брат жив у Сочі, приїхав, забрав одного з моїх братів, дівчі присилав посилки з сухарями. Для тих, хто ще міг виходити на поле, варили баланду у колгоспі. Приходив по неї і я з чайником.

На муку мололи горох, бурякове касіння, їли цвіт з акації. Пухли, мерли. Печеного хліба з рік не бачив.

Колесник Петро Іванович:

— Оталий випадок запам'ятався. Була сім'я, дядько, жінка і донька. Я був членом сільської Ради, саме вартував. Кажуть: донька Саранчук Ганни померла з голоду, а її не поховали. Приходимо, питаємо: де ж ваша донька? Заглянули в піч, а там горщик з людським м'ясом. Дочка померла, а вона її порубала. Два горшки з м'ясом знайшли на городі. А що ж з нею робити, коли вона голодна? Пожила та Ганна, може, з тиждень і померла.

Зінкк Євгенія Никанорівна, 1914 року народження:

— Дід, батько — потомствені хлібороби. Землі у нас було мало, три морги. У січні тридцять третього якраз до пашпортів, ще коли можна було, виїхали ми до Дніпродзержинська. І там був голод. Та не такий. Хто робив на заводі, тому на картку давали пайну хліба. І ще пам'ятаю лист з Озаринців, в якому писалось про Кучму Катерину. Вона з'їла свою дитину і роки чотири по тому померла.

Коняга Василь Трохимович:

— Їли котів, собак, падло. І ще знаю про Білоус Ганку Лук'янівну. Вся висохла, як тріска. Запам'яталась очі, як у мерця. Дивляться, а не бачать. Тинялась по двору, наче примара. Двоє було у неї діточок. Померли. Вона їх ножем. Потім знайшли той ніж, на ньому кров. І в печі в казанах варила. Незабаром і сама померла.

Невальчук Іван Андрійович, 1896 року народження. Помер у січні 1989 року:

— До колективізації я жив окремо від батька. Було у нас два морги землі, корова. Коней не було, орав волами. У тридцять другому врожай був, а хліба не було. Дуже нас корова виручала. Приходили з різних кутків. Тому пляшку, тому кварту. Траплялось, що все віддавали. Була у нас сусідка одна — Марія. У неї чоловік, двоє дітей: дівчинка і хлопчик. Так вони дівчинку з'їли, а хлопчика залишили. І таке бувало. Взагалі скажу так: не було у нас людоїдства, а був один великий людоїд — Сталін.

ЧИ БУВ ОПІР?

(Бухарін, Рютін та інші)

1933-й як синонім голоду в масштабах країни такий же умовний, як т р и д ц я т ь с ь о м и й — синонім масових репресій.

Голод, як наслідок примусової колективізації, продрозкладки, правда, хоч і не в таких масштабах, як у 1932—1933 роках, почався значно раніше. Про трагічні наслідки адміністратнано-репресивних методів мужньо і відверто (більше таких виступів на Пленумах ЦК партії не було) сказав у своїй заяві на квітневому Пленумі ЦК партії у 1929 році М. І. Бухарін: «Я виступаю як член Політбюро востаннє. Хіба ми не можемо сперечатися, битися, часом говорити різкості один одному, та зійтись на тому, елементарному правилі, щоб не приписувати один одному очевидні нісенітниці.

Скільки разів треба повторювати, що ми за колгоспи, що ми за радгоспи, що ми за велику реконструкцію, що ми за рішучу боротьбу проти куркуля? Та одна справа правильно проводити гасло про прискорення

наступу на куркуля, а інша справа — проводити все в життя такими методами, що все виходить навпаки, що біднота сидить без хліба, що місто терпить нужду в хлібі, що середняк вагається. Тепер, крім усього цього, потрібні не так окрик і примус, як розум і розрахунок».

«Голос розуму і розрахунку», що закликав до втілення ленінських ідей ленінського кооперативного плану колективізації на добровільних засадах, на жаль, не був почутий ні учасниками Пленуму, ні партією в цілому.

Надзвичайного інтересу набуває у цьому світлі лист М. Ульянової квітневому об'єднаному Пленуму ЦК і ЦКК (1929 р.).

Напередодні розгорнулась явно організована зверху кампанія по осуду прибічників «правого ухилу, за виведення із складу ЦК трьох впливових членів Політбюро — М. І. Бухаріна, О. І. Рикова і М. П. Томського.

Не маючи через хворобу можливості бути присутньою, М. І. Ульянова просить оголосити на Пленумі ось цього листа:

«З погляду подальшої історії партії нинішній Пленум має, на мою думку, величезне значення. Питання про внутріпартійне становище і склад Політбюро, що обговорюються на Пленумі, перебувають у прямому зв'язку із заповітом Володимира Ілліча. Перед своєю смертю Володимир Ілліч тривожився за долю нашої революції і в заповіті, даючи характеристику окремих вождів, попереджав партію, що не одна з осіб, а тільки колегіальна робота може забезпечити правильне керівництво і єдність партії.

...З подібним відсіканням або дискредитацією трьох членів ПБ в партії безумовно скоротяться можливості для прояву критичної думки: надто легко всяка самокритика і критика партійних органів і посадових осіб перетворюється в «ухили».

Треба пам'ятати і про те, що говорив Володимир Ілліч про можливості розколу згори, коли він стверджував, що згори почата тріщина може розламати класову основу радянського ладу і призвести до розколу між робітничим класом і селянством.

Найбільшою заслугою партії є та, що їй вдалося підняти великі маси на справу перебудови країни на соціалістичний лад.

Але цьому піднесенню та ентузіазму робітників не сприяє однобока інформація, яка проводиться в пресі і в доповідях. Останнім часом надходять дедалі тривожніші листи, що свідчать про великі вагання в селі (у зв'язку з надзвичайними заходами, голодом у споживаючих губерніях, порушеннями революційної законності) і певні вагання в місті (у зв'язку з загостренням продовольчого становища). Я вважаю заслугою тт. Рикова, Томського і Бухаріна, що вони порушують перед партією ці великі питання, а не замовчують їх. Я вважаю, що інша позиція, що замовчує або затушовує труднощі й небезпеки, а також надмірні захоплення перед досягненнями, будуть виявом обмеженого самозадоволення і комчванства. Тому, протестуючи проти самої постановки питання про виведення трьох товаришів з Політбюро і проти шкідливої для партії дискредитації їх, я прошу довести до відома Пленуму, що я голосую проти виведення цих трьох товаришів чи кого-небудь з них поодинці з Політбюро, проти їх засудження і дискредитації.

З ком. привітом М. Ульянова

22.IV.29 р.

(«Известия ЦК КПСС» 1989, № 1, 126—127)

А в 1933-му?

Не було тоді — про це свідчать наведені вище спомини, місцева республіканська преса — організованого, активного, публічного опору ні з боку партійних функціонерів, рядових комуністів, ні селянських мас, заляканих масовими репресіями 1929—1931 років.

Цілком доречні для того періоду слова, сказані ще в 1928 році відомим на той час діячем партії і держави Х. Г. Раковським (у 30-ті роки — жертва сталінських репресій): «Найнебезпечнішою є саме та пасивність мас — комуністичних навіть більше, ніж безпартійних,— до вияві небаченого свавілля, що мало місце». («Неделя», 1988, № 43).

Не було активного протесту? А що було?

Пасивний опір, скоріш інстинкт самозбереження моїх земляків, які, намагаючись врятувати своїх дітей від голодної смерті, ховали в пляшки зерно, ставали, всупереч тяжким карам, «законові про п'ять колосків», «перукарями», несунами, «крали» своїми ж руками вирощений хліб.

Чи не в кожному селі знаходились, як вже зазначалось, свої Нагульнови, свої фанатики-виконавці: витрушуючи з пляшок останню зернину, вони свято вірили: так треба; що, мовляв, важить життя окремої людини, сім'ї, навіть села, району в порівнянні із світлим майбутнім держави, з інтересами світової революції.

Знаходились і свої царки, свої псарі (Андрій Христюк з його улюбленим «выходя скорее и веселее»). Для них, нерідко ледарів, п'яниць, вищою насолодою було показати свою владу, покизуватись, покомизитись, потоптатись по живих душах, про них і сьогодні кажуть мої земляки: жалю не знали, людей за псів вважали.

Але ж були і такі — небагато, скажемо відверто, але були! — що голови клали на плаху за своє село, за сльозу дитини, ставлячи життя людське вище грізних постанов і циркулярів.

Ні, не все мовчало.

Недавно стали доступні хвй і нечисленні факти з історії опору окремих бійців ленінської гвардії, документи-попередження, де йдеться про голод.

Хочеться вірити, настане час, і їхні імена золотими літерами будуть вписані в історію нашої партії. І першим серед перших назвуть М. М. Рютіна (А. Ваксберг, «Как живой с живыми» — «Лит. газета», «Юность» 1988, № 11).

Отже, Мартем'ян Микитович Рютін (1890—1937). Сибіряк, член партії з 1914 року, учасник громадянської війни, потім командуючий військами Іркутського військового округу, секретар Дагестанського обкому партії, народний вчитель, публіцист, редактор «Красной звезды», секретар Краснопресненського райкому партії м. Москви, голова правління фотокінопромисловості, делегат кількох партійних з'їздів.

23 вересня 1930 року на засіданні Президії ЦКК (присутні Ярославський, Шкірятов,

Сольц, Постишев, Єнукідзе, Назаров та інші) виключений із партії як автор «Рютінської платформи», що втілювала позицію Бухаріна, ленінські ідеї колективізації, вирішення інших соціально-економічних проблем, які стояли тоді перед країною.

Після понад двомісячного арешту Рютіна звільняють, попередивши, що кара його не мине, якщо не припинить свої «антипартійні дії».

Рютін не здається, не стає на коліна.

Він об'єднує навколо себе групу однодумців — «Спілку марксистів-ленінців».

21 серпня 1933 року на засіданні групи вперше прозвучало його «Звернення до всіх членів ВКП(б)» — документ рідкісної прозірливості.

«Партія і пролетарська диктатура Сталіним і його почтом заведені в небачений тупик і переживають смертельно небезпечну кризу. За допомогою обману і наклепів, за допомогою неймовірних насильств і терору під прапором боротьби за чистоту принципів більшовизму і єдності партії, спираючись на централізований могутній апарат, Сталін за останні п'ять років відтяв і усунув від керівництва всі найкращі, справді більшовицькі кадри партії, встановив у ВКП(б) і в усій країні свою особисту диктатуру, порвав з ленінізмом, став на шлях невгамовного авантюризму і дикого особистого свавілля».

На країну одягнуто намордник.

«Преса,— говорилося в «Зверненні», яке невдовзі було оголошене «зрадницьким»,— могутній засіб комуністичного виховання і зброя ленінізму — в руках Сталіна і його кліки стали страхітливою фабрикою брехні, обдурювання і тероризування... Брехнею і наклепами, розстрілами і арештами... усіма способами і засобами вони захищатимуть своє панування в партії і в країні, бо вони дивляться на них як на свою вотчину... Жоден найсміливіший, найгеніальніший провокатор для загибелі пролетарської диктатури, для дискредитації ленінізму, соціалістичного будівництва і соціалізму, для їх підривання зсередини не міг вигадати нічого кращого, ніж керівництво Сталіна і його кліки.

Сором і ганьба для пролетарських революціонерів далі терпіти сталінське ярмо, його свавілля і знущання над партією і трудящими масами. Хто не бачить цього ярма, не почуває цього свавілля і гніту, хто не обурюється ним, той раб, а не ленінець, холоп, а не пролетарський революціонер. Побоювання Леніна щодо Сталіна, щодо його нелояльності, нечесності, і несумлінності, і невміння користуватися владою цілком справдялись. Сталін і його кліка гублять справу комунізму, і з керівництвом Сталіна має бути покінчено раз і назавжди».

«...Авантюристична колективізація за допомогою розкуркулювання, спрямованого фактично головним чином проти середняцьких і бідняцьких мас села, і, нарешті, експропріація села шляхом усякого роду поборів і насильних заготівель, привели країну до найглибшої економічної кризи, страхітливого зубожіння мас і голоду... У перспективі дальше зубожіння пролетаріату. Всяка особиста зацікавленість у веденні сільського господарства вбита, праця тримається на голому примусі і репресіях... Все молоде і здорове з села тікає, мільйони людей, відірваних од продуктивної праці, кочують по країні, переповнені міста, населення, яке залишилося в селах, голодує. У перспективі дальше зубожіння, здичавіння і запустіння села».

Та якби поглухли старі члени партії, найдосвідченіші революціонери, які мали б, повинні були почути безстрашний, правдивий, чесний голос застереження.

Знову — цього разу на позачергове засідання — скликається Президія ЦКК. З гнівними, викривальними промовами виступають: Ярославський, Рудзутак, Сольц, Стасова, Єнукідзе.

Рютін на засіданні відсутній з «поважних причин»: він знову в тюрмі. Причому Сталін на цьому не заспокоївся. Рютіна він боїться й ненавидить. У 1937 році — розстріл.

Були ще спроби застерегти, привернути увагу.

Ветеран партії, ленінградка Зінаїда Немцова («Огонек», 1988, № 27) згадує, що Косіор звернувся до Сталіна по допомогу для голодуючої України, а той послав його до такої-то матері в лагідному катері. Допоміг Кіров. Кірова і Орджонікідзе, які посилали продукти. Та найголовнішу допомогу організував Кіров, запропонувавши Косіорові послати всіх (!) голодуючих на роботу в Ленінград.

При всій повазі до З. Немцової, зауважимо, що можливості С. М. Кірова «прийняти всіх голодуючих явно перебільшені: голодували мільйони. У Ленінград же добиралися, як це було з моїм земляком Гайворонюком, при сприянні знайомих, родичів. Добиралися одиниці, десятки, в кращому — сотні.

Важко підтвердити документально розмову Косіора зі Сталіним, хоча реакція Генсека — у цьому ми ще не раз зможемо переконатися — аж ніяк не надумана.

ВСЕ ПІЗНАЄТЬСЯ В ПОРІВНЯННІ

(1892, 1921, 1933)

— Тридцять третій, тридцять третій... Стільки років мовчали, а тепер згадали, галас піднімаєте, аби зайвий раз потоптатись по кісточках товариша Сталіна. А що? Хіба раніше у нас голоду не бувало? І за царя, і за Леніна. А ви: Сталін, Сталін.

Отакий монолог довелося мені вислухати недавно від моєї сусідки по купе, як тільки зайшла мова про голод тридцять третього. Жінка, приблизно моїх років, з журналістським значком на лацкані і, як незабаром виявилось, гаряча прихильниця Ніни Андреєвої («То наша великомучениця, наш прапор, наша надія»), сердито поблискуючи скельцями окулярів, одразу перейшла в наступ:

— Голод — стихійне лихо. Як повінь, як землетрус. Так що політика тут ні до чого.

Що ж, усе пізнається в порівнянні. Тут моя сусідка по купе має рацію. Тв спочатку наведемо один документ, що, на щастя, зберігся у Вінницькому державному обласному архіві.

«24 серпня 1921 року.

До всіх селян Могилів-Подільського повіту.

Товариші!

До вас уже дійшли відомості про те, що Радянську Республіку спіткав найсильні-

ший неврожай, через який найбагатша область Радянської Росії — Поволжя — голодує, 20 млн. селян трудової області, яка раніше годувала Росію, під час громадянської війни забезпечувала продовольством Червону Армію, зазнають тепер неймовірних мук голоду. Більше того, їхнім полям загрожує небезпека бути незасіяними, оскільки насіння на Поволжі немає і наступного літа на них чекає вже не лютий голод, а смерть. Радянська влада стурбована тим, щоб своєчасно доставити туди насіння й засіяти озимий клин. Ось чому Радянська влада змушена приступити до збирання в невідкладному порядку продовольчого авансу по 3 пуди з десятини, який буде зарахований у рахунок продовольчого податку.

Завдання усіх чесних громадян Радянської України — здати в строк продовольчий аванс.

Товариші селяни!

Справа, однак, не в тому, щоб своєчасно здати продаванс. Услід за здачею продавансу піде здача продподатку. Поставтеся сумлінно до вашого обов'язку перед робітничо-селянською республікою.

Пам'ятайте, що від того, як ви виконаєте вашу продовольчу повинність, залежить благополуччя Радянської влади і мільйонів робітників фабрично-заводських центрів і селян голодуючих губерній. Якщо ви не здасте хліб, який вам належить здати за продовольчим податком, то Республіка задихнеться в лещатах голоду, і тоді на Україну повернуться поміщики і пани, генерали та урядники, які зруйнують ваші оселі, залишать вас без духа і хліба, без землі і волі. Чи ж ви забулися про порядки генерала Денікіна і польських білогвардійців?

Хліб, що його ви здасте на державні пункти, дасть можливість Радянському урядові пустити на повний хід фабрики і заводи, шахти і рудники і налагодити справу постачання селянського населення предметами фабрично-заводського виробництва.

Чим скоріше ви здасте хліб, тим скоріше відкриються товарообмінні пункти, де ви зможете на більш вигідних засадах, ніж на вільному ринку, обміняти хліб на потрібні вам товари.

У розпорядженні Радянського уряду є досить засобів, щоб змусити непокірливих здати хліб. Не примушуйте Радянську владу вдаватися до примусових заходів впливу, пройміться самі свідомістю того, наскільки серйозним є становище і як важливо, щоб ви здали хліб своєчасно. Повітовий з'їзд представників комітетів незаможних селян ухвалив, що делегати з'їзду здадуть продаванс і продподаток у першу голову. Незаможні селяни! Наслідуйте приклад ваших представників, стежте за куркулями, щоб вони не ухилялися від виконання державного обов'язку. Товариші, здавайте продподаток!

Хай не буде в нашому повіті тих, хто ухиляється.

Виконаємо наш обов'язок перед Червоною Армією.

Допоможемо неврожайним губерніям засіяти свої поля!

Хай змаганням у нас у повіті служить найшвидша здача продподатку!»

Держархів Вінницької області
Фонд — 925, оп 2, сп. 188, арк. 9.

Так, все пізнається у порівнянні.

У 1891—1892 роках Нижегородську губернію спіткав голод. Про тяжке становище селян відразу ж стало відомо всій Росії. До роботи по наданню допомоги голодуючим (збирання коштів, продуктів, організація їдалень тощо) прилучаються Л. М. Толстой, В. Г. Короленко. Кореспонденції, нариси В. Короленка по гарячих слідах друкувалися в газеті «Русские новости» (1891—1892 роки). Окремою книжкою «В голодный год» нариси вийшли вже в наступному 1893 році. Вийшов у Нижньому Новгороді альбом з фотознімками-свідченнями славнозвісного фотографа художника Дмитрієва.

«В голодный год» — книжка-свідчення, книжка-дослідження, книжка-звинувачення.

Крайнє зубожіння і деморалізацію села Короленко вважає наслідком того, що пережитки кріпацтва наскрізь пронизують селянське життя. («Я намагався змалювати той похмурий стан, до якого призвело самодержавство: величезні області хлібної Росії голодували, і голодування посилювалося». «Тепер,— порівнює В. Короленко в своєму листі до Луначарського в 1921 році,— набагато гірше: голодом уражена вся Росія, починаючи із столиць, де були випадки голодної смерті на вулицях. Тепер, кажуть, ви встигли налагодити харчування в Москві, Петербурзі (чи надовго і якою ціною?).

Але зате голод охоплює простір набагато більший, ніж у 1891—1892 роки в провінції. (Судячи з нарисів В. Короленка, названі роки і справді не йшли ні в яке порівняння з голодом 1921-го, а тим більше з голодом 1933 року: навіть у найбільш нужденному, найбіднішому селі Пролівці «є голодні, і один з них, Максим Савочкін, мабуть, помре від лободи і лихоманки вкупі». Отже, голодна смерть у 1892 році — виняток, а допомога тій же Пролівці, що, завдяки Короленкові, надходила по різних каналах, була значна.

На 409 чоловік, які населяли Пролівку, в березні було видано земським начальником від казни 106 пудів, тобто в середньому по 4 кг на душу населення.

У тій же Пролівці староста («густа шапка волосся, борода у кучерях, мов у Юпітера, і дуже м'яке, добре обличчя із серйозними ласкавими очима») горою стоїть за громаду, йому навіть довелося сім днів відсидіти у холодній за правду. Але свого домігся. Особливо нужденним позичка збільшена.

Завдяки Короленкові в Пролівці була відкрита безплатна їдальня для голодуючих. У тяжкохворого від голоду і лихоманки Савочкіна побували губернатор і лікар.

У своїх нарисах Короленко ніде і словом не обмовився про людожерство. Отже, його тоді не було («Тут у них було щось пекуче, жорстоке, страхітливе, відчайдушне». «Ребра у мужика потріскалися... Не дихає, розірвало від трави... Шкіра відвалилася. Все лисе, усе помирає»... Побачене письменником схвилювало всю Росію, справило величезний вплив на громадську думку. Критик «Русской мысли» (1894, № 3) відзначав, що в цих нарисах на матеріалі однієї губернії порушено питання, що мають значення для всієї країни.

Ось що таке гласність, вільне слово письменника навіть в умовах самодержавства, яке пригноблювало всі і всякі свободи.

Залишається тільки здогадуватись, наскільки все пішло б по-іншому, скількох людей вдалося б урятувати в 1933 році, будь тоді хоч якась гласність. На жаль, нічого цього не було.

Звичка мовчати, звичка «не бачити й не чути», страх перед усім і всіма такий великий, що не знадобилося особливих зусиль, аби безмовність взяла гору.

Так, все пізнається в порівнянні.

1921, 1933... Тут, на перший погляд, чимало спільного.

Масштаби... Голод 1921—1922 років, як і голод 1932—1933 років, охопив величезну територію. Загальна кількість голодуючих досягла в 1921 році близько 35 мільйонів чоловік. Смертельний голод вразив Поволжя, Південний Урал. За розрахунками відомого на той час статистика П. Н. Попова, населення країни за 1921—1922 роки зменшилось на 5,2 мільйона чоловік. Скільки померло в 1932—1933 роках, невідомо, але ніяк не менше.

Причини? І тут чимало спільного: воєнний комунізм, тотальна продрозкладка. Не голод штовхав до реквізиції, як це здавалось, а швидше навпаки: масові реквізиції мали своїм наслідком голод.

Реквізиція 1932—1933 років була ще більш тотальна, безжалісна, хоч і не зустрічала активного опору: заляканий, знекровлений «розкуркуленням», репресіями, війною проти народу, яка не припинялась з 1929 року, селянин покірно, мовчки приймав голодну смерть (траплялось, як про це вже йшла мова, самі добирались до кладовища).

Однак на цьому подібкість кінчається.

В 1921 році причиною голоду, крім реквізицій, стала страшна розруха першої світової та громадянської воєн, засуха в районі Поволжя.

Уроки селянських заколотів, голоду не пройшли даремно. Ленін уже в 1921 році усвідомив неспроможність економічної політики «воєнного комунізму». «...Ми зробили ту помилку, що вирішили провести безпосередній перехід до комуністичного виробництва і розподілу. Ми вирішили, що селяни за розверсткою дадуть потрібну нам кількість хліба, а ми розверстаємо його по заводах і фабриках,— і вийде у нас комуністична виробництво і розподіл»[6].

...«Ми зробили помилку»,— ось до якого висновку приходить Ілліч. Розуміючи, що серед частини партійних працівників збереглася ностальгія по системі і методах воєнного комунізму, В. І. Ленін попереджав: «Така політика була б дурістю і самогубством тієї партії, яка спробувала б її. Дурістю, бо ця політика економічно неможлива; самогубством, бо партії, які пробують подібну політику, зазнають неминуче краху».

В 1922 році В. І. Ленін пропонував задуматись над тим, «я к к о о п е р у в а т и, як «обмежувати» куркулів, не припиняючи зростання продуктивних сил». Про розкуркулення, про виключення куркулів з числа

[6] Л е н і н В. І. Повне зібрання творів. П'яте видання, т. 44, с. 149.

учасників кооперативного руху мови не було. А в постанові ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 року «Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву», яку розробляли апаратним шляхом, вже ставилося завдання знищити куркуля як клас. І пізніше, в 1932—1933 роках, продовжуючи курс тотальної реквізиції, Сталін та його оточення свідомо, знаючи наперед про можливі наслідки, йдуть на повторення помилок «часів воєнного комунізму», діють тими ж згубними методами, опустивши навколо голоду залізну завісу мовчання.

Не було, або майже не було організованої допомоги голодуючим.

В 1921 році на вулицях і площах міст можна було бачити плакати-заклики: «Руку допомоги голодуючому Поволжю».

Завдяки напруженню сил, внутрішніх резервів молода Радянська держава змогла передати в райони голоду понад 12 мільйонів тонн пудів насіння для посіву озимих і 31,5 мільйона пудів ярових хлібів. Так був закладений фундамент для переборення наслідків катастрофи і відродження селянських господарств.

Своєчасна допомога голодуючим (вона йшла звідусіль), за статистикою тих років, врятувала життя 3,5 мільйонам чоловік. Понад мільйон голодуючих було вивезено в інші райони.

Як тільки остаточно визначились катастрофічні масштаби біди, Радянський уряд офіційною нотою сповістив про це уряди країн Європи і Америки, звертаючись з проханням дати дозвіл на закупку хлібних продуктів і доставку їх через кордони економічної блокади.

Задушити молоду Країну Рад блокадою, як ми знаємо, входило в плани Антанти. І напочатку допомога із Заходу надходила тільки від громадських організацій, які не стали чекати рішень на державному рівні.

Загальний обсяг міжнародної допомоги голодуючим Росії досяг 35,5 мільйона пудів різних продуктів.

Ще одне порівняння: в 1921 році уряд, керований Леніним, за валюту закупив хліб для голодуючих. А в страшному 1933-му ми вивозили хліб за золото.

А тепер саме час повернутись до відозви Могилів-Подільського повітового комітету Ради робітничо-селянських і червоноармійських депутатів до селян повіту про надання допомоги потерпілому від засухи населенню Поволжя. Що насамперед вражає?

Відвертість, сувора правда про «небачені муки голоду», про жахливі перспективи («Полиям загрожує небезпека бути незасіяними, попереду вже не кестерпний голод, а смерть»).

Відозва розрахована не тільки на почуття, вона звернена до розуму, тверезого розрахунку.

Правда, і в цьому документі ще відчувається грізний подих воєнного комунізму: «У розпорядженні Радянської влади достатньо засобів, щоб п р и м у с и т и непокірних здати хліб. Не примушуйте Радянську владу звертатись до примусу, пройміться самі усвідомленням того, наскільки серйозне становище». І все ж «Відозва

1921 року» і «Прикордонна зірка» 1933-го — як небо й земля.

Читачам, думається, цікаво буде дізнатись, яким був відгук селян на «Відозву».

«Трудящі Могилівського повіту,— читаємо в «Історії міст і сіл УРСР»,— подали посильну допомогу голодуючим Поволжя — зібрали понад 11 тисяч пудів зерна та значну суму грошей».

МІСТЕЧКО

Тепер від містечка залишилось кілька будиночків під потемнілою черепицею. А жителі його? Одні, як вже зазначалось, загинули у роки окупації, на фронтах Великої Вітчизняної — прізвища останніх на стелі; інші роз'їхались хто куди. Колишнє містечко стало центром села: тут контора колгоспу, сільська рада, клуб, середня школа, садиби колгоспників. Одне слово, було містечко, і нема містечка.

А в 1932—1933 роках в містечку Озаринці проживало понад 800 чоловік — колгоспники, швеці, кравці, ковалі, фурмани-балагули, колишні дрібні крамарі, різники, м'ясники тощо.

Життя в містечку до голоду вирувало. Закривались останні хедери — «релігійні приватні школи». Їм на зміну остаточно прийшла початкова євтрудшкола.

Швець Іцько Шлаен, заступник голови містечкової ради, у свята виголошував промови, гасла на такий приблизно штиб: «Хай живе червоний вчитель, що робить (малось на увазі «виховує») червоні діти».

Діти ремісників, колишніх крамарів, містечкових колгоспників, учні мого батька, закінчивши євтрудшколу, згодом українську, вилітали із тісного містечкового гнізда у широкий світ: Москва, Ленінград, Харків, Київ, Біробіджан. Ставали робітниками, інженерами, лікарями, педагогами, вченими. Так мій родич Койфман У. Г. пройшов в Ленінграді на Путиловському заводі шлях від робітника до інженера-конструктора, був знайомий з С. М. Кіровим, у роки війни — полковник, у післявоєнний час в НДР один із радників Вальтера Ульбріхта.

Військовим інженером-конструктором, лауреатом Ленінської премії став згодом колишній учень мого батька Марк Мойсейович Гольдберг. Нове уживалося з старим містечковим укладом.

Ремісники об'єднувались в артілі: шевську, шавцьку, проте було чимало й таких, які більше вподобали одноосібну працю. Робив свої перші кроки єврейський колгосп імені Петровського.

В містечку доживав свій вік старий рабин, злидар із злидарів, худорлявий, з продовгуватим, виснаженим обличчям Гедаля Ройтберг. Надамо слово його внукам.

Ройтберг Семен Петрович, 1920 року народження, учасник Великої Вітчизняної війни, танкіст, полковник у відставці. Тепер проживає в місті Івано-Франківську.

— Того страшного року я вчився в п'ятому класі в школі Кривицького. Багато моїх товаришів, починаючи з січня-лютого тридцять третього року, ходило опухлими: Коваль Іван (його батько помер з голоду), Гайворонюк Іван, Конюк Паладій. В школу приходили одиниці: одні померли, інші не могли ходити. Ми жили біля бруківки, і щодня повз наш будинок провозили, проносили спочатку десь по дванадцять, згодом по двадцять-тридцять мерців на кладовище. І все-таки то незначна частина померлих. Бо возили й іншими шляхами, а багатьох ховали біля хат, на городах. Як тільки з'явилося зерно нового врожаю, овочі, фрукти — у перші дні кількість померлих різко збільшилась. Помирали від завороту кишок.

Батько працював у Вендичанах, в «Заготзерні». Отримував невеликий пайок раз на місяць. Іноді робітникам «Заготзерна» продавали зерновідходи, ми збирали різні трави, кропиву. На базарі іноді купляли картопляні лушпайки, макуху. Хліба майже не було. Ходили на вендичанську дорогу і збирали дички (груші, яблука).

На базарі іноді продавали холодець і м'ясний бульйон. Казали, що то через брак кормів ріжуть худобу і таким чином реалізують. Проте ширилися й чутки про людоїдство: наче ловлять дітей, вбивають і варять з них холодець і ті бульйони. Подейкували, що в Могилеві полюють на дітей військових і прикордонників — більш вгодованих. Опухали, вмирали і містечкові. А дід мій, Гедаля, став зовсім сухий, як тріска, і шкіра на обличчі наче з пергаменту. Помер він пізніше, в тридцять восьмому році. То був дуже розумний чоловік. Завжди пам'ятаю його схиленим над товстенними книгами в шкіряних палітурках. Щось вичитував, нам перповідав, проводячи історичні паралелі. Дуже важко переносив голод. Люди часто до нього приходили просто за порадою, за розсудом, казали між собою: «Мудрець, Соломон».

З листа Ройтберга Якова Абрамовича, 1925 року народження, а 1933-му учень першого класу. Інвалід Великої Вітчизняної війни, нині доктор математичних наук, завкафедрою Чернігівського педінституту.

— Мої спомини про 1933 рік досить-таки фрагментарні. Виринають якісь окремі картинки. Пам'ятаю, одного дня нарахував десь близько двадцяти похоронів з хоругвами, хоч частіше ховали без батюшки.

Ще пам'ятаю, як збіглися ми, хлопчаки, коли привезли з якогось села жінку, що наче вбивала дітей на ковбаси. І ще навідступне відчуття голоду. Один із школярів їв крейду. Я теж спробував, думав, що цим можна хоч ненадовго заглушити почуття голоду. Та я від цього блював.

Ще згадуються якісь жахливі моменти, може, навіяні розповідями про людоїдство. Одного разу мій молодший брат Семен — тепер інженер-конструктор — навкарачки, йому йшов тоді другий рік, забрався на город і в бур'яні заснув. Мати бігала як навіжена по містечку, по селу, усюди шукала його. Такий страх був перед ловцями дітей. Їх крали, вбивали, пускали на ковбаси.

Пам'ятаю ще ряд сумних епізодів. Та цілісної картини в мене немає. Адже було мені лише вісім років».

Михайло Григорович Торбан, 1919 року народження, у роки Великої Вітчизняної війни командир розвідки третьої московської комуністичної дивізії, молодший лейтенант, 19 вересня 1942 року під Старою Руссою важко поранений, втратив зір. Після війни закінчив юридичний інститут, нині член Московської колегії адвокатів, проживає

в Москві, інвалід Вітчизняної війни першої групи.

— В 1932 році батько переїхав у Вендичани (сусіднє з Озаринцями село), працював головою завкому на цукровому заводі. І в Вендичанах голодували, хоч і не так, як в Озаринцях. Їли мелясу, жмих, мерзлу картоплю. Незабаром зникли у нас усі собаки, їх поїли. Якось зайшла до нас якась опухла жінка. Побачила лушпиння від картоплі, буряка — схопила і на моїх очах з'їла. Хліб, якщо бував, то з сої. І ще пам'ятаю. Поруч з нашим будинком якось кинули в яму сапного коня, та ще й облили гасом — однак голодні розрили ту яму і з'їли м'ясо.

«Прикордонна зірка», 9.VIII.1933 р.
Оголошення.

«Громадяни, що мають ордера «Торгсіну» (ТОТ) і не встигли обміняти їх на товарові книжки, по поважним причинам, можуть тепер обміняти у крамниці Торгсіну по місцю видання, до 15 серпня 1933 р.

Після цього терміну обмін ордерів буде припинений остаточно і жодне клопотання не задовольнятиметься. Дир. «Торгсіну».

«Торгсін»... Цього слова я не знайшов ні в тлумачному словнику, ні в БСЭ. Не знаю, може, воно «випало» тому, що зв'язано з голодом. А тлумачення його просте: торгівля з іноземцями.

Філіал (магазин) «Торгсіну» був, як уже згадувалось, в Могилеві-Подільському, хоч жодного іноземця там не було.

Чого тільки не було в тому магазині — очі розбігались, але все продавалось за золото, дорогоцінні прикраси. Хочеш жити — плати золотом. Немає золота — здихай.

Ентін Петро Андрійович, 1918 року народження, ветеран війни і праці, інвалід Великої Вітчизняної, тепер на пенсії, проживає в Могилеві-Подільському.

— У 1920-му ми осиротіли: померла мати. Нас залишилось п'ятеро братів і одна сестра. В 1933-му мій батько — містечковий м'ясник, на той час безробітний: різати було нічого — теж ходив опухлий. В Могилеві-Подільському в магазині «Торгсіну» за золоті речі, царські п'ятірки, десятки, за коштовності видавали талони, а на талони ті давали білу американську муку, м'ясні консерви, тощо. Та у нас нічого було міняти.

Одного разу хтось доніс на старшого брата, демобілізованого червоноармійця, украв, мовляв, форму в армії. Прийшли вночі одепеушники, забрали галіфе, шкіряну, чоботи і віднесли до завідуючого кооперацією Юхима Ентіна. Той за свої гроші викупив для брата ті речі. А незабаром самого Ентіна заарештували, присудили до розстрілу і розстріляли в Могилеві-Подільському. Не минуло й місяця, як виявилось: ніякої розтрати не було. Даремно розстріляли.

Голодували в містечку, може, за невеликим винятком, усі. Хто більше, хто менше. Були опухлі, були й мерці. Але такого тотального голоду, як на селі, не було.

Шварц Давид Григорович, 1912 року народження, член колгоспу імені Петровського з перших днів його існування, з 1936 по 1939 рік голова того ж колгоспу, ветеран комсомолу, партії.

— Врожай в 1932 році був непоганий. Тодішній голова артілі Петровського Самуїл Барат, хоч іноді брутально поводився з рядовими колгоспниками, але добився (чому це йому вдалось — про те згодом. — Б. Х.), аби щось і на зиму залишилось в артільній коморі. Хліб пекли із сої та гречаної муки. Ну, не хліб, а коржі, чорні-чорні. Покладеш на землю — важко відрізнити, де корж, а де земля. Головна причина голоду в Озаринцях, я так вважаю, тотальна продрозкладка. Вінничук — голова колгоспу «Диктатура пролетаріату» теж запам'ятався мені жорстокою людиною. Кар'єрист. Ловив кожне слово начальства. Накажуть віддати все до зернини — віддає. Людям на рік видавали по десять-п'ятнадцять кілограмів зерна. Та коли в сім'ї шість-вісім їдців, чи надовго його вистачить? Помирали просто на вулицях або в полі. У грабарку кидали по десять чоловік — і до ями. Так за кілька тижнів на цвинтар відправилась велика сім'я наших сусідів Куліварів.

Мене колгосп послав у Житомир вчитись. Ми, студенти, майже щодня ходили на базар. Одного разу дуже зраділи, коли побачили в ряду м'ясо, якісь руді ковбаси. Потім пішли чутки — то ковбаси з людського м'яса. У студентській їдальні — гороховий суп і 200 грамів хліба на добу. Іноді давали оселедець. В магазинах пусто. І все ж у Житомирі було набагато краще, ніж в Озаринцях, куди я приїздив і взимку, і навесні, і влітку на канікули. У березні, квітні, навіть у червні люди їли жом, брагу. Млинці з макухи вважались делікатесом. Отакий був страшний рік.

Зникло містечко в Озаринцях. І не злічити, скільки їх. А в тридцяті роки єврейські містечка на Поділлі, в Чернігівській, Полтавській, Київській та інших областях були невід'ємною часткою економічних зв'язків, побуту українського села.

Курс на індустріалізацію, голод тридцять третього прискорили процес міграції. Нищівним смерчем пройшлась по містечках війна, часто-густо залишаючи після себе попелища, малі Бабині Яри.

Даремно шукав я слідів містечка Озаринці в «Історії міст і сіл Української РСР», яка відзначена Державною премією СРСР. Проте не знайшов там не тільки згадки про нього, а й справжньої історії села.

«Озаринці лежать по обидва береги Немії, населення 2864 чоловіки. Партійна організація створена в 1921 році, комсомольська 1923-го». Історія — вона писалася в 70-ті роки — без подій, без людей. Ні слова про Кривацького — видатного педагога, про організаторів Радянської влади, колгоспного руху, про голод, про жертви репресій 30-х років. У новому виданні «Історії міст і сіл УРСР», робота над якою триває, хочеться вірити, знайдеться місце і для колективізації — без білих плям, без прикрас, — і для страхіть голоду, і для зниклого містечка.

І ще... Чому б, скажімо, не перенести кілька містечкових будиночків — мине кілька років, і від них не залишиться й сліду — в наш славетний республіканський музей архітектури просто неба?

Закінчення в наступному номері

ВАЛЕНТИН МОГИЛА,
доцент

1. ЛОЖКА З КОМП'ЮТЕРОМ

АБО РОЗДУМИ ЕКОНОМІСТА НАД ПАРАДОКСАМИ БЕЗГОСПОДАРНОСТІ

Не так давно київський художник І. Марковський одержав приз видавництва «Плакат» за твір на тему «Перебудова і ми» — звичайна столова ложка, в ручку якої вмонтований міні-калькулятор. Наше колишнє іронічно-скептичне ставлення до плакатів добре відоме. На думку спадають різного роду і масштабу звернення, що закликали людину то до духовності, то до голої утилітарності. Думка ж Марковського гостра. Продовжуючи актуальну тему, автор публікації ділиться міркуваннями біля стовпа альтернатив нашого буття, покажчики на якому ставлять непрості запитання, що потребують пошуку відповіді...

Навіщо знаряддю праці... інтелект?

На землі немає жодної цивілізованої людини, котра не послуговувалася б найдавнішим винаходом — ложкою. Нема й виробництва, яке б нічого не черпало з глибокої тарілки природи. Ковші екскаваторів, навіть водозабірні труби чи «друзі» лісу — мотопили стараються щосили, як нас переконують, на благо людства. Аби уявити собі розміри планетарної ложки, вдамося до цікавого порівняння.

Первісна людина споживала дві тисячі кілокалорій енергії на добу (зауважте — їжі), а наш сучасник, людина «технологічна» — близько двохсот тридцяти тисяч. Тобто вона харчується набагато краще, крім того, завела собі «енергетичних рабів» у вигляді різних машин. Неважко підрахувати, що сучасна ложка в сто п'ятнадцять разів більша за ложку нашого далекого пращура. Одне слово, чи не скаже про нас близький нащадок: «Дочерпалися?! Як і що ви рахували?!»

Різні бувають ложки... Дорогі і дешеві,

великі й маленькі. Золоті лишилися тільки в музеях. Срібні — у комісійних магазинах. Їх за звичаєм дарують новонародженим на «перший зуб», називають «священними» через їхні бактерицидні властивості. Однак вони у великому дефіциті, як і, скажімо, кришталево чиста питна вода. Згадаймо знамениту «Київську», на якій був напис: «Воду оброблено сріблом». Альтернативна «Оболонська», так само київська, такої реклами не мав і користується попитом лише тому, що іншої не знайти. Було якось у пресі сенсаційне повідомлення: французи й італійці збудували в Ашхабаді завод з виробництва чистої води.

Тепер вернімося до київського заводу «Оболонь». Якби в ложку заводу — його госпрозрахунковий дохід — вмонтувати комп'ютер, то він підрахував би і надто гострий попит споживачів на «срібну воду», і втрачений прибуток. Причому не треба було б витрачати валюту і запрошувати французів та італійців. Ще шістдесят років тому в Києві Леонід Адольфович Кульський, нині академік АН УРСР, уперше в світі розробив метод одержання «срібної води». Винайдені ним «іонатори» служать космонавтам, екіпажам океанських лайнерів. Лише одна п'ятисота міліграма срібла на літр зберігає воду довгий час, надає їй дуже цінних бактерицидних властивостей. Але, може, у нас не стачає срібла і на маленьку ложку для мінеральної води?

Ми імпортуємо близько 18 відсотків загального споживання цього рідкісного металу і платимо за тонну понад 350 тисяч доларів. Гостру потребу в ньому відчувають і електротехніка, і виробництво кінофотоматеріалів. У США ще 1965 року вилучили з обігу срібні гроші, світова ціна на срібло весь час зростає. І в такій ситуації ми вихлюпуємо рідкісний метал... у каналізацію. Сотні тисяч фото- і кінолюбителів чинять саме так з відпрацьованими реактивами, що містять дорогоцінний метал. Щоправда, організації Міністерства побутового обслуговування республіки приймають такі відходи від фотографів-аматорів, але в дуже малій кількості. Більш того, в країні взагалі нема приладу для експрес-аналізу вмісту срібла. Та значно відчутніші втрати його через бюрократичні вигадки.

Згідно з діючою інструкцією Держпостачу СРСР, маса нетто кожної партії зношених деталей, що містять срібло і відправляються на заводи вторинних дорогоцінних металів, має бути не менше п'ятдесяти кілограмів. Якщо, скажімо, в якійсь організації за рік назбирується п'ятсот грамів цього добра (а таких організацій тисячі), то для нагромадження тої бюрократичної норми потрібно сто років. Можна, звичайно, провадити докомплектацію у міністерствах і відомствах, але, на жаль, цього ніхто не робить. Таким чином, тонни срібла консервуються і не повертаються у повторний оборот, чим широко користуються підпільні старателі. Але хіба складно, скажімо, в системі Держпостачу організувати пункти приймання деталей, що містять срібло, будь-якої ваги і в будь-який час, продумати дійовішу систему стимулювання? Так, на мільйон півлітрових пляшок «срібної води» потрібно всього-навсього 25 грамів диво-металу! Про що свідчить обрахунок комп'ютера розумного споживання.

Виробництво чистої питної води із сріблом виникло в визвбадців не від хорошого життя: збільшення вмісту в землі нітратів, пестицидів та інших «цидів» отруїло воду. Загрожує це і нам. Посудіть самі: за оцінкою Південно-Західної інспекції кольорових металів (Дніпропетровськ) заалища України сьогодні містять 180 тонн ртуті. Руйнівний вплив на організм людини меркурію, як назвали цей рідкісний метал давньогрецькі алхіміки, медицині відомий — від ураження нервової системи до замаху на спадковість. Загалом же, за даними Держкомприроди УРСР, на території України розташовано 1500 підприємств, які щодня дають мільйони тонн токсичних відходів. У багатьох джерелах водопостачання знаходять елементи майже всієї таблиці Менделєєва. Тільки на підприємствах Києва за рік утворюється понад сто тисяч тонн дуже небезпечних відходів, а будівництво столичного «могильника» намічено завершити лише в 1993 році!

Майже всі ми п'ємо хлоровану воду. Газ отруйний, може взяти шлюб з іншими сполуками, утворюючи трутизну. Особливо небезпечний у воді надлишковий хлор, для вимірювання концентрації якого ми не маємо досконалих приладів. Усе на совісті водопровідників. Ще 1904 року в Ніцці (Франція) було побудовано першу в світі станцію з озонування питної води. Діє вона й сьогодні. Озон — безумовна альтернатива небезгрішному хлору, який до того ж руйнує озонну оболонку нашої планети. До речі, у Фінляндії озонують 80 відсотків питної води. Крім того, що озон не шкідливий, він, як і срібло, має звичайно більшу вбивчу силу для мікробів, надто вірусів, яких хлор не бере. Можна лише позаздрити частині жителів Києва — вони п'ють озоновану воду з Дніпровської станції, п'ють її москвичі, горьковчани, а більш ніхто. В країні лише розпочинається робота щодо промислового виробництва озонаторів для станцій водопідготовки.

Отож повернемо княжим «срібну воду». Але коли на основі київської «Оболонської», то слід ще раз перевірити свердловини. Старожили кажуть, що на території житлового масиву Оболонь колись було велике звалище сміття, де поховано десятки тисяч люмінесцентних ламп, насичених ртуттю. І сьогодні в Києві таких непридатних ламп назбирується щороку три мільйони, а по республіці в десять разів більше. Ідея про виробниче вилучення дефіцитної ртуті з відпрацьованих світильників поки що висить у повітрі. Що вже казати про збирання її з медичних та інших термометрів?!

Марнотратнішу державу, ніж наша, важко собі уявити, навіть маючи дуже багату фантазію. Вивозимо цінну сировину фактично за безцінь і купуємо, платячи втричі дорожче за зроблені з неї вироби. Примудряємося розоритися навіть на комп'ютерній техніці, самим богом, так би мовити, створеній для розумного господарювання.

Пригадаймо початок 70-х років — еру АСУ, коли в трубу вилетіли мільярди карбованців, в дорогі електронно-обчислювальні машини часто-густо використ-

ауаались як арифмометри. Як оповідається а старому жарті; в машину аводилося число ратиць великої рогатої худоби, воно ділилося «електронним мозком» на чотири, а результат обігався з поголів'ям. Можливо, цей сумний факт чогось навчив нас і наше ставлення до електропіки змінилося на краще? На жаль, майже в будь-якій газеті подибуємо рекламу: терміново продаються з молотка верстати з програмним управлінням, роботи, автоматизовані робочі місця, обчислювальні комплекси, інша електроніка. І це за умов, коли наш рівень комп'ютерного виробництва становить менше одного відсотка від американського.

Продають не виробники (вони їх уже продали й одержали зарплату), в споживачі. Спочатку схопили, а потім не знають, як позбутися. Важко уявити завдану шкоду і розміри відвернення людей від корисної роботи. «Електронний мозок» міцно веде перед у неліквідах, посилюючи інфляцію. Зачароване коло купівлі-продажу матеріальних ресурсів перетворюється на антиекономічну гру без правил.

У «Посереднику», щотижневику Держпостачу УРСР та ЦК ЛКСМУ, чергова «сенсація»: з 250 карбованців зроблено 240 тисяч. Такому оборотові позаздрить найдосвідченіший бізнесмен країн Заходу, що досконало володів маркетингом, тобто мистецтвом аивчення попиту. Коли ж оцінювати таку «оборудку» не як окремий факт, в сам принцип, то переконаємось, що в ранг перемоги зведено... поразку. Одне слово, колгосп імені Щорса Новомосковського району Дніпропетровської області за 250 карбованців опублікував у «Посереднику» рекламну інформацію про неліквіди і продав їх майже на чверть мільйона. Підтримати б таких «бізнесменів»! Але навіщо купувати те, що колгоспові не потрібне, перевозити й зберігати, витрачаючи на це чималі кошти? Навіщо позбавили ресурсів тих, кому вони були потрібні, й «заморозили» нові трактори, комбайни, пилорами? Бездумне споживацтво, що веде в нікуди, черговий внесок в інфляцію.

Та й самі органи Держпостачу на ярмарках-аукціонах виставляють дефіцитні ресурси за підвищеними цінами, виганяючи свій «вал», а заодно власні фонди преміювання. Кому вигідний такий «маркетинг»? Кого обдурюємо? Де ж обчислювальні пристрої в що дірявому черпаку постачання?

Висновок такий: з ложками без комп'ютерів, як уособленням нерозумності колишніх і нинішніх діянь наших, ми навряд чи здолаємо занадто довго «загниваючий» капіталізм. Тільки справжній госпрозрахунок може стати універсальним засобом вимірювання нашої соціально-економічної температури, але не у вигляді «середнього показника по лікарні», тобто зрівнялівки, а індивідуально у кожного. Госпрозрахунок не лише на виробництві, в науці, постачанні, в й у побуті.

Ми повинні вийти з розумового оціпеніння, покласти в основу наших дій здоровий економічний смисл. Пригадаймо повчальне висловлювання академіка Академії медичних наук І. Давидовського: «Я готовий, за порадою І. П. Павлова, «перед паном фактом зняти капелюха». Але зовсім не зайвою була б і порада потім надіти капелюха і добре подумати про справжню вартість факту».

Так, ми знімаємо капелюха перед «Бураном» і найбільшим літаком у світі «Мрія». А надівши його, як це зробив один відомий журнал, зобразивши на обкладинці альтернативну композицію «Буран» — «Мрія» та «Мрія» — «Ковбаса», думаємо про харч, холодильник, пилосос, автомобіль, нержавіючу ложку. Нам дуже-дуже потрібні розумні альтернативи.

Великий Гойя попереджав: «Сон розуму народжує чудовиськ», а Гегель у курсі з філософії права стверджував: «Все, що розумне, те неминуче». Та тільки якою ціною ми досягаємо його!

Як було «до нової ери»?

Що таке праця? Як наочна соціально-економічна агітація — усміхнена людина в касці на тлі об'єкта, що будується. А в суті? Природа праці, очевидно, належить до кола тих понять, з приводу яких послугуємось перефразованим висловом святого Августина, сказаним про час: «Отож що таке праця? Коли ніхто не вимагає від мене відповіді, знаю; коли ж мене запитують і я хочу пояснити, не знаю». Ще недавно нам прищеплювали неповагу до капіталістичного імперативу «час — гроші», не роблячи спроби вдуматись у це поєднання слів, що дало змогу досягти висот економічного розквіту.

Спеціалісти Держкомпраці без запинки і хором відповідають: «праця» — це міра затраченої живої праці, що оцінюється вартісним еквівалентом — грошима. Так згідно з теорією. Але якою? Як визнав член-кореспондент АН СРСР А. Монін, «наша економічна наука не спромоглася поки що створити коли не програму, то принаймні концепцію економіки соціалізму». Причому, ак казали давні римляни, відмінність теорії від практики полягає в тому, що в теорії все можливо.

Історія держав і народів — це насамперед історія праці, історія її організації й управління. Про те, що праця створила людину, говорили ще давні шумери й еллінн, а згодом багато мислителів. Класично завершив це положення Ф. Енгельс у роботі «Походження сім'ї, приватної власності і держави». Але сьогодні ні учень, ні студент, ні навіть провідний спеціаліст міністерського рівня не відповість нам на запитання, в чому все-таки полягає справжній смисл праці. Чи не тому інженер і навіть учений з докторським званням добровільно-примусово «допомагають» сільському господарству на збиранні та збанкрутілим плодоовочевим базам сортувати помідори? А втім, саме неусвідомлена, рабська праця спричинилася до загибелі колись могутньої Римської імперії.

Збагнути феномен відчуження від праці не так просто, але дуже потрібно.

Уявімо собі, що скасовано «горе цивілізації», сьогоднішнє мірило праці — гроші, що їх можна назвати тріумфом і трагедією людини. Така спроба в історії вже була. Англієць Роберт Оуен, который зневажав багатство й експлуатацію, свого часу оголосив про створення «Обмінного банку», що діяв на основі справедливості. Кожна люди-

на могла без грошей одержати в цьому банку потрібні їй речі — продукти, одяг, інструменти, але натомість залишити зроблені нею товари. Оуенівський банк проіснував недовго — в ньому накопичилось багато нікому не потрібних товарів, тоді як потрібні швидко розійшлись. Запам'ятаймо: непотрібних товарів!

Розгорнемо сторінки «Робінзона Крузо». Робінзон викинутий на берег безлюдного острова. Йому пощастило: після аварії корабля вціліло чимало потрібної для життя всякої всячини. І лише гроші йому ні до чого. «Непотрібний мотлох! — вигукує Робінзон. — Навіщо ти мені тепер? Ти не вартий і того, аби я нагнувся і підняв тебе». Та ми живемо за інших умов. Гроші, гроші, гроші... Скільки ми одержуємо їх за місяць загалом по країні?

При 130 мільйонах трудящих, зайнятих у народному господарстві, і середньомісячному окладі кожного 230 карбованців (!), наша «ложка зарплати» зачерпує 30 мільярдів. Аби реальніше відчути її розміри, наведемо кілька порівнянь. Вона в десять разів менша за нашу нагромаджувальноощадну ложку, тобто тих сум, які зберігаються в ощадних банках, а по-старому — в ощадних касах. Умовно ми можемо, якщо брати в середньому, прожити десять місяців на свої заощаджені гроші. Та коли без «середньої температури по країні» (фінансисти більше полюбляють брати саме її — на одного жителя або працюючого), то картина різко міняється: лише чотири відсотки населення, якому належить левина частка вкладів, можуть прожити без зарплати, причому не десять місяців, а значно довше. Решта, на жаль, не протягне й місяця. А саме ця решта і виробляє матеріальні блага.

Наша загальна зарплата вдвічі менша за бюджетний дефіцит країни, вперше у вітчизняній історії запланований на 1990 рік у сумі 60 млрд. карбованців. Вона нарешті лише в три рази більша за емісію — додатковий випуск грошових знаків, котра також запланована на завершальний рік п'ятирічки в сумі 10 млрд. карбованців. На емісії — з-під друкарського верстата інфляції, адже ці гроші не мають товарного забезпечення — ми повинні в 1990 році прожити десять днів або майже один день щомісяця. Звичайно, верстат, якщо треба, може надрукувати й більше. Та біда в самому принципі: виробниче обладнання має друкувати іншу продукцію — товари споживання.

Пригадаймо, що до винайдення грошей людина здійснювала натуральний обмін — свою продукцію на продукцію іншого. Нагадаємо, що перша заповідь не лише сучасного, а й старого маркетингу була така: якщо у вас нема товару, у вас нема нічого, а друга — доведіть, що ваш товар кращий. Уточнимо, що в грошову епоху, як стверджують історики та економісти, натуральний обмін мало був схожий на нинішній ринковий обман. А тепер залучимо до розумового експерименту реальні товари з нашого господарства, вписом названого народним, і випустимо їх на натуральний ринок. Як і домовились, без грошових знаків. Зазначимо, що цей ринок не «базар», а місце торгівлі розумом і вмінням, втіленими у товари.

Шахтарі й нафтовики за своє вугілля, нафту і газ одержать тут все, що їм потрібно. За електроенергію, чисту воду, добротне взуття, одяг, парфюмерію та продукти харчування обмін також відбудеться. Письменник «продасть» гарну книжку, журналіст — цінну інформацію. «Не пропадемо, браття!» — скажуть колгоспники, тямущі лікарі, педагоги, представники інших професій. Не пропадуть нові, бо здавна торгують натурою. Однак нашим оптимізмом переймуться далеко не всі. Почуємо й таке: «Нам добре і за розвинутого грошового соціалізму». Таких на ринок не затягти найпотужнішим у світі трактором К-700. Чому і хто вони?

Що може запропонувати навзамін за потрібний товар, наприклад, здичавілий від неймовірної нудьги чиновник з надуманого чи надіючого апарату, зарплата якого нагадує грошову допомогу по безробіттю, що видається йому за відвідання робочого місця? Що винесуть на ринок окремі вчені, котрі роками розчиняють подібне в подібному, доводячи, що холодна і нагріта колби мають однаковий зовнішній вигляд, а корова, коли її не годувати, худне? До речі, останнє «відкриття» свого часу було зроблене вченими-аграрниками в Києві! Що обміняють численні працівники ВТВР, НТТ та інших схожих організацій, яких у нашій країні більша двохсот? Що, врешті-решт, можуть запропонувати ринку працівники тих підприємств, де ще марнуються сировина, матеріали, енергія для поповнення горезвісного «валу» — продукції, що захаращила не тільки бази і магазини, а й навколишнє середовище? Та це лише один бік медалі. Другий — не менш сумний.

Чомусь не купляють у вчених — представників фундаментальної науки нові теорії, моделі, гіпотези і принципи, а в спеціалістів з інформації нововведення, «ноу-хау», досвід, описання винаходів і все інше, так потрібне для зростання продуктивності праці, а отже, і кількості випуску товарів. З історії відомо: найпершими людьми, що частково або цілковито почали заробляти на корисній інформації, були лікарі і жерці. Адам Сміт підрахував, скільки могли одержувати давні «інформаційні працівники» — грецькі філософи. Він прийшов до висновку, що Сократ, наприклад, одержував десять мін від кожного учня, а мав він сто учнів. Отже, заробляв він тисячу мін, або понад три тисячі фунтів стерлінгів (за курсом XVIII ст.) за кожний цикл лекцій. Інший оратор стародавності, софіст-оракул Горгій подарував Дельфійському храму свою власну статую, зроблену в натуральну величину, з чистого золота. Як свідчать численні джерела, Плутарх, Платон, Арістотель були людьми багатими. І всі вони, по суті, заїстували інформацію, тобто знання.

Сьогодні нам дуже потрібні «безумні» підходи, концепції, нестандартні рішення, тобто нова інформація. Міра несподіваності, парадоксальності ідеї може згодом виявитися мірою її небувалої активності. Це сформулював ще Нільс Бор: «Перед нами безумна теорія. Питання лише в тому, чи достатньо вона безумна, щоб бути правильною». Однак особливого попиту такий «товар» на ринку нашого виробництва поки що не має. Більше того, окремі економісти спокійно пропонують узяти на Заході креди-

ти, щоб прожити 10—15 років на імпортному розумі, тобто по вуха залізти в борги.

Німецький філософ І. Кант, наприклад, зробив законом для себе «мансиму вчинку», виснувану з гіркого особистого досвіду: ніколи, ні за яких обставин (навіть під загрозою голодної смерті) не брати гроші в борг. Він вважав, що такі дії несумісні із справжньою діяльністю, розхолоджують людину і врешті-решт виключають її з боротьби за існування.

Численні теоретики запекло сперечаються нині, чи можна вважати товаром робочу силу в умовах соціалізму. Заяви на нштал «я коштую двісті п'ятдесят крб.» — це ще не відчуття справжньої вартості, а кон'юнктурна спекуляція. Та її величність Праця ставить питання руба: «Хто чого вартий?» У США вартість робочої сили становить 40 тисяч доларів на людину за рік, або 20 доларів за годину. На Україні, як, між іншим, і по всій країні загалом,— 2,4 тисячі карбованців, або 1,4 карбованця за годину. Американський робітник виробляє, скажімо, в приладобудуванні, у двадцять разів більше продукції і одержує у вісім-десять разів більшу зарплату, ніж наш.

Ці цифри наштовхують на думку, що дешевизна наших трудових ресурсів у поєднанні із зрівнялівкою та «суспільною власністю» призводить до непотрібності будь-якої автоматизації й раціоналізації виробництва. Чи не тому на ярмарках-аукціонах з молотка продається придбана нова техніка? Чи не тому на виставці покинутих виробів, організованій Держпостачем УРСР, свого часу виставлялися цілком справні машини і механізми? Так, є над чим подумати нашим політекономам, вибираючи альтернативу: наша робоча сила — товар чи ні?

Повністю заморожена проблема зарплатомісткості нашого виробництва. У витратах сучасного підприємства Заходу більша їх частина припадає не на основний капітал, а на зарплату працівникам. Кваліфікована праця коштує дорого. У нас навпаки.

Наведу приклад дуже повільного танення нашого «льодовика» зарплатомісткості з галузі автотранспорту. Використання автомобілів з причепами підвищує продуктивність праці у півтора-два рази. Звільняються водії, економиться паливо та інші ресурси. Але водіння автопоїзда потребує кваліфікованішої й напруженішої праці водія, а отже, й вищої зарплати. Замість того, щоб використати цю незаперечну економічну істину для стимулювання використання причепів, Держкомпраці запровадив «нововведення»: за тонну вантажів, перевезених на причепі, зарплата водіям зменшувалась на 20 відсотків. Як наслідок тисячі причепів опинилися попідтинню автопідприємств. Довго скасовували «нововведення». Сьогодні розцінки однакові. Але становище суттєво не змінилося, через те що діє інерція. Бажання працювати відбили. Виходить замкнуте коло: через низьку продуктивність праці рівень зарплати також низький, але й продуктивність праці зумовлена рівнем зарплати. Розірвати це коло можна лише так: зарплатомісткість автоперевезень на причепах повинна бути на 20—30 відсотків вища, ніж на одиночних автомобілях, бо керувати ними значно важче.

Такі антиекономічні підходи можна спостерігати і в інших галузях. Держкомпраці та Держкомцін, покликані виробляти економічний механізм високопродуктивної праці, просто-напросто ігнорують принципові положення теорії товарного виробництва.

Спроби підвищити продуктивність за рахунок утопічного перегляду норм, тобто одержати більший виробіток на ту саму зарплату, кінчалися тим, що виробіток зменшувався, процвітав брак і доводилося відновлювати старі норми. Але досить переглянути ці норми так, щоб при цьому збільшувалася зарплата,— і продуктивність праці різко зростає. Капіталіст так і робить. Що заважає нам? Не вдаючись до високих теорій, зазначимо лише, що ми геть-чисто позбавлені саме здорового економічного глузду. Нас відучили працювати, цінувати таланти, енергійну працю. Багато хто перетворився на соціальних утриманців. Ми непомітно віднесли трудящу людину до розряду ресурсів нарівні з дровами, вугіллям, нафтою. Та повернімося до цін.

У Маркса є такий дотепний вислів про ціни: «Ціни — це закохані погляди, що їх товари кидають на гроші». Це стосується відлагодженого ринку. Ми до нього намагаємося доплисти, але в компас корабля економіки підкладаються сокири, виковані діючою системою ціноутворення. Візьмемо найпростіший товар — сірники. Якщо при ціноутворенні коробки сірників врахувати витрати на відновлення лісу, на шкідливі відходи, що утворюються при виробництві картону, врешті-решт, на транспорт, то вона коштуватиме аж ніяк не копійку. Але й запальничка не повинна коштувати десять карбованців. Коли сірники гарантують вогонь, то цього не можна сказати про запальнички через їхню низьку якість. Тому-то прилавки й переповнені ними. А втім, за їхнє виготовлення виплачено зарплату.

Ще один приклад вакханалії з цінами. Вартість тонни брухту 26 карбованців. Витрати на одержання тонни сталі із залізної руди значно більші. І тут знову парадокс. Добуваючи руду, ми дедалі глибше і глибше закопуємося в землю, отруюючи природу, більше витрачаємо праці. І чомусь навіть не думаємо підвищувати закупівельні ціни на брухт.

На світовому ринку за тонну стального брухту дають сто доларів (у нас, повторюю, 26 карбованців). Переглянувши політику ціноутворення в цьому питанні, ми не тільки очистимо республіку від іржавіючого заліза, а й нагодуємо мартени. Коли ж тонна донецького вугілля і далі коштуватиме так само, як колготки, то ми навряд чи перейдемо на госпрозрахунок.

Передові мислителі нас уже попереджали: в разі відмови від грамотного ціноутворення можна опинитися без штанів серед мільйонів гудзиків до них. Держкомцін десятиліттями відкидав третю заповідь маркетингу: «Прибуток — це наслідок максимального задоволення попиту споживачів, а не підвищення цін на товар». Фатальна помилка нашого ціноутворення полягає в тому, що ігнорується об'єктивний факт: за низькими цінами можна реалізувати продукції стільки, що виторг перевищить виторг від реалізації тої самої продукції за вищими цінами.

У багатьох випадках, коли предмети

споживання загальнодоступні і не є життєво необхідними, підвищення цін призводить до різкого зменшення збуту. Такий самообман стався свого часу з виробами із кришталю та килимами. Той, хто відвідував тоді Центральний універмаг у Києві, дивом дивувався з багатства килимових виробів на будь-який смак, яких ніхто не купував. І тільки інфляція порятувала, бо почали вкладати гроші у що завгодно, через те що нарбованець «худішав» вже не щодня, а щогодини.

Так само було з бензином для індивідуальних власників автомобілів, коли, крім зменшення авторгу, відбувалося масове розкрадання палива з баків державних машин.

До чого призводить бездумне маніпулювання цінами, видно і з такого факту. Підвищення цін на електроенергію й тарифів на вантажні перевезення поставило на коліна промислове виробництво й особливо металургію Донбасу та інших регіонів. Довелося здавати назад. Коли нарешті Держкомцін керуватиметься мудрістю сліпих, які, доки не намацають дороги, не зрушать з місця. Гадаємо, наша велика помилка полягає в тому, що в нас існує два ізольованих комітети з одного й того самого питання — Держкомпраці та Держкомцін. Хіба не дивно, що праця регламентується одним відомством, а створений нею товар, послуги — іншим? Між такими структурами неминуче виникає стик. За законом електропровідності будь-яка спайка — стик двох проводів — створює додатковий опір.

Праця, прибуток, зарплата... з іксом?

В основі будь-якої справи має лежати міра і число. Інакше економіку охопить вихрія. Щоб правильно, скажімо, вимірювати зарплату і вважати її не заробітною, а заробленою, кожен повинен знати формулу своїх прибутків.

Формули цієї ми не знайдемо ні в книжках, ні в інструкціях. Зате знайдемо багату термінологію, що характеризує види зарплати (ставка, тариф, оклад, надбавка, доплата тощо) та її системи (почасова, почасово-преміальна, відрядна, непрямо-відрядна, акордна та ін.). Той, хто це вигадав, може претендувати на занесення до книги рекордів Гіннесса. Більше термінів — більше можливості досягти максимальності оплати за мінімальності віддачі, і навпаки.

Спробуємо зібрати всі види й системи оплати праці в одну ложку — прибуток працюючого індивіда. Одержимо таку формулу: $П = З \pm Х$, де П — прибуток, З — зарплата за місцем роботи, а Х — це ікс (суть його спробуємо пояснити нижче). Оскільки надходження з громадських фондів споживання майже постійні і відповідно до статистики становлять чотири-п'ять відсотків сукупного прибутку індивіда, то у формулі їх немає.

Відоме положення про те, що «ідея» незмінно осоромлює себе, як тільки вона відокремлюється від «інтересу», ми примудрилися цілковито забути. Відрив «ідеї» від «інтересу» призвів до того, що в принципі «від кожного за здібностями, кожному за працею» друга його частина, по суті, відсіка

лася. 1931 року запровадили тарифну систему оплати праці. В суті своїй це означало, що зарплата працівника трактувалась як «трудовий пайок». Зрівняльний підхід тривав у наступні десятиліття і став нормою. Виник феномен відчуження від праці при соціалізмі, інерція якого дуже значна. Основою різних форм цього відчуження є порушення зв'язку між людиною і власністю.

Критика суспільної власності як «спільної ложки» сьогодні стала дуже інтенсивною у зв'язку з шуканням шляхів подолання економічної кризи. Мета перебудови саме в тому і полягає, щоб індивіди, організовані в товариства, ставилися до засобів виробництва як до своєї власності не в емоційному і не в формально-юридичному, а саме в економічному розумінні цього слова. Тоді економічний статус індивіда збігатиметься з його трудовим статусом як носія робочої сили.

До революції озера в заплаві Дніпра — районі Нижніх Садів — належали Києво-Печерському монастирю. Монахи й послушники розводили в них рибу, якою забезпечували не лише монастир, а й багатьох жителів Києва. Погляньте сьогодні на ці озера — кричуща занедбаність на тлі прекрасних дачних будиночків з доглянутою землею. Чи не ця полярна різниця між суспільною та індивідуальною власністю і лежить в основі нашого економічного розкладу?

Християнство піднесло ставлення до праці не просто в почесне заняття, а в спасіння душі. Гасло апостола Павла: «Хто не працює, той не їж» — ми зробили девізом соціалістичного суспільства. Христосові належить знамените правило моральності: «Тож усе, чого тільки бажаєте, щоб чинили вам люди, те саме чиніть їм і ви. Бо в цьому закон і пророки».

Християнство вперше в історії людства ввело поняття рівності між людьми, проголосивши, що в християнстві немає еллінів, іудея, скіфа, а є лише брати во Христі. Воно засуджує і користолюбство: «Як важко тому, хто сподівається на багатство, ввійти в царство Боже! Швидше верблюд пролізе крізь вушко голки, ніж багатий ввійде до царства Божого». То чи треба дивуватися, що американці, англійці, інші нації вірять у бога, а отже, і в загальний моральний ідеал? Ми ж, вважаючи, що бога нема, втратили віру взагалі, загубили багато чого. Часто можна бачити, як людина з хрестом на грудях займається спекуляцією, грабунком. І не скажеш: нема на тобі хреста.

Економіка так само потребує моральності. Саме на принципах християнства будувалися на Русі такі виробничі організації, як хазяйства монастирів, артілей, громад, що не мають аналогів в інших країнах. Ці три форми трудових об'єднань відповідали тим принципам, котрі ми сповідуємо й сьогодні,— відсутність експлуатації людини людиною і належність знарядь праці тим, хто ними користується. На них вітчизняні революціонери будували моделі майбутнього. До громади без царя, чиновників, поміщиків і капіталістів зводились ідеї вільної Росії, розроблювані революційною думкою. Найповніше висловлював їх Андрій Желябов.

Перша його ідея: заводи і фабрики в народна власність і віддаються в користу-

вання заводським і фабричним громадам; прибуток належить цим громадам. Друга: кожна губернія віддає землю в користування громадам та окремим особам, але тільки тим, хто сам обробляє її. Третя: російська держава поділяється на області, самостійні у своїх внутрішніх справах.

Чи не відбилися ці ідеї Желябова на нинішніх принципах федерації, регіонального госпрозрахунку, оренди й кооперації, сімейної та індивідуальної власності, самоокупності й самофінансування? Але ми вічно запізнюємось, не зуміваши вчасно поєднати минуле і майбутнє.

Від часу смерті «вождя всіх народів» уже минуло шість п'ятирічок і одна семирічка, а віз і нині майже там. Чому? Вади сталінізму викрито й розвінчано. Але хто заперечуватиме, що за «вождя» значно менше крали і краще працювали? Важко заперечити і той факт, що тоді дисципліна праці була вища і майже не було можливостей одержувати гроші й матеріальні блага шляхом нетрудових доходів. Ну, що ж, кожний тоталітарний режим різко скорочує зловживання. Але якою ціною! Хай нас бог боронить від дисципліни по-сталінськи! Та сьогодні корупція, на жаль, процвітає, а праця не є головним джерелом і основою матеріального забезпечення.

Та повернімося до ікса, або до законних надбавок до зарплати. Якщо у вищенаведеній формулі прибутків індивіда він дорівнює нулю, то, як сьогодні співчутливо кажуть, людина живе на одну зарплату. Скільки таких людей у країні? На це запитання ніхто не дасть відповіді.

Але смішно навіть подумати, що всі сидять на голому тарифі чи ставці. Будьмо відверті: життя змушує вишукувати ікси до зарплати, проте з погляду суспільної оцінки вони поділяються на позитивні і негативні.

Винагородження за раціоналізацію й винахідництво, премії за чесний труд — це справедливий плюс. Його могутній антипод — злодійство, хабарництво, рекет, причому такі чорні ікси у багато разів перевищують зарплату. Пам'ятаєте записку продавця магазину своїй напарниці, котра згадувалась у пресі: «Дуню, сметану не розбавляй, я вже розбавила...» А в одному відділенні міліції,— і це також із преси,— служитель правопорядку написав заяву: «У зв'язку з погіршенням матеріального становища прошу перевести мене в ОБХСС». Звичайно, це, можна сказати, нетипово, та вся заковика в тому, що, нічого не створюючи, можна жити.

Добре, що ми відмовилися від страусової позиції і тепер знаємо, скільки у нас бідних людей,— 35 відсотків дорослого населення країни. Проте кардинального вирішення проблеми в найближчому майбутньому не передбачається. І знову зачароване коло: живемо, як працюємо, а працюємо, як живемо.

Запізнюваність у соціальній системі таїть у собі невидиму згубність, про що свідчить сумний досвід стародавнього Шумеру чи тої ж Римської імперії. Суспільство, яке перестане трудитися, загине. Чи не приклад цього й екологічний набат, звуки якого щороку ближчають?

Пригадаймо печальну загадку природи, пов'язану з ситуацією масового самовбивства тварин. Південноафриканські антилопи, збиваючись великими стадами, несподівано повертають до океану, аби кинутись з крутовиру й загинути геть усім. Кінчають життя самогубством, як відомо, й кити. Але ж людина не тварина! Що ж тоді витісняє у ній інстинкт самозбереження? Низький рівень культури, споживацтво, усвідомлення неминучості кінця свого життєвого циклу? Філософи, покликані осмислювати світ, ще багато чого не сказали тут.

Не заглиблюючись аж надто в древо буття людського, продовжимо розмову про окрему його гілку — ту саму ложку зарплати.

Через те, що наша стара політекономія перекрутила теорію «людина — виробництво — зарплата», ми сьогодні заздримо японцям, котрі зуміли гармонізувати згадані складові частини. Тільки органічне поєднання тріади — вільна праця, інтереси суспільства й адекватні цьому матеріальні блага — може убезпечити нас від самопадіння, за яким провалля.

Кожній людині притаманно заглядати у завтрашній день. Сьогодні ж ми більше схожі на пасажирів автомобіля, що сидять, обернувшись назад: лише швидко віддаляюче минуле миготить перед очима. Але довго їхати задом наперед неможливо, так само як неможливо оминути перехрести перебудови.

Як обернутися і водночас не згубити погляду в минуле? Продовжуючи метафору, скажемо, що слід скористатися дзеркалом автомобіля, в якому відбита наша історія. Причому воно не повинно бути кривим, інакше ще далі заїдемо в королівство кривих дзеркал.

Роздуми про зарплату, під якою треба розуміти зароблену плату за працю, втілену в реальні товари і послуги, приводять сьогодні до поки що незвичного поняття «безробіття». Донедавна воно було у нас чи не головним козирем контрпропаганди при захисті «завоювань зрілого соціалізму». На думку економістів, у перерозподіл робочої сили до 2000 року по країні буде залучено близько 50 мільйонів чоловік, по республіці орієнтовно 10—12 мільйонів. Багато з них можуть опинитися за воротами підприємств і дверима організацій. Уже сьогодні треба думати про них, щоб не опинитися в новій кризовій ситуації.

У нас з безробіттям «покінчили» в 1931 році. У книжці «Київ» видавництва «Пролетарська правда» за 1929 рік вміщено рекламу: «люди вільних професій, кустарі, котрі дають свої адреси і телефони». Термін «біржа праці» поки що звучить для нас дико. Проте допомога у працевлаштуванні знадобиться вже дуже скоро. Закони економіки вимагають виключення невигідної надмірної зайнятості в окремих регіонах республіки вже сьогодні.

Багато хто йде в кооперативи, які є новою формою більш вільного підприємництва, де є можливості для справедливішої економічної віддачі. Певна річ, не обходиться без ділків та махінаторів, що заробляють неймовірні ікси. Ефективно боротися з ними можна лише економічними підоймами, а не за допомогою міліції. Але будь-яка підойма повинна мати точку опори, якою повинні стати розумні закони.

Закони ж наші стосовно до кооператорів досить неоднозначні. За даними УБХСС

республіки, шкода від розкрадання, що її завдали кооператори за 1989 рік, становить тільки на Україні понад два мільйони карбованців, а ще шість мільйонів ділки намагалися приховати від обліку. У Чернівцях затримали голову одного з кооперативів, у нього виявили готівкою майже півтора мільйона карбованців. Встановлено також місцевий «рекорд» давання хабара. Працівникові Дніпропетровського обласного управління Промбудбанку СРСР пропонували хабара в сумі 60 тисяч карбованців за надання кооперативу «Флора» мільйонного кредиту.

Оборудки щодо одержання чорних іксів дуже прості — на рахунки кооператорів різними підприємствами та організаціями як аванс за роботу перераховуються безготівкові гроші. Тільки 1989 року — близько двох мільярдів, з яких кооператори повернули готівкою... лише 210 мільйонів. Решту найбільш промітні з них намагаються перевести на свої особисті рахунки. Так поповнюється армія підпільних радянських мільйонерів, а наш Кримінальний кодекс застарів і не дає можливості боротися з цим явищем.

Тим часом величина заробленого ікса має стати барометром ставлення до праці, шкалою вимірювання кінцевого результату. Але на цьому шляху лежить величезна брила — скам'янілі оклади, що міцно вросли у практику оцінки праці, особливо в апаратах управління.

Спробу зрушити її з місця зробили не Держкомпраці, не апарати міністерств, а виробництва. В науково-виробничому об'єднанні «Одесхолодмаш», виробничому об'єднанні «Харківтракторзапчастина» постійний, гарантований оклад скасовано. Читач помітив, що величина ікса в нашій формулі прибутку може бути не лише плюсовою, а й мінусовою. Причому йдеться не про утримання із зарплати за якісь там гріхи (відшкодування матеріальних збитків, аліменти, інші відрахування). Природа такого мінуса інакша — справді архімедова.

«Плаваючий» оклад інженерно-технічних працівників нестабільний і прямо залежить від виконання плану та продуктивності праці очолюваних ними підрозділів. Якщо ці показники перевиконуються, то він збільшується на процент зростання. Якщо ж не виконуються — зменшується на процент невиконання. Сума підвищення чи зниження проти затвердженого базового окладу і дорівнює іксові, позитивне значення якого треба заробити. Сьогодні ця система органічно пов'язується не лише з планом та продуктивністю праці, а й з прибутком. За фактичного прибутку нижче планового оклад зменшується на відповідну величину, а за понадпланового збільшується. Кожен управлінець тепер може підрахувати, скільки він заробить.

Тобто винагородження за працю за кінцевим результатом повернуло зарплаті її справжній смисл, створило умови для різкого зростання коефіцієнта корисної дії інженерів та функціонування противитратного механізму. Однак не все вирішується на виробництві. В основному собака заритий у верхньому ешелоні піраміди галузевого управління.

В. Кабаченко. Соняшникова ніч

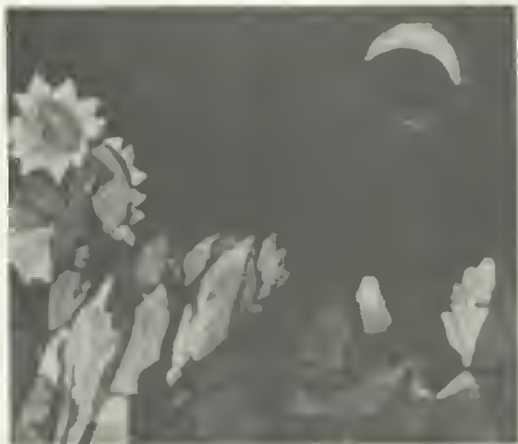

ОЛЕКСАНДР ГАЛИЧ

Очима і пером самовидця

Українська мемуаристика

Сьогодні, в часи оновлення, нового змісту набуло саме поняття «сучасна література». До неї повернуто твори багатьох забутих чи напівзабутих письменників. У публікаціях часописів гідне місце посіла творчість М. Хвильового і В. Поліщука, М. Ірчана і В. Підмогильного, М. Семенка і М. Йогансена, М. Зерова і Г. Михайличенка... Торкнувся свіжий вітер й українського зарубіжжя: через тривале небуття до нас повернулася творчість В. Винниченка. Знову маємо змогу читати «Собор» О. Гончара, «Мальви» Р. Іваничука, «Мертву зону» Є. Гуцала, «Катастрофу» В. Дрозда, «Дорогу» Б. Олійника, «Південний комфорт» П. Загребельного, котрі ще не так давно піддавалися критиці в традиціях вульгарного соціологізму 30-х років.

Художнє слово багатьох українських авторів сьогодні лунає вагомо, переконливо, до нього прислухаються якнайширші кола суспільства. Однак з-поміж напрямків сучасної української літератури вирізняється такий, на якому практично відсутні будь-які узагальнення, осмислення. Йдеться про мемуаристику.

Ще років тридцять тому П. Колесник писав у «Вітчизні», що «відома досі мемуарна література, яка має якесь відношення до України, зосереджена навколо трьох основних вузлових питань: Шевченко та його доба, Франко та його доба, історія становлення та розвитку українського народного театру» (1956, № 2). Чи змінилося щось за останні роки? Надто мало. Так, з'явилося кілька нових книжок зі спогадами українських письменників різних поколінь, дещо повернене після довготривалого зберігання у спецфондах. Чимало ще чекає свого часу у письменницьких архівах...

Усе це спонукає ретельніше поглянути на дійсний стан мемуарної літератури. «Якийсь непроявлений жанр — мемуари,— промовила якось А. Ахматова.— Як писати, не знаю...» «Непроявлений,— коментує її слова літературознавець І. Шайтанов,— тобто висклизаючий, той, що не має твердих меж і правил... Жанр, де невідомо, що переважить: літературна майстерність, яка загрожує обернутися белетристичним ходом мемуариста, котрий набив руку... а чи літературна недосвідченість неупередженого свідка».

«Якщо не мемуари, не роман, то що я зараз пишу?» — ставив собі риторичне запитання Валентин Катаєв. І відповідав: «Уривки, спогади, шматки, думки, сюжети, нариси, нотатки, цитати...»

Таким чином, і для теоретиків, і для практиків існує на сьогодні проблема навіть жанрового визначення мемуарів, виявлення їхніх суттєвих рис. Адже сучасна мемуаристика — це суміш найрізноманітніших жанрових форм — від листів і щоденників до повістей і романів.

Відомо, що предметом мемуарної, як і в цілому художньої, літератури є навколишня дійсність у її безперервному розвитку. Але мемуарна література має свою специфіку, оскільки в поле зору мемуариста може потрапити лише та частина цієї дійсності, котра перебуває в минулому і обмежена роками життя самого автора спогадів. Звичайно ж, і в мемуарах можливі ретроспективні відступи, що своїм корінням можуть сягати попередніх століть, але ці відступи (найчастіше спогади котрогось із героїв) пов'язані із подіями, що їх пам'ятає автор.

Не наважуючись претендувати на вичерпне визначення мемуарної прози, дозволю собі характеризувати як найважливішу її жанрову особливість особисте творче осмислення автором певних історичних подій чи життєвого шляху конкретно-історичної постаті, здійснене за законами людської пам'яті із залученням дійсних фактів і документів свого часу, з глибоким співвіднесенням власного духовного світу з внутрішнім світом героїв, соціальною та психологічною природою їхніх вчинків. Такий підхід до мемуарної оповіді уявляється можливим тільки за умов діалектичної єдності принципів наукового дослідження й авторського домислу, що випливають з об'єктивної логіки пізнаних факторів і подій історії та біографії героїв.

Тож вихідною тезою такого розуміння суті мемуарної прози є думка про те, що основу кожного твору становлять особисті уявлення автора спогадів про себе й історичний процес, у контексті якого проникало його власне життя і життя людей, з якими він зустрічався, спілкувався, працював, жив, творив.

Початком української радянської мему

аристики можна вважати повість Валеріана Поліщука «Чужії» (інша назва — «Двоє рівних»). Написаний у 1918 році, цей твір іще не друкувався. Рукопис зберігається в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Повість «Чужії» відбиває події особистого життя В. Поліщука з весни 1917 до осені 1918 року. Хоча й написана в часи великих революційних струсів, вона, на перший погляд, зовсім не торкається політики. Послідовна лірична розповідь автора про кохання перемежовується листами закоханих. «Це моя найдужча любов, яку я коли-небудь мав»,— розповідає про свої почуття автор. Однак революційні катаклізми тих літ настирливо вриваються на сторінки твору. На перешкоді закоханим щоразу стають різні умовності, пов'язані з їхньою належністю до різних класів. Автор — студент, виходець із волинського села, його кохана — дворянка, батьки якої мають маєток на Полтавщині. Спершу закохані не помічають ознак класової нерівності. Хоча іноді хлопцеві й спадає на думку та дивна обставина, що «людина цілком інших поглядів, з буржуазно-поміщицької сім'ї, вихована гувернантками, одмовилась від життєвого забезпечення». Але ось автор спостерігає образливу реакцію дівчини на приписку на конверті «гражданці» і значну частину листа до коханої присвячує своєму розумінню цього терміна: «Я роблю такі нічемні приписки як «гражданці». Це, по-моєму, не сословна назва, як раніше у нас розуміли, то печать Революції, того чудового перевороту, який обновив багатомільйонні країни, його благословляють не тільки в Росії, а по цілому світі бідні, скривджені люди, робітники, працівники».

І хоча в цих словах чимало ейфорії, навіяної романтикою першого року революції, відчувається спроба В. Поліщука осмислити на власному прикладі гармонію особистого й громадянського для молодої людини тих часів. «Ти готова була на самопожертву,— дорікає юнак своїй коханій,— на пожертвування за темний народ тоді, коли мала щоденну каву з білою булкою, а не знала того, що вони навіть і хліба не мають. Готова була тоді на все, коли сама була всім забезпечена, коли вони тобі кланялись і так далі. Коли ж воля їх трохи зворушила, а справа торкнулась твоєї власної шкури, де поділась твоя філантропія та народництво. Вже вчителювати не хочеш?»

Та попри все, молоді люди прагнуть уникнути розриву. Герой деякий час живе в маєтку коханої. Однак прірва у поглядах на життя дедалі поглиблюється. Долаючи великі душевні муки, герой дійшов висновку: «Нам справді не по дорозі: у нас немає нічого спільного. Вона — буржуа, а — пролетар. Наші погляди діаметрально протилежні». Трохи далі він іще чіткіше відмежовується від позиції коханої: «Я проводив соціалізацію землі, віднімав у поміщиків, вона — дочка поміщика. Я, в крайнім разі, можу співчувати червоному терору, вона канчукові для мужика».

Автобіографічний твір В. Поліщука — досить помітне явище тих років. Українська радянська мемуаристика започатковувалася тими рукописними творами, які ще, на жаль, не стали предметом справжніх досліджень. Серед подібних рукописних мемуарів слід назвати і щоденники Варвари Чередниченко, які також зберігаються в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Ці щоденники відтворюють літературну атмосферу на Україні в 20—30-ті роки, знайомлять з побутом і звичаями народу Південної Осетії, де тривалий час проживала письменниця. Поряд з творчими задумами, певними заготовками для майбутніх творів у щоденниках В. Чередниченко широко представлені портрети основоположників української радянської літератури, подано реакцію письменниці на політичні процеси, інспіровані проти діячів культури України в роки культу особи Сталіна. Вирізки з газет, що містять некрологи з приводу ранньої смерті Хвильового та Скрипника, супроводжуються болісними роздумами авторки про майбутнє свого народу.

Певний історико-літературний інтерес становлять і мемуарні записи М. Проскурівни (матері відомого поета М. Семенка) про своє життя, про долю своїх дітей. У цих спогадах знаходимо й сюжети її власних художніх творів. Відомо, що ця багатодітна жінка писала оповідання, була знайома з багатьма українськими письменниками, про яких вона також згадує у своїх записах.

Друкованих мемуарних творів у довоєнній українській літературі небагато. Обмаль їх було в цей час і в російській прозі. Крім мемуарів М. Горького, можна пригадати хіба що спогади В. Вересаєва, повісті Б. Пастернака «Дитинство Люверс» й «Охоронна грамота», твори Л. Никуліна «Час, простір, рух», І. Еренбурга «Книга для дорослих»...

В українській літературі це були ліричні мініатюри автобіографічного характеру А. Заливчого «З літ дитинства», а також дилогія М. Ірчана «Трагедія Першого травня» і «В бур'янах». Перший з цих авторів рано загинув, і його твори майже невідомі читачам. Другий тривалий час жив за океаном, де спершу й була надрукована його дилогія, яка переповідає власний шлях автора у революцію — через перешкоди й суперечності, криваві битви і зради. Репресії 30-х років безпосередньо торкнулися М. Ірчана, після чого його спогади були закреслені в історії української літератури.

Ретельне вивчення письменницьких архівів може виявити чимало творів різних мемуарних жанрів, написаних у 20—30-ті й частково у 40-і роки. І все ж їх кількість у перші десятиліття радянської влади була відносно незначною. Це пояснюється кількома причинами. Як правило, до мемуарних жанрів письменники звертаються на схилі літ, аби передати свій життєвий досвід нащадкам. В українській же літературі пожовтневої доби переважна більшість письменників була молодого віку (зміна поколінь, що відбулася в роки революції, обумовлювалась еміграцією окремих провідних письменників за кордон, припиненням активної творчої діяльності деяких із них). Не менш важливою причиною обмеженого звертання до мемуаристики була та атмосфера загальної підозріливості, що насаджувалась у СРСР Сталіним та його прибічниками. В умовах масових репресій письменники

побоювалися залишати на папері свої спогади. Можливо, дехто, передбачаючи арешт, і знищив свої мемуари...

Події Великої Вітчизняної війни відродили у суспільстві інтерес до героїчного минулого народу, до подвигів співвітчизників на фронті і в тилу. Поруч з документальними книгами про боротьбу з фашизмом виходили спогади її активних учасників, письменників-фронтовиків і партизанів: П. Вершигори, С. Ковпака, О. Федорова, П. Воронька, А. Шияна, М. Шеремета, І. Багмута, П. Автомонова...

У 50-ті роки подібні спогади ще друкувалися, проте власне письменницьких мемуарів з'явилося друком дуже мало. Можна назвати роман Є. Кротевича «Понад Славутичем-Дніпром» та спогади П. Ходченка «Випробування зрілості».

Перший великий урожай мемуаристики на Україні припадає на 60-ті роки. Саме у цей період виходять книги спогадів П. Панча «На калиновім мості», Ю. Смолича «Розповіді про неспокій» (продовження яких «Розповідь про неспокій триває», «Я вибираю літературу», «Розповіді про неспокій немає кінця» дало українській літературі першу мемуарну тетралогію), В. Минка «Моя Минківка». 1970 року також з'явилося дві помітних мемуарних книги: «Червоний Парнас» В. Минка та «Роман пам'яті» Т. Масенка.

На жаль, усі ці твори так і не дістали належної оцінки. Окремі виступи про них були позначені ідеологічними настановами брежнєвсько-сусловської доби з її тяжінням до напівправди, підтримкою усталених з часів сталінщини поглядів на розвиток радянського суспільства та літератури. Внаслідок цього Ю. Смолич, зокрема, так і не зміг сказати всю правду про літературний процес на Україні у довоєнні часи. Цілий ряд шанованих ним письменників, яких Юрій Корнійович знав і любив, лишилися змальованими стримано, іноді однобічно. Намагання Ю. Смолича відстояти свої підходи до оцінки подій і людей минулого зазнавали різкої критики в періодиці, що не могло не вплинути на подальшу роботу письменника над мемуарами. «Є речі, логіки яких я не можу зрозуміти. Це викреслювання фактів з історичного процесу, замовчування імен»,— свідчив Ю. Смолич у «Записах на схилі віку» («Київ», 1987, № 8).

Пройшла повз увагу критики й така оригінальна мемуарна книга, як «Роман пам'яті» Т. Масенка. Можливо, й тому, що твір вийшов уже після смерті автора. Книга Т. Масенка — це ліричний мемуарний роман, в якому поряд із барвистими картинами природи Вітчизни, любовно змальованими постатями її громадян, серед яких чимало відомих українських письменників, органічно вплетені в художню структуру етапи власної біографії Т. Масенка. Можливо, тільки В. Сосюра своєю «Третьою Ротою» здатний в українській літературі конкурувати з Т. Масенком щодо глибини занурення у власний внутрішній світ.

Спробою виробити свій стиль у мемуаристиці позначені кілька мемуарних книг Ю. Мартича. Серед них передусім хочеться назвати «Зустрічі без прощань», «Під київськими тополями», «Добридень, усмішко».

Новий спалах громадського інтересу до мемуаристики припадає на 80-ті роки, і найбільшу цікавість на початку цього періоду викликала книга М. Бажана «Думи і спогади». Це надзвичайно чесна і відверта книга. З вершини прожитих років її автор сповідається перед сучасниками і нащадками. Мабуть, більше перед нащадками. Саме їм адресує М. Бажан свої міркування про наше життя, рядові й драматичні його моменти. Не приховує він і власних помилок і прорахунків. Хоч як гірко йому було зізнаватися, та він мужньо пише і про свою негативну участь у ряді кон'юнктурних політичних кампаній, що раз у раз відбувалися за його життя. Така позиція письменника постає справжнім уроком духовності для побратимів по перу й майбутніх поколінь.

Саме під знаком Бажанової щирості з'явилися у 80-ті роки мемуарні твори цілого ряду українських письменників. Це книги спогадів С. Голованівського «Меморіал», П. Дорошка «Від зорі до зорі», С. Журахович «Пам'яті пекучий біль», Ю. Збанацького «П'ятий полюс», О. Левади «Від серця до серця», О. Килимника «З вершини літ», С. Крижанівського «Ми пізнавали неповторний час», О. Ющенка «У пам'яті моїй». Сюди ж треба зарахувати видані в цей час книги В. Дончика, Р. Гром'яка, О. Сизоненка, в яких чимало місця підводиться мемуарним сторінкам. А ще була «Колима» І. Іванова, твори російських мемуаристів І. Дубинського та М. Шмушкевича. Не можна проминути і збірники спогадів про окремих письменників, як, наприклад, про Остапа Вишню, Бориса Тена, Олеся Гончара. А ще публікації в періодиці спогадів Б. Антоненка-Давидовича, О. Коржа, І. Сенченка, Д. Затонського...

Природно, що перелічені вище твори є досить різними. Тут і невеличні мемуарні портрети знаних автором сучасників, що містять один-два епізоди зустрічей з ними, і панорамні замальовки літературного процесу певної доби, свідком і активним учасником якого був мемуарист, і всебічні роздуми про еволюцію нашого суспільства з органічними вкрапленнями подій власного життя, і страхіття сталінських концтаборів, і відлуння масових кампаній у минулому по розвінчанню так званих українських буржуазних націоналістів та космополітів у особах найвідоміших українських письменників.

Переважна більшість мемуарів другої половини 80-х років відзначається виваженістю позицій в оцінці минулого при збереженні суб'єктивних підходів кожного автора до зображуваних подій навколишньої дійсності. Говорячи від імені свого покоління, автори спогадів намагаються донести до читача своє бачення пережитого, поділитися власними спостереженнями над епохою, залишити для нащадків неповторні картини зустрічей з відомими людьми.

Думається, що з-поміж багатьох мемуарних творів останніх років варто виділити спогади С. Голованівського «Меморіал». Це, по суті, остання прижиттєва книга автора, і вона сприймається як символічна духовна естафета, естафета пам'яті, яку літератор хотів передати нащадкам. Кожен епізод «Меморіалу» відкриває для читача у ано-

мусь незвичайному ракурсі маловідому сторінку біографії героя і автора. З окремих, на перший погляд, не пов'язаних один з одним епізодів вирізьблюється цілісне уявлення як про об'єкт спогадів, так і про їхній суб'єкт. Ось, наприклад, мемуарний портрет Олександра Твардовського («Незвідана дружба»).

«Ми з Твардовським протягом тридцяти років зустрічалися безліч разів і ніколи не знайомились вдруге. Але ні дружби, ні, здається, навіть особливої приязні між нами не виникло. Не раз я себе запитував — чому?» С. Голованівський намагається відверто дати відповідь на це складне запитання, згадавши кілька епізодів із своїх взаємин з О. Твардовським, що можуть бути свідченням чесності мемуариста, котрий не поспішив, як це іноколи робиться, розписати своє знайомство з великим майстром. Ось перша зустріч письменників у червні 1941 року під Тернополем. Обидва потрапляють до однієї фронтової редакції. Однак взаємини між ними не складаються. Виявляється, що причиною цього є кумедне непорозуміння: «Я написав віршовану драму про Тараса Шевченка, яка в перекладі Н. Брауна була надрукована в журналі «Новый мир», в творі тому діє поміщик — пан Твардовський, який знущається з поета і перешкоджає його одруженню. Але в пору написання твору — 1937—1938-і роки — Олександра Твардовського як письменника я ще не знав і прізвище запозичив не у нього, а з поеми Адама Міцкевича. Але Олександру Твардовському мій твір, мабуть, на очі потрапив, і він вирішив, що, змальовуючи під його прізвищем визискувача і ґвалтівника, я мав на меті саме його сплюжити».

З елементами легкої самоіронії С. Голованівський згадує, як він пробував налагодити свої стосунки з О. Твардовським: «Послухай, я бачу, що ти за щось на мене гніваєшся. Чи не за «пана Твардовського» часом?

— А хіба Твардовський — таке прізвище, яке слід ганьбити? — в свою чергу запитав він.

Я спробував пояснити йому, що чотири роки тому, коли писав ту п'єсу, як поета ще його не знав, нагадав йому і про поему Міцкевича, навіть названу саме цим прізвищем. Але, начебто й зрозумівши, що сталося саме непорозуміння, він все-таки спохмурнів. Тепер його вже образило те, що чотири роки тому я міг не знати його як поета!»

Такі ускладнені взаємини, однак, не перешкоджали обом письменникам виконувати свої обов'язки фронтових кореспондентів. Спогади С. Голованівського переносять його до Львова, звідки він з О. Твардовським ледве встиг виїхати перед самим захопленням міста гітлерівцями, потім ми бачимо обох письменників на лугах лівого берега Дніпра в спекотні дні першого літа війни.

Коротенькі епізоди, уривки колишніх розмов, особисті спостереження С. Голованівського дають врешті цілісне уявлення про О. Твардовського, постать якого сьогодні, через десятиріччя, здається ще більшою, в поема «Василь Тьоркин» по праву посідає одне з перших місць серед творів про Велику Вітчизняну війну. З особливою трепетністю в душі читаються рядки мемуарів про обставини створення поеми, свідком чого був український письменник.

Серед героїв спогадів С. Голованівського А. Платонов і М. Шолохов, К. Треньов і Д. Бедний, чимало класиків української літератури — А. Головко і М. Бажан, П. Тичина і Л. Первомайський, І. Микитенко і І. Кулик. Мабуть, вперше в мемуаристиці після спроб Ю. Смолича ми зустрічаємось з неупередженими, об'єктивними спогадами про М. Хвильового, який, незважаючи на різницю в роках, прихильно ставився до молодого письменника. Разом з Хвильовим С. Голованівський протягом місяця жив у селі Рівне на Кіровоградщині, де їм доводилося спати «на одному полу в сільській хаті». Разом вони жили і в готельному номері в Москві «під час якогось пленуму, здається, оргкомітету майбутньої Спілки письменників». І запам'ятався назавжди С. Голованівському М. Хвильовий як «простий і сердечний чоловік», смерть якого тяжко вразила його юнацьку душу, хоч обидва вони належали до різних письменницьких угруповань, які до того ж ворогували між собою.

С. Голованівський у «Меморіалі» вдався до пошуку нових жанрових форм для втілення своїх спогадів про минуле. Постійні часові і просторові зміни, висвітлення подій з різних ракурсів, варіювання формами вираження авторської свідомості, що віддалено нагадує шукання В. Катаєва 70-х років, характерні для «Олімпійського щоденника» С. Голованівського, найскладнішого мемуарного твору письменника, де роздуми про минуле органічно переходять в публіцистичні міркування автора про сучасне і майбутнє, про долю справжньої літератури і місце митця у ній.

З безмежною щирістю сповідається автор перед нащадками, переглядаючи власне життя, яке припало на нелегкі роки, позначені порушенням ленінських норм будівництва соціалізму, битвою з ворогами Батьківщини, різномвітними кампаніями полювання на відьом, жертвою однієї з яких мало не став С. Голованівський. Він ніде не ідеалізує, не підносить власну особу, що проглядається в окремих мемуарних творах останніх років, а постає самим собою, письменником-громадянином, котрий в будь-якій ситуації не втрачає порядності, а закінчуючи життєвий шлях у роки великого суспільного оновлення, зі спокійною совістю від імені цілого покоління заявляє:

І схоже:
ні життя,
ні смерть нам не притичина,
І знову з ними я в одному ряду
у світ,
неправдою і злом перекалічений,
піднявши прапор наш,
як в молодості, йду.

Глибоким ліризмом, задушевністю пройнята книжка О. Ющенка «В пам'яті моїй». І хоча її автор робить застереження читачам, що йому легше писати етюди, нариси, есе, можна констатувати, що й мемуарні жанри йому до снаги. Зримими, людяними постають зі сторінок цієї книжки постаті І. Кочерги і М. Рильського, А. Шияна і Д. Бобиря, Л. Вишеславського і М. Рудниць-

ного. Просто і щиро пише автор про відомого всій країні художника і про маловідомого, але від того не менш цікавого митця. З особливою ніжністю пригадує О. Ющенко свої зустрічі з Л. Тичиною-Папарук, з І. Коцюбинською, білоруськими побратимами Максимом Танком і Р. Няхаєм, В. Биковим й І. Мележем. Мова книжки бринить яскравими метафорами і порівняннями, свіжими епітетами і синтаксичними фігурами. А коли мемуаристу не вистачає звичайних слів, у текст спогадів вплітаються вірші, здебільшого власні, але часом й інших поетів, створюючи особливий колорит оповіді.

Зовсім інша тональність спогадів Семена Жураховича. Його книга «Пам'яті пекучий біль» знайомить читача з життям багатьох відомих письменників різних поколінь — О. Кобилянської і А. Головка, П. Капельгородського і Мате Залки, російських письменників Валентина Овечкіна і Олександра Крона. Мемуарист ніде не хизується своїм знайомством. Для нього важливо донести нащадкам власне бачення людини, з якою його звела доля на життєвому шляху. Ось Павло Усенко. Редагований ним журнал «Молодняк» помістив маленький нарис С. Жураховича, а незабаром відбулася їхня зустріч. Читач не без хвилювання і співпереживання знайомиться зі сторінками, на яких розповідається, як молодий сільський хлопець довго не міг переступити поріг редакції столичного журналу, бентежачись, що зараз побачить відомого комсомольського поета, чиї вірші добре знав.

А ось картини недавнього минулого — розповідь П. Усенка про комсомольську конференцію, на яку його запросили комсомольські керівники: «...Сидів у президії, слухав. Доповідь як доповідь. У залі стиха перемовляються, хтось похилив голову, мабуть, читає книжку. Потім — виступи. І факти цікаві, і справи великі, але читають з папірців... Захотілося... мені сказати живе слово, згадати комсомольську юність. Чекав, чекав... І раптом чую: надають прикінцеве слово доповідачеві. Після цього підходить до мене секретар обкому комсомолу, вибачається: мовляв, збори затяглися, вирішили не втомлювати вас. Бачиш, як повернув? Виходить, я був потрібний, як отой весільний генерал. Показали мене в президії, щоб поплескали».

Чимало цінних споминів про відомих діячів літератури та мистецтва знайдемо в книзі П. Дорошка «Від зорі до зорі». Є в ній неординарні спогади про мисливські пригоди, в яких брали участь М. Рильський, Остап Вишня, Ф. Маківчук, Л. Новиченко та інші письменники; ряд сторінок переповідає історію створення знаменитого письменницького селища Конча-Озерна, що поблизу Києва, мемуарист згадує епізоди, пов'язані з життям своїх сусідів по селищу В. Минка, М. Бажана, О. Гончара...

Є в спогадах П. Дорошка і чимало такого, що зменшує довіру до них. Наприклад, надмірне цитування розмов, учасником яких був автор. Ось, скажімо, довгі монологи О. Твардовського: «Батька я привіз у Москву. Разом вийшли уранці на Тверський — люди поспішають, біжать... Непомітно й ми увійшли в той московський темп. Батько — дедалі швидше, швидше, ніби хоче всіх обігнати. Раптом став як укопаний, голосно, сердито крикнув: «Куди вас чорт несе! Летите як оглашенні!» Та ще й міцне слівце додав. Службовці, студенти, господині з пакунками, портфелями, сумками, авоськами обминають нас, я весело усміхаюсь, рукою підтримую батька, заспокоюю... Надовго він не схотів залишатися в Москві. Не сподобалась йому міська штовханина, метушня. Не звик. Та й як звикнути! Особливо сільському мешканцеві».

Спогади пишуться через багато років після зустрічей. То невже автор може втримати у пам'яті не тільки зміст розмови, а й кожне речення, інтонацію, побудову фраз? Це суперечить природі людської пам'яті. Зловживання довгими монологами та діалогами викликає у читача сумнів в правдивості зображуваних подій.

Такий же закид можна адресувати і О. Килимнику, який переповідає висловлювання своїх героїв досить банальними фразами, що, на його думку, мають передати точний зміст їхніх розмов. У книжці «З вершини літ», наприклад, йдеться про виступ М. Стельмаха перед студентами: «Далі Михайло Панасович зауважив, що людина була й є мірилом ідейно-художньої цінності творів мистецтва й літератури. Новаторство соціалістичного реалізму найповніше виявляється саме в трактуванні взаємин, що складаються між людиною й суспільством, між особою й світом, що її оточує. Література мусить бути справжнім літописом історичного руху пробудженого до активної творчості народу». Або в іншому місці наводиться розмова автора з П. Панчем. На запитання О. Килимника: «Над чим працював славетний майстер літератури?» — йде одразу відповідь: «Перше — над собою, бо я здавна затямкував, що треба все життя вчитися. Отже, вчуся і нині, поглиблюю свої знання з різних галузей, навіть біохімією почав цікавитися».

Так і хочеться запитати шановного автора спогадів: невже уславлені письменники ніколи людською мовою не говорили?

Звичайно, право кожного письменника обирати епізоди для своїх спогадів. Та коли ці епізоди набридливо повторюються, значення їх зводиться нанівець. Скажімо, у П. Дорошка чи не найулюбленішим спогадом є застілля: поїхали на полювання — спершу добре поснідали, зустрілися із знайомими — пообідали, приїхали на дачу — повечеряли... Певно ж, такі епізоди мали місце в житті. Тільки б варто залишати нащадкам речі суттєвіші, що показують відому історичну особу як людину, котра чимось вирізнялася з-поміж своїх сучасників.

Прикметною особливістю української мемуаристики останніх років є поява у ній мемуарних творів з архівних полиць, що належать перу відомих авторів. Це перш за все роман В. Сосюри «Третя Рота» та «Сторінки щоденника» О. Довженка. Обидва твори досить різні за структурою, задумом, втіленням авторської позиції. «Третя Рота» В. Сосюри — це спогади поета про своє життя протягом великого часового проміжку — від початку XX століття й до кінця 50-х років. Водночас автор змальовує пано-

раму життя українського села і міста до і після революції. В. Сосюра ніде не приховує тих суперечностей, з якими він зітнувся в пожовтневі часи. Відверто й щиро розповідає про обставини, що привели його спершу у табір петлюрівців і лише потім після тривалих душевних змагань у лави Червоної Армії та Комуністичної партії. З такою ж відвертістю веде мову і про органічне несприймання кривавої сталінської системи з її масовими репресіями, що зачепили багатьох людей, з-поміж яких було чимало друзів. Один з перших в українській літературі В. Сосюра відобразив страхітливі картини голоду на Україні 1933 року. Великого душевного болю сповнені сторінки розповіді про політичні кампанії, спрямовані проти нього особисто, участь у них багатьох відомих письменників та літературознавців, яких В. Сосюра за постійне пристосуванство до політичних поглядів керівництва називає «літературними флюгерами», вказуючи велику завдану ними шкоду національній літературі.

«Третя Рота» — твір надзвичайно ліричний. У ньому сконденсовано глибокі враження від пережитого, а також яскраві поетичні уявлення автора, зокрема про свій родовід. Легенди й перекази про походження прізвища Сосюра сягають у глиб віків. Серед своїх предків автор бачить українців і росіян, євреїв і французів, карачаївців, угорців, сербів. З симпатією пише він про людей різних національностей, які населяли робітничі селища та міста рідного йому Донецького краю.

Цінними є фрагменти, в яких ідеться про літературну обстановку в Харкові, а згодом у Києві довоєнної пори, про літературні баталії, що тривали у той час у письменницькому середовищі. Оригінальним є трактування постатей багатьох його сучасників. Одних він сприймав, з іншими полемізував, деяких не любив...

Можна по-різному ставитися до численних любовних пригод, що про них автор пише часом з іронією, часом із болем, але відвертість, щирість оповідача не може не імпонувати читачеві. Закінчений наприкінці 50-х років, мемуарний роман «Третя Рота» сприймається як твір сучасний — так багато в ньому проблем, співзвучних дню сьогоднішньому, зокрема й ті, що стосуються духовних коренів українського народу, розвитку його мови та літератури, історії й культури.

Такі ж проблеми весь час порушуються у щоденникових записах О. Довженка, що їх він розпочав у роки Великої Вітчизняної війни і вів до самої смерті. Цей твір іще чекає свого сумлінного дослідника.

Прикметною рисою сучасного етапу розвитку української мемуаристики є звернення до творчості письменників, які з різних причин опинилися за межами Батьківщини. Серед них Володимир Винниченко, постать складна, суперечлива і трагічна. «Він помилявся і, можливо, завинив перед своїм народом,— зазначає М. Жулинський,— але завжди вважав і в міру свого таланту утверджував «найвищою, найкращою метою людини» «служіння визволенню всього працюючого, поневоленого, експлуатованого людства, всіх народів і нашій землі, творенню загальнолюдських неминущих цінностей» («Літ. Україна», 1989, 30 листопада).

Серед великої кількості романів, повістей, оповідань цього талановитого письменника, що сьогодні після тривалої перерви знову друкуються на Україні, специфічне місце посідає «Щоденник» В. Винниченка, твір, що вражає своїм обсягом — 12 тисяч 596 сторінок, які охоплюють 40 років життя прозаїка (1911 — 1951 роки). «Щоденник», окрім уривків у «Дружбе народов» і «Літературній Україні», поки що не надрукований повністю. За кордоном вийшло два перших його томи, що охоплюють період до 1925 року (Едмонтон — Нью-Йорк: 1980, 1983). Відомий американський україніст Григорій Костюк у передмові до першого тому зазначав, що «щоденник В. Винниченка є особливого характеру... Поруч з щоденними записами подій, особистого і суспільного життя знаходимо на бігу схоплені характеристичні неповторні народні вислови, підслухані жаргонні фрази, багатющі діалектизми, міщанський говір (суржик) — одне слово, все те, без чого письменник не може творити живих картин життя, зображувати живих типів та надавати їм індивідуальної мови. Тут же ціла галерея людей різних станів, професій, національностей, особливих біографій, щасливих і нещасливих, гарних і потворних, добрих і злих, чесних і злодіїв. І одночасно, всуміш з цим, записники виповнені багатющими ліричними вставками і пейзажами, що надають цим професійним записам живого звучання».

Чи не найтрагічніші сторінки щоденника В. Винниченка присвячені його поверненню на Батьківщину у травні 1920 року. Записи розмов з Л. Троцьким, Л. Каменевим, Г. Зінов'євим, Г. Чичеріним, К. Радеком у Москві свідчать про те, що В. Винниченко з великим болем роздумував над майбутнім України, вбачаючи єдино правильним для її розвитку лише шлях у складі Радянської федерації: «Відмовляючись від самостійництва, відмовляючись цілком щиро, як протирічливого духові комуністичного устрою світу, я в той же час не можу відмовитись від того, що вважаю вірним, від дійсної, справжньої, соціалістичної федерації рівних і внутрішньо самостійних робітничо-селянських республік».

З цими думками погоджувались у Москві, але насправді з правами суверенної радянської республіки, якою тоді була Україна, особливо не рахувалися. Така позиція викликала у В. Винниченка нерозуміння, він довго вагався. Йому хотілося бути корисним своєму народові, але багато чого, з чим він повсякденно стикався в Москві, а потім у Харкові, суперечило його принципам. Часом йому просто хочеться спокійного, без будь-яких турбот життя, якого письменник на Батьківщині мати не може. Посилюються його розходження з тодішнім керівником Радянського уряду України болгарським революціонером Х. Раковським. У вересні того ж 1920 року В. Винниченко, якого ввели до складу ВУЦВК, зробили заступником Голови Раднаркому України, поставив перед керівництвом ультиматум про введення його до Політбюро. З приводу цього у щоденнику з'являється такий запис: «Мене не допущено в Політбюро. Себто єдиного, де хоч трохи

можна було б брати участь у дійсній відповідальній роботі, мене позбавлено. Виходить те саме, що весь час: не допустити. Через що? Або мені не вірять, або бояться, щоб я не був там, де відбувається те, чому я не довіряю». І тоді письменник робить найтрагічніший у своєму житті крок — назавжди покидає Батьківщину, про що він не раз потім згадує у щоденниках з великим сумом.

У щоденникових записах В. Винниченка є чимало сторінок, які стосуються України, її минулого і майбутнього. Не все у тих записах справедливо і об'єктивно, багато що занотовано під впливом певних настроїв, не завжди райдужних. А втім, повне видання мемуарних записів В. Винниченка — справа конче потрібна, як потрібні і кваліфіковані коментарі до них не лише літературознавця, а й істориків, політологів тощо. Проте це справа не одного року наполегливої праці, оскільки багато записів потребує ретельної наукової роботи.

Закінчуючи розмову про сучасну українську мемуаристику, слід зазначити, що чимало українських спогадів вийшло за останні роки за рубежем. Як одну з кращих можна назвати мемуарну книгу згаданого вже Григорія Костюка «Зустрічі і прощання» (Едмонтон, 1987). Її автор, колишній наш співвітчизник, учився в 20-ті роки в Києві, на початку 30-х був аспірантом у Харкові, а потім потрапив до сталінських концтаборів. Спогади Г. Костюка показують нам знайомі й малознайомі картини життя на Україні напередодні масових репресій, ми знову зустрічаємося з відомими нам із мемуарів Ю. Смолича, В. Минка, Т. Масенка людьми. Деякі з них, наприклад Сава Божко, постають зовсім в іншому ракурсі.

Минають роки, змінюється суспільство, ідуть з життя люди, які творили його історію. І щоб нічого суттєвого з нашого минулого не забулося, а дійшло до нащадків, потрібні, крім досліджень істориків, живі спогади свідків, що, за словами М. Бажана, моє естафета пам'яті, повинні передати у майбутнє живі постаті й картини днів, сучасниками яких були ми самі.

Новітня українська мемуарна проза становить досить складне ідейно-естетичне структурне утворення. Але у кращих своїх зразках воно досить повно відтворює ті процеси, що відбуваються в нашій драматичній історії. Спогади другої половини 80-х років до того ж — явище естетично багатопланове. Це й драматичні монологи та діалоги, ліричні відступи та філософські роздуми. У них можливі публіцистичні моменти і портретні замальовки. Мемуари передають необмежений спектр масштабів зображення — від дрібної деталі до космічних висот. Не чужим є для них і психологічний аналіз, і чергування часових меж, їх укрупнення і наближення. Індивідуальні спогади різних письменників утворюють колективний портрет епохи.

Одне слово, мемуаристика на Україні є, вона представлена десятками різножанрових і різнопланових творів. І тепер справа за істориками літератури та теоретиками — дослідити опубліковане, надрукувати рукописи, належно їх поцінувати. Це завдання сьогоднішнього дня. Без цього історія української літератури виглядатиме збіднено.

С. Панич. Страсті

ВОЛОДИМИР ІВАНЕНКО

світле майбутнє чи карикатура на соціалізм?

Леся Українка про роман М. Г. Чернишевського «Що робити?»

Уже не одне десятиліття побутує в українському радянському літературознавстві як офіційна версія думка про те, нібито Леся Українка помилилась в оцінці роману Чернишевського «Що робити?» Мовляв, неправильно зрозумівши вихідні ідейно-естетичні позиції автора, не врахувавши тих конкретно-історичних обставин, за яких створювався роман, вона розглядала його тільки щодо форми, сприймаючи художню структуру твору буквально. При цьому, правда, визнається, що поетеса разом з тим високо ставила Чернишевського як видатного вченого і мислителя. Хоча деякі дослідники відмовляють Лесі Українці й у цьому, доводячи, що, аналізуючи своєрідний жанр утопічного роману, вона не врахувала нібито законів його життя й розвитку, не помітила демократичної спрямованості твору і взагалі недооцінила роль Чернишевського в історії російської літературної і громадської думки. Така критика поглядів Лесі Українки, звичайно, перекреслює твердження ще інших дослідників, які доводять, що філософські, суспільно-політичні й естетичні погляди поетеси формувалися під впливом ідей Шевченка, Чернишевського, Герцена, бо хіба ж може учень отак недооцінювати своїх учителів...

Іншого тлумачення критики Лесею Українкою роману Чернишевського «Що робити?» в її статті «Утопія в белетристиці» (Українка Леся. Зібр. тв.: У 12 т. — К., 1978. Т. 8), по суті, не існує (за винятком хіба що думок О. І. Білецького), оскільки саме право на альтернативний розгляд цього питання в нашому літературознавстві досі неможливо було реалізувати. Пригадую, коли я спробував бодай коротко висловити свою позицію щодо цього питання у власній дисертації, мій науковий керівник професор П. М. Федченко умовив мене звести цей розгляд до мінімуму, щоби не дражнити гусей. Так що все тут значно складніше, ніж може здатися на перший погляд, але водночас не все так складно, як здається.

Нове мислення, яке ми зараз опановуємо, нові підходи до нашої духовної спадщини, які зараз прочищаємо через завали застою і мури вульгарного соціологізму, дають змогу подумати вголос над багатьма питаннями. Що ж тут насторожує? Чому, власне, сталося, що ми у вільній дискусії досі не змогли розв'язати таке в принципі нескладне питання?

Звернімося до аргументів, якими оперують літературознавці, доводячи хибність позиції Лесі Українки стосовно до роману «Що робити?» Основні аргументи тут такі: роман «Що робити?» високо оцінив В. І. Ленін; ним захоплювалися великий український письменник, революціонер-демократ І. Франко, видатний діяч міжнародного комуністичного і робітничого руху Г. Димитров; болгарський учений Т. Павлов підкреслював, що роман Чернишевського відіграв велику роль у вихованні нових поколінь революціонерів...

Тобто нас намагалися переконати в хибності позиції Лесі Українки апеляцією до авторитетів. Невипадково при цьому нагніталися означення «великий», «видатний» і т. д. Безумовно, як висловлювання про факти ці аргументи не викликають сумнівів, як не викликають заперечень і високі оцінки роману «Що робити?» В. І. Леніним, Г. Димитровим чи будь-яким іншим діячем. Але ж самого посилання на авторитети в даному разі недостатньо, аби просто по аналогії вивести присуд: оскільки думка Лесі Українки розходиться з думками таких справді авторитетних людей, то письменниця помилялась. Але ж іще К. Маркс наголошував на необхідності додержувати діалектико-матеріалістичний підхід, аналізуючи конкретно-історичну обстановку, принцип конкретності істини, оскільки події, навдивовижу аналогічні, відбуваючись у різних історичних обставинах, приводять до зовсім різних наслідків (див: Маркс К., Энгельс Ф. Переписка с русскими политическими деятелями. — М., 1947. С. 180).

Отож, з'ясувавши, за яких обставин, у зв'язку з чим і з якою метою висловлювали свої думки про роман Чернишевського «Що робити?» В. І. Ленін, І. Франко, Г. Димитров та інші, можливо, ми й не знайдемо достатніх підстав стверджувати, що заперечення Лесі Українки від роману не мали слушності. Бо механізм голосування переважною більшістю тут просто не спрацює.

Візьмімо того ж І. Франка. Свої погляди на роман «Що робити?» він висловив у статті «Помилування Чернишевського», опублікованій у серпні 1889 року в польськомовній газеті «Кур'єр львівський». Стаття була відгуком на подію, названу в самому заголовку, і являє собою дуже загальний (якою мірою це й було можливо в газетній публікації) огляд діяльності Чернишевського. Впадає в око фактографічний (констатаційний) характер виступу Франка, а надто ж того місця, де йдеться про роман «Що робити?» Аби не виникло якихось непорозумінь, дозволю собі навести слова Франка цілком:

«В усій світовій літературі немає твору, який би мав ширший вплив від твору не поета, але тенденційного письменника, суспільного агітатора. Жінка студента медицини Лопухова кохає другого чоловіка Кірсанова; а чоловік, не бажаючи стояти їм на дорозі після вияснення їхніх стосунків, симулює самогубство, але de facto (фактично) виїздить до Америки. Віра Павлівна виходить за Кірсанова, а через декілька років повертається Лопухов, одружується з іншою жінкою, і обидві пари живуть поряд, щасливо і в найбільшій приязні. Незважаючи на вбогість сюжету, жіноча молодь побачила у Вірі Павлівні ідеал визволення з родинних прав, з прав буржуазного порядку; чоловіча молодь бачила в особі Рахметова людину майбутнього, що невпинно, безперервно працює, незважаючи на різного роду труднощі» (Франко І. Я. Зібр. тв.: У 50 т. — К., 1980. Т. 27. С. 339—340).

Як бачимо, Франко не ставив перед собою завдання дати а н а л і з і о ц і н к у роману «Що робити?», констатуючи лише факт його популярності (але ж і Леся Українка цього не заперечує), подаючи короткий виклад його змісту й зауважуючи «вбогість сюжету». А ми ж не ставимо Франкові на карб це зауваження. Власне, його оцінка, його ставлення до змісту й форми роману Чернишевського в процитованих рядках не відчувається: якщо вона й є, то добре схована за констатацією думок, що їх Франко міг і переказати як загальновідомі.

Отож ця думка І. Франка, як і думки Г. Димитрова чи когось іншого, навряд чи послужила б аргументом для доведення хибності позиції Лесі Українки, якби в арсеналі літературознавців не було факту високої оцінки роману «Що робити?» В. І. Леніним. Та ж цілком очевидно, що тут злу роль відіграли канонізація й догматичне використання висловлювання В. І. Леніна про цей роман, як і всього написаного й сказаного Володимиром Іллічем, безвідносно до того, коли, як і з якою метою це було зроблено. Такий уже спадок дістався нам від періоду культу особи, коли вульгарний соціологізм ставав чи не єдиним принципом в оцінці не тільки художніх, а й суспільно-політичних та економічних явищ, зокрема й марксистсько-ленінської спадщини. За таких умов було, звичайно, поставлено поза критикою й спадщину Чернишевського, чиєму утопічному ідеалові соціалізму, як ми тепер розуміємо, значною мірою відповідав той соціалізм, що його будував Сталін...

Щоби до кінця обміркувати це питання, я вирішив переглянути Повне зібрання творів В. І. Леніна. У 29 томах цього видання Володимир Ілліч так чи інакше цитує або згадує Чернишевського, посилається на його наукові й публіцистичні праці, не раз віддаючи його й критиці як соціаліста-утопіста, «який мріяв про перехід до соціалізму через стару, напівфеодальну, селянську общину, який не бачив і не міг у 60-х роках минулого століття бачити, що тільки розвиток капіталізму і пролетаріату може створити матеріальні умови і суспільну силу для здійснення соціалізму» (Ленін В. І. Повн. зібр. тв. Т. 20. С. 165). Наголошуючи не раз, що Чернишевський був найвидатнішим представником утопічного соціалізму в Росії (такої думки додержувалася й Леся Українка), Ленін жодного разу навіть не називає його роман «Що робити?»

Звідки ж тоді наші літературознавці ще задовго до видання Повного зібрання творів В. І. Леніна видобули факт про його високу оцінку роману «Що робити?»? З мемуарної Ленініани. У багатотомному зібранні спогадів про Леніна є дві згадки про цей твір. Зокрема, Н. К. Крупська у «Спогадах про Леніна» писала, що в Пітері в 1893—1898 роках молодий «Володимир Ілліч не тільки читав, але багато разів перечитував Тургенєва, Л. Толстого, «Що робити?» Чернишевського...» (Спогади про В. І. Леніна: У 5 т. — К., 1969. Т. 1. С. 255). Другу згадку знаходимо у спогадах М. М. Ессен «Зустрічі з Леніним», написаних, очевидно, в 30-ті роки (Марія Мойсеївна померла 1936 року).

Отож, пригадуючи розмову з Леніним 1903 року в Сешероні біля Женеви, Марія Мойсеївна писала, що «часто на прогулянках або за вечірнім часом Володимир Ілліч любив поговорити про літературу, про своїх улюблених письменників Щедріна, Некрасова, Чернишевського, особливо про останнього». «Чернишевського,— наголошувала мемуаристка,— Ленін вважав не тільки великим ученим, передовим мислителем, а й великим художником, що створив неперевершені образи справжніх революціонерів, мужніх, безстрашних борців типу Рахметова.

— Оце справжня література, яка учить, веде, запалює. Я роман «Що робити?» перечитав за одне літо разів п'ять і кожного разу знаходив у цьому творі все нові хвилюючі думки,— говорив Ленін» (Там же. Т. 2. С. 124).

Оце й усе, що засвідчує факт високої оцінки роману «Що робити?» В. І. Леніним. Якщо не робити навіть поправку на «мемуарність» походження цього факту, ми бачимо, що свою оцінку роману Чернишевського Ленін висловив в одній із своїх розмов під час прогулянок чи за вечірнім часом, маючи на увазі період свого становлення як революціонера. Більше ніколи й ніде до оцінки роману «Що робити?» він не повертався. Певно, не було для цього ні нагоди, ні потреби. Але цього мемуарного свідчення про в р а ж е н н я молодого Леніна виявилося досить, аби поставити роман «Що роби-

ти?» поза критикою, а докладні фахові аналізи заірати «за Леніним» і вважати хибними.

Як далеко насправді Леся Українка відійшла від цих думок і висловлювань В. І. Леніна про роман Чернишевського? Відповідь на це запитання знайдемо, звернувшись до праці Г. В. Плеханова «М. Г. Чернишевський» (СПб., 1910), яка збереглася з помітками В. І. Леніна (Ленін В. І. Повн. зібр. тв. Т. 29). На жаль, у нас немає вірогідних свідчень про те, чи користувалася Леся Українка в роботі над статтею «Утопія в белетристиці» працею Плеханова, яка вперше була опублікована 1890 року в «Социал-демократе» і в якій пропагандист марксизму в Росії характеризує роман «Що робити?» як тенденційний, позбавлений особливих художніх достоїнств, але відзначає як одну з найбільших творчих удач автора образ Рахметова. Хоча цілком імовірно, що поетеса ознайомилася з цією працею в бібліотеці М. П. Драгоманова під час перебування в Софії 1894—1895 року. Так от, читаючи цю працю, Ленін, звичайно, звернув увагу на критику Плехановим роману Чернишевського й підкреслив слова: «Наш автор (Чернишевський) радісно вітав появу цього нового типу і не міг відмовити собі в задоволенні намалювати хоча б неясний його профіль».

Аналізуючи з цього погляду роздуми Лесі Українки над романом «Що робити?», не можна не звернути уваги на той факт, що письменниця була цілком солідарна і з Плехановим, і з Леніним в оцінці постаті Рахметова, відзначивши його як найживішу фігуру з усіх «нових людей» Чернишевського (Українка Леся. Зібр. тв.: У 12 т. Т. 8. С. 178). «Це була єдина фігура в усьому романі не зовсім вигадана і яка непідробно захоплювала самого автора»,— писала Леся Українка (Леся Українка: Публікації. Статті. Дослідження. — К., 1956. Т. 2. С. 124). При цьому письменниця віддавала належне Чернишевському як першому в Росії популяризаторові соціалістичних ідей XIX ст., чесності ученого, його талантові й пристрасності публіциста. І про роман «Що робити?» вона писала як про першу в російській літературі «белетристичну популяризацію соціалістичного ідеалу».

Аж далі уже спостерігаються начебто принципові, як на перший погляд, розходження Лесі Українки, з одного боку, і В. І. Леніна, інших діячів — з другого, в оцінці роману «Що робити?» Але чи справді це суттєві розходження?

Нотатки В. І. Леніна на берегах тих сторінок брошури Г. В. Плеханова «М. Г. Чернишевський», у яких ідеться про роман «Що робити?», свідчать, що в аналізі снів Віри Павлівни Ленінову увагу привернули спостереження Плеханова над омріяними Чернишевським способами виробництва за соціалізму: «У цих снах нас привертає цілком засвоєне Чернишевським усвідомлення того, що соціалістичний лад може засновуватися тільки на широкому застосуванні до виробництва технічних сил, розвинутих буржуазним періодом. У снах Віри Павлівни величезні армії праці займаються виробництвом разом, переходячи із Середньої Азії в Росію, із країн жаркого клімату в холодні країни» (Ленін В. І. Повн. зібр. тв. Т. 29. С. 541. — Підкреслення В. І. Леніна). Із цього випливає, що Ленін, оцінюючи роман Чернишевського, не вдавався до його аналізу в контексті епохи й літератури, а обмежився або висловлюванням власних читацьких вражень на період свого становлення, або ж у принципі погоджувався з думками Г. В. Плеханова чи Ю. М. Стеклова в їхніх працях про Чернишевського.

Леся Українка ж мала перед собою чітко усвідомлену мету — проаналізувати роман «Що робити?» як спробу художнього передбачення майбутнього в контексті всієї світової белетристичної утопії. При цьому вона не могла не усвідомлювати й законів, за якими живе й розвивається жанр утопічного роману, а також законів, що їх сам Чернишевський поставив над собою як белетрист.

У чому ж тоді помилялась і в чому мала рацію Леся Українка, висловлюючи свої погляди на роман Чернишевського «Що робити?»?

Завданням статті «Утопія в белетристиці», в якій піддано критиці цей роман, є аналіз, осмислення розвитку «літературної утопії» на тлі розвитку «суспільного ідеалу» на основі еволюційного підходу. Леся Українка залучає в сферу своєї уваги утопії як позитивного, так і негативного взірця — від найдавніших часів до новітніх художньо-утопічних творів. У цій статті письменниця простежила, як висловився О. І. Білецький, «шлях соціалістичного ідеалу «від утопії до науки» (Білецький О. І. Письменник і епоха. К. 1963. С. 491), спираючись на наукову методологію дослідження суспільних явищ, основні положення якої вона засвоїла з праць Ф. Енгельса «Розвиток соціалізму від утопії до науки» та «Анти-Дюрінг».

Таке поглиблене вивчення еволюції літературної утопії, її природи (а саме цього й не робили інші оцінювачі роману Чернишевського «Що робити?»), безумовно, дало Лесі Українці досить підстав піддати критиці утопічні елементи в романі «Що робити?», який, на її думку, є найважливішою ланкою в ряді творів світової літератури, присвячених проблемі художнього передбачення майбутнього. О. І. Білецький справедливо наголошував, що ставлення поетеси до роману Чернишевського, як і до інших «позитивних» утопій, в яких образ майбутнього створюється з добрими намірами, стане зрозумілим, якщо побачити в ньому відгук марксистської критики утопічного соціалізму. Та й оцінка самого роману Чернишевського, попри все позитивне ставлення до нього, як і до всієї спадщини автора, у марксистській критиці була неоднозначною. Так, у 90-ті роки минулого століття навіть статті Г. В. Плеханова про Чернишевського були іноді статтями проти Чернишевського. В уже згаданій праці «М. Г. Чернишевський» Плеханов недвозначно вказував, що з зовнішнього боку докори критиків роману «Що робити?» справедливі: «...Роман справді дуже тенденційний, художніх достоїнств у ньому дуже мало».

Усе це й обумовило той факт, що погляд Лесі Українки на роман «Що робити?» не був і не мав бути однозначним, як у В. І. Леніна, І. Франка чи Г. Димитрова. Інші-бо

у неї були засади, інші критерії, та й мета була зовсім інша.

Звичайно, якісь підстави для того, щоб їй поставили на карб упередженість щодо Чернишевського і його роману «Що робити?», дала й сама Леся Українка. В її листуванні є, зокрема, свідчення, що письменниця замолоду не була прибічницею «антипоетичного і антиартистичного» (себто антихудожнього) напряму в літературі, представниками якого були М. Г. Чернишевський, Д. І. Писарєв та інші (див., напр., лист Лесі Українки до брата М. П. Косача від 25 лютого 1891 р.). Крім того, в листі до матері О. П. Косач від 8 квітня 1906 року, відповідаючи, очевидно, на якісь зауваження і побажання щодо першого (чорнового) варіанту статті «Утопія в белетристиці», поетеса визнавала, що про Чернишевського сказано в неї коротко «і є помилки в оцінці рис його е п о х и», що, власне, й дало підстави деяким літературознавцям вказати на порушення Лесею Українкою принципу конкретного історизму. У цьому ж листі вона, як і п'ятнадцять років тому, ще раз наголосила на своєму несприйманні естетичних засад Чернишевського: «...але що про нього самого яко белетриста, то я таки так думаю — рідко хто з белетристів так дратував мене своїм нахабним презирством до нашого благородного хисту, як сей самозванець в белетристиці, і в сього не можу сховати» (Відділ рукописів Інституту літератури АН УРСР. Ф. 2. № 218. Арк. 2. — Доводиться цитувати за автографом листа, бо ці слова Лесі Українки упорядники її листів в усіх виданнях творів чомусь вважали за неможливе друкувати,— такий сильний фантом сталінської ідеології).

Отже, йдеться про принципову відмінність естетичних засад, поглядів Лесі Українки й М. Г. Чернишевського на мистецтво, на художню творчість, її закономірності. Але як же тоді бути з твердженнями тих дослідників, які вважають, що у своїх поглядах поетеса «пішла значно далі, ніж Драгоманов» і що її філософські, суспільно-політичні й естетичні погляди формувалися під впливом ідей революційної демократії — Шевченка, Чернишевського, Герцена, класиків марксизму? Невже ці твердження не мають під собою грунту?

Звичайно, європеїзм Лесі Українки, тобто її більша орієнтація на західноєвропейські й світові філософські, суспільно-політичні й естетичні концепції, тут дається взнаки. Але і вплив Чернишевського з його науковою й публіцистичною спадщиною заперечувати було б несправедливо. Інша річ, що, напевно, не треба розводити на різні полюси М. П. Драгоманова та М. Г. Чернишевського як попередників поетеси, і тоді матимемо повне право сказати, що порівняно з Чернишевським вона пішла далі. Інакше й не могло бути. Бо тоді Леся Українка навряд чи прийшла б до марксистської ідеології доленінського періоду. А будучи марксисткою (соціал-демократкою) доленінського періоду, вона цілком закономірно розглядала й оцінювала багато які літературні явища так само або майже так само, як, скажімо, Г. В. Плеханов. Невипадково ж і погляди її на роман «Що робити?» збігаються з поглядами Плеханова.

Звичайно, якась упередженість Лесі Українки щодо роману Чернишевського проглядає, раз уже вона назвала його «самозванцем в белетристиці» і не приховувала роздратування з приводу його презирства до «нашого благородного хисту». Але, перечитуючи написане поетесою про роман «Що робити?», ми можемо на раз переконатися в тому, що вона перемагала свої емоції й прагнула якомога об'єктивніше оцінити суть цього твору. Причому не тільки його художні якості, як силкуються доводити деякі літературознавці, а й правдивість самого уявлення про соціалістичний ідеал Чернишевського. Тобто у своєму аналізі письменниця виходить далеко за межі розмови лише про форму художнього передбачення майбутнього в романі «Що робити?»

Так, аналізуючи роман як взірець утопічної белетристики, Леся Українка зауважила недоцільність використання форми сну («видіва»), оскільки вважала, що такий художній прийом замість наближення до реальності фактично віддаляє художнє зображення від неї. Пояснювала вона це тим, що «ті сни та примари ніколи не бувають і не можуть бути, навіть з чисто фізіологічних причин, об'єктивно-розсудливими, діалектично-логічними,— в них завжди відбивається суб'єктивна, безпосередня вражливість самого «одержимого видивом», через те в них може бути тільки логіка почуття та несвідомої асоціації ідей». Тим більше, міркувала далі поетеса, якщо це стосується до переказу сну у формі політико-економічного трактату, схеми громадянського устрою тощо. «Коли письменник одурить нас у цьому основному художньому принципі, то ми вже настроєні не вірити ні правдивості окремих деталей його картини, ні правді його ідеалу, ні навіть щирості його власної віри. Зрада художньої правди неминуче відбивається або на долі самого твору, або на чистоті його основної ідеї». Як бачимо, засади, з яких виходить Леся Українка, аналізуючи белетристичну утопію другої половини XIX ст., аж ніяк не зводяться до питань форми, а торкаються глибинних аспектів змісту.

Розглядаючи роман Чернишевського у контексті літератури світової, Леся Українка наголосила, що «мало хто з новіших белетристів дорівнює Чернишевському поважністю, щирістю в проведенні своєї ідеї, чистотою своїх замірів, завзятістю переконання. Не можна сказати, щоб у романі «Що робити?» не було зовсім щиро белетристичних елементів...» Отже, Леся Українка віддає належне навіть формі роману Чернишевського, і цього не можна не бачити. Претензії ж її до твору полягають у тому, що оті белетристичні елементи «стоять зовсім нарізно від елементів ідейних цього твору», тобто відірвані від його змісту. «Найкращі в романі описи й діалоги,— пише Леся Українка,— ілюструють просто дрібний міщанський побут, не гірше, але й не ліпше, ніж у більшості письменників-реалістів середньої руки, але «нові ідеї» дуже слабо зв'язані з цією частиною твору Чернишевського, а до нашої теми (тобто проблеми художнього передбачення майбутнього. — В. І.) вже й зовсім ніяк не відносяться. В міру того як у романі виступають на передній план «нові» люди («нынешние» за термінологією Чернишевського), пластичність подробиць зникає, яскравість барв

блідне, діалоги тратять рухливість, комента- рі «від автора» займають все більше місця, і важкої праці коштує теперішнього читача побороти це оповідання про «нових людей» до кінця».

Не в формі роману вбачає основні прорахунки Чернишевського Леся Українка, а в його змісті, суті відображених у творі явищ. Це засвідчує передусім її зіставлення типів Чернишевського з типами Пушкіна (Тетяни й Онєгіна), які, будучи архаїчнішими за типи нових людей із «Що робити?», виявились набагато життєвішими. Не в формі відображення вбачає основні прорахунки Чернишевського-белетриста Леся Українка, а в таких суттєвих аспектах змісту художньої тканини, як перспектива «нових» почуття, «нової» моралі і вчинків.

Звернімо, зокрема, увагу на те, як Леся Українка оцінює змальований Чернишевським образ Віри Павлівни: «З досадою ми зауважаємо, що белетрист Чернишевський сам гаразд не тямив, скільки «старого» (навіть як на його час) в тій піонерці практичного соціалізму Вірі Павлівні, що «нежится в своей постельке» і там же п'є чай наполовину з товстою сметанкою з рук закоханого чоловіка в той час, коли швачки в її «ідеальній» соціалістичній робітні давно вже гнуться над шитвом, заробляючи «справедливу» плату і дивіденд не тільки собі, але й «закройщиці» Вірі Павлівні. Ця «нова» жінка все своє «нове життя» збудувала на жертві свого першого чоловіка, що проміняв наукову працю на нелюбу йому лікарську практику для утримування жінки, а потім відступив сам набік, як тільки жінка закохалася в іншого. Та й другий чоловік, либонь, для того став «світилом» медичним, щоб жінка мала змогу не тільки соціалістичну робітню провадити, але ще й гості щовечора скликати, зимові і літні «пікніки» справляти, «італьянців» слухати, а щоранку знов-таки «нежиться в своей постельке» та між іншим, гуляючи, готуватись до медичних іспитів, «щоб добути самостійність». Нові люди, перший і другий чоловіки Віри Павлівни, дуже багато балакають про нову мораль та провадять «боротьбу великодушності», відступаючи один одному право на кохання Віри Павлівни, але їх життя і роботу ми ще менше бачимо, ніж діяльність Віри Павлівни».

Отже, в особі Віри Павлівни Леся Українка побачила тип звичайної міщанки, яка мріє (скористаймося формулою І. Франка) «визволення з родинних прав, з прав буржуазного», але сама мало що робить для того. Такий суворий присуд образові Віри Павлівни українська письменниця мала повне право винести і як жінка, яка брала реальну участь у соціальній боротьбі, і як автор статті «Новые перспективы и старые тени», у якій вона дослідила образ «нової жінки» в західноєвропейській белетристиці.

Найживішу фігуру з усіх «нових людей» Чернишевського поетеса побачила тільки в понурій постаті стоїка-революціонера Рахметова, який нагадував їй «на щось справді оригінальне і нове, хоч, може, й нетипічне, виїмкове».

Таким чином, Леся Українка не погодилася з концепцією Чернишевського щодо типів «нових людей», і в цьому плані логічне обгрунтування її поглядів фактично підтверджує наведену вище оцінку роману «Що робити?» І. Франком і в принципі ніяк не суперечить Ленінській оцінці роману, сюжет якого поетеса розглядала лише як пролог до картин прийдешнього ідеального життя, які, власне, й були предметом її статті «Утопія в белетристиці».

Головна увага Лесі Українки, природно, звернена на особливості зображення Чернишевським саме отих «картин прийдешнього ідеального життя, коли всі люди на світі стануть «новими» і все «старе» щезне без сліду», бо саме оті десять сторінок роману з «Четвертим сном Віри Павлівни» «чи не найбільше придбали слави сьому творові». Наголошуючи, що «це ж була в російській літературі перша белетристична популяризація соціалістичного ідеалу», Леся Українка водночас справедливо зважала, що мало розтлумачити людям ідею «розумного егоїзму» і впевнити їх, що то дуже «для себе корисно» бути добрими, благородними, самопожертовними і т. ін., щоб люди не тільки повірили у справедливість самої ідеї, але одразу ж набралися б тих цнот і почували себе б дуже щасливими, ламаючи все своє життя, розбиваючи собі серця для самопожертви. На якийсь час, звичайно, роман, побудований за такою схемою, пише Леся Українка, «повинен був здаватися таким читачам зразком не тільки ідейної, але й художньої правди, бо вони вірили в правдивість самої схеми, та й життя ще не встигло дати своїх коментарів до неї, вона занадто ще була нова для Росії часів Чернишевського». Тому-то, на переконання поетеси, захоплена самою ідеєю роману публіка й не побачила чималих похибок автора в описах добре відомого їй життя й приймала на віру все, що писав уславлений письменник-соціаліст про майбутнє щасливе життя нового ладу.

«Реалістам-матеріалістам могло здаватись,— пише далі Леся Українка,— що той рай, який снився Вірі Павлівні в її четвертому сні, змальовано дуже реально через те, що звернено головну увагу на його матеріальні прикмети: з чого і як зроблені будови, меблі («все алюміній!»), яка одежа у прийдешніх громадян, як розплановані їх селитьба («як шахівниця»), де вони живуть літом, а де зимою (зимою росіяни їдуть у Нову Росію, чудову країну, впряджену на місці теперішньої Сахари), як працюють («тільки ходять, їздять та керують машинами»), як обідають, ну і, нарешті, як танцюють і по співають».

Як тут не повернутися до зауважень В. І. Леніна на книжці Г. В. Плеханова «М. Г. Чернишевський», зокрема до процитованого вище уривка із підкресленнями Леніна, в якому йшлося про передбачення розвитку технічних сил та застосування суспільного виробництва! Але ж ні Плеханов, ні Ленін, ні будь-хто інший, оцінюючи роман «Що робити?», так і не звернули уваги на ту сторону зображення прийдешнього життя Чернишевським, у якій відбилося саме те, що стосується не матеріальної, себто моральної, сфери життя людей. Лесю Українку ж як художника слова не могла не зацікавити ця сторона, бо власне людське, моральне, духовне має бути основою основ будь якого художнього твору. Та й вихован-

ня моральних якостей людини комуністичного суспільства, як підтвердив увесь досвід соціалістичного будівництва в нашій країні, виявилося чи не найважчим завданням. Отож напевно велику прозірливість виявила Леся Українка, звертаючи свою увагу на духовне життя героїв роману «Що робити?»:

«Про моральний бік життя відомо тільки, що людям тим добре, що вони всі веселі і щасливі і мають повну змогу любитися вільно, а виражається це в тому, що вони танцюють щовечора і кожне має окрему кімнату з важкими запонами та пухкими килимами, де всяк приймає кого схоче і коли схоче. А щоб того раю досягти, каже алегорична Рівноправність, «треба тільки бути розсудливими, вміти добре врядитися, довідатись, як корисніше вживати засоби».

Хіба не образ казарменo-барачного, гуртожитського соціалізму, який фактично був побудований у нашій країні, побачила в романі «Що робити?» Леся Українка? Чи не звідси, з четвертого сну Віри Павлівни, пішов у життя отой страхітливий образ ідеї усуспільнення жінок, який багатьох людей, вихованих на основі загальнолюдської моралі, відвернув від соціалізму? Чи не звідси бере початки саме ота декларована сталінізмом рівноправність між чоловіком та жінкою, яка перемогла у нас внаслідок «емансипації» жінок, внаслідок «вирішення» жіночого питання?.. Довгенький ряд таких запитань вилаштовується, коли осмислюєш відтінену Лесею Українкою сторону в картинах прийдешнього, змальованих Чернишевським у романі «Що робити?»

«Навмисну механічність, схематичність подій і характерів, убожество психології, тенденційну матеріальність описів пізніше читачі здатні були, хто щиро, хто нещиро, ставити на карб самим формам прийдешнього життя: «Коли вірити, що такий буде справді «грядущий рай» і що він неминучий, то горе тому, хто доживе до такого!» — казали вони. І те, що Чернишевський був сам переконаним соціалістом, ще тільки гірше шкодило його справі, бо аже ж ніхто не міг сказати, що це він вмисне змалював карикатурно прийдешній лад, аби дискредитувати соціалізм. Карикатура вийшла сама собою, не з волі автора, а таки з його вини, бо він свідомо розминувся з художньою правдою, замінивши її публіцистичним розумуванням і теоретичною схемою при белетристичних ситуаціях, і тим несвідомо занапастив свій твір і скомпрометував свій замисел». Ой, як же по-сучасному звучить оцей висновок Лесі Українки, з яким не можна не погодитися!

Звичайно, такий вирок романові Чернишевського «Що робити?», який винесла Леся Українка, не міг не викликати негативної реакції з боку представників вульгарносоціологічних поглядів і на художню творчість, і на ідею соціалістичного ідеалу в ній. Звівши в абсолют факт високої оцінки В. І. Леніна роману «Що робити?», поставивши цей твір фактично поза критикою, сталіністи позбавляли нас можливості взяти з аналізу й оцінки Лесі Українки цілком очевидне: об'єктивно в романі Чернишевського у формі утопії відображено ряд саме тих сторін прийдешнього, які в процесі реалізації сталінського плану побудови соціалістичного суспільства і призвели до деформації самої ідеї соціалізму. Та й сам образ Рахметова, як його зрозуміли І. Франко та Леся Українка, окремими рисами нагадує образ самого «вождя народів». Отож виходить, що Леся Українка була чи не єдиним критиком, який ще на початку XX століття, тобто задовго до реальної перемоги соціалістичної революції і спроби втілення ідеї соціалізму в життя, всебічно проаналізувала роман «Що робити?» і розглянула його зміст та форму як художню цілісність.

Таким чином, розглядаючи явища белетристичної утопії в їх широті й цілісності, в історичному розвитку, в соціальній обумовленості, визначаючи, чим ці явища ставали, Леся Українка дослідила у своїй статті «Утопія в белетристиці» проблему соціалістичного ідеалу у світовій художній літературі з погляду досягнень наукового соціалізму. А це й сприяло тому, що вона спромоглася побачити саме ті сторони літературної утопії М. Г. Чернишевського, які на початку XX століття уже свідчили про неспроможність народницьких утопій взагалі. Нове мислення, нові підходи до нашої духовної спадщини, які, незважаючи на фантоми сталінської ідеології, набирають поширення, ще і ще раз підтверджують правоту геніальної української письменниці як критика роману Чернишевського «Що робити?» І ця сувора, але справедлива оцінка аж ніяк не принижує тієї важливої ролі, яку М. Г. Чернишевський відіграв у суспільно-літературному житті нашої країни свого часу, і того значення, яке його роман «Що робити?» мав для становлення сотень і тисяч революціонерів у нашій країні й за кордоном.

ВОЛОДИМИР БРЮГГЕН

жива присутність

Сліпучо-сонячний і свіжий ялтинський ранок. З третього поверху Будинку творчості спускається Микола Платонович Бажан, тримаючи під пахвою грубезний том.

— Пішов до масандрівського парку читати цього нудного «Улісса», — бурчотливо каже він. У тоні його бринить усміх.

Так і не знаю досі, чи дочитав він тоді той грубезний том Джойса у польському перекладі.

На той час завдяки роботі в пресі я вже знав особисто багатьох письменників, і саме це поняття, письменник, овіяне для мене змолоду магічним серпанком, прибирало цілком реальних контурів. І тільки постать Миколи Бажана зберігала в моїй уяві хрестоматійний глянець — аж до того особистого знайомства в Ялті наприкінці 60-х років.

Хоча не умоглядне уявлення про Миколу Платоновича почало формуватися в мені раніше — мав з ним літературні контакти по лінії журналу «Прапор». Дозволю собі навести повністю перший його невеликий лист:

«Шановний товаришу Брюгген!

Я на Вашого люб'язного листа відповів, що вважатиму за честь, коли щось моє буде надруковане у Вашому журналі, а журналі міста, з яким у мене стільки зв'язано. Отже, виконуючи свою обіцянку, надсилаю Вам свою «Другу варіацію» (переклад з Р. М. Рільке — В. Б.). Якщо знайдете за можливе її надрукувати, то прошу Вас надрукувати разом з коротким словом од автора, текст якого теж Вам надсилаю.

Буду вдячний за сповіщення про дальшу долю мого рукопису. Не відмовте в проханні передати моєму давньому другові М. Файбишенкові (харківський журналіст. — В. Б.). та його милій дружині щире, тепле слово привіту від мене.

З пошаною

Ваш Микола Бажан.

25.II 66 р. Київ».

Як міг бути поцінований такий лист молодим критиком і редактором, котрий уперше спілкувався з ніколи не баченим відомим поетом?.. Тільки однозначно. Можу твердити, що урок, вилучений мною з того листа, живе зі мною й донині. Адже це лист людини, винятково люб'язної, делікатної, інтелігентної. Людини, для якої завжди важливі і суть справ, і форма її виконання, і тон спілкування із зацікавленими людьми. Нема жодної нещирої, надмірної, зайвої ноти в цьому коротенькому, «звичайному», на перший погляд, листі. А в повазі до невідомого співрозмовника, в стиль поведінки, є життєвий і літературний принцип. Ох, як же часто мені випадало переконуватись, які рідкісні, «незвичайні» в нашому щоденному літературному побуті увага, довіра, душевність, природна інтелігентність... Так, цей перший «бажанівський урок» був надовго!

Чи треба казати, з якою пильністю я придивлявся до «живого Бажана», не виявляючи ніякої нав'язливості, радів кожному вияву його уваги, зацікавлення, товариськості? Повертаюсь якось увечері до будинку, знайомий голос гукає до мене з дальньої паркової лави. Підходжу: поруч з Бажаном не відомий мені чоловік. Микола Платонович представляє:

— Олекса Довгий.

Точиться літературна розмова, на завершення після паузи легке зітхання, ніби до себе самого:

— Ну от, добре, познайомив Брюггена з Довгим.

Незначний епізод, але й у ньому, як у краплі, натура поета — діяльна, рухлива, турботлива, з магнітним тяжінням до людей, з ненаситною потребою діла, конкретності, «господарської» причетності до безлічі літературних справ.

Іншим разом — у зовсім іншому стані й настрої — прогулюється поет алеєю парку. І цей активний процес думання вгадується за виразом обличчя, іноді проривається «вголос», короткими репліками, що ніби увінчують потаємний перебіг думки. Микола Платонович щойно прочитав рукопис нової — на той час — поетичної збірки Ліни Костенко, про який пише рецензію для видавництва.

— Ви знаєте, просто плакав, читаючи. Не міг заснути.

Я затамував віддих:

— Отака прекрасна книжка? Ну, тепер вийде нарешті?

— Не думаю.

— Але чому ж?! — мало не вигукую у розпачі.

— Ну, знаєте — негації, негації...

Яке розчарування! Однак життєвий досвід і смак поета нібито сумніву не підлягають. Тільки згодом, через роки, я відчув у тих словах гіркий присмак тренованого протягом десятиріч, нашорошеного повсякчасно «автоцензора», «авторедактора», який, напевне ж, нерідко дошкуляв, завважав поетові, обмежував його. Коли я не помиляюсь, і в Бажана були деякі підстави картати себе за надміру «критичну гнучкість», та він же рішуче подолав усякі вагання, виступивши до 50-річчя Л. Костенко з прекрасною статтею про талановиту поетесу в «Літературній Україні».

Щирість Бажана у ставленні до людей полягала і в природній цікавості, з якою він ставився до їхніх справ, занять і захоплень. Таку цікавість не часто зауважиш у письменників, які більше полюбляють розповідати про власні звершення й про них же слухати. Дізнавшись, що я перекладаю твори американського прозаїка Бернарда Меламуда, Микола Платонович не забарився з висновком:

— Чудовий письменник! Дуже добре, що ви його перекладаєте.

Скрупульозність, розважливість, проникливість Бажана виявлялися як в особистому, так і в листовному його спілкуванні, бо для нього не існувало дрібниць і недовершеності в тоні й судженнях, хоч би йшлося про речі не вельми істотні, звичайні, побутові... Наведу ще один лист Миколи Платоновича:

«Січень 1970 р.

Шановний Володимире Олександровичу! Оце тільки звівся на ноги після тяжкого грипу і відразу сів Вам писати. Дуже хотів би щось надіслати до 4-го номера «Прапора», але... і так сил мало, а тут ще грип ударив. Не скінчив того, що хотів скінчити. Проте надій не трачу, що доведу сяк-так до кінця. Тоді обіцяю Вам надіслати, але коли? Ну, терміну тут не визначити. Спасибі Вам за інтерес до моєї «Солі» (поема з книги «Уманські спогади». — В. Б.). Нетерпляче чекаю на № 3 журналу, щоб прочитати Вашу думку.

З щирою повагою

Микола Бажан».

Літературні факти — незалежно від їхнього масштабу — ніби існували для поета як факти його особистого життя, до них негайно прилучався весь його велетенський досвід, отож вони набирали особливої яскравості в його освітленні, навіть від найлегшого доторку його думки й пера, слова чи інтонації... А інтонація Бажана багатюща, в ній зливалася широка гама почуттів, часто іронічних, лукавих, гумористичних... Зовсім не цурався Бажан того, щоб весело посміятися, покепкувати з себе самого,— нема потреби казати, як привертала ота рисочка до нього серця, надто молоді.

Особисті уявлення й розуміння людини злилися з багатогранником її подвижницької літературної праці, яка не може не захоплювати розмаїтою щедрістю й довершеністю, доповнилися й підтвердилися голосами багатьох людей, що пролунали в книзі спогадів про М. Бажана «Карбованих слів володар». У сприйманні видатної постаті міра суб'єктивного завжди хоче перевірити себе в світлі інших думок і поглядів, завжди

О. Ровтбурд. Прискіпливе відтворення обставин життя громадянина К

хоче спертися на об'єктивність критеріїв та оцінок.

Як виросла з повітового українського містечка така могутня постать?

В якому родинному середовищі формувалася?

Як всотала в себе і барви, і звуки, і пам'ять рідної землі?

Сестра М. П. Бажана Алла Платонівна Бажан передала мені надзвичайно цікаву сімейну реліквію — своєрідний лист-заповіт їхнього батька, Платона Артемовича Бажана, написаний 1955 року, по смерті матері, Галини Аркадіївни Поржецької. (Життєвий шлях Платона Артемовича завершився 1966 року).

Цей документ (дозвіл на публікацію якого мені дано) такий багатий змістом, такий виразний і колоритний, що коментар до нього здається зайвим. Він так промовисто відтворює й атмосферу сім'ї, й умови виховання дітей, і спадкові риси, що їх неминуче мало перейняти молоде покоління...

«Київ, вул. Ірпінська, 5, кв. 18. 1955 року в жовтні 6-го о 6-й годині ранку останній удар серця — і душа покинула безпомічне тіло Галини Аркадіївни Бажан, походженням із шляхетського дрібного роду на Поділлі — Поржецьких; народилася 1879 року. В 1902 році в Кам'янці-Подільському вийшла заміж за офіцера Платона Артемовича Бажана; сам він походженням із б. козаків з Полтавщини. Сім'я її складалася з сина Миколи, сина Валентина і дочки Алли. В цю тяжку хвилину я сам і діти почували, що сім'я залишилась без душі. Ще теплою рукою поблагословила нас і заповідала нам взаємну любов і підтримку одне одному в житті. В останні дні життя поступово втрачала свідомість, і кончина наступила спокійно, так свята людина відійшла в кращий мир. Поховали її на Байковому цвинтарі м. Києва. Надмогильна плита з чорного полірованого лабрадора із написом «Галина Бажан. 1879—1955 рр.» прикрила останки цієї святої людини. Прощай, мій любий, коханий друже! Ми разом прожили 53 роки. Ти надала зміст цьому довгому життю, породивши і виховавши двох синів і дочку, своє «я» ти передала гідним тебе дітям.

Втратив тебе — і разом втратив зміст життя. В самотності почуваю себе лишнім на світі. Нездійснені мрії, втрачені надії бачити Україну щасливою своїм матеріальним багатством і міцною національною свідомістю. Це ще більш пригнічує мою духовну неміч. Тяжкі думки за долю України, за долю її українського слова. В сім'ї моїх трьох дітей прийшли чужі українській нації люди, а наслідки (бодай не згадувати про це) — не чути українського слова і нащадкам своїм не привили любові до нещасливої України. Вийшов я із самих глибин народу українського, любив його, жив його минулим, сучасним і майбутнім.

В цьому на своєму довгому житті мало був свідком радісних, щасливих почуттів, а більше — сумних.

Смерті я не боюсь, бо це неминуче, а боюсь смерті духовної України і українського слова. Поховають мене на рідній українській землі мої діти та внуки, поставлять в головах хрест, в разом — і в кінці цих рядків...»

Людина такої монолітної сили почуття — почуття до жінки й матері, почуття до рідної землі — не могла не справити величезного впливу на своїх дітей, надто на поетично обдарованого Миколу. Так глибше знайомство з сім'єю Бажанів доповнило давніші особисті враження та уявлення, які, у свою чергу, передували чисто літературні погляди на багатогранну творчість поета. Це не тільки віртуозність майстра в галузі лірики, поетичного епосу, перекладу, а й потужна діяльність загальнокультурного спрямування, всім духом своїм ніби націлена на виконання батькового заповіту. Постать Миколи Бажана можна і треба розглядати в контексті всієї української культури, з усіма її піднесеннями й спадами на звивистих історичних шляхах.

Останній лист Миколи Платоновича до мене датований 20 жовтня 1974 року.

«Дорогий Володимире Олександровичу! Спасибі Вам за тепле привітання. Щодо своєї обіцянки прислати книжку, то Рільке й досі ще в друкарні, а російської книжки не одержав. Вийшов другий том чотиритомника — але нащо слати розрізнений?

Ще раз дякую.

Ваш

М. Бажан.

P.S. Зрозумів, що маю подивитись жовтневий номер «Прапора» (йдеться про статтю до 70-річчя поета. — В. Б.).

Чим вимірюється жива присутність інших людей у нашому житті? Пам'яттю, вдячністю, пересторогою?.. Добрим словом, дружнім потиском руки, недосяжністю нашої мрії, яку поділяли й до якої торували свою стежку інші люди, які вже завершили земну путь і лишили нам світ легкий подих? А чи незбагненно магнітним прикладом невтомної осмисленої праці, яка щедро наповнює дні і надає їм особливого сенсу, навіть коли ти знесилений і розпачливо туманиться далека мета в метушні й мороці швидкоплинного, мінливого часу?

Присутність таких людей дорогоцінна, вона вносить ясність у життя, допомагає виходити з душевної кризи.

...Освітлений сонцем, стоїть на порозі Ялтинського будинку творчості Микола Платонович.

— Ну от, знову Київ. Знову на ту вісянку сідати...

На губах його легка іронічна посмішка, а очі сумовиті.

Досі почуваю міцний і теплий доторк його долоні.

Г. Майфет в Ірпені

ІРИНА САВЕНКО

„Писати можна і на Печорі...“

В 1968 році, як завжди, я поїхала — і відпочити, і попрацювати — в Ірпінський будинок творчості.

У їдальні мені запропонували місце в кутку за колоною, де за чотиримісним столом вже сиділи три жінки. Якось під час обіду зайшла мова про те, що в Ірпені зараз перебуває письменник Григорій Майфет, людина складної долі, важкий у стосунках, а коли точніше — зовсім некомунікабельний, майже здичавілий. Він відбув десятилітнє ув'язнення в далекому північному таборі і з власної волі лишився жити на Печорі, в глухому селищі Канін.

Після реабілітації Майфет був відновлений у Спілці письменників. Дізнавшись, що йому дали безплатну путівку в Ірпінь, він, уперше після тридцяти чотирьох років спочатку примусової, згодом добровільної ізоляції, приїхав до Києва. Проте й тут, на батьківщині, Майфет тримається осторонь людей. Навіть у їдальню приходить після всіх, коли там уже порожньо. До речі, сидить за нашим столом — про це мої сусідки дізналися з розповіді офіціантки.

Історія Григорія Йосиповича Майфета, ясна річ, схвилювала мене, засмутила.

— Постараюся познайомитись з ним,— сказала я сусідкам по столу.

— Не старайтеся, нічого не вийде,— хором запевняли мене жінки. — Намагалися і ми з ним почати розмову, та він одразу ж зникав. Не треба його займати...

«А таки ж постараюся...» — подумала я затято.

Другого дня, коли, пообідавши, мої співтрапезниці порозходились, я зосталася на своєму місці. Через деякий час з-поза колони сторожко визирнув немолодий, невисокий, бородатий, з лисиною чи не через всю голову чоловік. У глибоко поставлених очах острах чи навіть зацькованість. Забачивши мене, він відсахнувся, ладен був тікати, та я нагукала на нього:

— Стривайте, куди ж ви? Сідайте і спокійно обідайте, я вже поїла, йду геть. Але почекаю вас біля виходу з їдальні, мені треба сказати вам кілька слів.

Кинувши на мене недовірливо-насторожений погляд, він промовчав.

— Прошу вас, не бійтеся мене,— заговорила я так благально, що в його відчуженому погляді майнула якась несміливa, нерішуча згода.

І ось я очікую його на лавочці перед їдальнею.

Виходить, обережно, м'яко ступаючи. Руки опущені й нарочито, аж неприродно витягнуті, мов по команді «струнко». Прошкуємо доріжкою в напрямку його корпусу.

— Ось що я хочу вам сказати, Григорію Йосиповичу,— почала я якомога сміливіше й рішучіше,— прошу, не обходьте стороною, не цурайтесь мене. Я така сама, як і ви. Пережила ту саму трагедію вигнання з рідних місць, розлуку з близькими, сімнадцять

років жили далеко від свого краю. Але тепер, через стільки років, треба радіти, що увесь той жах засудили не лише окремі добрі люди, а й уряд в цілому, що вам з вами повернули добре ім'я, що ви знову маєте змогу віддавати сили своїй чудовій професії, літературі. Ви мусите повернутися до повнокровного життя, вдихнути його в себе. Ви лише погляньте навколо: нема кращого світу, як ось цей, наш, нема більшого щастя, як у ньому жити. Не ховайтесь-бо від цього щастя...

Щось іще подібне я казала своєму супутникові. Так хотілося зруйнувати оцю стіну відчуження, витягти його з мороку безнадії, безутішної самотності.

— Ви мусите віднайти у собі сили і сенс жити далі. А для цього найперш не треба відвертатися від людей, адже вам глибоко співчувають.

— Чому ви гадаєте, що я потребую співчуття? — запально перепинив він, та всупереч його словам я чітко бачила, як його замкнене обличчя начебто висвітлюється зсередини, займеться добрим світлом.

Ще одна зустріч біля дверей їдальні, ще розмова — і дедалі частіше на його обличчі з-під маски силуваної суворості, уїдливості проступає доброта. І особливо помітно це, коли він усміхається, а усміхається він гарно. Щось по-дитячому ясне часом з'являється на звичайно відчуженому і непроникливому обличчі. І цій дитячій ясності навдивовижу відповідають його яскраво-сині очі. Та не вельми й часто він усміхається, навіть коли майже звик до мене, коли несміло сам починає шукати мого товариства. Ми сидимо на просторому балконі моєї кімнати і гомонимо. Він оповідає про свої пригоди неалунким, глухуватим голосом (тільки коли хоче щось довести, настояти на своєму, голос стає різким, але ніколи він не говорить про себе довго, завжди невеликими уривками), я уважно слухаю і будь-що намагаюся переконати його, що не можна жити лише втратами минулого, що тяжкі часи відійдуть, повернеться, вже повертається світло в його життя.

Ось що я дізналася про Майфета з його розповідей.

Народився він у Ромнах Сумської області 1903 року. Зростав у Полтаві. Скінчив гімназію, вступив до Полтавського інституту народної освіти на фізико-математичний факультет. Про батьків своїх не розводився, сказав лише, усміхаючись, що батько був швед, «з тих, що загинули під Полтавою», мати — українка. Впадає в око, що він виховувався в інтелігентній родині (згодом, нескоро, я дізналася, що його батько був священик), хоча б тому, що Григорій Йосипович знав багато мов: крім української і російської, німецьку, французьку, англійську, італійську, польську, латинь, старогрецьку. І все це не поверхово, не абияк. Забігаючи наперед, скажу, що через деякий час у Ялті мені довелося бути свідком того, як він просто «проковтнув» принесену йому кимось грубезну книжку про Фрейда англійською мовою — ні російською, ні українською ця книжка не видавалася.

А ще потверджує думку щодо високої культури його домашнього виховання музика. Григорій Йосипович розповідав мені про те, що він з дитячих років навчався гри на роялі. Згадував свого педагога, блискучого музиканта, полтавського професора музики.

Якось розповів, що виконував у Полтаві, у відкритому концерті, фортепіанну партію тріо Чайковського «На смерть великого артиста» (пам'яті Миколи Рубінштейна), надзвичайно важку технічно, не кажучи вже про неймовірну складність емоційного проникнення в цю дивну музику.

Приємно було звіряти Григорію Йосиповичу свої музичні смаки, слухати його розумні міркування. Ось рядки одного з численних його листів, написаних згодом до мене:

«З Вашою оцінкою романсу Рахманінова цілком згоден. Текст Полонського музика підносить до трагічного звучання, домірного «Малим трагедіям» Пушкіна, і це за надзвичайної стислості, витриманості засобів вираження. Романс справді геніальний!.. Як відтворено на початку ж е с т — відтворено мелодією! «Вчера мы встретились. Она остановилась»... Я радий, що наші смаки в цьому пункті збігаються».

Одного разу, розмовляючи з Майфетом, я поставила йому запитання, що давно вже просилося на язик:

— А була у вас сім'я, Григорію Йосиповичу? Чи були ви одружені?

— Я не вірю жінкам,— буркнув він у відповідь.

І я подумала: «Бідний-бідний, і в цьому ти обділений долею — у великому щасті, дарованому людям природою, щастям сім'ї. А може, й було подружнє життя, та чимось дружина розчарувала, зрадила...»

Так, через багато років по тому я дізналася: справді, дружина зрадила його, підтвердила писанину слідчого про його контрреволюційну діяльність. Повернувшись після ув'язнення в Полтаву, він не захотів навіть побачитися з нею.

Та повертаюся до того, що мені стало відомо про життя Майфета. Скінчивши Полтавський інститут, він вступив до аспірантури при Харківському педагогічному інституті імені Т. Г. Шевченка із спеціальності західноєвропейська література. Його керівником був Олександр Іванович Білецький. Майфет здобув звання кандидата філологічних наук. Почав працювати професором Полтавського інституту, викладав там західноєвропейську літературу, а в музичному технікумі — історію музики, адже він встиг закінчити й Московський музично-педагогічний інститут.

В роки від 1925 до 1934-го Майфет написав понад сто літературно-критичних статей з питань розвитку західної та української літератури. Головні з цих робіт вийшли окремими виданнями.

В 1928 р. він завершив перший, а в 1929 р. — другий том своєї головної праці, книжки «Теорія новели», яка в практиці викладання української літератури здобула широке визнання.

Ще на початку творчого шляху увагу Майфета привернули твори всесвітньовідомого Стефана Цвейга. Він залюбки вивчав його творчість, вбачаючи в ньому майстра новели, і цим захопленням позначено його двотомник.

З натхненням, що заступило на обличчі вираз похмурості, так що на мить дель

зарум'яніли його щоки, Григорій Йосипович розповідав мені одного вечора про свою багатолітню епістолярну дружбу зі Стефаном Цвейгом. На моє запитання, скільки, приміром, діставав листів од Цвейга, він зі своєю звичною вибуховістю, пройнявши мене дратливим поглядом, відповів:

— Даруйте, як я можу назвати кількість цих листів. Ми з Цвейгом листувалися не те щоб інтенсивно, але протягом кількох років. Ділилися літературними враженнями. Та й не лише літературними.

І тоді ж повів мову про найприкріше, про що й тепер, через багато років після його смерті, згадую з болем.

1934 року Майфет закінчив невелику книжку про Стефана Цвейга. Мало не того ж дня до нього прийшли з ордером на обшук і на арешт. Рукопис книжки лежав на столі в одному примірнику, ще не передрукований на машинці. Виконавці чиєїсь злої волі забрали у нього всі начерки, всі незакінчені праці, певна річ, і листи Цвейга, а головне — книжку Майфета про нього. Цю книжку так і не пощастило розшукати, пропала назавжди.

«За викривлення історії української літератури» він був засуджений до десяти років таборів на Півночі, в Печорі, іпті — Комі АРСР. А «викривлення» полягало в тому, що, роблячи головний акцент у своїй книжці на природі української новели, Майфет активно досліджує і родові ознаки західноєвропейської новели, подає чимало старогрецьких, італійських, німецьких, англійських взірців, і зокрема підкреслює високу культуру Цвейга як майстра новели.

Відбувши строк тяжкого ув'язнення, Григорій Йосипович в 1955 р. повернувся до Полтави, сподіваючись, що його там дружньо зустрінуть, забезпечать житлом і роботою. Та Полтава була зруйнована, від будинку, де він мешкав, лишилося тільки згарище. Ні роботи за фахом, ні квартири йому не запропонували, лише порадили стати в чергу на житло. Розчарований, знову засмучений після тривалого душевного піднесення, Майфет повернувся на Печору, в місця свого ув'язнення. У селищі Канін, поблизу міста Печори, влаштувався робітником на електростанцію і більше двох років мовчав. Згодом все-таки подолав душевне пригнічення, почав листуватися з правлінням Спілки письменників, зі своїм другом, полтавцем П. Ротачем, який розшукав його на Півночі, працюючи над словником «Літературна Полтавщина». Ротач і вмовив Майфета писати критичні статті на книжки українських письменників, став посилати потрібні йому матеріали.

Подальший плин життя Григорія Йосиповича, на перший погляд, щасливий. 1965 року його відновлюють у Спілці письменників, надають матеріальну допомогу. Видавництво «Дніпро» пропонує йому в 1970 р. грунтовно переробити книжку «Теорія новели» для перевидання і навіть видає грошовий аванс.

Наші, започатковані в Ірпені, дружні стосунки з Майфетом підтримувалися потім у листуванні. Найчастіше він друкував на машинці коротенькі листи, а бувало, писав від руки докладніше.

Разів зо два я висилала йому посилки з сушеними фруктами, грибами, ще чимось. «Спасибі за посилочку, особливо за гриби,— відгукувався він,— але посилка така велика, що нема певності, чи встигну я її використати». Часто в його листах лунало передчуття незагайної смерті, і він не приховував тих почуттів, хоч жити йому, принаймні після цитованого тільки-но листа, написаного восени 1968 року, лишалося понад сім років.

Про цей його траурний настрій свідчить те, що того ж, 1968 року, відвідавши Київський літературний музей-архів, Майфет запропонував його співробітникам зібрану ним за 24 роки «вільного» життя на Півночі, всупереч з його розповідей, солідну бібліотеку — 3434 книжки, а також свій архів. По все це з Києва вирушили дві співробітниці музею.

Того самого, 1968 року, 6 листопада, Григорій Йосипович пише мені з Печори: «Мій заповіт пощастило виконати неадовзі по приїзді додому. Я дуже щасливий з того: «Все лишається людям»...

А підписувався він у листах незмінно: «Ваш Борода».

Восени 1970 року я відпочивала у Ялтинському будинку творчості. Якогось надвечір'я сидимо гуртом перед головним корпусом. Нараз бачу — прошкує до нас невисокий бородатий дідок у темному пальті, з дерев'яною, надзвичайно важкою — це зразу помітно із зовнішнього вигляду — скринькою в руках (як потім я дізналася — табірним спадком). Зважаючи на тягар, на явно поважний вік, походка у нього легка, швидка...

Григорій Йосипович! Звичайно, він! Приїхав із Сімферополя не на таксі, як усі ми приїжджаємо, ні, він добрався тролейбусом до автовокзалу, а вже сюди добувся пішки.

Побачивши мене, засяяв неудаваною радістю. І розповів, що, приїхавши до Києва і там дізнавшись, що я і Семен Михайлович Журахович у Ялті (а Журахович, до речі, був єдиною, крім мене, людиною, яка заслужила в Ірпені дружньої уваги Майфета. Після публікації статті Майфета про його книжку Журахович, дізнавшись у 1968 р. про перебування Григорія Йосиповича в Ірпені, поїхав туди, щоб зазнайомитися з ним), Майфет попросив у Літфонді путівку для себе не в Ірпінь, а в Ялту.

Ясна річ, і Журахович, і я щиро зраділи з'яві Григорія Йосиповича. Адміністрація будинку творчості відвела йому гарну південну кімнату на першому поверсі з видом на море, з великою лоджією.

Але... тоді почалися не вельми приємні несподіванки. Другого дня по приїзді Майфета наша корпусна, помітивши напередодні, що я заходила до нього, що у нас дружні стосунки, підійшла до мене збентежена і розгублена і почала розповідати, як, увійшовши в незамкнену кімнату, побачила Майфета, який лежав на пальті, простеленому поверх килимка біля ліжка. Вкритий він був теплою ковдрою без наковдреника — їх давали на випадок холодної погоди, коли однієї ковдри замало,— під головою замість подушки дерев'яна скринька.

— А чиста постіль,— закінчила свою розповідь корпусна,— лежить нерозібрана. Дивно якось, я ще ніколи такого не бачила.

Я одразу ж подалася до Григорія Йосиповича, заходилася наполегливо умовляти

його, вби спав по-людському. Багато слів, багато енергії довелося витратити, але впертість його таки подолала: стал спати на ліжку, на подушці, однак від ковдри категорично відмовився.

А за кілька днів знову неприємність. Майфет перестав ходити в їдальню. Не прийшов ні вранці, ні вдень, а ввечері я пішла до нього дізнатися, що це означає.

— Це означає,— відповів він мені жорстко і похмуро,— що я не маю бажання сидіти поруч фашистів, тих, хто не має щонайменшого уявлення про честь і гуманність, про права особистості.

— З якими фашистами? Про що ви?

— Про те, що я ображений до глибини душі. Вибачте, як можна терпіти цю цинічну зневагу людської гідності?

І він розповів мені, що його сусіди по столу грубо, огидно, з неприхованим презирством відгукувалися про представників єврейської національності. У його голосі, жестах, у всій поставі, коли він говорив про цих неприємних людей, було стільки обурення, стільки образи і жалю, що його слова обпалили мене вогнем. Я всім серцем відчула, як грубість, несправедливість можуть вразити цю чесну душу, збурити в ній страшенну неприязнь. Справді, отакі люди, як його сусіди по столу, в його розумінні та його північних товаришів, з якими довелося сьорбнути горя,— безперечно фашисти. Зрозумівши це, я відчула всю глибину своєї безпорадності.

Такий, упертий, незгідливий. Своєю принциповістю він завдає шкоди самому собі. Чоловік кришталево чесного, неспокійного розуму і бентежної душі.

— Чому ж ви, Григорію Йосиповичу, не сядете за інший стіл, з людьми, які не будуть шарпати ваші нерви?

Він лише знизав плечима і глянув на мене з німим докором, ба навіть відчужено. «Невже сама не розумієш?» — вичитувалося з його погляду. Сперечатися з ним у таких випадках було дуже важко.

Не прийшов він у їдальню і другого дня. Мене взяло зло, чесно кажучи. Та ще більше — гірка жалість. Та що ж це, врешті? Сидить голодний. А сам-бо хворий, розповідав, що в нього хронічний плеврит, який часто загострюється. Та й без розповідей видно: блідий, худющий. Два рази цієї зими лежав у лікарні — це я знаю з його листів.

Що вдієш — понесла йому наступного дня сніданок у кімнату. Щиро кажучи, це дуже незручно. Їдальня на другому поверсі, крім того, її будівля стоїть високо, вийдеш — знову треба сходити вниз крутими східцями вже надворі. А звідти до житлового корпусу знову спуск, тепер уже по асфальту, адже будинок творчості міститься високо в горах і вся його територія під крутим схилом. З моєю хворою ногою ця подорож з тарілками і чашками не вельми приємна.

А коли принесла Майфету сніданок, бачу — задоволений, навіть не приховує втіхи. Ще б пак, адже напередодні цілий день голодував. Боже, скільки в ньому суперечностей! — подумала я тоді.

Днів чотири, не менше, носила йому тричі на день їжу. Іноді хтось із жінок допомагав мені. Нарешті я не стерпіла:

— Облиште, Григорію Йосиповичу, мучити мене й себе! Сідайте за наш стіл, там звільнилося місце, люди славні, будете задоволені.

Він відгукнувся на моє прохання і подався в їдальню.

Наступного року знову зустрічаємося в Ялті. Ще більше зблід, змарнів. Якось, зайшовши до Майфета, я застала його в ліжку недужим — лежить у голубій майці, до пояса накритий ковдрою, і, про щось розповідаючи мені, розмашисто жестикулює, а я з жахом дивлюся на його худющі руки, аж не схожі на руки живої людини.

Коли Григорій Йосипович повідомив мене, що видавництво запропонувало йому доопрацювати книжку для перевидання, я щиро привітала його, пораділа доброму ставленню правління Спілки письменників України до талановитої людини, знедоленої злими силами. Один сам він, на мій подив, не виявив радості з приводу цього. Ледь усміхнеться, і вже його голубі очі тьмяніють, сповнюються недовірою.

— Не знаю, чим це скінчиться. Усе може розпочатися знову.

Я збагнула: він не вірить у зміни на краще, побоюється повторного арешту і всього, що, на його думку, може за цим статися.

Бідолаха! Після довгих років забуття, коли настав урешті час відлиги, про нього згадали, відновили в Спілці письменників, у Літфонді. Нема Сталіна! Нема репресій! Переміни, довгождані переміни! Ось тобі, Майфет, безплатна путівка в Ірпінь, у Ялту — куди хочеш! Приїжджай, оживай, струси з себе заціпеніння, омертвіння — життя гарне! Пиши, друкуйся, видавайся!

Повірив був. Принаймні почав ожавати. Посипалися статті, дослідження — про Зерова, Тичину, про Мате Залку, переклади віршів Рильського про Україну. Пише про Нечуя-Левицького...

Та... переміни уповільнили хід. А ось і зовсім зупинились. Ба навіть позадкували. Репресій начебто й нема. А втім, як це нема? Геніальний наш,— іншого слова для нього нема,— геніальний Лукаш, який збагатив своїми дивовижними перекладами українську літературу, який переклав стільки й отак — з усіх мов Європи, що й на десятьох вистачило б,— Лукаш був виключений із Спілки письменників, з Літфонду, з життя... За які гріхи? За свою душевну чистоту, за бажання допомогти хворому товаришеві? Ніхто так непримиренний, не встигає закінчити переклад «Дон-Кіхота» — вже не з російської, не з пересадкою, як робилося колись, а з натуральної іспанської,— кидає, на півслові позначає, і його ясна, близька до дитячої усмішка дедалі сумнішає, потьмарюється...

І Майфета друкують уже без захоплення. А починаючи з 1967 року і зовсім перестали. До того ж він, виявляється, ще й таке утнув — написав якісь «Роздуми про Жовтень». Не варта похвали праця, чи можна таких писак друкувати? Певно що ні. Навіть у Печорі його безневинні кінорецензії перестали публікувати.

А путівки, як і колись, дають безплатно, і він ними користується. Як добре — хоч місяць на рік пожити в рідних місцях, у теплі, серед співчутливих людей. Дедалі

частіше бачу його в розмовах, хоч і коротких, з кимось із письменників. Щораз більш гоаіркий, в це теж щастя!

Дієтсестра будинку творчості Валентина Федорівна — товариська, добра жінка середніх років. Вона знає хвороби усіх відвідувачів їдальні і потрібну кожному для боротьби з ними дієту. Почувши про злигодні Майфета, дивлячись на його незмінну злиняну сорочку, на потертий піджачок з непоказним штопанням, вона щиро запропонувала мені:

— Мій чоловік — капітан дальнього плавання. Час від часу він одержує казенний одяг — теплу білизну, шкарпетки, фуфайки. Але не носить усього цього, він у мене чепурун,— на її обличчі майнула добра усмішка,— добуває потрібне на свій смак за кордоном. А видані йому речі лише припадають пилом, займають місце в шафі. Я принесу їх, а ви передайте Григорію Йосиповичу, вам це буде зручніше, ніж мені.

Григорій Йосипович легко, без будь-яких умовлянь з мого боку взяв принесені дієтсестрою речі. Ми посідали з ним на лаванцю у затишному куточку парку, під кипарисами. Видобувши подарунки з поліетиленового кулька, він, ясніючи від радості, лагіднішаючи своїм скованим бідою серцем, роздивлявся такі потрібні йому речі, розкладав, сортував, знову складав. Далі сховав усе в кульок, крім голубої з начосом фуфайки. Поклав її ворсом догори на коліна і став пестливо гладити, як жінка, котра любить тварин, гладить кошеня, що сидить у неї на колінах. А я, дивлячись на все це, хотіла плакати.

Відпочивши місяць у будинку творчості за безплатною путівкою, Майфет знайшов собі внизу, поблизу набережної, кімнатку за п'ятдесят карбованців на місяць і тепер жив «дикуном».

— Маю намір перебути тут ще два місяці, натішитися південним теплом,— сказав він мені.

Згадуючи дружбу з Майфетом, не можу не розповісти про те, як за роки життя на Півночі, в цілковитій самотності він пристрастився відвідувати кіно. Щоб не звиродніти, не збожеволіти,— думала я, спостерігаючи цю його пристрасть,— він ухопився за якесь можливе в умовах його існування втілення своїх духовних запитів і цим якоюсь мірою вдовольнявся.

Я й раніше з його листів знала, що він любить ходити в кіно, та зараз він узявся захоплено розповідати мені, що у себе в Каніні склав велику картотеку акторів, режисерів кіно, кінодраматургів. І справді, тонко, всебічно знається на всіх таємницях, останніх досягненнях кіновиробництва. Захопився кінорецензуванням, друкує статті в печорській міській газеті. І, природно, щоб бути в курсі цих справ, не втратити на своїй поінформованості, біжить (про нього й направду можна сміливо сказати «біжить» — стрімка і на диво легка хода) щодня не менше ніж на два, а буває, що й на три сеанси в різні кінотеатри.

Моє спілкування з Майфетом не припинилося й тоді, коли він пішов з будинку творчості, а я продовжила свою путівку.

З його розповідей я знала, що він має пенсію сімдесят карбованців, яку заробив на Півночі, на електростанції. Якось спитала:

— Цікаво, як ви примудряєтесь жити на свої сімдесят карбованців, п'ятдесят віддаючи за квартиру і відвідуючи щодня кілька кіносеансів?

— Дуже просто,— впевнено, навіть гордо звів на мене він звичайно опущені долу очі. — П'ятдесят карбованців я плачу за квартиру, відвідую тільки денні кіносеанси, загалом два сеанси в день — це п'ятдесят копійок, тобто п'ятнадцять карбованців на місяць. На харчування лишається п'ять карбованців. До них я додаю із звощаджених за час перебування в будинку творчості по десять карбованців на місяць, а решту відклав на дорогу до Печори.

— Отже, ви харчуєтесь за п'ятнадцять карбованців на місяць? Важкувато.

— Та що ви, нічого важкого в цьому нема. П'ятдесят копійок в день. На них я купую півхлібини, потім у буфеті на набережній беру дві рибні котлети і дві порції вінегрету — на обід і на вечерю. Цукром я запасся, тільки-но влаштувався на новій квартирі, купив цілий кілограм. Окріп дає хазяйка. Одне слово, живу пристойно, адже я не скнарнт, зневажаю людей, для яких головне у житті нажертися донесхочу.

Пжирувати, звісно, не треба, думаю я, але жити так, як Майфет, майже по-жебрацьки, мабуть, нелегко. Адже, крім харчування та відвідування кіно, є ще якісь витрати у людини — ну, бодай на мило, на стрижку, та мало там на що.

Вирішили ми з Жураховичем зібрати у письменників, що перебувають у Ялті, якусь суму грошей для Григорія Йосиповича. Запропонували всім, хто мав на це бажання і можливість, дати по десятці. Зібрали сто сімдесят карбованців.

Вручили Майфету, побоюючись, що відмовиться навідріз, розсердиться. Та він, на подив спокійно, навіть із засвітілою в очах вдячністю взяв зібрані нами гроші. Як ми раділи!

Була пізня осінь, коли ми розпрощалися з Григорієм Йосиповичем і роз'їхалися хто куди. Жураховнч і я в Київ, а Майфет на свою Північ, яка стала йому рідним домом (чи рідним?).

І раптом серед зими телефонує мені Семен Михайлович:

— Цей скажений надіслав усі зібрані для нього гроші. Приходьте до нас, допоможіть з'ясувати, хто нам їх давав, я далеко не всі імена пам'ятаю. — У голосі Жураховича лунали і прикрість, і роздратування.

Ясна річ, того ж вечора я була в нього, і ми втрьох з Семеном Михайловичем і його доброю дружиною Ашхен Григорівною пригадували імена тих, хто давав для Майфета гроші, розшукували у довідниках, запитували по телефону у знайомих письменників їхні адреси, щоб розіслати пожертвувані на допомогу бідній людині десятки. Пригадується, як важко було знайти адресу одного письменника-початківця, геолога, який завжди був у дальніх експедиціях...

Збіг ще один рік. Проте для нього збіг, а для кого й пропав у хворобах та невлаштованості. Як згодом стало відомо, Майфет майже цілу зиму хворів, довго лежав у лікарні.

Під осінь ми знову стрілися в Ялті. Ходив Григорій Йосипович, як завжди, шпарко, так само випрямлений, але схуд ще більше,

навіть пожовтів. В очах то суворість, то дітклива ущипливість, а то несподівано осяйна, добра усмішка, що умить наближала і його самого, і його далеке для всіх життя до нашого, спільного.

Першого ж дня по приїзді він повідомив мене про те, що повернув видавничий аванс за перевидання «Теорії новели».

— Ви?! Невже ви це зробили? — жахнулась я. — О боже! Навіщо! Адже в будь-якому разі, навіть коли б і не вийшла ваша книжка (а з часом я дізналася, що книжку й насправді «зарізали»), аванс у вас ніхто не вимагав би повертати, ви це знаєте не згірш за мене. Який неймовірний, який безглуздий вчинок!

— Вчинок правильний,— зловісно глянув на мене Майфет.— вам з вашим жіночим легковажним розумом цього не збагнути. Я міг би тяжко поплатитися за ці гроші...

Григорій Йосипович судорожно ковтнув слину. Я побачила на його високому чолі зблиск крапель поту. З очей мовби визирала якась похмура таїна.

Мені стало моторошно. Загадки, натяки... Добровільно відмовитись від одержаних за угодою грошей! І це в такому матеріальному становищі!

Знову повіяло північним вітром. Я дивлюся на нього і читаю його думки. Адже ті, хто чинив сваволю, хто підтримував репресії, вони ще є навколо. Хтось із них і зараз поруч з тобою. Хіба дізнаєшся хто? І чи не доведеться знову розплачуватись? Такі думки й привели його до видавництва...

Та й, поза всім, безсрібник він був унікальний. Ось уривок з його ялтинського листа до мене в 1972 р.: «Мій знайомий завалив мене роботою. Рецензія, що забрала багато сили, здоров'я і часу, йому «не понравилась», закрутив носом. Але я повинен усе оформити як належить і здати до від'їзду. На щастя, стало легко на серці від усвідомлення того, що робилося все не задля з о л о т о г о т е л и т и...»

Та повернімося до невеселої нашої зустрічі у парку під кипарисами.

— Як жилося вам цієї зими? — питаю. — Як здоров'я?

Нічого не відповідає, дивиться долу. І нараз, затуливши обличчя руками, заридав — голосно, нестримно.

— Григорію Йосиповичу,— взяла я його за плечі, відриваю руки від обличчя,— дорогенький, не треба. Кажіть, що сталося!

Нарешті здобувся на слово:

— У Канівi в мене був єдиний друг, мій лікар. Він розумів мене, ми з ним завжди бесідували. А тепер... — І знову гіркі, невтішні сльози. — Тепер він вмер. І все... Нікого, нікого...

Замовк. Довго сиділи мовчки. Я неспроможна була знайти втішні слова. будь-які слова прозвучали б фальшиво...

Прожив він, як усі останні роки, за безплатною путівкою один строк у Ялтинському будинку творчості. потім переїхав униз, а уже знайому йому за п'ятдесят карбованців кімнату.

Знову — відвідування кіно, знову — злиденне харчування, витрати, розраховані до копійки.

Наступного дня після його переходу на приватну квартиру я взяла у їдальні на нашому столі те з їжі, що було незаймане,— яйця, булочки, печиво, масло. Склала все це в поліетиленовий кульок і віддала Григорію Йосиповичу, який прийшов до мене «в гості». Низько схиливши голову, він узяв двома руками простягнутий мною пакет і зворушливо мовив:

— Цю милостиню в від вас приймаю з радістю.

І став Григорій Йосипович заходити до мене щодня. Я приносила з їдальні бутерброди, булочки, пригощала його чаєм. Він був задоволений, просив міцного чаю.

Якось у їдальні я підійшла до сусіднього стола, де сиділи кінодраматург Олексій Каплер[1] і поетеса Юлія Друніна.

— Ви не будете їсти оці булочки? — запитую їх.

— Ні-ні,— охоче подав мені тарілку Каплер. І з цікавістю питає: — А навіщо вони вам?

— Є тут нужденна людина.

Я поклала булочки в кульок. Тільки-но вийшла з їдальні, мене наздоганяє Каплер:

— Хто ця нужденна людина? Скажіть, будь ласка!

Я охоче розповіла Олексію Яковичу все, що знала про Майфета. І закінчила словами:

— Він, сердега, відтоді, як став наїжджати сюди з Півночі, будь-що намагається продовжити перебування на благодатному Півдні, щоб прогріти свій плеврит, і наймає кімнату — доводиться розплачуватись за цю «розкіш» напівголодним існуванням. Дуже хочеться хоч чимось йому допомогти...

— Усе це добре — булочки, яйця,— запально уриває мене Олексій Якович,— та це не вихід із становища. Передусім йому треба дати грошей.

— Вже намагалися,— махнула я рукою. І розповіла про те, чим звичайно наша з Жураховичем торішня спроба.

— Ви не зуміли порозумітися з ним, у мене він візьме,— впевнено мовив Олексій Якович. — Допоможіть лише зустрітися і познайомитися з ним. Коли він до вас прийде?

— Кожного дня десь о п'ятій з'являється.

— Чудово. Прошу вас тоді постукати мені в двері, адже це неважко,— усміхнувся він.

Справді неважко, бо наші з Каплером кімнати поруч. Тільки-но до мене в кімнату ступив Майфет, я вийшла й постукала в двері Олексія Яковича.

— Знайомтесь: Григорій Йосипович Майфет. Олексій Якович Каплер.

Каплер. лагідно. дружньо, широко усміхаючись, простягає руку. Майфет несміливо вкладає у неї свою, на обличчі у нього і пошана, і радість, і подив — ось з якою знаменитою людиною із світу кіномистецтва йому пощастило познайомитись.

Легко і невимушено точиться розмова. В цілому ведемо її ми з Каплером, а коли точніше, то Олексій Якович захопливо розповідає про боротьбу партизанів Старого Криму з фашистами, я докидаю репліки, а Григорій Йосипович, жадібно слухаючи, пильно вдивляється в обличчя Каплера і весь

---

[1] О. Я. Каплер — відомий кінодраматург і письменник. Відбув п'ять років адміністративного заслання у Воркуті і п'ять таборів у Комі АРСР під Інтою. Це була розплата Сталіна за дружбу Каплера з його дочкою Світланою Аллілуєвою.

аж світиться радістю цього спозирання.

Посидівши у мене з півгодини, Олексій Якович підводиться.

— Ходімо, Григорію Йосиповичу, до мене, я вас пригощу чаєм.

— Але ж... Ірина Анатоліївна обіцяла напоїти мене чаєм. Може, й ви з нами... тут?

— Ірина Анатоліївна не має напевно таких ласощів, як я,— лукаво усміхаючись, прищулюється Каплер (він лише два дні тому приїхав з Москви). — Ходімо, не пошкодуєте. — І кинув на мене вибачливий погляд, що, мовляв, удієш, доводиться бути безтактним.

Пішли. А мені, звичайно, цікаво, чим закінчиться цей візит. Десь за годину повертається Майфет. І щасливий, і зніяковілий, і якийсь приглушений.

— Він дав мені гроші,— каже, запинаючись, схвильованим, тремтячим голосом. — Багато грошей...

— Скільки ж?

— Не знаю. — І витягав з кишені пачку четвертних.

Я беру гроші, рахую. Сто двадцять п'ять карбованців.

— Дуже добре,— кажу спокійно,— я рада за вас.

— Він сказав, що хоче бути мені братом. — У голосі Майфета бринять сльози.

— Яка славна, яка добра людина! — вигукую я. — Тільки ж глядіть, Григорію Йосиповичу, не здумайте повертати йому ці гроші. Чуєте? Цим ви дуже й дуже образите Олексія Яковича, адже він так щиросердо, ну, справді по-братському поставився до вас. Обіцяєте?

Майфет мовчки схиляє голову, нібито погоджуючись.

А тепер забіжу наперед.

У розпалі зими одержую від Майфета лист. З конверта випадає квитанція на відправлення з Канева в Москву на ім'я О. Я. Каплера 125 карбованців. І заразом лист Каплера у відповідь: «Дорогий Григорію Йосиповичу! Дуже шкодую, що Ви не захотіли стати мені братом. А я так сподівався і вже збирався подальшими діями підтвердити нашу братську співдружність. Сумно, дуже сумно...»

Стало і мені сумно. Яка дивна впертість! Під час нашого першого знайомства Майфет справив враження здичавілого, відчуженого від людей і глибоко нещасного через цю відчуженість, через це відсторонення, а врешті, й через самотність. Але подальші роки, вияв щирої симпатії до нього з боку товаришів по перу — Журахович, Каплера, Гримича, Письменної, Шиловського, подружжя Сартакових — усе це злагіднило озлоблену душу безперечно незвичайної людини, він став простіший, більш товариський, з очей майже зник вираз зацькованості, докору, і так хотілося вірити в те, що особистість його не потоптана, не вбита до решти, що він знайде в собі сили розпростати плечі, відновити правомірне і природне кожному відчуття своєї потрібності людям, що знову візьметься до улюбленої роботи. І ось маєш — повернення грошей Каплеру! Ой, як мені було гірко!

А втім, бувало ж іще. Пригадалося, як він розповідав мені про візит до Павла Григоровича Тичини під час свого першого приїзду до Києва. Побачення було дружнім, теплим. А коли прощались у вітальні, Тичина міцно затис в обіймах Григорія Йосиповича, і «мені здалося, що він обмацує рукою мій правий бік. А коли я вийшов надвір, знайшов у правій кишені пальта покладені ним сто карбованців». Адже тоді він не повернув Павлові Григоровичу ці гроші? Врешті, чого я така впевнена? Цілком можливо, що повернув, лише не повідомив мене про це. Коли він поза Каневом, йому важко буває перебитися на свої більш ніж скромні кошти, і він радо бере те, що йому дають, а потім у себе на Пішочі жорстко заощаджує на всьому, призбирує потрібну суму і надсилає свій борг.

Перебувши у будинку творчості до листопада, я пішла звідти на приватну квартиру і там, у маленькій та, як з'ясувалося, дуже холодній кімнатці не на жарт занедужала. Будиночок, у якому я тепер жила, стояв високо в горах, дорога до нього була крута, кам'яниста, вельми незручна, та, незважаючи на це, Григорій Йосипович, який жив ще в Ялті, кожного дня приходив навідати мене. Приносив газети, книжки з бібліотеки будинку творчості, ліки з аптеки, щось із харчів — одне слово, виявляв зворушливе піклування. Але своє співчуття виявляв лише вчинками, ні в якому разі не словами, не розчуленим виразом обличчя. Навпаки, завжди бурмотів — сама, мовляв, винна, не вміє берегти себе, усе це ваша жіноча розхлябаність...

Правління Спілки письменників вирішило допомогти Майфету переїхати в Київ, надати йому гарну, велику кімнату з балконом на вулиці Артема. Проте для постійної прописки на цю житлову площу, яка ось-ось мала звільнитися, треба було, щоб Григорій Йосипович вже мав попередню прописку в будь-якому районі міста. Такий закон.

Ясна річ, я запропонувала свою допомогу:

— Із задоволенням пропишу Григорія Йосиповича у себе. Адже моя кімната має двадцять метрів, а жити у мене він, звичайно, не буде. Літфонд продовжить йому ірпінську путівку до дня вручення ордера на нову квартиру.

Умовляли Майфета всі, хто був до нього хоч трохи близький. Нарешті умовили.

Отож приїздить він з Ірпеня в Київ і разом з секретарем Спілки письменників Петровським, озброєним моєю заявою з проханням прописати Майфета, а також клопотанням у цьому питанні правління Спілки іде в паспортний відділ Радянського району міста Києва.

Не знаю точно, про що вони там говорили, що їм обіцяли,— Майфет звідти зразу поїхав в Ірпінь,— та за кілька днів на мою адресу надходить листівка; у ній начальник районного паспортного відділу звертається не до мене, а до Майфета: «З'явитися в паспортний відділ для з'ясування можливості прописки на площі І. А. Савенко».

Я викликаю з Ірпеня Григорія Йосиповича, він негайно приїздить і, взявши листівку, йде в паспортний відділ.

Тільки-но пішов Майфет, приходить до мене моя давня приятелька. Вона принесла

Григорію Йосиповичу, вже знайомому їй по Ірпеню, куди вона часто приїздила до мене, пошиту на його прохання ситцеву, ясно-зелену шапочку — від сонця.

Сидимо, чекаємо його повернення, він обіцяв зайти з паспортного відділу до мене, хвилюємося — невже відмовлять?

Нарешті дочекалися Майфета. Боже праведний, що це з ним? За якусь годину змарнів, аж учорнів, весь тремтить, як у гарячці, а очах трагічна зацькованість.

— Що сталося? — перелякано запитую.

— Іду... сьогодні ж... туди, на Північ... — і бурмоче щось, наледве я дібрала: — Скоріше, скоріше звідси, інакше знову тюрма, знову табір... сталінське гестапо...

— Яка тюрма! — кричу я, підбігаючи до нього. — Яке гестапо?! Схаменіться, Григорію Йосиповичу, що за маячня! Давно нема ні Сталіна, ні гестапо! Що вони вам там сказали?

— Що сказали? — Майфет звів на мене очі — і скільки відчаю, скільки затурканого шаленства було в його погляді! — Сказали, що писати про літературу можна і на Печорі. І справді, навіщо злочинцю, ворогові свого народу жити в Києві? Кому він тут потрібен? — Помовчав, мовби пригадуючи, що ж було далі. — Кричав на мене цей емгебешник... Я думав, почне бити. Ні, скоріше туди, «додому»,— гірко-гірко посміхнувся він.

Тоді ми з приятелькою не витримали, обидві зайшлися плачем.

— Боже, та не звертайте уваги на грубощі якогось негідника. І треба ж, щоб саме вам трапився такий,— розгублено дивимося ми з Людмилою Гаврилівною то одна на одну, то на Григорія Йосиповича, що скулився і дрижав як осінній листок.

— Я вам шапочку пошила, дорога ви наша людино,— із сльозами на очах простягає йому свій виріб добра Людмила Гаврилівна. — Приміряйте, будь ласка.

На блідому, аж синюватому обличчі Майфета майнуло щось схоже на вдячну усмішку. Він узяв шапочку, підійшов до дзеркала:

— Чудова шапочка, саме таку я й хотів. Дуже дякую.

Зняв з голови, акуратно склав і обережно поклав у кишеню. А мені подумалося: «Навіщо йому ця шапочка — захист від пекучого сонця — там, на Півночі?»

— А тепер прощайте.— повернувся до нас Григорій Йосипович. І став нишпорити поглядом по кутках: — Ікони у вас нема? То покажіть бодай, де тут схід?

Я показала. Майфет низько схилив голову, помовчав, потім побожно широко перехрестився.

Підійшов до нас, поцілував кожній руку і швидко відійшов, ні словом не відгукуючись на наші наполегливі умовляння опам'ятатися, повернутися.

А другого дня я знову дістала листівку з паспортного відділу. У ній викликали вже не Майфета, а мене з'явитися для «одержання дозволу на прописку Г. Й. Майфета». Прочитавши ці слова, я негайно подалася в Спілку письменників до секретаря Петровського.

— Олександре Івановичу! — кинулась я до нього. — Що робити? Учора Майфет поїхав, а я отримала дозвіл на його прописку. Бога ради, пошліть йому телеграму, нехай вертається!

Олександр Іванович сумно похитав головою:

— Ні, тепер уже не вернеться. Я все знаю, він телефонував мені. Трапився йому якийсь грубіян, накричав на нього, от він і впався у колишній, уже майже забутий ним стан, якийсь комплекс приреченості. Так, дуже прикро, Григорія Йосиповича тепер не повернеш. Почекаємо до наступного літа, може, увесь той жах, що піднявся з дна його досить покаліченої душі, вляжеться, а ми вже підготуємо грунт, щоб не повторилася така неприємність.

Та не здійснилися сподівання Петровського. Майфет більше не з'являвся ні в Києві, ні в Ялті. Зачаївся, не відповідав на листи ні Жураховичу, ні Літфонду, що наполегливо пропонував йому, як всі останні роки, безплатні путівки.

Зневірився. Навіть від поїздок в теплі рідні місця відмовився. Сам в глушині... Нічим стало жити. Ще два роки потерпів і... зрікся життя. Як казали в давнину, наклав на себе руки. Сталося це у вересні 1975 року.

Самовбивство? Ні, вбивство. Самовбивства — цю думку дедалі частіше можна почути — не буває взагалі.

Колись жорстокість, несправедливість витикали в душі цього чесного, талановитого чоловіка зразу відчуження, яка відділила його від живого життя, від людей. Однак поступово людська доброта, дружньо простягнені до нього руки великою мірою злагіднили його серце, майже розвіяли це жорстке відчуження. Душа його, хоч і не позбулася цілком настороженості, таки відкрилася трохи людям, засяяла щирістю, бадьорістю. Та кілька грубих слів якогось сталінського вигодованця — і знову все затягло чорним туманом.

Гостро відчуваючи красу рідної природи, слова, музики, цінність людської дружби, він неспроможний був притлумити усім цим свій протест, своє озлоблення, невпевненість у тому, що минуле не повториться, що зникне у нашому житті несправедливість, ідеологія вбивства і ненависті. І знову замкнувся в собі, в своїй гіркій самотності.

Трагічна, оповита мороком душа.

Як хочеться вірити, що не буде більше довкола нас таких кривавий понівечених доль, що правда — гірка, важка, велика правда — переможе, добро стане суспільною потребою.

ІРИНА БЛЮМІНА

І НА ДУШІ ЛАГІДНІШЕ

Микола Бажан. Фото друкується вперше

Про Миколу Платоновича Бажана написано багато, та немало ще буде написано. Але мені хотілося б поділитися тим, що довелося зазнати у власному житті до знайомства з цією незвичайною й напрочуд скромною людиною і пізніше, коли я працювала поруч нього. Двадцять три роки праці під його безпосереднім керівництвом у Головній редакції Української Радянської Енциклопедії я вважаю найцікавішими у моєму житті. Вже те, що Микола Платонович перебував поруч і завжди, будь-якої хвилини, можна було звернутися до нього за порадою або допомогою, було надзвичайно цінним. Ерудиція і пам'ять цієї людини були просто унікальні.

Микола Платонович зовні ніколи не виявляв свого ставлення до співробітників, але якщо ставився добре, то це вже назавжди. З ним було тепло і надійно.

Ще коли я навчалася в школі № 57, яка раніше містилась у приміщенні колишньої гімназії Галагана, на вулиці Леніна, № 9, ми, звичайно, на уроках української літератури вивчали творчість Бажана. Одного разу на наш літературний вечір було запрошено Павла Григоровича Тичину і Миколу Платоновича Бажана. Це свято живе в моїй пам'яті й донині.

Оскільки школа стояла на тій же вулиці, де до війни жив Микола Платонович, ми досить часто бачили його із надзвичайно красивою, стрункою і статною жінкою — Ніною Володимирівною. Наші дівчата завжди милувалися нею і навіть намагалися зовні її наслідувати. Чесно кажучи, марно...

Після війни я навчалася у Київському державному університеті, а закінчивши його, працювала в музеї західного та східного мистецтва, що на вулиці Рєпіна. І знову мені часто доводилося бачити Миколу Платоновича і Ніну Володимирівну, які оселилися в будинку № 5 на цій же вулиці. Мій чоловік, Леонід Володимирович Владич, багато і дуже цікаво розповідав мені про Бажана.

Сталося так, що я захворіла і мені довелося на досить тривалий час полишити роботу. А коли я одужала, постало питання щодо працевлаштування. Наш знайомий Василь Андрійович Афанасьєв, який тоді працював в Українській Радянській Енциклопедії, запропонував мені роботу в його редакції, але для цього потрібна була рекомендація тодішнього куратора з образотворчого мистецтва — Василя Ілліча Касіяна. Останній добре знав нашу родину, добре ставився й до мене, і тільки-но я до нього звернулася, узяв просто мене за руку і повів в УРЕ, на прийом до Миколи Платоновича. Зніяковіла я страшенно, і коли ми переступили поріг кабінету, я почувалася як школярка перед живим класиком української літератури.

Микола Платонович побачив моє зніяковіння, усміхнувся і запропонував сісти. Почав розпитувати, де я працювала, з якого часу цікавлюсь образотворчим мистецтвом, яке сам він дуже любив і прекрасно знав.

Від хвилювання я почала щось мурмотіти. І тоді за мене майже все сказав Василь Ілліч. А Микола Платонович підбадьорливо підсумував: «Ну що будемо робити з цією гарною жіночкою? Подумаємо, вирішимо і повідомимо».

Чесно кажучи, я мало на що розраховувала, одна невеличка надія жевріла. Минув час, мене ні про що не сповіщали. Але ось 13 січня 1960 року дзвоник. Завідуючий редакцією мистецтв Яків Порфирович Білоштан повідомив, що на роботу мене зарахували ще з 11 січня, а я про це й не знала...

Скажу відверто: всі роки я ходила в УРЕ,

ки на свято, хоча особливо спочатку, та й потім були труднощі. Однак усі знали, що поруч Микола Платонович — наш головний редактор, який у будь-яку хвилину подасть руку допомоги.

Пригадую, як він читав рукописи. А читав він завжди увесь том, незалежно чи це були статті з літератури, мистецтва, а чи з математики, фізики. Дивовижно точними були його зауваження, часом досить різкими, як наприклад: «Ну й стиль!», «Цікаво, де ви про це вичитали?..» Але ми так вірили в нього, в його знання, що ніколи не ображалися.

Працювали всі ми з повною віддачею, беручи приклад з Миколи Платоновича, який не жалів себе навіть тоді, коли вже тяжко захворів.

Найцікавіший для мене період роботи з Бажаном — праця над шеститомною (у семи книгах) «Історією українського мистецтва». Ці томи передбачалось випустити у видавництві «Мистецтво», але воно в той час не мало відповідної наукової бази. І тоді Микола Платонович узяв цю справу на себе. Під його безпосереднім керівництвом вийшов шеститомник, а також «Словник художників України». Ця величезна без перебільшення праця була удостоєна Державної премії УРСР.

Так, завдяки великому досвіду, а ще настійності та об'єктивності М. П. Бажана були повернені історії українського мистецтва багато з забутих на той час художників. Дехто з них (І. Падалка, В. Седляр) були сучасниками Миколи Платоновича, з деякими він був особисто знайомий. Бездоганний художній смак, тонке розуміння Миколою Платоновичем живопису, графіки, скульптури виявилися в цій роботі повною мірою. Згадати хоча б його статті про Катерину Білокур...

Під час підготовки до видання «Історії українського мистецтва» Микола Платонович часто бував у нашій редакції мистецтва (так вона тоді називалася). Через це ми намагалися не ходити на перерву, знаючи, що він неодмінно зайде до нас. І особливо раділи, коли він приходив саме під час перерви, бо, викладаючи принесені пироги, цукерки, частували. Надто хотілося нам пригостити Миколу Платоновича, але він завжди відповідав: «Я солодке дуже люблю, але Ніна не дозволяє мені цього їсти. Ну, добре, хоч одну цукерку візьму...»

Коли вийшли «Історія українського мистецтва» і «Словник художників України», багато добрих слів на нашу адресу було сказано головним редактором М. П. Бажаном. Для жінок редакції, а їх була більшість, Микола Платонович знаходив особливо ласкаві слова. Взагалі він дуже ніжно ставився до жіноцтва. Ніколи не забуду, як незадовго до своєї кончини Микола Платонович прийшов в УРЕ і побачив, що я бігла коридором із гранками в руках. Подивився і сказав: «У нас не жінки, а лані». Тієї ж миті я подумала: хто б іще міг так сказати? На душі відразу стало світліше, і захотілося літати, забувши про поважні вже роки. Ми всі були у нього трохи закохані...

А як ми чекали на виступи Миколи Платоновича на наших урочистих вечорах, на виробничих і партійних нарадах. Він не прощав нам прорахунків, одначе так дорікав за них, що хотілося працювати з більшою віддачею.

Микола Платонович умів дуже уважно слухати співрозмовника. Йому можна було заперечити. Пам'ятаю, у нас з ним виникла полеміка у зв'язку зі статтею «Вітраж». Я твердила, що в готичних храмах не було настінних розписів, а були тільки вітражі. Микола Платонович спочатку зі мною не погоджувався, а за кілька днів зустрів і сказав: «А ви були праві».

Бувало, зайдеш до нього без попередження, стоїш ніяково на порозі кабінету, а він подивиться знизу, крізь окуляри, і мовить: «Я зайнятий». А наступного дня викличе і скаже: «Пробачте, я, мабуть, вчора був нечемний». Чесно кажучи, ми майже ніколи його не турбували, якщо не було нагальної потреби.

Хотіла б сказати про ставлення Миколи Платоновича до художників. Він любив майстрів старшого покоління, а ще більше молодих митців, так як і молодих поетів, і завжди їх підтримував. Переживав разом з ними їхні успіхи і невдачі. Можна навести приклади з художниками Г. Гавриленком, М. Грицюком, В. Мельниченком та А. Рибачук. Більшість сучасних критиків ставляться до цих митців не досить уважно. Мабуть, не всі з них сприймають новітність їхньої творчості. Звичайно, багато в чому можна з цими художниками й посперечатися, але в них є своє, індивідуальне бачення, і Микола Платонович це розумів. То була надзвичайно цінна його риса.

Вище я зазначала, що Бажан любив і розумів образотворче мистецтво. Він прекрасно знав не тільки доробок українських митців, а й зарубіжне мистецтво. Регулярно відвідував усі виставки, бував на їх обговоренні, а іноді й виступав.

Добре його ставлення до молоді я відчула і на собі. Коли вийшла моя перша книжка про художника В. Різниченка (Велескіна), я подарувала її Бажану. Цього дня чи наступного зустріла Миколу Платоновича на бульварі Шевченка, біля гуманітарного корпусу університету. Він ішов з роботи додому і на ходу щось читав. Помітивши, що читає мою книжку, я наважилася підійти до нього і спитала, якої він думки про неї. Микола Платонович тут же відповів: «Бачите, читаю її на ходу, цікаво». Вищої оцінки мені не потрібно було.

В останні роки ми дуже переживали, що Микола Платонович часто хворіє. Кожний прихід його до редакції був для нас подією. Дуже важко ми сприйняли звістку про його смерть. Не вірилося, що з життя пішла людина, яка повинна була б ще жити, творити і робити добро.

...Розумію справедливість слів Рауля Чілачави, які він написав у «Літературній Україні» від 4 жовтня 1984 року: «Того, хто пише про видатну людину, очікує небезпека виставляти напоказ і власну персону... хоч зовсім не прагну самореклами, все-таки доведеться часто вживати займенник «я» поруч з таким видатним іменем, як Микола Бажан». Спогади, мабуть, інакше писати не можна. Завжди хочеться більше написати про людину, яку знав, перед якою схилявся у пошані...

ЄВАНГЕЛІЄ ЗА ЛУКОЮ

(1)

(1) Оскільки багато хто почав уже складати оповіді про події, що добре відомі нам (2) за переказами самовидців, котрі від початку були самовидцями їхніми, (3) то і я повів, поновивши усе до ладу в пам'яті, послідовно викласти їх тобі, шановний Теофіле, (4) аби ти впевнився у достеменності настанов, котрих тебе вчили.

(5) За царювання Ірода жив у Юдеї священик з Авійної богослужебної черги на ім'я Захар з дружиною своєю Єлизаветою з роду Арона. (6) Вони обоє були праведні перед Богом, бездоганно виконували усі приписи закону та заповіді Господні, (7) але, попри похилий вік обох, дітей не мали, бо Єлизавета була неплідна. (8) Аж от, коли Захар за чергою своєю правив богослужбу, (9) йому треба було за звичаєм жеребом палити фіміам у вівтарі Господньому. І коли він увійшов до нього, (10) а безліч богомольців під час кадіння молились поза храмом, (11) з'явився йому ангол Господній, поставши праворуч від кадильного жертовника. (12) Побачивши ангола, Захар розгубився, і охопив його страх. (13) Але ангол мовив йому: «Не бійся, Захаре, молитви твої почуті: дружина твоя, Єлизавета, народить тобі сина, і даси ймення йому Іван; (14) народження його принесе тобі радість і веселощі, і багато хто зрадіє з тобою. (15) Він буде великий перед Господом, не питиме ні вина[1], ні сікери[2] і, виповнений Духом Святим ще у череві матері своєї, (16) багатьох синів Ізраїля наверне потім до Господа Бога їхнього, (17) він пройде перед Богом у дусі й силі Ілії, щоб, навернувши серця батьків до дітей їхніх, а невіруючих — до напряму думок праведного, підготувати народ до зустрічі Господа». (18) І сказав Захар анголові: «Хіба я здатний на це? Адже я старий, та й дружина моя похилого віку». (19) А ангол йому на те: «Я — Гаврило, що стоїть перед самим Богом, надісланий ним оголосити тобі цю радісну звістку; (20) та ж бо за те, що не повірив словам моїм, котрі повершаться у свій час,— мовчатимеш і не зможеш говорити до того самісінького дня, коли відбудеться це». (21) Людам же, що чекали на Захара, було невтямки, чом той затримується у вівтарі. (22) А коли він вийшов, то нічого не міг сказати їм, і лише за мигами, бо він порозумівався з ними, наче німий, вони здогадались, що було йому видіння у вівтарі. (23) І от закінчились дні служби його, і він повернувся до дому свого. (24) Незабаром понесла Єлизавета, дружина його, і протягом п'ятьох місяців ретельно приховувала це від усіх, кажучи: (25) «Ось що сотворив мені Господь, коли посприяв увільнити мене від доріквань людських».

(26) А за шість місяців Бог надіслав ангола Гаврила до Назарета, одного з міст галілейських, (27) до юнки на ім'я Марія, зарученої з Йосипом з роду Давида. (28) Поставши перед нею, ангол сказав їй: «Вітаю тебе, ущасливлена! Господь з тобою!» (29) Побачивши його, вона розгубилась і не

[1] В оригіналі «ойнос», що означає ще брагу й пиво.

Початок публікації «Нового заповіту» див. «Вітчизна», 1990, №№ 2, 5

[2] Сікера — гебраїзм, що означає хлібне або фруктове вино.

знила, що й думати про слова, звернені до неї. (30) Натомість ангел мовив їй: «Не бійся, Маріє: ти сподобилась ласки у Бога, (31) тож понесеш в утробі, народиш сина і даси йому ймення Ісус. (32) Він буде великий, і називати його почнуть сином усевишнього, Господь Бог доручить йому престол Давида, батька його, (33) і царюватиме він над родом Якова довіку, і царству його не буде кінця. (34) І спитала Марія ангела: «Як же це відбудеться, коли я чоловіка досі не пізнала?» (35) А ангел їй на те: «Дух Святий зійде на тебе, і міць усевишнього огорне тебе, тому народженого тобою Святого називатимуть сином Божим; (36) і Єлизавета ж бо, родичка твоя, котру вважали неплідною, попри старість свою, понесла сина і вже на шостому місяці, (37) бо для Бога немає нічого неможливого». (38) І відповідала Марія: «Я — рабиня Господня; нехай станеться мені за словом твоїм». І пішов од неї ангел.

(39) За кілька днів, вирядившись у дорогу, Марія поквапилась до розташованого на узвишші міста Юдиного (40) і, увійшовши до дому Захара, привіталася з Єлизаветою. (41) Єлизавета заледве почула слова Марії, як дитина скинулась в утробі її, та, виповнившись Духом Святим, (42) Єлизавета вигукнула щосили: «Ти найщасливіша серед жінок! Благословен плід лона твого! (43) Хіба я гідна того, що прийшла мати Господа мого до мене? (44) Адже дитина в утробі моїй і собі радо стрепенулась, тільки но я почула слова вітання твого». (45) І Марія, остаточно переконана, що повершиться обіцяне їй Господом, вигукнула:

(46) «Величає душа моя Господа,
(47) і духом радію Богу моєму спасу!
(48) Зглянувсь Господь на покору рабині своєї, і хвалитимуть мене відтепер народи.
(49) Могутній, він возвеличив мене; і ймення його святе,
(50) і милість його з роду до роду на шануючих його!
(51) Він показав силу правиці своєї:
знівечив гордуним таємні задуми їхні,
(52) державців скинув з тронів
і покірливих возвеличив;
(53) прагнучим усього дав достатньо,
а багатіїв залишив ні з чим;
(54) прийняв Ізраїль, мов сина свого, згадавши про милість,
(55) котру він обіцяв довіку батькам нашим Аврааму та нащадкам його.
(56) І лишилась Марія у неї, а за три місяці повернулась додому.

(57) Тим часом пора була Єлизаветі на пологи, і привела вона сина; (58) раділи вкупі з нею і родичі, і сусіди її, довідавшись, що змилосердився над нею Господь. (59) На восьмий день вони прийшли, аби вчинити обрізання немовляті, та погодились назвати його на честь батька Захаром. (60) Проте мати усупротивилась: «Назвати сина слід Іваном». (61) Тоді заперечили їй: «Серед кревних твоїх не було нікого, хто б мав таке ім'я»,— (62) і взялись на мигах розпитувати батька, як би він волів назвати його. (63) І той, попрохавши писальну табличку, на подив усім написав на ній ім'я: «Іван». (64) І раптом повернулась до нього мова, і він почав уголос хвалити Бога. (65) Усі сусіди їхні не могли вийти з дива, і поголос про це пішов по всій нагірній Юдеї, (66) і всі, хто чув, розважали це у серці своєму, вигукуючи: ким же буде це маля, якщо ласка Господня спочиває на ньому? (67) А Захар, батько його, виповнився Духом Святим і пророкував, вигукуючи:[3]

(68) «Благословен Господь, Бог Ізраїлів,
котрий прийшов до народу свого
та дарував йому порятунок!
Він підняв нам ріг спасіння[4]
(69) з роду Давида, нащадка свого,
(70) це справіку він звістував
устами святих пророків своїх,
(71) що врятує нас від ворогів
і від рук усіх ненависників наших.
(72) І ось він повнив милосердя своє батькам нашим, згадавши заповіт свій святий,—
(73) присягу, котрою він присягався Аврааму, батькові нашому,
(74) що ми, порятовані від рук ворогів наших, почнем безбоязко і праведно слугувати йому
(75) у шанобі до нього
повсякдень життя свого.
(76) А тебе, малятко, почнуть називати пророком усевишнього, бо ти прийдеш, торуючи шлях Господу,
аби підготувати до зустрічі його
(77) народ його і звістувати,
що нам дароване спасіння
через відпуст гріхів
(78) завдяки великому милосердю Бога нашого, котрим він, мов сонце на сході, осяє нас згори,
(79) аби просвітити нас, що живуть у пітьмі та у притінку смерті,
і напутити нас на шлях миру».
(80) А малюк підростав і міцнів духом, перебуваючи у пустелі до своєї появи Ізраїлю.

(2)

(1) Небавом з'явилися постанова цісаря Августа про перепис населення в усій ойкумені[5]. (2) Цей перепис був перший за правління Квірінія в Сірії. (3) І всі пішли відмічатись: кожний до свого міста. (4) Йосип за походженням належав до роду Давида, тому він з Галілеї, з міста Назарета, рушив до Юдеї, до міста Давида Віфлеєма, (5) аби там відмітитись разом з Марією, дружиною своєю, котра була вагітна. (6) І ось, коли вони були там, прийшла пора їй на пологи, (7) і привела вона сина свого первістка та, сповивши його, поклала до ясел, бо в оселі місця їм не знайшлося.

(8) А неподалік було поле, де пастухи вночі охороняли череду свою. (9) Раптом ангел Господній постав перед ними, і слава Господня осяяла їх, враз вони дуже перелякались. (10) І сказав їм ангел: «Не бійтесь. Оце я благовістую вам про те, що справить велику радість і вам, і всім людям:

[3] В оригіналі нижче йде суцільний текст; строфіка гімну являє собою реконструкт.
[4] «Підняв нам ріг спасіння» — дарував нам рятівника; «ріг» означає «сила».
[5] Тобто в Римській імперії та союзницьких країнах.

(11) сьогодні у місті Давида народився ваш рятівник, що означає Христос, Господь. (12) І ось вам ознака: знайдете немовля у сповитку, яке лежить у яслах». (13) Раптом поруч з янголом постало численне воїнство небесне, що волало, хвалячи Бога: (14) «Слава Богові на небі, а на землі мир і серед людей зичливість!»

(15) Тільки-но янголи полинули від них на небо, чередники сказали один одному: «Нумо, ходім до Віфлеєма й подивімось, що за подія там сталась, котру звістував нам Господь». (16) І вони негайно рушили і відшукали Марію, Йосипа й немовля, котре лежало у яслах, (17) а побачивши, переповіли про те, що було мовлене їм про це немовля. (18) І всі, хто чув, не могли вийти з дива від того, що переповіли їм чередники. (19) А Марія вчувала усі слова ці та брала їх до серця свого. (20) І повернулись чередники, славлячи й хвалячи Бога за те, що вони почули й побачили все, про віщо мовилось їм.

(21) За вісім днів, коли належало повершити обрізування немовляти, йому дали ім'я Ісус, котре янгол провістив, перш ніж Марія понесла дитину в утробі. (22) А коли, за законом Мойсея, наблизились дні очищення її, вони принесли дитя до Єрусалима, щоб явити Господові (23) згідно з тим, як записано у законі Господньому, що кожний первісток чоловічої статі посвячуватиметься Господові, (24) та щоб офірувати, як сказано у законі Господньому, пару горлиць або двох пташенят голубиних[6].

(25) Тим часом у Єрусалимі жив чоловік на ім'я Семен; чоловік цей був спасенний і доброчесний, чекав на визволення Ізраїля, і Дух Святий спочивав на ньому. (26) І провістив йому Дух Святий, що не помре він доти, доки не побачить Христа Господнього. (27) І от привів Дух Семена до храму, а коли батьки принесли немовля Ісуса, щоб повершити над ним належне за законом, (28) Семен охопив немовля і, віддавши хвалу Богові, вигукнув:

(29) «Сьогодні відпускаєш раба свого, мій пане всевладний, за словом твоїм: з миром.
(30) Бо бачили очі мої спасіння твоє,
(31) котре приготував ти перед лицем усіх народів:
(32) світло на просвіту народів чужинських і для слави народу твого — Ізраїля».

(33) Відтак Йосип і мати його дивом дивувались на ці слова про нього. (34) А Семен благословив їх і сказав Марії, матері Ісуса: «Цей малюк лежить на загин і відродження багатьох в Ізраїлі, ніби камінь спотикання; (35) завдяки йому відкриються таємні подуми багатьох; а тобі самій, ніби меч, вразить серце».

(36) Була там і Ганна, пророчиця, донька Фануїла[7] з роду Асира[8], досить похилого віку, що прожила з чоловіком лише сім років після дівоцтва свого; (37) овдовівши, вона так і прожила до вісімдесяти чотирьох років; не залишаючи храму, вона щоднини й щоночі служила Богові молитвою й постом. (38) Під ту саму пору надійшла й вона та, склавши дяку Богові, сповістила про малюка усім, хто чекав на порятування Єрусалима. (39) І от, повершивши усе, що належало за законом Господнім, вони повернулись до Галілеї, до міста свого Назарета. (40) Малюк тим часом підростав та зміцнювався духом, сповнюючись премудрістю, та ласка Божа спочивала на ньому.

(41) Щороку на свято пасхи батьки його ходили до Єрусалима. (42) І от, коли хлопцеві минуло дванадцять років, вони за звичаєм рушили до Єрусалима. (43) А коли по святах вони поверталися додому, підліток Ісус лишився у місті, а мати та Йосип не знали про це, (44) гадаючи, що він серед тих, хто йшов разом з ними. Наступного дня вони узялись шукати його серед родичів та знайомих, (45) проте, не знайшовши, повернулись до Єрусалима та почали розшукувати там. (46) За три дні вони знайшли його у храмі[9], де він сидів серед учителів, учуваючи їх та відповідаючи на їхні запитання. (47) І всі, хто слухав Ісуса, дивувались розумові та відповідям його. (48) Побачивши його, батьки обурились, і мати спитала його: «Сину мій, чому ти так учинив з нами? Адже батько твій та я дуже хвилювались, доки шукали тебе». (49) А він їм на те: «Навіщо ви шукали мене? Хіба ви не знаєте, що мені належить бути у домі батька мого?» (50) Та вони не збагнули слів, мовлених їм. (51) І він пішов з ними та повернувся до Назарета, де жив у послуху в них. Тим часом мати його берегла усі слова ці у серці своєму. (52) А Ісус підростав, вирізняючись з-поміж людей велемудрістю та ласкою від Бога.

(3)

(1) І от п'ятнадцятого року[10] імператорства Тіберія-цесаря, коли в Юдеї прокуратором був Понтій Пілат, у Галілеї тетрархом був Ірод, брат його Пилип був тетрархом в Ітуреї та Трахонітіді, Лисаній — тетрархом в Авіліні, (2) а архієреями були Ганна та Каяфа,— Бог прикликав з пустелі[11] Івана, сина Захарового, (3) і пройшов він по всьому Надйорданню, проповідуючи хрещення каяття задля відпусту гріхів, (4) згідно з тим, що було записано у книзі пророка Ісаї: «Голос волаючого в пустелі: готуйтесь до зустрічі Господа, прямі торуйте шляхи для нього; (5) нехай кожна ущелина буде засипана, кожна гора і кожний пагорб будуть порозгрібувані, криві шляхи випростаються, а вибоїни на шляхах зрівняються; (6) тоді усі люди побачать порятунок Божий». (7) І говорив він людям, що прийшли приймати хрещення від нього: «О зміїне

[6] Докладніше про палення дітей Богові, пов'язані з цим людські та заступні офіри див.: Э. Б. Тайлор. Первобытная культура. М., Изд-во полит. лит-ры, 1989, с. 488 і далі. Там же тлумачиться офіра у семітів, котрі перебували вже на високому щаблі культурного розвитку.

[7] Це традиційне написання, точніше — Фануел.

[8] Це традиційне написання, точніше — Ашер.

[9] За три дні Ісус мав також воскреснути після страти. Циклічність часу відповідає схемам ініціації.

[10] Від осені 27-го до осені 28 року.

[11] Йдеться, мабуть, про Кумран, де оселилися різні дисидентські секти.

поріддя, хто сказав вам, нібн ви зможете уникнути прийдешнього гніву? (8) Сотворіть-но гідні плоди каяття! І в думці не покладайте виправдовуватись тим, що батько у вас Авраам; запевняю вас: Бог може навіть з цього каміння витворити нащадків Аврамові. (9) Вже й сокири біля коріння дерев лежить, і кожне дерево, що не дає доброго плоду, піде на поруб і до вогню».

(10) І спитали люди його: «То що ж робити нам, аби врятуватись?» (11) А Іван їм на те: «Хто має два хітони, нехай поділиться з тим, хто не має жодного, і хто має харч, нехай так само чинить». (12) Коли ж бо прийшли митники, аби прийняти хрещення, вони спитали його: «Вчителю, а що нам робити?» (13) І він відповів їм: «Не стягайте нічого понад те, що належить вам». (14) А воїнам, котрі спитали його: «Що нам робити?» — він відповів: «Нікого не скривджуйте, не доносьте *, задовольняйтесь належною вам платнею».

(15) І всі люди, перебуваючи в очікуванні, міркували у серцях своїх про Івана — чи то ж не він, Христос. (16) І сказав Іван, звернувшись до усіх: «Я хрещу водою заради вашої покути, але незабаром прийде той, хто аж так перевершує мене, що я не гідний навіть розв'язати ремені на сандалях його; він хреститиме вас Духом Святим та вогнем. (17) Уже й віяло у руках у нього; він розчистить тік свій та збере зерно до житниці, а полову попалить вогнем непогасним». (18) І ще багато про що благовістував Іван, проповідуючи народові, (19) але, крім того, він викривав Ірода ще й за шлюб з Іродіадою — дружиною Пилипа, Іродового брата, та взагалі за все зло, заподіяне ним. (20) І той, на додачу до всього свосмого, кинув тепер Івана до в'язниці.

(21) Тим часом серед людей, котрі приймали хрещення, був також Ісус; і ось коли він, похрестившись, молився, розверзлося небо, (22) і Дух Святий, втілившись у голубку, злинув на Ісуса, та пролунав з неба голос: «Ти син мій улюблений, у тобі моя ласка». (23) Ісусові, коли це повершилось, тільки-но перейшло на тридцять, і він був, як гадали, сином Йосипа, Ілія [1], (24) Маттата, Левія, Мелхія, Янная, Йосипа, (25) Мататії, Амоса, Наума, Еслі, Наггея, (26) Маата, Мататії, Семеїна, Йосиха, Йодаї, (27) Йоанана, Ресаї, Зоробабеля, Салатіела, Нерія, (28) Мелхія, Адді, Косама, Елмодама, Ера, (29) Ісуса, Еліезера, Йорима, Маттата, Левія, (30) Симеона, Юди, Йосипа, Йонама, Еліакима, (31) Мелеая, Менаа, Мататая, Натана, Давида (32) Єсея, Оведа, Вооза, Салмона, Наасона, (33) Амінадава, Адміна, Арнія, Есрома, Фареса, Юди (34) Якова, Ісака, Аврама, Тари, Нахора, (35) Саруха [1], Рагави, Фалека, Евера, Сали, (36) Каїнана, Арфаксада, Сима, Ноя, Ламеха, (37) Мятусаля, Еноха, Ярета, Малелеїла, Каїнана, (38) Еноса, Сита, Адама,— Бога.

* В оригіналі, власне, йдеться про сикофантів, цебто професійних донощиків.

[1] У Матвія тут ішлося про Якова. Річ у тім, що Ілій з роду Натана дітей не мав; по його смерті удову взяв брат його по матері — Яків. Такий випадок передбачала Мойсеєва настанова — і син Якова вважався сином Ілії.

[1] Інше прочитання — Серуга.

(4)

(1) І от, сповнений Духом Святим, Ісус подався за Йордан, і Дух послав його в пустелю, (2) де протягом сорока днів диявол спокушав його. Натомість Ісус нічого не їв у ці дні, і відтак відчув сильний голод. (3) А диявол сказав йому: «Коли ти син Божий, то звели цьому каменю перетворитись на хліб». (4) І мовив Ісус йому у відповідь: «Не хлібом самим житиме людина, але кожним словом Божим». (5) І, звівши його на високу гору, диявол умить показав йому всі володіння в ойкумені (6) та сказав йому: «Усі багатства їхні я можу дати тобі й цілковиту владу над ними, бо її передано мені, і я кому хочу, тому і даю її. (7) Отож, коли ти вклонишся мені, усе це буде твоє». (8) У відповідь Ісус сказав йому: «Написано: вклоняйся Господу Богу своєму і шануй тільки його». (9) Тоді диявол вивів його до Єрусалима і, поставивши на птеригій храму, каже йому: «Коли ти син божий, кинься звідси вниз; (10) адже написано: він доручить ангелам своїм охороняти тебе, (11) і вони понесуть тебе на руках, аби ти не перечепився за камінь ногою своєю». (12) У відповідь мовив йому Ісус: «Сказано також: не випробовуй Господа Бога свого». (13) Цим завершились усі спокушання, і диявол на деякий час дав йому спокій.

(14) Відтак Ісус повернувся, сповнений могуті Духа, і чутка про нього поширилась по всьому довкіллю Галілеї, (15) де Ісус проповідував у синагогах, і усі вславляли його. (16) І рушив Ісус до Назарета — міста, де він виріс; у суботу за звичаєм своїм він прийшов до синагоги і став, щоб читати писання [1]. (17) Йому подали книгу пророка Ісая, і він, розгорнувши книгу, знайшов те місце, де було написано: (18) «На мені Дух Господній, котрим він освятив мене; він послав мене благовістити бідним, потішати скрушних серцем, звістувати полоненим про повернення і в'язням про звільнення, відпускати уярмлених на волю, (19) звістувати про сприятливий час Господній». (20) Закривши книгу, він віддав її служці та сів; тим часом очі всіх у синагозі були звернуті на нього. (21) І він почав мовити їм: «Сьогодні повершилося все, що написане у цьому писанні». (22) Усі погоджувалися з ним, однак, дивуючись словам про доброчинність, що линули з вуст його, питали: «Чи ж то він не син Йосипа?» (23) А він їм на те: «Ви, звичайно, можете відповісти мені відомим прислів'ям: «Лікарю, вилікуй себе самого»,— і сказати: «Сотвори-но тут, на батьківщині своїй, те, що, як ми почули, звершив ти у Капернаумі». (24) І сказав Ісус: «Запевняю вас: нема такого пророка, що його визнали б на батьківщині своїй. (25) І ще скажу вам: воістину багато удів було в Ізраїлі за часів Ілії, коли протягом трьох років і шістьох місяців небо не давало дощу і пройшов великий голод по всій землі, (26) але до жодної з них не надіслано Ілію, лишень до удови у Сарепті Сідонській; (27) і лепруватих багато було в Ізраїлі за

[1] Читати писання під час храмової богослужби міг будь-який повнолітній юдей лише з дозволу зверхника синагоги.

пророка Єлисея, але жоден з них не був очищений, лишень Нееман Сірієць». (28) Почувши це, усі розлютувались; (29) вийшовши з синагоги, вони вивели Ісуса за місто — до краю гори, на котрій стояло місто, та хотіли скинути його в урвище. (30) але він, невидимо пройшовши поміж них, подався звідти.

(31) І прийшов він до Капернаума, одного з міст галілейських, та почав по суботах проповідувати у синагозі. (32) І вражались усі вченню його, бо слово його, здавалось, надихнуте небом. (33) І прийшов до синагоги чоловік, якого посів дух нечистого демона, і заволав на весь голос: (34) «Ну, що тобі треба від нас, Ісусе Назарянине? Прийшов погубити нас? Знаю, хто ти,— святий Божий!» (35) Але Ісус звелів йому: «Замовкни і вийди з нього». Натомість демон, кинувши біснуватого посеред храму, враз вийшов з нього. (36) Усі дивом дивувались і взялися розпитувати один одного: «Що то за слово владне, за наказом якого духи нечисті негайно виходять?» (37) І поширилась чутка про нього по всіх довколишніх селищах.

(38) Вийшовши з синагоги, Ісус прийшов до дому Симона, а Симонова теща була тяжко хвора на вогневицю, і йому сказали про неї. (39) Ставши перед нею, Ісус звелів, щоб хвороба залишила її,— і жінка відразу підвелась і заходилась їм слугувати.

(40) А коли зайшло сонце, привели до нього усіх, хто хворів на різні хвороби, і він, покладаючи на кожного з них руки свої, зцілив їх. (41) А з багатьох виходили демони, волаючи: «Ти Христос, син Божий!» Але він заборонив їм розголошувати, що він Христос і що вони знають про це. (42) А на світанку він вийшов і подався на відлюддя. Тим часом усі люди шукали його і, коли знайшли, взялись умовляти його, аби він не йшов від них. (43) А Ісус їм сказав: «І по інших містах я повинен благовістити про царство Боже, бо задля цього мене й послано». (44) І він рушив проповідати у синагогах галілейських.

(5)

(1) Якось, коли він стояв на березі Генісаретського озера, а народ, вчуваючи слово Боже, тиснув на нього зусібіч, (2) Ісус помітив два човни, що стояли біля берега, а рибалки, вийшовши з них, промивали невода. (3) Ступивши до човна, що належав Симонові, Ісус попрохав його відпливти трохи від берега і, сидячи у човні, продовжував проповідати народові. (4) Закінчивши казання, він сказав Симонові: «Відпливіть далі й закиньте невода на полов». (5) У відповідь Симон сказав йому: «Шановний[14], ми цілу ніч труждались і нічого не зловили. Але за словом твоїм закинемо невода». (6) Зробивши це, вони захопили безліч риби, і невід їхній почав дертися. (7) Тоді вони подали знак рибалкам, котрі були у другому човні, щоб прийшли їм на допомогу, і коли ті підпливли, вони так наповнили обидва човни, що почали потопати. (8) Побачивши це, Симон-Петро упав до ніг Ісусові та вигукнув: «Залиш мене, Господи! Адже я грішна людина!» (9) Бо через безліч риби, що її вони виловили, жах заполонив його та всіх, хто був з ним, (10) у тому числі і Якова з Іваном, синів Зеведея, котрі рибалили на спілку з Симоном. І сказав Симонові Ісус: «Не бійся, відтепер ти ловитимеш людей»'. (11) І коли човни пристали до берега, рибалки покинули все та рушили за Ісусом.

(12) Раз, коли Ісус перебував в одному з міст, якийсь чоловік, весь уражений лепрою, побачивши його, впав ницьма перед ним і звернувся до нього з благанням: «Господи, коли схочеш, то зможеш мене очистити». (13) Торкнувшись його рукою, він сказав: «Хочу, очистися». І той відразу позбувся лепри. (14) Натомість Ісус звелів йому нікому не переповідати про це, але піти показатись священикові, а потім, як заповів Мойсей, за очищення своє скласти офіру для посвідчення усім. (15) А розголос про нього ширився дедалі більше, і сила народу згромаджувалась навколо нього, щоб слухати і одержати зцілення від недуг своїх. (16) Але Ісус час від часу йшов на відлюддя й молився там.

(17) Одного разу, коли він проповідав і поруч сиділи фарисеї та законовчителі, що зібралися з Єрусалима, а також з багатьох селищ Галілеї та Юдеї, сила Господня виявилась у зціленні. (18) Люди принесли на ліжниці хворого, спаралізованого, і хотіли внести його до дому, щоб покласти перед ним, (19) та, не знайшовши, яким чином його можна внести через юрбу, що зібралась, вони вибралися на дах дому і крізь отвір у черепичній покрівлі спустили його разом з ліжницею просто на середину кімнати перед Ісусом. (20) Бачивши віру їхню, він сказав: «Людино, вибачені тобі гріхи твої». (21) І взялись думкувати у серцях своїх граматики та фарисеї: «Хто він такий, що так блюзнірствує? Хто, крім самого Бога, може вибачати гріхи?» (22) Ісус, збагнувши думки їхні, звернувся до них: «Що це ви думкуєте у серцях ваших? (23) Що легше: сказати «вибачені тобі гріхи твої» чи «підве-

[14] В оригіналі йдеться про епістата. З одного боку, так ввічливо звертались до поважного прибульця, а з другого — епістатами називали в Афінах проводирів пританеїв, котрий головував в еклесії. Еклесія — народні збори, приміщення для них. Так згодом називалася перша церква Христова. Про еклесію як церкву і «освячену традицією» плутанину в цій справі див.: И. С. Свенцицкая. Раннее христианство: страницы истории. М., Изд-во полит. лит-ры, 1989, с. 108—104. Таким чином, звертаючись до Ісуса «епістате», Симон-Петро уперше називає його тим, ким він мав стати набагато згодом.

Дуже складна для інтерпретації формула. У перекладі я дотримувався традиції. Але до мовного плану вжитого в оригіналі дієслова «зогрео» входить: 1 (зоос + агрео) — милувати, дарувати життя; 2 (зоос + егейро) — повертати до життя, оживляти. Цебто, як і в усьому Євангелії, кодування відбувається на рівні макроструктур (ситуації, притчі, параболи) і мікроструктур (кліше, формули, фразеологізми, полісемія), а декодування (пояснення) здійснюється переважно лише на рівні макроструктур. Дуже цікавим аспектом літературного життя Євангелія є переводування саме мікроструктур. Цебто Ісус мав на увазі, що він навчить своїх послідовників ідеології навернення душ людей до нового життя. Ідеологема «нове життя» неодноразово використовувалась згодом письменниками для пропаганди різних міленаристичних та есхатологічних ідей.

дись та ходи»? (24) Тож знайте: син людський владний на землі вибачати гріхи!» І мовив паралітикові: «Тобі кажу: підведись і, узявши ліжницю свою, рушай до дому свого». (25) І той відразу підвівся на очах у всіх і, взявши ліжницю, на котрій лежав, пішов додому, славлячи Бога. (26) І всі, дивом дивуючись, уславили Бога, вигукуючи, опановані страхом: «Сьогодні ми бачили неймовірні речі!»

(27) Вийшовши потому надвір, Ісус побачив митника на ім'я Левій[18], що садів біля митниці, та сказав йому: «Йди за мною»,— (28) і той, покинувши усе, підвівся та рушив за ним. (29) І влаштував Левій на пошану його щедру учту в домі своєму: і там було повнісінько митників і подібних до них[19], котрі узлежили при столі вкупі з усіма. (30) Натомість граматики та фарисеї заповзялись на учнів Ісусових і питають їх: «Чом це ви їсте та п'єте з митниками й грішниками?» (31) Та Ісус, звернувшись до них, сказав: «Не здоровим потрібний лікар, а хворим; (32) прийшов я закликати не спасенників, а грішників до каяття».

(33) Тоді вони запитали його: «Чом учні Івана та фарисеїв часто постують і моляться, а твої і їдять, і п'ють?» (34) Ісус відповів їм: «Чи можете примусити ви постувати гостей на весіллі, коли молодий разом з ними? (35) Але настануть дні, коли молодого їм заберуть,— отоді ж бо вони й постуватимуть». (36) І почав промовляти до них притчами: «Адже ніхто не подере нової гіматій, щоб пришити латку до старого, бо й новий гіматій подере, і до старого не пасуватиме латка від нового. (37) І ніхто не наливає молоде вино до бурдюків старих, бо молоде вино прорве бурдюки старі,— і вино витече, і бурдюки пропадуть; (38) бо вино молоде слід наливати до бурдюків нових,— тоді збережеться і одне, й друге. (39) І ніхто, скуштувавши старе вино, не схоче молодого, тому що — скаже — старе краще».

(6)

(1 Однієї суботи Ісус минав рожаїсті лани, а учні його зривали колосся та, розтираючи у долонях, їли. (2) Тоді дехто з фарисеїв запитав: «Чому ви робите те, що не дозволено робити у суботу?» (3) Проте Ісус відказав їм: «Хіба не читали ви, що зробив Давид, коли зголоднів сам і ті, котрі були з ним?» (4) Як увійшов він до оселі Божої[20] та, узявши офірний хліб[21], їв сам і дав супутникам своїм, тоді як його не дозволено їсти нікому, крім священиків?» (5) І сказав їм: «Син людський — пан суботи». (6) Наступної суботи Ісус прийшов до синагоги і проповідав. І там був чоловік з усохлою правицею. (7) Натомість граматики та фарисеї стежили за ним, чи зцілить він у суботу, щоб мати звинуваченим проти нього. (8) А він, знаючи думкування їхні, звелів чоловікові з сухою рукою: «Підведись і вийди насередину». І той, підвівшись, вийшов. (9) Тоді Ісус їм сказав: «Ось, я питаю вас: що треба робити у суботу — добро чи зло? Врятувати душу чи занапастити?» Але вони мовчали. (10) І, гнівно поглянувши на них усіх, він мовив тому чоловікові: «Підніми руку свою». Той так і вчинив, і стала рука його така ж здорова, як і друга. (11) А вони розлютились і взялись обговорювати між собою, що б їм зробити з Ісусом.

(12) У ті дні зійшов Ісус на гору помолитись і цілу ніч провів у молитві Богові. (13) А уранці він прикликав учнів своїх та вибрав з них дванадцятьох, назвавши їх апостолами: (14) Симона, котрого він назвав Петром, і Андрія, брата його, Якова та Івана, Пилипа і Бартоломія, (15) Матвія та Хому, Якова Алфеєва та Симона, називаного Зелотом[22], (16) Юду Якового та Юду Іскаріота, що став зрадником.

(17) Зійшовши, Ісус зупинився разом з ними та численною юрбою учнів своїх на підгір'ї, а сила людей з усієї Юдеї, з Єрусалима, з околиць приморських міст Тіра й Сідона (18) прийшла, аби послухати його і зцілитися від недуг; зцілились тоді також опановані нечистими духами. (19) І уся громада прагнула торкнутися Ісуса, бо сила від нього линула і зціляла усіх.

(20) А він, поглянувши на учнів своїх, проголосив:
«Блаженні убогі,
бо належить вам царство Боже.
(21) Блаженні голодуючі нині,
бо ви наїстеся.
Блаженні плачущі нині,
бо ви втішитесь.
(22) Блаженні будете й ви,
коли через сина людського
зненавидять люди вас
і візьмуться виганяти,
паплюжити та ганьбити ваше ім'я.
(23) Радійте тоді та звеселіться, бо ваша нагорода на небі:
так чинили з пророками
батьки цих людей.
(24) Але біда вам, багаті,
бо ви вже одержали винагороду свою!
(25) Біда вам, уголовані нині,
бо голодуватимете!
Біда вам, веселуни сьогоденні,
бо будете сумувати та плакать!
(26) Біда вам, якщо всі люди
казатимуть про вас лише добре,
бо так чинили з псевдопророками
батьки цих людей.

(27) А вам, слухачам, кажу: любіть ворогів ваших, творіть добро ненависникам вашим, (28) благословляйте тих, хто проклинає вас, моліться за ганьбителів ваших. (29) Тому, хто вдарив тебе по щоці, підстав ще й другу, в тому, хто відбирає тобі гіматій, не борони й хітон відібрати. (30) Прохачеві твоєму не відмовляй, і в того, хто твоє привласнює, не вимагай повернення. (31) І з

[18] Згодом апостол Матвій.

[19] Тобто людей, зневажених громадською думкою.

[20] Оселя Божа — храм, святиня, але могла це бути й просто скінія, цебто намет, шатро.

[21] Офірування прісних хлібів належить до т. зв. архетипної схеми заступної або компенсаційної жертви.

[22] Зелоти — гебрайська протиримська партія, що виборювала національну самостійність для свого народу. Їм властива була непримиренність і безкомпромісність у боротьбі. Зелотизм від часу до часу відновлювався на різних щаблях розвитку Ізраїлю. Зелотів треба відрізняти від візантійських зелотів XIV ст.

Волинська Богоматір.
Кінець XIII — поч. XIV ст.
З церкви Покрови в Луцьку

людьми поводьтеся так, як хочете, щоб вони вам чинили.

(32) Якщо ви любите тих, хто любить вас,— яка вам користь від цього? Адже й грішники люблять тих, хто їх любить. (33) А якщо ви добродієте добродіям вашим,— яка вам користь від цього? Адже й грішники так чинять. (34) І якщо ви позичаєте тим, від кого сподіваєтесь одержати,— яка вам користь від цього? І грішники грішникам позичають, щоб одержати від них стільки ж. (35) Ви ж бо любіть ворогів ваших, і добродійте, і позичайте іншим, нічого за це не сподіваючись. І велика буде нагорода ваша, і синами будете Всевишнього, бо він добрий до невдячних та злих. (36) Будьте ж бо милостиві, як милостивий отець ваш. (37) Не зневажайте — і вас не зневажатимуть, не засуджуйте — і вас не засудять, вибачайте — і вам вибачать. (38) Давайте — і вам дадуть, віддячать повною мірою, бо якою мірою міряєте, такою й вам відміряють».

(39) І взявся промовляти до них притчами: «Хіба може сліпий провадити сліпого? Чи не впадуть обидва до ями? (40) Учень не вищий за вчителя, і після навчання кожний буде лише як учитель його. (41) Що ж ти дивишся на порошинку в оці брата, якщо у власному оці колоди не помічаєш? (42) Як же ти скажеш братові: «Дай-но я вийму порошинку з ока твого»,— якщо у власному оці колоди не бачиш? Лицеміре! Вийми передусім колоду з власного ока і тоді побачиш, як вийняти порошинку з ока брата. (43) Адже добре дерево не родить гнилі плоди, ні і прогниле дерево не родить добрі плоди.— (44) тим-то кожне дерево пізнається за своїми плодами. Адже й на аканті не збирають смоквин, і з терника не збирають винограду. (45) Добра людина зі схованок доброго серця виносить добро, а зла — зі злого серця виносить зло, бо уста людини говорять про те, що виповнює її серце.

(46) Нащо ви звертаєтесь до мене: «Господи, господи»,— а самі не виконуєте того, що я кажу вам? (47) Я ж кажу вам, на кого схожий кожний, хто приходить до мене, слухає слова мої та діє за ними. (48) Він схожий на чоловіка, котрий при спорудженні будинку глибоко розрив землю та закріпив його на скелі. А коли трапилась повінь і потоки води звалились на цей будинок,— вони не змогли зруйнувати його, бо споруджений він був на скелі. (49) А той, хто слухає, та не діє за ними, схожий на людину, що поставила будинок на землі і не закріпила його, і коли потоки звалились на цей будинок, він одразу зруйнувався,— аж гуркіт пішов од падіння його».

(7)

(1) Закінчивши промовляти народові, що слухав його, Ісус прийшов до Капернаума. (2) А в одного центуріона[23] захворів та лежав

[23] Грецькою: гекатонтарх.

при смерті невільник[14], яким той дорожив. (3) Прочувши про Ісуса, центуріон послав до нього пресвітерів юдейських з проханням прийти та зцілити невільника його. (4) І вони, прийшовши до Ісуса, узялись наполягати, кажучи йому: «Він достойний, щоб ти зробив для нього це, (5) бо він шанує наш народ і навіть спорудив нам синагогу»[15]. (6) І Ісус пішов з ними. А коли він був уже неподалік від дому центуріона, господар вислав Ісусові назустріч друзів сказати: «Господи, не обтяжуй себе, бо я недостойний, щоб ти увійшов до оселі моєї. (7) Тому-то і себе самого я вважав недостойним прийти до тебе. Промов лише слово, і мій невільник одужає. (8) Адже і я людина, наділена владою: маючи підвладних вояків, я кажу одному: іди — і той іде, другому кажу: прийди — і той приходить; і невільникові своєму кажу: зроби це — і він робить». (9) Почувши це, Ісус повернувся до людей, що супроводили його, та мовив: «Запевняю вас: ніде в Ізраїлі такої віри не зустрічав я». (10) А посланці, повернувшись до оселі центуріона, побачили хворого невільника зціленим.

(11) Наступного дня рушив Ісус до міста Наїна; разом з ним рушило багато учнів та велика юрба. (12) І от, коли наближався він до міської брами, саме виносили ховати померлого, одинака у матері його, а вона ж була удова; і з міста чимало людей ішло разом з нею. (13) Побачивши її, Господь зглянувся на неї та сказав: «Не плач». (14) Підійшовши, він рукою зупинив тих, хто ніс сина, та сказав: «Юначе, велю тобі: підведись!» (15) І, підвівшись, померлий сів і почав говорити; відтак Ісус переручив сина матері його. (16) І всі, перелякані, хвалили Бога, вигукуючи: «Великий пророк з'явився серед нас і Бог навідав народ свій». (17) І ця чутка про Ісуса поширилася по всій Юдеї та по всьому довкіллю.

(18) І сповістили Іванові про все це учні його. (19) Тоді Іван, прикликавши двох учнів, надіслав їх до Господа спитати: «Чи ти той, хто має прийти, чи нам чекати на іншого?» (20) Прийшовши до Ісуса, вони сказали: «Іван Хреститель надіслав нас до тебе спитати, чи ти той, що має прийти, чи нам чекати на іншого». (21) А Ісус тоді вже багатьох зцілив од хвороб, недуг та злих духів і дарував багатьом сліпим зір. (22) І він сказав їм у відповідь: «Ідіть, звістуйте Івана про те, що бачили й чули: сліпі — прозрівають, кульгаві — ходять, лепруваті — очищаються, глухі — чують, мертві — воскресають, злидарям — благовістують. (23) І той блаженний, хто не помилиться у мені». (24) Коли ж бо пішли Іванові посланці, Ісус почав говорити народові про Івана: «На що ви приходили подивитися на відлюдді? Чи не на очерет часом, що його хилитає вітер? (25) То на кого ж ви приходили подивитись? На чоловіка, може, убраного в м'який гіматій? Але ж ті, у кого коштовні гіматії та хто живе у розкоші, перебувають у царських палацах. (26) То на кого ж приходили ви подивитись? На пророка? Так оце кажу вам: навіть більше, ніж на пророка. (27) бо це про нього написано: «Перед тобою я надішлю свого вістуна, котрий звістує про пришестя твоє». (28) Тим-то запевняю вас: нема більшого пророка серед народжених жінками, ніж Іван. Але у царстві Божому і найпослідущіший перевершує його». (29) Почувши це, усі люди, й митники, що прийняли хрещення від Івана, склали хвалу Богові. (30) А фарисеї та законовчителі, не прийнявши хрещення від нього, не вволили тим самим волю Божу. (31) І сказав Ісус: «До кого я людей цієї доби уподібню? На кого вони схожі? (32) Вони схожі на дітей, що, сидячи на агорі, звертаються до друзів своїх і промовляють: «Ми на авлосі вам грали — ви не танцювали, ми вам трени[16] заспівали — ви не заридали»[17]. (33) Бо прийшов Іван Хреститель, котрий і хліба не їсть, і вина не п'є, а ви кажете: у ньому демон. (34) Прийшов син людський, котрий і їсть, і п'є, а ви кажете: це чоловік ненажера й п'яниця, друг митників і грішників. (35) А про життєву мудрість судять за плодами її».

(36) І запросив Ісуса фарисей спожити їжу разом з ним. Прийшовши до дому цього фарисея, Ісус уліг, щоб трапезувати. (37) Тим часом одна жінка, відома у цьому місті як грішниця, довідавшись, що Ісус улежить у домі цього фарисея, принесла невеличку алябастрову судинку з миром (38) і, плачучи, припавши до ніг Ісусові, обмила їх слізьми та, цілуючи ноги йому, взялась обтирати їх волоссям голови своєї та намащувати миром. (39) Побачивши це, фарисей, що запросив Ісуса, подумав: якби він був пророк, то знав би, хто та звідки ця жінка, котра торкається його, адже вона грішниця. (40) Натомість Ісус, звернувшись до нього, сказав: «Симоне, я хочу про щось тебе запитати». А той відказує: «Запитуй, учителю». (41) Тож Ісус мовив: «У певного лихваря було два боржники: один заборгував йому п'ятсот динаріїв, а другий п'ятдесят. (42) Але, оскільки їм не було чим платити, він дарував обом. Скажи, хто з них буде йому вдячніший?» (43) І Симон відповів: «Вважаю, що той, котрому він більше дарував». А Ісус йому на те: «Ти правильно розважив». (44) І, повернувшись до жінки, сказав Симонові: «Чи бачиш ти цю жінку? Я прийшов до дому твого, і ти води для ніг мені не подав, а вона слізьми обмила мені ноги та витерла їх волоссям своїм, (45) ти не привітав мене поцілунком, а вона, відколи прийшов я, невпинно цілує ноги мені, (46) ти голову мені оливою не намастив, а вона миром намастила ноги мені. (47) Багато гріхів їй прощено — тому вона така мені вдячна, а кому менше прощається, той менше й вдячний». (48) А жінці він сказав: «Прощаються тобі гріхи твої». (49) Ті ж бо, що обідали разом з ним, подумали: «Хто він

[14] Вище було пояснено, чому неоднолітній син центуріона називався невільником або слугою, рабом.

[15] Гадають, що центуріон був або прозелітом (тобто новонаверненим), або співчував упокореному народові.

[16] Жанр стародавніх ламентацій, тобто жалібних пісень. У новітній музиці, наприклад, до цього жанру вдавався Стравинський.

[17] Ця співомовка у прототексті була, ймовірно, римована і алітерована. На це звертав увагу ще у XVI ст. Теодор Беза. В його латинській інтерпретації це місце звучить так: Cecinimus vobis tibiis et non saltastis; lamentati sumus, et non flevistis.

такий, що й гріха прощає?» (50) Тоді Ісус
мовив жінці: «Тебе врятувала віра твоя. Іди
з миром».

(8)

(1) І ходив він, проповідуючи по містах
і селищах, благовістуючи про царство Боже;
разом з ним ходили дванадцятеро апостолів
(2) та деякі жінки, котрих він зцілив од
недуг і злих духів: Марія, названа Магда-
линою, з котрої вийшло сім демонів, (3) Іван-
на, дружина Хузи, домоправителя Іродового,
Сусанна та багато інших, що служили їм
набутком своїм.
(4) Якось, коли зібралась юрма людей, що
прийшли з різних міст, він оповів їм притчу:
(5) «Вийшов сівач сіяти насіння своє. При
цьому якесь насіння впало край дороги,
і його витоптали, і птаство небесне видзьоба-
ло його; (6) інше потрапило на каміння і,
прорісши, зачахло через брак вологи; (7) а
ще інше впало у терня, і терня, зійшовши
разом з ним, поглушило його; (8) там часом
деяке впало на добру землю і вродило у сто
разів більший плід». Після цього він прого-
лосив: «Хто має вуха слухати, нехай
слухає!» (9) Тоді учні взялись розпитувати
його, що означає ця притча. (10) І він сказав
їм: «Вам дано знати потаємності царства
Божого, а решті досить притч, бо вони
дивляться — та не бачать, слухають — та не
вчувають. (11) А притча ця означає таке:
насіння — це слово Боже. (12) Посіяне край
дороги означає слухачів, до котрих відразу
береться диявол і викрадає слово з їхніх
сердець, щоб вони не повірили та не врятува-
лись; (13) те, що потрапило на каміння,
означає тих, хто, слухаючи, радо приймає
слово і якийсь час вірить,— але, безсильні,
вони під час переслідувань оступаються;
(14) впале у терня означає слухачів, котрі —
або через життєві клопоти, або через ба-
гатство, або через розкоші — придушують
слово, і воно не дає плоду; (15) зате впале
у добру землю означає тих, хто, слухаючи
слово, терпляче береже його у доброму
й чистому серці, і в них воно дає плід.
(16) Ніхто, засвічуючи свічку, не покриває
її судиною та не ставить під ліжко, а ставить
на свічник, аби ті, хто увійде, бачили світло.
(17) Отож нема ні потаємного, що не виявило-
ся б, ні прихованого, що не стало б відомим
і не відкрилося б. (18) Зважайте-но, як ви
слухаєте: бо хто має — тому дасться, а хто
не має — тому відбереться й те, що, на його
гадку, він буцімто має».
(19) І прийшли до Ісуса мати та брати
його, але не могли підійти до нього через
тлум людей. (20) Коли ж бо його повідомили,
що мати та брати стоять на подвір'ї та
бажають побачити його, (21) він сказав їм
у відповідь: «Мати моя та брати мої — це ті,
котрі слухають слова Божі та чинять за
ними».
(22) Якось він сів до рибальського човна
разом з учнями та сказав їм: «Перепливімо
на протилежний бік озера». І вони рушили.
(23) Доки вони пливли, Ісус заснув, а на
озері тим часом з'явився вітер і знялась
буря; їх почало заливати хвилями, і вони
вкрай перелякались. (24) Підступивши до
Ісуса, учні розбуркали його й кажуть:
«Наставнику! Наставнику! Ми гинемо!» На-
томість він, підвівшись, звелів ущухнути
вітрові та хвилям,— вони погамувались,
і запала тиша. (25) А учням Ісус сказав: «Де
віра ваша?» Вони ж бо, перелякані, з подив-
ом питали один одного: «Хто ж він такий,
якщо наказує вітрам та хвилям і вони
скоряються йому?»
(26) І припливли вони до землі Гадаренсь-
кої[76], що навпроти Галілеї. (27) Тільки-но
Ісус зійшов на берег — з боку міста на-
зустріч вибіг чоловік, полонений демонами,
котрий протягом тривалого часу не вдягав
гіматія та жив не вдома, а між гробками.
(28) Побачивши Ісуса, він упав ницьма перед
ним і заволав щодуху: «Що тобі треба від
мене, Ісусе, сину Бога найвищого? Прошу
тебе, не муч мене!» (29) Бо Ісус таки звелів
духу нечистому вийти з нього; тим часом
чоловік цей упродовж багатьох років був
біснуватим; його брали у ланцюги та кайда-
ни і вартували його, але він розривав пута і,
гнаний демоном, тікав у пустелю. (30) Ісус
його спитав: «Як тебе на ім'я?» І той відпо-
вів: «Легіон»,— бо багато демонів увійшло в
нього. (31) І взялись вони благати Ісуса, щоб
він не примушував їх повертатись у безодню.
(32) А неподалік на горі випасався великий
гурт свиней, тож демони заходилися блага-
ти, щоб Ісус дозволив їм увійти в них. І він
дозволив їм. (33) Вийшовши з біснуватого,
демони ввійшли у свиней, і увесь гурт
кинувся з кручі до озера й потонув.
(34) А свинарі, побачивши, що скоїлось,
побігли та звістили про це у місті та по селах.
(35) І прийшли звідти довідатись, що саме
скоїлось. Підійшовши до Ісуса, усі з подивом
побачили, що чоловік, з котрого вийшли
демони, одяг гіматій, при тямі й сидить біля
ніг Ісуса[77]. (36) Там часом самовидці перепо-
віли прибульцям про те, як було зцілено
біснуватого. (37) І такий переляк великий
пройняв усіх гадаренців, що вони упрохува-
ли Ісуса піти від них. І він, сівши до
рибальського човна, повернувся назад.
(38) А чоловік, з котрого вийшли демони,
прохав Ісуса забрати його з собою. Проте він
відіслав його, звелівши: (39) «Повертайся
додому й розповідай усім, що Бог сотворив
з тобою». І він подався, розповідаючи усьому
місту про те, що сотворив з ним Ісус.
(40) Так відбулося повернення Ісуса: люди
линули йому назустріч, бо всі чекали на
нього.
(41) І ось один чоловік на ім'я Яір (що був
зверхником у синагозі), прийшов та, припав-
ши до ніг Ісусові, почав благати його піти до
нього додому, (42) бо його донька-одиначка,
котрій дванадцятий минало, вмирала. Доро-
гою люди тисли на Ісуса. (43) І одна жінка,
що протягом дванадцяти років слабувала на
кровотечу і змарнувала на лікарів ціле
життя, бо ніхто з них не міг вилікувати,
(44) наблизилась іззаду торкнулася краєчка
гіматія його, і тієї ж миті кровотеча у неї
припинилась. (45) І спитав Ісус: «Хто
торкнувся мене?» Ніхто не признавався
у цьому, і Петро сказав: «Наставнику! Люди
купчаться,— отже, мабуть, і штовхнули тебе».
(46) Але Ісус на те: «Хтось торкнувся мене,
бо я відчув, як сили вийшли з мене».

[76] Варіанти у списках: Гергесенської, Гара-
сенської.
[77] Традиційна поза учня на сході.

(47) Тоді жінка, побачивши, що вона не
втаїлась, підійшла тремтячи та, кинувшись
ниць перед ним, оповіла прилюдно, чому
вона торкнулась його і як тієї ж миті
зцілилась. (48) У відповідь Ісус їй сказав:
«Не смутися, дочко, тебе зцілила віра твоя.
Іди з миром». (49) Він ще говорив, коли хтось
підійшов до зверхника синагоги та сказав
йому: «Померла донька твоя,— не турбуй
даремно вчителя». (50) Почувши це, Ісус
звернувся до зверхника: «Не бійся: лише
вір — і вона врятується». (51) Підійшовши
до дому, Ісус звелів, аби ніхто не входив до
нього разом з ним, крім Петра, Івана та
Якова, а також батька та матері дівчинки.
(52) А всі ридали та голосили за нею.
Натомість Ісус їм сказав: «Не плачте —
вона не вмерла, а спить». (53) Вони ж бо,
знаючи, що вона вмерла, глузували з нього.
(54) Тоді він, увійшовши, взяв її за руку та
голосно мовив: «Дівчинко, прокинься!»
(55) І повернувся дух її, і тієї ж миті вона
підвелась, а він звелів, щоб їй дали попоїсти.
(56) Враженим батькам її він наказав нікому
не переповідати про те, що відбулося.

(9)

(1) І от, прикликавши дванадцятьох учнів
своїх, Ісус дав їм владу над усіма бісами та
посилив силу зціляти хвороби, (2) і відтак
надіслав їх проповідувати царство Боже та
лікувати недужих. (3) І сказав їм: «Нічого
не беріть у дорогу з собою: ні патериці, ні
торби, ні хліба, ні срібла, ні майте двох
хітонів. (4) До якого дому не увійшли б ви,—
залишайтесь там і звідти рушайте у путь.
(5) І якщо десь не прийматимуть вас, то,
йдучи з міста того, обтрусіть порох з ніг
ваших на присвідчення мешканцям його».
(6) Рушивши у путь, вони почали ходити по
селищах, скрізь благовістуючи та зціляючи.
(7) Тим часом тетрарх Ірод довідався про
ці звершення його, і губився у здогадках, бо
одні казали, буцім це Іван постав з мертвих,
(8) інші — нібито з'явився Ілля, а дехто —
начебто це один зі старожитніх пророків
воскрес. (9) І сказав Ірод: «Іванові я відтяв
голову, хто ж цей, про котрого я стільки
вчувся?» І кортіло Іродові побачити його.
(10) Тим часом апостоли, повернувшись,
переповіли Ісусові про те, що робили вони,
і він, забравши їх із собою, подався на
відлюддя біля міста Вефсаїди. (11) Проте усі
люди, зачувши про те, рушили за Ісусом, і,
зустрівши їх, він почав бесідувати з ними
про царство Боже, а тих, хто потребував
лікування, зціляв. (12) А коли узялося на
вечір, усі дванадцятеро підійшли до Ісуса та
сказали: «Ми на відлюдді: відпусти людей,
аби пішли вони по найближчих поселеннях
і селах та знайшли собі пристановище і їжу».
(13) А він їм на те: «Ви дайте їм їсти». Вони
натомість відказали: «У нас нема нічого,
крім п'ятьох паляниць і двох рибин, проте
ми можемо піти й купити поживу для усіх
цих людей». (14) А їх було близько п'ятьох
тисяч душ. Тоді Ісус сказав учням своїм:
«Посадовіть їх рядком по п'ятдесят душ».
(15) Вони так і зробили й посадовили усіх.
(16) Тоді, узявши ті п'ятеро паляниць та дві
рибини, споглянув Ісус на небо і, поблагословивши,
розподілив їх і дав учням, щоб вони
пороздавали народові. (17) І їли, і наїлись
усі,— тим часом полишених у них кусків
назбирали дванадцятеро кошів.
(18) Якось, коли Ісус молився самотою,
зібрались круг нього учні, і він запитав їх:
«За кого люди мають мене?» (19) А вони на
те: «Одні — за Івана Хрестителя, інші — за
Іллю, а дехто — за одного з давніх пророків,
що воскрес». (20) Тоді він запитав їх: «А ви
за кого маєте мене?» І Петро сказав у відповідь:
«За Христа Божого»[36]. (21) Але Ісус
суворо наказав їм нікому не переповідати
про це (22) і мовив, що синові людському
належить зазнати багато страждань, бо він
буде засуджений пресвітерами, архієреями
та граматиками, буде страчений, а за три дні
воскресне.
(23) І вже усім сказав Ісус: «Якщо хтось
хоче йти за мною, нехай зречеться себе
самого, того ж дня візьме хрест свій та піде
за мною. (24) Бо хто хоче життя своє
врятувати,— той загубить його, а хто загубить
життя своє заради мене,— той врятує
його. (25) Яка ж бо користь людині набути
всесвіт, а себе саму занапастити або злити на
себе пеню? (26) Отож хто соромитиметься
мене та слів моїх, того соромитиметься і син
людський, коли прийде у славі й своїй,
і вітця, і святих янголів. (27) Запевняю вас:
дехто з тих, хто стоїть тут, що не звідає
смерті, не побачить царство Боже».
(28) І ось днів за вісім після цих слів,
узявши з собою Петра, Івана та Якова, він
зійшов на гору помолитись. (29) І під час
молитви увесь вигляд його змінився, і одяг
забілів та засяяв. (30) Обіруч від Ісуса
стояли Мойсей та Ілля й бесідували з ним.
(31) променіючи сяйвом; і говорили вони про
те, що належить йому зазнати після прибуття
до Єрусалима. (32) Натомість Петра та
інших супутників Ісуса зморив сон. Раптом,
прокинувшись, вони побачили сяйво, що
випромінювалось від Ісуса та від тих двох,
котрі стояли поруч з ним. (33) Коли ж бо ті
почали віддалятися від Ісуса, Петро сказав
йому: «Вчителю! Як нам гарно тут! Дозволь,
ми спорудимо тут три скінії: одну — для
тебе, другу — для Мойсея, а третю — для
Іллі»,— не тямлячи, що він каже. (34) Він
ще казав це, як зненацька з'явилася хмара та
вкрила їх,— учні перелякались, опинившись
у хмарі. (35) А з хмари пролунав голос: «Це
син мій улюблений, у котрому моя ласка;
його слухайте!» (36) Коли цей голос відлунав,
Ісус лишився сам. І учні тривалий час
нікому нічого не переповідали, зберігаючи
побачене у таємниці.

[36] Уперше учні прийшли до усвідомлення, що Ісус помазанець (Христос) Божий. Це переламний момент у христології: раббі — дидаскал-епістат сприймається як позначений живим Богом. Юдейське поняття «живого Бога» — це архетип ідеального комплексу ідей, що нескінченно і невизначено пробувають у часі та скеровують життєдіяльність громади на шляху до якогось історично і етнокультурно обумовленого ідеалу. З цим комплексом ідей найтісніше пов'язана проблема поритунку — спасенництва — святості. Філософське підгрунтя цієї ідеологеми розглядав Фрідріх Шеллінг у «Вступі до філософії міфології» (лекція 8-а) див.: Фридрих Вильгельм Йозеф Шеллинг. Сочинения в двух томах. Т. 2, изд-во «Мысль», М., 1989, с. 308—309). На основі цього створювалась і трансформувалась схема прославленості владари у руському православ'ї.

(37) Наступного дня, коли вони зійшли з гори, Ісуса перестрів чималий натовп. (38) І ось один чоловік із натовпу вигукнув: «Учителю! Благаю тебе, зглянься на сина мого — один він у мене! (39) Вряди-годи його посідає дух, і тоді враз починає син репетувати й тремтіти, випускаючи піну, а дух катує його і довго не відпускає. (40) Я вже просив учнів твоїх, щоб вони вигнали його, але вони не змогли». (41) У відповідь Ісус сказав: «Народе невіруючий та розбещений! Доки мені пробувати з вами й терпіти вас? Приведи-но сина свого». (42) Тільки-но син підійшов, як демон кинув його долі й почав трусити. Натомість Ісус наклав на духа нечистого заборону та зцілив юнака, а потім переручив сина батькові його. (43) І всі вражались могуті Божій. А в той час, як усі, дивом дивуючись, обговорювали звершення його, Ісус сказав учням своїм: (44) «Вислухайте та затямте ці слова: сина людського віддадуть до рук людських». (45) Але вони не збагнули сказаного; їм ще не розкрилося значення цих слів, і тому вони не здатні були порозуміти їх, а розпитати його про це боялись. (46) І засперечались вони про те, хто з них буде найголовніший. (47) Ісус, знаючи подуми сердець їхніх, узяв дитину, поставив її поруч із собою (48) та мовив їм: «Хто прийме таке маля в ім'я моє, той мене прийме, а хто мене прийме, той прийме того, хто послав мене,— тому найменший з вас і стане більшим».

(49) Притому Іван, звернувшись до нього, сказав: «Наставнику! Ми зустріли чоловіка, що ім'ям твоїм виганяє демонів, і заборонили йому це, бо він з нами разом не ходить». (50) А Ісус їм на те: «Не треба забороняти, бо хто не проти вас, той — за вас».

(51) І от, коли вже наближались дні успіння його, Ісус поклав іти до Єрусалима (52) і надіслав поперед себе вістунів. Рушивши, вони прийшли до одного самарийського селища, аби підготувати людей до зустрічі з ним. (53) Але ті не прийняли його, бо Ісус був схожий на прочанина, котрий прошкує до Єрусалима[31]. (54) Побачивши це, учні Яків та Іван сказали: «Господи, якщо дозволиш, ми накажемо вогню зійти з неба та знищити їх, як зробив це Ілля». (55) Звернувшись до них, Ісус заборонив їм це та сказав: «Невже ви не розумієте, (56) що син людський прийшов не нищити душі людські, а рятувати?» І вони рушили до іншого селища.

(57) А коли вони рушали у дорогу, один чоловік сказав Ісусові: «Я піду за тобою, куди б ти не пішов». (58) І відповів йому Ісус: «Лисиці мають нори, птахи небесні — гнізда, а синові людському ніде голови прихилити». (59) Іншому він сказав: «Іди за мною». Але той попросив: «Господи, дозволь мені передусім піти поховати батька мого». (60) А він йому на те: «Нехай мертві ховають своїх мерців,— ти натомість рушай благовістити про царство Боже». (61) І ще один чоловік сказав йому: «Я піду за тобою, Господи, та дозволь мені до цього попрощатися з ріднею моєю». (62) А Ісус йому на те: «Ніхто з тих, хто, поклавши руку свою на соху, озирається назад, не придатний до царства Божого».

(10)

(1) Відтак Господь настановив ще сімдесятьох[32] учнів і взявся посилати їх по двоє до всіх міст і селищ, що ними йому самому належало пройти. (2) І тим їх напучував: «Жниво велике, та жниварів мало, тож благайте владаря жнива, щоб він послав жниварів на жниво своє. (3) Рушайте! Оце я посилаю вас, як овець до зграї вовків. (4) Не беріть з собою ні калитки, ні торбини, ні сандаль, дорогою нікого не вітайте. (5) Увіходячи до якогось дому, насамперед скажіть: мир цьому дому. (6) І коли там знайдуться добрі люди, то зійде на той дім мир ваш, а коли ні, то повернеться до вас мир ваш. (7) У цьому ж домі й залишайтесь: їжте та пийте те, що одержите від них, бо трудар гідний того, що платять йому за працю його. А з дому до дому не переходьте. (8) До якого міста ви не прийшли б: коли вас приймають, то їжте те, що запропонують вам. (9) Зцілюйте хворих, що будуть у місті, і водночас кажіть їм: наблизилось до вас царство Боже. (10) Коли ж ви прийдете до якогось міста і не приймуть вас, то, йдучи вулицями його, кажіть: (11) ми навіть порох вашого міста, що припорошив ноги наші, залишаємо вам, але затямте: наблизилось царство Боже. (12) Запевняю вас: легше буде судного дня жителям Содома, ніж міста цього. (13) Біда тобі, Хоразіне! Біда тобі, Ветсаїдо! Якби чуда, звершені у вас, звершились у Тірі й Сідоні,— вони давно б уже у смутку і скорботі спокутували. (14) Але Тіру й Сідону легше буде на суді, ніж вам. (15) А ти, Капернауме, що до неба підіймешся — аж у пекло поринеш. (16) Хто слухатиме вас, той мене слухає, і хто вас оступиться, той мене оступиться, а хто мене оступається, оступається того, хто надіслав мене». (17) А повернувшись, радо переповідали сімдесят учнів: «Господи! В ім'я твоє навіть демони скоряються нам». (18) А він їм сказав: «Я бачив сатану, що, ніби блискавка, впав з неба[33]. (19) Отож я дав вам владу топтати змій, скорпіонів та всю нечисту силу, і ніщо не зашкодить вам. (20) Проте ви радійте не тому, що духи скоряються вам, а тому, що імена ваші записані на небі». (21) І тієї ж миті Ісус зраділо проголосив: «Прославляю тебе, отче, владарю неба й землі, за те, що ти приховав це від мудрих і розумних та відкрив немовлятам! Достоту, отче, така була твоя добра воля!» (22) І, звернувшись до учнів своїх, він сказав: «Усе передав мені батько мій, а хто є син — не знає ніхто, крім батька, і хто є батько — ніхто не знає, крім сина й тих, кому син забажає відкрити». (23) І вже наодинці Ісус сказав учням: «Щасливі ті очі, котрі бачать те, що ви бачите. (24) Запевняю вас: численні пророки та василевси бажали бачити те, що ви бачите, і не бачили, чути те, що ви чуєте, і не чули».

(25) Якось один законовчитель підвівся та, випробовуючи Ісуса, спитав: «Дидаска-

[31] В основі цієї відмови лежала ворожнеча між самаранами та юдеями через місцепроведення богомільного ритуалу. Самаряни дотримувалися старожитнього звичаю «моління на світовій горі» — Гаризим.

[32] У деяких списках: 72.

[33] Апокаліптична ознака перемоги над злом.

ле! Що мені робити, аби спадкувати життя вічне?» (26) А Ісус його спитав: «У законі що написано? Як ти читаєш?» (27) І той сказав у відповідь: «Полюби господа Бога свого усім серцем своїм, і всією душею своєю, і усією силою своєю, і усім розумом своїм і ближнього свого, як самого себе». (28) На це Ісус йому відповів: «Слушно ти говорив: так роби — і житимеш». (29) Але той, прагнучи виправдатися, запитав Ісуса: «А хто мій ближній?» (30) Замість відповіді Ісус сказав: «Один чоловік ішов з Єрусалима до Єрихона, і на нього напали розбійники. Зранивши та пограбувавши чоловіка, вони пішли та покинули його напівмертвим. (31) Так сталося, що тією ж дорогою йшов один ієрей і, побачивши його, пройшов повз. (32) Так само й левіт[34], коли прийшов на це місце, подивився та пішов собі геть. (33) А самарянин якийсь, проїжджаючи, побачив того чоловіка та зглянувся на нього. (34) Підійшовши, він перев'язав рани йому, намастивши їх оливою та вином, потім умостив його на свого осла й привіз до заїзду, де доглядав його. (35) Ідучи наступного дня, самарянин дав господареві два динари та сказав: «Потурбуйся про нього, а коли витратиш більше за це, то я на зворотному шляху доплачу тобі». (36) То хто ж із цих трьох, на твою думку, був ближній потерпілому від розбійників?» (37) Законовчитель сказав: «Той, хто виявив милосердя до нього». А Ісус йому на те: «Йди та роби так само».

(38) Ідучи далі, прийшли вони до якогось селища, і одна жінка, на ім'я Марта, запросила Ісуса до дому свого. (39) А в неї була сестра, котру звали Марія, і ось вона, сівши біля ніг Ісуса, почала слухати повчання його. (40) Натомість Марта, клопочучись про велику учту, підійшла й сказала: «Господи, хіба ти не бачиш, що сестра моя покинула мене саму готувати? Скажи їй — нехай вона мені допоможе». (41) У відповідь сказав їй Господь: «Марто, Марто, ти клопочешся і турбуєшся про багато чого,— але потрібне тільки одне. (42) А Марія обрала душевнішу долю; хай вона не відлучиться від неї!»

(11)

(1) Якось, перебуваючи в одному селищі, Ісус молився, а коли закінчив, один з учнів сказав йому: «Господи! Навчи нас молитись так, як Іван своїх учнів навчив». (2) І сказав Ісус їм: «Коли ви молитесь, кажіть:

Отче наш небесний!
Нехай славиться ім'я твоє!
Нехай прийде царство твоє!
Нехай звершиться воля твоя
як на небі, так і на землі!
(3) А нині подай нам хліб наш щоденний
(4) І даруй нам провини наші,
як ми даруєм винуватцям своїм,
і не доведи нас до спокуси,
а також визволи нас від лукавого».

(5) І далі сказав їм: «Коли хтось із вас, маючи друга, прийде до нього опівночі й скаже йому: «Друже, позич мені три паляниці, (6) бо один мій друг з дороги зайшов до мене, але мені нема чим частувати його», (7) я той зсередини скаже йому у відповідь: «Не турбуй мене: двері вже засунуті засувом, і діти мої вже на ліжку зі мною,— не можу я підвестись і дати тобі», (8) то запевняю вас: коли він не підведеться і не дасть йому заради дружби з ним, то через невідступність його підніметься та дасть йому те, що він прохає. (9) Через це я й кажу вам: просіть — і вам буде дано, шукайте — і знайдете, стукайте — і вам відчинять, (10) бо кожний прохач одержує, шукач знаходить, а тому, хто стукає, відчиняють. (11) Хіба серед вас є такий батько, який, коли син прохає хліба, подасть йому камінь, а коли риби — змію замість риби йому подасть? (12) Або коли той попросить яйце, невже він подасть йому скорпіона? (13) А що ви, грішники, здатні добродіяти дітям вашим,— тим більше батько небесний пошле Духа Святого на тих, хто його прохає про це».

(14) Одного разу Ісус виганяв демона з німого, і після того як демон вийшов, німий — на подив усім людям — почав говорити. (15) Проте тоді дехто казав: «Це він силою Вельзевула, архонта демонів, виганяє тих демонів. (16) А інші, випробовуючи Ісуса, вимагали у нього ознаки з неба. (17) У відповідь їм він, знаючи їхні подуми, сказав: «Будь-яке царство, у котрому вибухнуть чвари, спустіє, а якщо вони вибухнуть у домі, дім зруйнується. (18) Ви ж бо кажете, ніби я силою Вельзевуля виганяю демонів. Та коли сатана ворогує сам із собою, хіба може встояти царство його? (19) І коли я силою Вельзевула виганяю демонів, то чиєю ж силою виганяють їх сини ваші? Нехай же вони будуть вам за суддів. (20) А коли я за перстом Бога виганяю демонів, то це означає, що наблизилось до вас царство Боже. (21) Коли сильний чоловік оружно охороняє своє житло, його майно у безпеці. (22) Але якщо сильніший нападе й переможе його, то він захопить усю зброю його, на котру той покладався, і привласнить загарбане у нього. (23) Хто не зі мною — той проти мене, і хто не збирає зі мною — той марнує. (24) Вийшовши з людини, нечистий дух тиняється безвідними землями, шукаючи спокою, і не знаходить. Тоді він каже: «Повернусь-но я до дому свого, з котрого вийшов». (25) І, повернувшись, знаходить його вільним, прибраним і прикрашеним. (26) Тоді він іде та бере ще семеро духів із собою, що злліші за нього самого, та, увійшовши в людину, вони оселяються там. І стає друге для людини гірше, ніж перше».

(27) Коли ж бо Ісус це говорив, у натовпі одна жінка вигукнула, звертаючись до нього: «Щаслива та, чия утроба виносила тебе і чиї груди годували тебе!» (28) А він відповів: «Ще щасливіші ті, хто слухає слова Божі та чинить за ними». (29) І почав Ісус промовляти до громади: «Це поріддя облудне — воно вимагає ознаки, але жодної ознаки йому не буде, крім ознаки пророка Йони. (30) бо як Йона був ознакою для ніневійців[35], так і син людський буде для

[34] Помічник ієрея при богослужбі у скинії. Самарянин чужинець щодо ієрея та левіта.

[35] Ніневія впала у 612 р. ст. е., а «мідраш», тобто повчання «царського пророка» Йони, складений у V ст. ст. е. Три дні перебування Йони у череві кита (або в морській безодні) та сорок днів пророцтва руїни — святі числа й для христології.

Спас Нерукотворний XV-XVI ст. Прикарпаття

цього роду. (31) Владарка[14] південна воскресне для суду з людьми цього роду та засудить їх, бо вона з найдальших країв прийшла послухати учения Соломонове, а тут же той, хто перевершує Соломона. (32) Ніневійці постануть для суду з цим родом і засудить його, бо вони покутували після проповіді Йони, а тут же той, хто перевершує Йону.

(33) Ніхто, засвічуючи свічку, не ставить її до скриньки або під глечик, а на свічник, аби світло бачили ті, хто входить. (34) Для тіла світник — око твоє. Тож коли око твоє буде чисте — усе тіло твоє буде світле, а коли око буде нечисте — і тіло твоє буде темне. (35) Пильнуй же, щоб світло, котре у тобі, не перетворилось на темряву! (36) Отож якщо все тіло твоє світле і не має жодної темної плями, то все воно буде світле,— так ніби світник ізсередини висвічує тебе яскравим світлом».

(37) По цих словах один фарисей запросив його до себе трапезувати. Увійшовши до дому, Ісус одразу узліг біля столу. (38) Та фарисей здивувався, побачивши, що він не повершив обмивання перед їжею. (39) Але Господь сказав йому: «Ви, фарисеї, очищаєте ззовні і кухоль, і таріль, а самі усередині сповнені жадоби та підступу. (40) Нерозумні! Хіба зовнішнє створив не той, хто створив і внутрішнє? (41) Ліпше ви пороздавали б свій місток як милостиню,— тоді все у вас очистилося б. (42) Але біда вам, фарисеям! Ви віддаєте десятину з м'яти, рути та всіляких овочів, а правосуддям і любов'ю Божою нехтуєте, тоді як це треба виконувати, але й того не трачати. (43) Біда вам, фарисеям! Ви полюбляєте займати передні лавки у синагогах і полюбляєте, щоб вас вітали на вгорах. (44) Біда вам, граматики та фарисеї, облудники! Ви схожі на занедбані могили, що по них люди ходять і не знають про це». (45) Аж це один із законовчителів каже, звернувшись до нього: «Вчителю! Мовлячи так, ти й нас ображаєш». (46) Натомість він сказав: «І вам, законовчителям, біда! Ви покладаєте на людей тягар незносних обов'язків, а самі й пальцем не ворухнете, щоб виконати їх. (47) Ви ставите надгробки пророкам, а це ж ваші батьки вбили їх. (48) Цим самим ви свідчите про те, що схвалюєте вчинки батьків ваших, бо вони вбили їх, а ви ставите їм надгробки. (49) Ось і Божеська мудрість свідчить: «Я посилаю до вас пророків та апостолів: одних ви вб'єте, а других виженете». (50) Нехай стягнеться з роду цього кров усіх пророків, пролита від створення світу, (51) від крові Авеля до крові Захара, вбитого між вівтарем і храмом! Запевняю вас: стягнеться вона з роду цього. (52) Біда вам, законовчителі! Ви заволоділи ключами від пізнання, але самі не ввійшли і тим, хто хоче увійти, перешкодили». (53) І коли йшов Ісус, граматики та фарисеї присікалися до нього та почали загадувати йому силу підступних запитань, (54) аби у відповідях знайти зачіпку на звинувачення йому.

(12)

(1) Тим часом зібрався такий тлум людей, що вони тіснили один одного,— і почав Ісус говорити, звертаючись насамперед до учнів своїх: «Стережіться закваски фарисейської, цебто облуди. (2) Нема нічого прихованого, що не відкрилося б, і нічого потаємного, що не стало б відомим. (3) А тому те, що ви сказали потемки, буде почуто при світлі, а те, про що ви шепотіли на вухо у внутрішній кімнаті, проповідуватиметься прилюдно. (4) Кажу вам, друзям моїм: не бійтесь тих, хто вбиває тіло, але більше нічого зробити не може. (5) А кого треба боятись, я підкажу вам: бійтесь того, хто, вбивши, може звергнути душу до гєєни. Ось кого треба боятися, запевняю вас. (6) Чи не за два мєдяки продають п'ятьох горобців? Але жоден з них не позбавлений опіки Божої. (7) А у вас навіть волосся на голові пораховане ним. Тому не бійтесь: адже ви кращі за горобців. (8) Запевняю вас: хто сповідає мене перед людьми, того й син людський сповідає перед

[14] В оригіналі: васілісса.

янголами Божими. (9) а хто зречеться мене перед людьми, від того відступляться перед янголами Божими; (10) І хто скаже слово хулі проти сина людського, тому проститься, а хто блюзніретеме на Святий Дух,— не проститься. (11) А коли приведуть вас до синагог, до урядників і можновладців,— не клопочіться тим, що та як відповідати або що казати, (12) бо Святий Дух навчить вас тієї ж миті, що треба казати».

(13) Тут один чоловік з юрби сказав йому: «Вчителю! Скажи братові моєму, аби уділив мені частину спадщини». (14) Натомість Ісус відповів цьому чоловікові: «Хіба хтось призначив мене суддею або посередником між вами?» (15) І додає їм: «Дивіться пак, уникайте корисливості, бо життя людини не залежить від того, яка вона заможна». (16) Потім Ісус оповів їм притчу: «У багатія одного добре вродила земля, (17) і взявся він міркувати: що ж мені робити? Куди мені зібрати врожай свій? (18) І вирішив — ось що я зроблю: зруйную сховища свої та споруджу більші і позбираю туди увесь врожай свій та усе майно своє (19) і скажу душі своїй: «Душе! Тут вистачить майна на багато років: відпочивай, їж, пий, веселись». (20) Але Бог сказав йому: «Шаленцю! Цієї ночі душу твою відберуть у тебе,— кому ж припаде те, що ти заготовив?» (21) Так трапляється з тими, хто нагромаджує багатство для себе, а не для Бога».

(22) Потім звернувся Ісус до учнів своїх: «Тим-то я вам і кажу: не турбуйтесь ні про те, що є у вас для підтримання життя вашого, ні про те, що зодягти вам, аби отулити тіло ваше. (23) бо душа важливіша, ніж їжа, а тіло, ніж одяг. (24) Подивіться на гав: вони не сіють, не жнуть, немає в них ні комор, ні сховищ, а Бог їх годує. А хіба набагато ви відрізняєтеся від цього птаства? (25) Хто з вас турботами своїми може збільшити власний зріст бодай на один пехій?[37] А якщо ви до такої простої справи не здатні,то навіщо клопочетесь про решту? (27) Подивіться, як ростуть крини: вони не труждаються, не тчуть, але, кажу вам, що й Соломон у величі своїй славній не вбирався так, як будь-який з них. (28) Якщо ж Бог убирає так польові квіти, що сьогодні є, а завтра підуть до печі, то набагато краще убере він вас, маловіри! (29) Тож не метушіться та не шукайте, що вам їсти або пити, (30) бо усе це шукають погани[38], тоді як Отець ваш знає, що ви потребуєте цього. (31) Головне — шукайте царство Боже, а усе це вам додасться. (32) Не бійся, черідко миленька, бо Отець ваш зласкавився дати вам царство. (33) Розпродуйте майно своє та подавайте як милостиню; собі ж бо на небі, де не скрадаються злодії та міль не нищить, споруджуйте сховища нестиріючі для скарбів невичерпних, (34) бо де скарби ваші — там і серця ваші. (35) Тож нехай ваше вбрання буде підперезане[39], а світильники палають, (36) аби ви схожі ви були на тих рабів, котрі чекають на повернення пана свого з весільної учти, щоб, коли він прийде та постукає, зразу відчинити йому. (37) Щасливі ті слуги, що чуватимуть, коли пан прийде; запевняю вас: він підпережеться, порозсаджує їх та, підходячи до кожного з них, візьметься слугувати їм. (38) Він може прийти і в другу, і в третю варту,[40] і якщо він побачить, що вони чувають,— щасливі ті слуги! (39) Адже ви розумієте, що коли б господар дому знав, о котрій годині прийде злодій, то він чував би і не дозволив окрасти дім свій. (40) Тому й ви будьте завше напоготові, бо не знаєте години, коли прийде син людський. (41) Тут Петро спитав його: «Господи, ти лише нам оповів цю притчу чи й решті також?» (42) І сказав господь: «Чи буде відданий та розважливий домоправитель, якому пан його, поїхавши, доручив учасно подавати їжу служникам своїм? (43) Щасливий буде той раб, якщо пан його, повернувшись, побачить, що він чинить як належить. (44) Запевняю вас: увесь маєток свій він доручить йому. (45) Але якщо раб цей скаже у серці своєму: «Не хутко прийде пан мій»,— і почне знущатися зі служників та служниць, їсти та пити, напиваючись доп'яну, (46) то пан раба цього, повернувшись того дня, у який той не чекає на нього, і тієї години, якої той не знає,— покарає цього раба і рокує йому одну долю з облудниками. (47) І той раб, котрий знав волю пана свого, але не виконав її або вчинив проти волі його, буде суворо покараний. (48) А той, котрий не знав, але вчинок котрого заслуговує на покару, буде покараний менше. Бо кому багато дасться, у того й відповідальність велика, в кому чимало довірено, з того більше й вимагатиметься. (49) Вогонь я прийшов звести на землю, і як би я хотів, щоб він уже запалав! (50) Хрещенням я повинен хреститись[41], і як я знемагаю, чекаючи, коли це повершиться! (51) Ви гадаєте, я прийшов мир принести на землю? Ні, запевняю вас, ворожнечу. (52) Бо відтепер ворогуватимуть у кожному домі: де п'ятеро — там троє проти двох, а двоє — проти трьох. (53) Ворогуватиме батько з сином і син з батьком, мати з донькою і донька з матір'ю, свекруха з невісткою своєю і невістка зі свекрухою».

(54) А до людей Ісус промовив: «Коли ви бачите, як з заходу суне хмара, то відразу кажете: «Піде дощ»,— і він іде; (55) а коли віє південний вітер, ви кажете: «Буде спека»,— і вона приходить. (56) Облудники! Земні та небесні явища ви вмієте розпізнавати,— чому ж тоді ви часу цього не пізнаєте? (57) Невже ви й самі не тямите, яка ж то справедливість (у цьому світі)? (58) Тому, коли йдеш із ворогом своїм до суду, то дорогою подбай про замирення з ним, щоб він тебе не привів до судді, бо суддя віддасть тебе в'язничникові, а в'язничник посадовить тебе до в'язниці. (59) Запевняю тебе: не вийдеш звідти, доки не віддаси і останньої лепти».

(13)

(1) Під ту пору підійшло кількоро людей та переповіли йому про галілеян, що їхню кров Пілат перемішав з кров'ю храмових

[37] Пехій = 46 см.

[38] У першотворі — «етне ту косму», цебто «поганські народи римського околу».

[39] Рушаючи у путь, одяг підперізували на стегнах.

[40] Друга-третя варта — з 9-ї год. вечора до 3-ї год. ранку.

[41] Тобто зазнати терпінь як покутної жертви. У пізніх обрядах ініціації офірування людини (часто-густо символічне) заступалося мутиляцією.

офір. (2) І мовив Ісус, звернувшись до них: «Ви гадаєте, буцім ті галілеяни зазнали такого лиха через те, що були грішніші за усіх галілеян? (3) Ні, запевняю вас; тому, якщо ви не покаєтесь, усі так само загинете. (4) Або, може, вигадаєте, ніби ті вісімнадцятеро людей, на котрих впала Сілоамська вежа та вбила їх, провинніші за всіх, що живуть в Єрусалимі? (5) Ні, запевняю вас; тому, якщо ви не покаєтесь, усі так само загинете». (6) І оповів таку притчу: «В одного чоловіка у виноградинку була посаджена смоква; і от він прийшов подивитись, чи є плоди на ній, але не знайшов їх. (7) Тоді він сказав виноградареві: «Ось уже третій рік, як я приходжу, сподіваючись побачити плоди на цій смоквi, та не знаходжу їх; зрубай її — нащо вона землю дарма займає?» (8) Але той сказав йому у відповідь: «Пане, дозволь їй залишитись і на цей рік, я тим часом і скопаю довкруг неї землю та вигною її; (9) може, нарік вона вродить плід. А як ні — тоді зрубаємо її».

(10) Якось у суботу Ісус проповідав у одній синагозі. (11) А там була жінка, котра протягом вісімнадцятьох років мордувалася через недугу: вона була похила і не могла цілком випростатись. (12) Побачивши це, Ісус прикликав її та мовив: «Жінко, ти визволена від недуги своєї». (13) При цьому він поклав руки на неї[42], й вона враз випросталась і почала Бога вславляти. (14) А зверхник синагоги[43], обурюючись, що зцілив Ісус у суботу, звернувся до людей: «Є шість днів, протягом котрих слід будь-що робити; у ці дні й приходьте зцілятись, а не в суботу». (15) А Господь йому на те: «Облуднику! Хіба не відв'язує у суботу кожний з вас вола свого чи віслюка від ясел та не веде напувати? (16) А цю доньку Аврамову, вісімнадцять років зв'язану сатаною, хіба не треба звільнити від цих пут у суботу?» (17) І після цих слів Ісуса ті, що ставали опором йому, посоромились, а весь народ хвалив його за всі чуда, повершені ним.

(18) І мовив Ісус: «На що схоже царство Боже? Чому я уподібню його? (19) Воно схоже на зерно гірчичне, що людина посадила у садку своєму; воно виросло і вигналось, ніби велике дерево[44], і птаство небесне кублиться на розгіллі його». (20) І знову сказав: «Чому я уподібню царство Боже? (21) Воно схоже на розчину, котрою жінка учинила три міри борошна, доки не розчинилось усе».

(22) І так дорогою до Єрусалима він ходив і проповідав по містах і селищах. (23) І от хтось його спитав: «Господи, чи не мало порятованих? А Ісус на те: (24) «Намагайтесь пройти крізь вузьку браму, бо багато хто, запевняю вас, захоче увійти, але не зможе. (25) Інакше, коли господар дому встане та зачинить двері, а ви, стоячи знадвору, почнете стукати й прохати: «Пане! Пане! Відчини нам!» — він скаже вам у відповідь: «Я не знаю ні вас, ні звідки ви». (26) Тоді ви говоритимете: «Ми їли та пили разом з тобою, і на вулицях наших ти проповідав»,— (27) але він відповість: «Запевняю, я не знаю ні вас, ні звідки ви; оступіться від мене усі, що чините беззаконня». (28) І тим буде плач і скрегіт зубів, коли побачите Аврама, Ісака, Якова та всіх пророків у царстві Божому, а себе вигнаними геть. (29) І чимало людей прийде зі сходу та заходу, з півночі та півдня та посяде у царстві Божому. (30) Тож бо є тут останні, котрі будуть першими, і є перші, котрі будуть останніми».

(31) Тим часом підійшли до нього кілька фарисеїв та сказали: «Не барись та йди звідси, бо Ірод хоче вбити тебе». (32) А він їм на те: «Ідіть і скажіть цьому лисові: ще сьогодні та завтра я виганятиму демонів та повершуватиму зцілення, а на третій день припиню. (33) Проте мені випадає продовжувати шлях і сьогодні, й завтра, і в наступні дні, бо неможливо, аби пророк загинув поза Єрусалимом. (34) Єрусалиме, Єрусалиме, що побиваєш пророків та каменуєш посланих до тебе! Скільки разів я хотів зібрати дітей твоїх, як птаха збирає пташат своїх попід крила, але ви не схотіли цього. (35) То нехай дім ваш залишається порожній! Ось я кажу вам: не побачите мене доти, доки не вигукнете: благословен, хто йде в ім'я господнє!»

(14)

(1) Одного разу в дорозі Ісуса запросили до дому одного фарисейського архонта на обід. А була субота, і багато хто назирав за ним. (2) Просто нього улежав чоловік, хворий на водянку. (3) І, звернувшись до законовчителів та фарисеїв, Ісус запитав: «Можна зціляти у суботу чи ні?» (4) Проте вони мовчали. Тоді, торкнувшись хворого, Ісус зцілив його й відіслав. (5) І, звернувшись до них, мовив: «Коли у когось із вас у суботу син або віл впаде до копанки,— хіба одразу ви не витягнете його?» (6) І вони нічого не змогли заперечити проти цього.

(7) Спостерігаючи ж, як запрошені займали кращі місця, він звернувся до них з казанням: (8) «Коли хтось тебе запросить на весільну учту, не сідай на перше місце, бо раптом серед запрошених ним знайдеться хтось вельможніший за тебе,— (9) тоді той, хто запросив тебе і його, підійде та скаже: «Поступись йому місцем»,— і ти, поганьблений, змушений будеш посісти останнє місце. (10) Натомість коли запросять тебе, піди та сідай на останнє місце, і тоді той, хто запросив тебе, підійде та скаже тобі: «Друже, сідай ближче»,— чим ушанує тебе перед усіма, що сидять поруч з тобою, (11) бо кожний, хто підносить сам себе, принижений буде, а хто понижує себе сам, піднесений буде».

(12) Тому ж бо, хто запросив його, Ісус сказав: «Коли ти влаштовуєш прохане полуднування чи обід, не запрошуй ні друзів своїх, ні братів своїх, ні родичів своїх, ні заможних сусідів, бо й вони у свою чергу запросять тебе, аби відплатити тобі тим самим. (13) Натомість, влаштовуючи учту, запроси злидарів, калік, кульгавих, сліпих, (14) і ощасливишся, бо вони не можуть відплатити тобі тим самим, а відплатиться тобі після воскресіння спасенних».

[42] Руки покладалися за обрядом на голову.
[43] Правильний титул його по-грецькому: архісинагог.
[44] Гірчиці — одно- й багаторічні трави з родини хрестоцвітних; сарептська гірчиця — капуста. Але скоріше йдеться про sinapis alba — білу гірчицю.

(15) Почувши це, один з тих, хто сидів поруч з Ісусом, сказав йому: «Щасливий, хто споживає, трапезуючи у царстві Божому!» (16) А Ісус йому на те: «Один чоловік улаштував великий обід і запросив чимало людей. (17) І ось, коли настав час на обід, він послав раба свого сказати запрошеним: «Ідіть-но, вже усе готове». (18) І почали всі, як стій, відмовлятись. Перший сказав йому: «Я придбав поле, і мені треба піти подивитись на нього: прошу тебе, перекажи мої вибачення». (19) Другий сказав: «Я придбав п'ять пар волів і йду випробувати їх у роботі; прошу тебе, перекажи мої вибачення». (20) А наступний сказав: «Я одружився й тому не зможу прийти». (21) І, повернувшися, раб оповів про це панові своєму. Тоді господар сказав у гніві рабу своєму: «Пройди мерщій вулицями та суточками міста й приведи сюди і злидарів, і калік, і сліпих, і кульгавих». (22) І сказав раб: «Пане, твій наказ виконаний, але ще є вільні місця». (23) А пан сказав рабу: «Вийди до міської брами та на шляхи і намов людей прийти, щоб мій дім був повний. (24) А з тих, хто був запрошений, жоден і ніколи, запевняю вас, не споживатиме обід у мене, бо багато покликаних, та мало вибраних».

(25) І посунули за Ісусом сили люду, а він, повернувшись, їм сказав: (26) «Коли хтось прийде до мене, але при цьому не відмовиться від батька свого та матері, від дружини та дітей, від братів і сестер і навіть від життя свого,— той не може бути моїм учнем. (27) І хто не несе хрест свій та не йде за мною,— той не може бути моїм учнем. (28) Хіба перший-ліпший з вас, бажаючи поставити башту, не сяде передусім і не підрахує витрати: чи на все йому вистачить засобів? (29) А то підвалини він покладе, але не зможе завершити розпочате,— і всі, хто побачить це, почнуть глузувати з нього, (30) примовляючи: «Цей чоловік почав будувати, але не зміг завершити». (31) Або який василевс, лаштуючись до битви з іншим василевсом, не скличе передусім раду: чи може він з десятьма тисячами воїнів дати відсіч тому, хто йде на нього з двадцятьма тисячами? (32) Якщо ні, то доки той ще далеко, він відправить посольство з проханням про мир. (33) Так і перший-ліпший з вас, якщо не зречеться усього, що є у нього, не може бути моїм учнем.

(34) Сіль — річ гарна, але якщо сіль втратить смак, навіщо вона? (35) Ні для грунту, ні для гною вона непридатна, її тоді геть викидають. Хто має вуха слухати — нехай слухає!»

(15)

(1) І приходило до нього чимало митників і грішників, аби послухати його. (2) А фарисеї та грамотники з обуренням казали: «От він знається з грішниками і навіть їсть разом з ними». (3) Тоді він звернувся до них з таким казанням: (4) «Якщо перший-ліпший з вас, маючи сто овець, загубить одну з них,— хіба не залишить він дев'яносто дев'ять без догляду й не рушить за пропащою, доки не знайде її? (5) А знайшовши, він радо завдасть її на плечі собі (6) та, повернувшись додому, гукне друзів і сусідів та скаже їм: «Радійте зі мною — я знайшов пропащу вівцю свою». (7) Так і на небі, запевняю вас, більше радітимуть з приводу одного грішника, що покаявся, ніж з приводу дев'яноста дев'ятьох спасенних, що не потребують каяття. (8) Або яка жінка, маючи десять драхм і загубивши одну драхму, не запалить світильник і, підмітаючи вдома, не візьметься старанно шукати її, доки не знайде? (9) А знайшовши, вона гукне подруг і сусідок і скаже: «Радійте зі мною — я знайшла драхму, котру загубила». (10) Така сама радість, запевняю вас, буває і в ангелів Божих з приводу одного грішника, що покаявся».

(11) Потім Ісус сказав: «Один чоловік мав два сини. (12) І ось молодший з них сказав батькові: «Батьку, виділи мені належну частку майна». І той поділив набуток між ними. (13) За кілька днів молодший син зібрався й поїхав до однієї з далеких країн і там проциндрив увесь маєток свій, живучи розпусно. (14) А коли змарнував усе, почавсь у тій країні сильний голод, і він зазнав злиднів. (15) Тоді він пішов наймитом до одного з жителів тієї країни, а той послав його на поля свої пасти свиней. (16) І він радий був би поживитись хоча б ріжковцем, що їли його свині, але ніхто не давав йому. (17) І, отямившись, він сказав собі: «У першого-ліпшого наймита у батька мого вдосталь хліба, а я тут гину з голоду! (18) Ось устану й піду до батька мого та скажу йому: батьку, завинив я перед небом і перед тобою (19) і не вартий більше називатися сином твоїм,— зарахуй мене хоча б до наймитів твоїх». (20) І він устав та рушив до батька свого. Син був ще далеко, коли батько запримітив його та зрадів у серці своєму; побігши, він кинувся на шию йому та розцілував його. (21) А син сказав йому: «Батьку, завинив я перед небом і перед тобою і не вартий більше називатися сином твоїм: зарахуй мене хоча б до наймитів твоїх». (22) А батько звелів слугам своїм: «Принесіть мерщій кращу столу[43] та одягніть його, надіньте перстень на руку його[44] та сандалії на ноги; (23) приведіть відгодоване теля та заріжте; нумо бенкетувати й веселитися, (24) бо цей син мій був мертвий — та ожив, пропав — і знайшовся. І заходились вони бенкетувати». (25) А старший син його був у полі; і от, повертаючись, неподалік від дому він почув музику[45] й танкові пісні (26) і, підкликавши одного зі слуг, спитав: «Що тут відбувається?» (27) І той відповів йому: «Брат твій повернувся, і твій батько зарізав відгодоване теля на відзнаку того, що зустрів його цілком здоровим». (28) Брат розсердився і навіть до дому не схотів увійти. Тоді батько його вийшов та почав кликати його. (29) Але той відказав батькові своєму: «Стільки ж бо років я, не ремствуючи, слухаюсь тебе, жодного разу не порушивши наказів твоїх, а ти жодного разу й козеня не дав мені, щоб я міг повеселитися з друзями своїми. (30) А коли прийшов цей син твій, котрий прогуляв майно твоє з блудницями, ти теля відгодоване зарізав для нього». (31) І сказав йому батько: «Дитино моя,

[43] Довгий верхній одяг переважно з полотнини.

[44] Символічне поновлення в правах.

[45] Мабуть, це були звуки поширеного в Південному Середземномор'ї ударного інструмента — симфонії.

адже ти завжди зі мною, і все, що є у мене, твоє; (32) веселимося ж і радіємо ми тому, що брат твій був мертвий — і ожив, пропав — і знайшовся».

(16)

(1) Якось учням своїм Ісус сказав: «В одного багатія служив домоправитель, і от йому донесли, що той розкрадає майно його. (2) Покликавши домоправителя, він сказав йому: «Що це я чую про тебе? Звітуй мені про керування твоє, бо віднині ти в мене не керуватимеш». (3) І замислився домоправитель: «Що ж мені робити? До керування будинком господар мій не допускає мене, а землю обробляти я не вмію, та й жебрати соромно. (4) Знаю, що робити, аби після того, як усунуть від керування цим домом, мене поставили до роботи у якомусь іншому домі». (5) І, закликавши почергово боржників господаря свого, він спитав одного: «Що ти винен господареві моєму?» (6) Той відповів: «Сто батів оливи»,— тоді домоправитель сказав йому: «Ось тобі твій борговий запис, сідай та напиши мерщій: п'ятдесят». (7) Потім він спитав другого: «А ти що винний?» Той відповідав: «Сто корів пшениці». Тоді він каже йому: «Ось тобі твій борговий запис, напиши: вісімдесят». (8) І похвалив Господь нечесного домоправителя за винахідливість, сказавши: «Іноколи й грішники можуть правити за своєрідний приклад для спасенників». (9) Тим-то я кажу вам: набувайте друзів, роздаючи оманливе багатство своє, аби після смерті прийняли вас до вічних осель. (10) Відданий у малому буде відданий і в більшому, а нечесний у малому буде нечесний і в більшому. (11) Тому, якщо ви оманливому багатству не зуміли дати ради,— хто довірить вам істинне? (12) І якщо з чужим ви не впорались,— хто ваше доручить вам? (13) Жоден слуга не може слугувати двом панам, бо або одного зненавидить, а другого полюбить, або одному почне слугувати дбайливо, а другому недбало. Не можете служити Богові та мамоні»[14].

(14) Усе це чули й ласі до грошей фарисеї та почали глузувати з нього. (15) Натомість Ісус їм сказав: «Перед людьми ви виставляєтеся праведниками, але Бог знає ваші серця і те, що люди вшановують як велике,— гидота перед Богом. (16) Закон і писання пророків — до Івана, і відтоді вже благовіститься про царство Боже, щоб кожний прагнув до нього. (17) Проте швидше переміняться небо й земля, ніж бодай одна титла у законі порушиться.

(18) Кожний, хто розлучиться з дружиною своєю та побереться з іншою,— перелюбствує, і хто одружиться з тією, котра розлучилася з чоловіком своїм,— також перелюбствує. (19) От жив один багатій: він вбирався у порфиру й віссон, щодня бенкетував і звеселявся. (20) І жив один жебрак, на ім'я Лазар; він, суцільно вкритий струпом, сидів попід брамою дому свого (21) і жадав, не змарнувавши, з'їсти всі крихти, що падали зі столу цього багатія, і лише пси підходили до нього й зализували рани йому. (22) І ось помер Лазар, і перенесли ангели жебрака під опіку Аврама. Помер також багатій, і поховали його. (23) А в пеклі, посеред мук, звів багатій очі свої та побачав удалечині Аврама, а так само й Лазаря під опікою його. (24) І залементував він: «Батьку Авраме![15] Зглянься на мене й надішли Лазаря, щоб він змочив хоча б кінчик пальця свого у воді та охолодив язик мій, бо я страждаю у цьому полум'ї». (25) Аврам йому на те: «Дитино моя, пригадай: належні тобі блага ти вже одержав у житті своєму, як і Лазар — злигодні; натомість тепер тут він втішається, а ти страждаєш. (26) І крім того, нас із вами розділяє таке глибоке провалля, що ніхто, якби й схотів, ні звідси до вас дістатися не може, ні звідти до нас не може перейти». (27) І сказав багатій: «Тоді я прошу тебе, батьку, надішли його до дому батька мого, (28) бо там у мене лишилося п'ятеро братів; нехай він перерозповість їм про це, аби й вони не потрапили до цього місця мук». (29) І сказав йому Аврам: «У них є закон Мойсеїв й писання пророків: нехай пильнують їх». (30) А він на те: «Ні, батьку Авраме; от коли хтось із мертвих прийде до них,— тоді вони покаються». (31) І той відповів йому: «Коли вони закону Мойсея та писань пророків не пильнують, то нехай би хтось із мертвих воскрес,— навіть це не спонукає їх».

(17)

(1) А учням своїм Ісус сказав: «Неможливо не прийти спокусам, але біда тому, через кого вони приходять. (2) Для нього було б краще, щоб йому почепили на шию млинове жорно і вкинули у море, ніж щоб він спокусив хоча б одного зі смиренних тих. (3) Пануйтеся! А якщо брат твій согрішить, викрий його, і якщо він покається, вибач йому. (4) Навіть якщо він сім разів на день согрішить проти тебе і сім разів прийде до тебе зі словами: «Я спокутую»,— вибач йому».

(5) І сказали апостоли Господові: «Зміцни віру в нас». (6) А Господь їм на те: «Якби ви мали віру бодай завбільшки з гірчичне зерня і сказали цій шовковиці: «Переселись до моря й рости там»,— вона підкорилася б вам. (7) Хто з вас, маючи раба, після повернення його з поля чи пасовища скаже рабу: «Іди-но мерщій до столу»? (8) А чи не скаже він: «Приготуй-но мені щось на обід і, підперезавшись, прислуговуй мені, доки я їстиму й питиму, а потому їж та пий сам»? (9) Чи візьметься він дякувати рабові за те, що той виконав його розпорядження? Навряд. (10) Так і ви: коли виконаєте усе, чого я вас навчав, кажіть: ми лишень раби нікчемні, котрі зробили те, що належало зробити».

(11) Відтак Єрусалимською дорогою Ісус прямував між Галілеєю та Самарією, (12) і коли він підходив до одного селища, його перестріло десятеро прокажених та, ставши віддалік, (13) узялись кричати: «Ісусе, наставнику, помилуй нас!» (14) Побачивши їх, він сказав: «Ідіть-но, покажіться ієреям». Дорогою ж бо вони очистились, (15) і одна

[14] Мамона — староживній сіро-халдейський бог повняви й багатства. У вустах Ісуса «мамона» означає «користолюбство».

[15] Формула звертання до предка, вавілонською «аба-рама» — «батько всіх (народів)».

з них, побачивши, що він зцілений, повернувся, на весь голос вславляючи Бога, (16) та, впавши ницьма до ніг Ісусові, почав дякувати йому, а був же цей чоловік самарянин. (17) І звернувся до присутніх Ісус: «Хіба не десятеро очистились? А де решта дев'ятеро? (18) Невже більше нікому було повернутись та уславити Бога, крім цього чужинця?» (19) А чоловікові Ісус мовив: «Підведися та йди — тебе зцілила віра твоя».

(20) Якось фарисеї запитали Ісуса, коли настане царство Боже, і він сказав їм у відповідь: «Царство Боже настане непомітно, (21) і не скажуть: «Ось тут воно або там»,— бо царство Боже усередині вас». (22) А учням він сказав: «Настане час, коли ви захочете бодай протягом одного дня бачити сина людського, і не побачите. (23) І коли скажуть вам: «Оно там він або тут»,— не ходіть і не шукайте, (24) бо пришестя сина людського у день його буде схоже на блискавку, котра, спихнувши, освітлює небо від небокраю до небокраю. (25) Але тим часом йому належить бути позваним до суду й зазнати багато страждань від людей. (26) І як було за Ноя, так буде й за пришестя сина людського: (27) їли та пили, женилися та виходили заміж до того самісінького дня, коли Ной ступив до ковчега і прийшов потоп і занапастив усіх. (28) Схоже було й за Лота: їли та пили, купували й продавали, вирощували й будували, (29) але того дня, коли Лот вийшов з Содоми, випрімив з неба дощ вогненний та сірчаний і занапастив усіх. (30) Так буде й того дня, коли прийде син людський. (31) Того дня, якщо хтось буде на крівлі, а речі його у домі,— нехай не злізає прихопити їх: так само й той, хто у полі,— нехай не повертається назад: (32) згадайте дружину Лотову! (33) Хто прагнутиме жити своє зберегти, той втратить його, а хто втратить — той знов здобуде його. (34) Запевняю вас: тієї ночі з двох, що будуть в одній постелі, один забереться, а другий залишиться; з двох, що молотитимуть разом, одна забереться, а друга залишиться; (36) з двох на лану один забереться, а другий залишиться». (37) А вони, звернувшись до нього, спитали: «Де, Господи?» Натомість він їм відказав: «Де тіло, туди й орли[60] позлітаються».

(18)

(1) І, сказавши їм, що вони повинні постійно молитись і ніколи не зневірюватись, Ісус оповів притчу: (2) «В одному місті жив суддя, котрий ані Бога не боявся, ані людей не соромився. (3) І жила у тому ж місті удова, котра приходила до нього та благала: захисти мене від ворога мого. (4) Суддя тривалий час не погоджувався, але одного разу сказав сам собі: хоча й Бога я не боюсь і людей не соромлюся, (5) та удова ця вже осоружилась мені; захищу її, щоб вона врешті припинила набридати мені». (6) І мовив Господь: «Чуєте, що каже суддя неправедний? (7) А хіба Бог, котрий завжди чує обранців своїх, що волають до нього удень та вночі, не захистить їх? (8) Запевняю вас: не забариться він захистити їх. Одначе, прийшовши, чи знайде син людський віру на землі?»

(9) А ще для тих, хто, переконаний у власній непомильності, зневажав інших, Ісус оповів таку притчу: (10) «Двоє чоловіків прийшли до храму помолитись, один — фарисей, а другий — митник. (11) Фарисей, ставши, подумки молився: «Боже! Дякую тобі за те, що я не такий, як інші люди — грабіжники, облудники, перелюбники або як цей же ось митник; (12) я тримаю двічі на тиждень піст, віддаю десятину всього надбаного». (13) А митник, стоячи віддалік, потерпав навіть очі звести до неба і тільки бив себе у груди, вигукуючи: «Боже! Змилуйся до мене, грішника!» (14) Запевняю вас: цей пішов додому виправданішим за того, бо кожний, хто підносить сам себе, принижений буде, а хто принижує сам себе — піднесений буде».

(15) Тим часом привели до Ісуса малят, щоб він доторкнувся до них, а учні, побачивши це, не підпустили їх. (16) Натомість Ісус прикликав дітей та сказав: «Нехай вони до мене підходять, не бороніть їм, бо таким, як вони, належить царство Боже. (17) Запевняю вас: хто не прийме царство Боже, як дитина, той не увійде до нього».

(18) Тут якийсь урядник запитав його: «Вчителю добрий! Що мені треба здійснити, аби спадкувати вічне життя?» (19) І сказав йому Ісус: «Чом ти звеш мене добрим? Ніхто не добрий — лише один Бог. (20) А заповіді тобі відомі: не перелюбствуй, не вбивай, не кради, не кривосвідчи, шануй батька свого та матір свою». (21) Але той відповідав: «Я усе це з юнацтва виконую». (22) Почувши це, Ісус сказав йому: «Одне залишилось тобі: продай усе, що маєш, та порозданай жебракам,— і матимеш скарб на небі, а відтак іди за мною». (23) Почувши ці слова, той поринув у смуток, бо вельми був заможний. (24) Тоді Ісус, побачивши, як він поринув у смуток, сказав: «Як важко багатіям увійти до царства Божого! (25) Легше верблюдові просунутись крізь вушко голки, ніж багатієві увійти до царства Божого». (26) І ті, що чули це, спитали: «Хто ж у такому разі може врятуватись?» (27) А він відповів: «Те, що неможливе людям, можливе Богові». (28) І Петро сказав: «А ось ми покинули все, що мали, й рушили за тобою». (29) А він їм на те: «Запевняю вас: нема нікого, хто, покинувши дім, або дружину, або братів, або батьків, або дітей заради царства Божого, (30) не одержав би вже тепер у багато разів більше, а в прийдешню добу — вічне життя».

(31) І, прикликавши дванадцятьох учнів своїх, Ісус їм сказав: «Оце йдемо ми до Єрусалима, і звершиться все, що пророки звіщували про сина людського: (32) його віддадуть поганцям, і він зазнає від них наруги, образи, обпльовування, (33) і після лупцювання вони стратять його, а за три дні він воскресне». (34) Але вони з цих слів нічого не збагнули; значення їхнє ще було приховане від них, і тому вони не розуміли мовленого[61].

[60] Орли були на значках і штандарах римських загарбників. У списках «орли» іноді замінялися «стерв'ятниками».

[61] Питання істинності та прихованості змісту у слові («онома», «логос», «висловлювання»).

(35) І ось, коли Ісус зближався до Єрихона, край дороги сидів сліпий та жебрав. (36) Зачувши, що його минає людський натовп, сліпий поцікавився, що б це означало. (37) І йому сказали, що це йде Ісус Назорей. (38) Тоді він скрикнув: «Ісусе, сину Давидів, помилуй мене!» (39) Ті, що йшли попереду, намагались погамувати його, але він ще гучніше закричав: «Сину Давидів, помилуй мене!» (40) Зупинившися, звелів Ісус привести сліпого до себе, і коли той підійшов, він спитав його: (41) «Що ти хочеш, аби я зробив для тебе?» А той сказав: «Господи, щоб зір мені повернувся». (42) І сказав йому Ісус: «Нехай повернеться! Тебе зцілила віра твоя». (43) І враз повернувся зір, і чоловік пішов за Ісусом, хвалячи Бога. А всі люди, бачивши це, уславили Бога.

(19)

(1) Тож увійшов Ісус до Єрихона. І ось, коли він проходив містом, (2) один заможний чоловік — головний митник[34] на ім'я Закхей — (3) прагнув побачити Ісуса, але не зміг через тиск люду, бо був невисокий на зріст. (4) Тоді він забіг наперед і там, де той мав пройти, видряпався на тутовицю, щоб його бачити. (5) А Ісус, прийшовши до цього місця, поглянув угору та, побачивши чоловіка, сказав: «Закхею, злізай мерщій, сьогодні мені належить зупинитись у домі твоєму». (7) Побачивши це, усі з обуренням гомоніли: «Ось, він пішов у гостину до грішної людини». (8) Закхей тим часом став та сказав Богові: «Я півмайна свого, Господи, пороздаю жебракам, і якщо я ошукав когось та виправив зайвину,— поверну більше учетверо». (9) І мовив Ісус: «Нині повершилося врятування цього дому, бо й цей чоловік син Аврама; (10) адже ж син людський для того й прийшов, щоб розшукати й врятувати загибаючих».

(11) Тим-то, хто чув ці слова, Ісус оповів ще й притчу, тому що він був уже поблизу Єрусалима, й вони гадали, буцім незабаром повинно настати царство Боже. (12) Отож він сказав: «Один родовитий чоловік вирушив до далекого краю, щоб повернутися з визнанням власних прав на царювання. (13) І, гукнувши десятьох рабів своїх, він дав їм десятеро мін срібла й сказав: використайте їх на пожиток, доки мене не буде. (14) А співгромадяни, котрі ненавиділи його, виряділи слідом за ним посольство сповістити: не хочемо, щоб він царював над нами! (15) І от, коли він повернувся, домігшись визнання права на царювання,— звелів гукнути тих рабів, котрим доручив гроші, аби довідатись, хто та як їх використав. (16) Перший прийшов та сказав: «Пане! Твоя міна дала прибуток у десятеро мін». (17) І він сказав тому: «Гаразд, сумлінний рабе. За те, що у такій дрібниці ти виявився відданим, одержуй владу над десятьма містами». (18) Прийшов і другий, сказавши: «Твоя міна, пане, дала ще п'ятеро мін». (19) Він і цьому сказав: «А ти керуй п'ятьма містами». (20) А третій прийшов і сказав: «Пане, ось твоя міна, котру я беріг, загорнувши у хусточку. (21) Я боявся тебе, бо ти безжальна людина: береш те, що не клав, і жнеш те, що не сіяв». (22) А той відказує йому: «Твоїми ж словами звинувачу тебе, рабе облудний! Адже ти знав, що я безжальна людина, котра бере те, що не клала, і жне те, що не сіяла; (23) чом же ти не віддав мої срібняки міняйлам, аби я, приїхавши, мав з них прибуток?» (24) І наказав наближеним своїм: «Заберіть у нього міну та дайте тому, хто має десятеро мін». (25) А вони йому на те: «Пане! Адже він має десятеро мін». (26) Але він сказав їм: «Кожному, хто має, додасться, а хто не має, тому відбереться й те, що має. (27) І ще: ненависників моїх, тих, що не хотіли, аби я царював над ними, приведіть-но сюди та стратьте на моїх очах». (28) На цьому слові вирушив Ісус у дорогу, прямуючи до Єрусалима.

(29) І от, наблизившись до гори за назвою Оливна, що між Ветфагією та Витанією, він вислав наперед двох учнів, (30) сказавши їм: «Ідіть у село просто себе і, увійшовши до нього, побачите прив'язаного молодого віслюка, що на нього ніхто з людей ніколи не

Пристолні Богородиця та Марія Магдалина. XVI ст. З церкви архангела Михаїла в с. Кам'янці Львівської обл.

зокрема у зв'язку з елліністичною та еллінізуючою, а також християнською думкою, розглянув Гадамер Ганс Георг: Х.-Г. Гадамер. Истина и метод. М., «Прогресс», 1988, с. 471—496.

[34] Офіційна назва цієї посади — архітелон.

сідав: відв'яжіть його та приведіть до мене. (31) І як хтось вас запитає: «Навіщо ви відв'язуєте його?» — відповідайте так: «Це Господь потребує його». (32) Пішовши, посланці знайшли віслючка, як Ісус і сказав їм. (33) Коли ж вони заходилися відв'язувати його, господарі віслючка запитали їх: «Навіщо ви відв'язуєте його?» (34) І вони відповіли: «Це Господь потребує його». (35) І от, привівши його до Ісуса, вони вкрили цього молодого віслюка своїми гіматіями та посадовили на нього Ісуса. (36) І коли Ісус їхав, вони стелили на шляху свої гіматії. (37) А коли Ісус наблизився до спуску з Оливної гори у долину, безліч учнів почали радо на весь голос дякувати Богові за усі чуда, що вони бачили, (38) і вигукували: «Благословен цар, котрий іде в ім'я Господа! Мир на небі й слава у височості!» (39) А кілька фарисеїв, що стояли у людському натовпі, сказали Ісусові: «Вчителю! Звели замовкнути учням твоїм». (40) А Ісус їм на те: «Запевняю вас: якщо вони замовкнуть, каміння заголосить». (41) Коли ж він зблизився до міста, то узявся оплакувати його, (42) вигукуючи: «О, якби ти хоч сьогодні довідалось, що треба для добродення твого! Але навіть тепер це приховано від очей твоїх. (43) Бо настануть дні, коли вороги оточать тебе окопом із частоколом, і посунуть на тебе зусібіч, (44) і дітей твоїх винищать, і тебе дощенту зруйнують, не залишивши каменя на камені, за те, що ти не пізнало часу відвідин твоїх».

(45) І ось, увійшовши до храму, заходився Ісус виганяти тих, хто гендлює та купує у ньому, (46) примовляючи: «Адже написано: дім мій — дім молитви, а ви його перетворили на вертеп розбійників».

(47) І почав Ісус щодня проповідати у храмі. У відповідь на це архієреї, граматики та міські верховоди почали занапастити його, (48) але не тямили, як це зробити, бо він постійно був оточений юрбою народу, що слухав його.

(20)

(1) І от якось, коли Ісус проповідав, добровістуючи, у храмі, архієреї, граматики та пресвітери підійшли до нього (2) й спитали: «Дай нам відповідь, яким правом ти так чиниш? Хто тобі дав право на це?» (3) А він їм на те: «Загадаю і я вам запитання, а ви дайте мені відповідь: (4) на хрещення Іван був надихнутий небом чи людьми?» (5) І заходилися вони усі разом міркувати поміж собою: «Якщо відповімо: «Надихнутий небом», — то він запитає: «Чому ж тоді ви не повірили йому?» (6) А відповімо: «Людьми», — народ каменує нас, бо всі переконані, що Іван був пророк». (7) І сказали: «Ми не знаємо». (8) Тоді Ісус відповів їм: «І я не скажу вам, яким правом так чиню».

(9) І, звернувшись до народу, оповів таку притчу: «Один чоловік посадив виноградник та, винайнявши його виноградарям, надовго поїхав. (10) І от він певного часу надіслав до виноградарів раба, щоб вони, як належить, віддали частину врожаю з виноградника, але виноградарі, збивши раба, відіслали його ні з чим. (11) Тоді господар вирядив другого раба, але вони й цього збили та, вишпетивши, відіслали ні з чим. (12) Господар вирядив третього, але і його вони, покалічивши, вигнали. (13) І сказав господар виноградника: «Що ж мені робити? Виряджу-но я улюбленого сина свого; може, побачивши його, вони посоромляться». (14) А виноградарі, коли побачили сина, поклали між собою: «Це спадкоємець; убиймо його, щоб спадщина стала наша». (15) І, вивівши його з виноградника, вбили. Отже, що зробить з ними господар виноградника? (16) Прийде та скарає на смерть цих виноградарів, а виноградник віддасть іншим». А дехто з тих, що чули це, сказали: «Хай не буде так». (17) Але Ісус, поглянувши на них, спитав: «Що ж тоді означають оці слова з писання: «Той самий камінь, що його відкинули будівники, став наріжним?» (18) Перший-ліпший, хто впаде на цей камінь, розіб'ється, а на кого він упаде, того розчавить». (19) І хотіли граматики з архієреями тієї ж миті схопити Ісуса, бо збагнули, що він про них оповів цю притчу, та побоялись народу.

(20) Тоді вони взялися здалі стежити за ним, а до нього, маючи намір зловити його на слові та віддати до суду намісникові, підіслали нещирих людей, котрі зовні здавалися доброчесними. (21) І ті спитали Ісуса: «Вчителю! Ми знаємо, що ти слушно говориш і навчаєш, що ти воістину безсторонньо напучуєш усіх на шлях Божий. (22) Слід нам платити кесареві податок чи ні?» (23) Проте він, розуміючи підступ їхній, сказав їм: (24) «Покажіть-но мені динар: чиї на ньому зображення та напис?» Вони відповіли: «Кесареві». (25) Тоді Ісус їм сказав: «Тож віддавайте кесареве кесареві, а Боже — Богові». (26) Так і не змогли вони зловити Ісуса на слові перед народом і, здивувавшись відповіді його, замовкли. (27) Тим часом садукеї, котрі спростовують воскресіння, підійшли до нього та спитали: (28) «Вчителю! Мойсей заповідав нам: якщо у когось брат, що мав дружину, помре бездітний, нехай брат його візьме її за дружину та продовжить рід брата свого. (29) Так от. Було семеро братів. Перший, одружившись, помер бездітний. (30) І другий одружився, (31) і третій, і так усі семеро, — і всі померли, не залишивши дітей. (32) А потім і дружина померла. (33) Отож після воскресіння дружиною котрого з них вона буде? Адже усі семеро мали її за дружину». (34) І сказав їм Ісус: «На цьому світі люди одружуються та виходять заміж, (35) а на тому світі ті, хто заслужив на воскресіння з мертвих, не будуть ні одружуватись, ні заміж виходити, (36) тільки як сини Божі уподібняться до ангелів, бо, воскреснувши, вони померти вже не здатні. (37) А на те, що мертві постануть, вказав і Мойсей біля куща, називаючи Господа Богом Авраама, Ісака та Якова; (38) адже він — Бог не мертвих, а живих, бо в нього усі живі». (39) На це дехто з книжників сказав: «Учителю! Ти добре сказав». (40) І вже ніхто не наважувався про будь-що його розпитувати.

(41) А Ісус їх запитав: «Чому ви твердите, що Христос — син Давидів, (42) якщо сам Давид каже у книзі псалмів: «Мовив Господь Господу моєму: «Сиди праворуч від мене, (43) доки не покладу ворогів твоїх до підніжжя твого»? (44) Отож Давид називає

його Господом: чому ж він син йому?» (45) А всі люди слухали Ісуса. І він сказав учням своїм: (46) «Стережіться граматиків, котрі люблять походжати у столах, люблять чути привітання на торгах, займати передні місця у синагогах і почесні місця на учтах. (47) На цих розорювачів удовиних домів, що про людське око довго молиться, впаде суворе покарання».

(21)

(1) І, озирнувшись, Ісус побачив, як якісь багатії кладуть до скарбониці дари свої. (2) А потім він побачив, як одна нужденна вдова поклала туди дві лепти, (3) і сказав: «Запевняю вас, ця нужденна удова поклала більше за всіх, (4) бо усі вони від надміру свого принесли дари Богові, а вона, попри злидні свої, поклала увесь маєток, що мала».

(5) І коли дехто почав захоплюватись храмом, що він оздоблений коштовним камінням та вотивними дарами[53], Ісус сказав: (6) «Настануть дні, коли від того, що ви бачите тут, не залишиться камінь на камені,— усе стане руїною». (7) І спитали його: «Вчителю! Коли ж це скоїться і чи буде якась ознака, перш ніж усе це станеться?» (8) А він сказав: «Стережіться, щоб не обдурили вас, бо багато хто прийде під іменем моїм, твердячи: «Це я, наблизився час»,— але ви не йдіть за ними. (9) Коли ж бо почуєте про битви та війни, не лякайтесь: це лишень початок того, що має статись, а не кінець». (10) І сказав їм: «Тоді повстане народ на народ і царство на царство; (11) будуть сильні землетруси, і голод, і хвороби, і лихи, і часленні ознаки з неба. (12) Але передусім вас почнуть переслідувати, піддавати громадському осуду й брати під варту[54], позивати до насильників і гегемонів через ім'я моє. (13) Усього цього доведеться вам зазнати. (14) А ви покладіть за звичай собі не обмірковувати заздалегідь, що відповідати, (15) бо я дам вам премудрість і слова, котрі усі вороги ваші не спроможуться ні заперечити, ні спростувати. (16) Зрадять вас і батьки, і брати, і родичі, і друзі, а декого з вас вони умертвлять. (17) І усі зненавидять вас через ім'я моє, (18) але ні волосина з вашої голови не пропаде марно, (19) а терпінням своїм ви врятуєте душі ваші. (20) Коли ж бо побачите Єрусалим оточений легіонами[55], то знайте, що близьке спустошення його. (21) Тоді ті, що перебувають у Юдеї, нехай тікають у гори; ті, що у самому Єрусалимі, нехай ідуть звідти, а ті, що в околицях, нехай не повертаються до міста. (22) Бо це дні помсти,— на виконання усього, зазначеного у писанні. (23) Біда годуючим матерям і вагітним у ті дні! Велика скорбота перейде всією землею, бо впаде гнів на тих людей. (24) Одні з них поляжуть під ударами мечів, інших візьмуть у бран і розпорошать по всій землі, а в Єрусалимі потоптом ходитимуть погани, доки не мине доба поганців. (25) І з'являться ознаки на сонці, на місяці та на зірках, а на землі — збентеженість народів у відповідь на рокіт моря та хвиль[56]. (26) Люди зі страху ошаліють у передчутті подій, котрі чекають на всю землю, бо схитнуться сили небесні. (27) і тоді побачать сина людського, що зближується на оболоках зі славою великою та воїнством. (28) Коли ж почне усе це звершуватись, піднесіться духом та радійте, бо наближається визволення ваше».

(29) І сказав їм: «Подивіться, наприклад, на смокву або інші дерева; (30) коли вони починають зеленіти, то з цього ви й самі знаєте, що наближається літо. (31) Так і ви: коли побачите ці звершення,— знайте, що близько царство Боже. (32) Запевняю вас: не мине й доба ця, як усе те повершиться, (33) бо зміняться небо й земля, і лишень слова мої не зміняться ніколи. (34) Глядіть-но, не обтяжуйте себе життєвими клопотами та не розбещуйте ваші серця учтами та упійками, аби день той вас не трапив зненацька, (35) бо він схожий на пастку, поставлену на всіх, хто живе на землі. (36) Чувайте-но та постійно моліться, щоб змогти уникнути усього цього майбутнього лиха та постати перед сином людським».

(37) Отак він щодня проповідував у храмі, а ночувати йшов на Оливну гору. (38) І всі люди зранку приходили до нього, щоб слухати його.

(22)

(1) Тим часом надходило свято опрісноків, що його звуть пасха. (2) А архієреї та граматики усе шукали нагоди, аби занапастити його, бо побоювались народу. (3) І ввійшов сатана в Юду, одного з дванадцятьох, котрого звали Іскаріотом, (4) і подався він до

---

[53] Вотивні дари — офірування, принесені до храму на закріплення угоди з божеством.

[54] У цьому місці збережено традиційне, стародавнє тлумачення вірша,— пор. у інтерпретації Теодора Бези: «...tradentes in conventus et carceres...» Натомість у виданні торонтського Канадського біблійного товариства: «...видаватимуть вас у синагоги й в'язниці...» І у київському (1988 рік) виданні Екзарха всієї України, митрополита Київського і Галицького: «...віддаючи в синагоги і в темниці...» Відмінність перекладу пов'язана зі значенням грецького іменника «сінагоге», що в Новому заповіті (як і в давніх греків) далеко не завжди означало «синагогу», а передусім «зібрання», «організацію» тощо, тобто саме «конвент». Згодом, щоб відрізнити зібрання невіруючої громади або нехристиянські сходи від християнських, вживалось слово «еклесія».

[55] У першотворі «то стратопедон». Це відповідник «легіону» у римському війську. Адже саме римські легіонери таплували Єрусалим. Веза каже «екзерцитус», себто «піхота», маючи на увазі, що кіннотники з легіонів у цій акції участі не брали. Ця згадка має вирішальне значення для датування праці Луки.

[56] Цей апокаліптичний образ має просте витлумачення — на відміну від того, що в канонічних (наприклад, синодальному) інтерпретаціях йдеться про ворожі Господові сили. Але «таласа», або «талата», означало не тільки «море», а й народи середземноморського прибережжя, а «салос» означає не тільки хвилювання на морі, а й розрухи та потрясіння. Тобто мовиться про переддень повстання у межах римської ойкумени. Починаючи з доби Августа, що допари завершилась, титулами імператорів були «бог» і «син божий»; офіційна супровідна формула звучала: «володар усієї землі і моря» («пасес гес кай таласес»). Цікаво, що Ісус у своєму пророцтві каже не взагалі про землю («гес»), а про «ойкумену», тобто обшири греко-римського світу (див., зокрема: Культура Древнего Рима, «Наука», М., 1985, т. II, с. 304).

архієреїв і уповноважених[57], аби узгодити з ними умови, за яких він зрадить Ісуса їм. (5) Вони зраділи й погодились дати йому гроші; (6) Юда дав обіцянку й узявся шукати зручну нагоду, щоб зрадити їм його, коли не буде людей.

(7) І ось настав день опрісноків, коли належало офірувати паску[58]. (8) І послав Ісус Петра та Івана, сказавши їм: «Ідіть-но, приготуйте нам пасхальну трапезу». (9) Вони ж бо запитали його: «А де ти звелиш приготувати її?» (10) І він їм сказав: «Тільки-но ви увійдете до міста, вас перестріне чоловік, що несе глек з водою; ідіть у його сліди до тієї оселі, до котрої увійде він, (11) і скажіть господареві дому: «Вчитель питає тебе: «Де кімната, що я в ній паску я святкуватиму з учнями моїми?» (12) Тоді він покаже вам чималу світлицю, вистелену килимами; там приготуйте». (13) Рушивши, вони знайшли усе так, як Ісус їм сказав, і приготували паску.

(14) І от у визначену годину, сидячи разом з дванадцятьма апостолами, (15) Ісус сказав: «Як жадав я спожити з вами це офірне ягня до страждань моїх! (16) Запевняю вас: я вже не споживатиму паску доти, доки вона не звершиться у царстві Божому». (17) Потім, узявши чашу з вином і склавши подяку Богові, Ісус сказав: «Прийміть її та поділіть між собою; (18) натомість я, запевняю вас, більш не питиму плоду лози виноградної доти, доки не настане царство Боже». (19) І, узявши хліб та склавши подяку Богові, Ісус поділив його та передав апостолам, сказавши: «Це тіло моє, що за вас офірується; звершуйте це на спогад про мене». (20) І на завершення трапези він знову подав їм чашу, сказавши: «Ця чаша з вином — новий заповіт на моїй крові, що за вас проливається. (21) Але тут, при столі, поруч з моєю рукою того, хто зрадить мене, (22) бо син людський іде за року ванням; але біда тій людині, що зрадить його». (23) Вони ж бо взялися розпитувати один одного, хто з них міг би це зробити. (24) І засперечалась вона, хто з них повинен рахуватися головним. (25) А Ісус їм сказав: «Царі народів панують над народами, котрі тих, що керують ними, називають доброчинцями. (26) Нехай у вас так не буде, натомість старший з вас най буде за меншого, а головний — за слугу. (27) Бо хто головніший: той, хто при столі, чи той, хто слугує? Чи ж не той, хто при столі? А межи вас я тим часом за слугу. (28) Та оскільки ви залишились віддані мені серед усіх поневірянь моїх, (29) я заповідаю вам царство, як і Отець мій заповів його мені, (30) щоб і їли ви, й пили за трапезою моєю у царстві моєму та посіли на престолах судити дванадцятеро філів Ізраїлевих». (31) І сказав Господь: «Симоне, Симоне! Оце сатана й домігся того, щоб роз'єднати вас, ніби пшеницю при переточуванні. (32) Але я молився за тебе, щоб не вичерпалася дощенту віра твоя і щоб ти, коли знову ствердишся у ній, зміцнив її і в цих братах твоїх». (33) А він Ісусові на те: «Господи! З тобою я ладен і до в'язниці, і на смерть піти». (34) Але Ісус сказав: «Запевняю тебе, Петре: не встигне нині півень проспівати, як ти тричі зречешся того, що знаєш мене». (35) А решту Ісус спитав: «Коли я вас посилав без калитки, без торбини та без сандаль, хіба ви потребували чогось?» І вони відповіли: «Нічого». (36) Тоді він сказав їм: «А тепер хто має калитку, нехай візьме її, а також і торбину, а в кого немає меча, нехай хоч гіматій свій продасть, але придбає його, (37) бо запевняю вас, що справдяться навіть такі слова з писання про мене: «Ти до злодіїв зарахований». А все, що сказане про мене, конче справдиться». (38) Вони ж бо відповіли: «Господи, ось де два мечі». Але він сказав їм: «Годі про це».

(39) І, вийшовши, Ісус рушив на Оливну гору; за ним пішли й учні його. (40) А прийшовши туди, де він звичайно зупинявся, Ісус їм сказав: «Моліться, щоб не спокуситись». (41) А сам відійшов од них на відстань кидка каменем і, уклякнувши, почав молитися, (42) звертаючись: «Отче! Якби ж то ти зволив пронести цю чашу повз мене! Проте нехай звершиться не моя воля, а твоя». (43) І з'явився Ісусові ангол з неба та підбадьорював його. (44) І він з бентежними почуттями ще ревніше узявся молитись,— аж піт, ніби краплини крові, точився з нього на землю. (45) Підвівшися по молитві та повернувшись до учнів, він побачив, що вони поснули зі скорботи, (46) і сказав їм: «Ви що, спите? Підводьтеся та моліться, аби не спокуситись».

(47) Він ще мовив, коли раптом з'явився натовп на чолі з Юдою, одним з дванадцятьох, і той підійшов до Ісуса, аби поцілувати його, бо домовився з прийдими про умовний знак: «Кого я поцілую, той він і є». (48) Натомість Ісус його запитав: «Юдо, невже ти цілунком зраджуєш сина людського?» (49) А ті, хто був з ним, забачивши, до чого йдеться, спитали: «Господи, чи не добути нам мечі?» (50) А один з них вдарив раба архієрея та відтяв йому праве вухо. (51) Ісус, повернувшись, сказав: «Пустіть його сюди»,— та, торкнувши вухо, зцілив його. (52) Відтак Ісус сказав архієреям, уповноваженим і пресвітерам, що прийшли по нього: «Ви, наче на розбійника, вийшли з мечами та дрюками. (53) хоча я щодня перебував разом з вами у храмі і ніхто на мене навіть руки не здійняв; але нині ваш час та влада тьма».

(54) Вони ж бо, схопивши Ісуса, привели його до дому архієрея. А Петро йшов слідком, здаля. (55) І коли, розіклавши на подвір'ї багаття, усі посідали довкола, сів і Петро разом з ними. (56) Тут одна служниця побачила Петра, що сидів біля вогню, та, придивившись до нього, сказала: «І цей був разом з ним». (57) Але він зрікся його, сказавши: «Жінко, я не знаю його». (58) Трохи згодом ще якийсь чоловік, побачивши Петра, сказав: «І ти один з них». Проте він відповів: «Анітрохи!» (59) Минуло близько години, і ще один чоловік взявся уперто твердити: «Воістину й цей був разом з ним, адже й він галілеянин». (60) Однак Петро відповів: «Не розумію, про що ти кажеш». Тільки-но він це промовив, як тієї ж миті проспівав півень. (61) А Господь, повернувшись, поглянув на Петра, і пригадав Петро слова, котрі Господь сказав йому: «Перш ніж нині півень проспіє, ти тричі

[57] Урядники, що займалися справами храму.
[58] Офірне ягня.

*Розп'яття. Кінець XVI ст.
З церкви в с. Вовчому
Львівської обл.*

зречешся мене». (62) І, вийшовши, ревно заплакав.

(63) Тим часом люди, що стояли довкруг Ісуса, знущалися з нього та били його, (64) зав'язавши йому очі, ще й питали при цьому: «Звістуй, хто вдарив тебе?» (65) І ще довго, лихословлячи, збиткувалися над ним.

(66) Наступного ранку пресвітери, архієреї та граматики скликали раду, і, коли Ісуса привели на суд до них, (67) вони спитали його: «Дай нам відповідь: ти Христос?» Натомість він сказав їм: «Якщо я вам відповім, ви однаково не повірите; (68) якщо ж я почну питати вас, ви не відповісте мені й не звільните мене. (69) Але знайте, що віднині син людський сидітиме у славі праворуч від Бога». (70) І всі спитали: «То ти син Божий?» А він їм на те: «Ви самі стверджуєте, що я». (71) Тоді вони сказали: «Навіщо нам дошукуватися ще якогось звинувачення, якщо ми чули звинувачення з власних його вуст?»

(23)

(1) Тоді вони усі разом підвелись і відвели його до Пілата, (2) де оскаржили Ісуса: «Ми вважаємо його заколотником, бо він забороняв нашому народові платити кесареві податок і називав себе Христом царем». (3) Натомість Пілат спитав його: «То ти цар юдейський?» А Ісус йому у відповідь: «Це ти стверджуєш». (4) І Пілат сказав архієреям і всім приходним: «Я вважаю, що ця людина ні в чому не винна».

(5) Але вони однаково наполягали на своєму, кажучи: «Він, почавши проповідувати у Галілеї, в усій Юдеї та навіть у Єрусалимі підбурював людей до розрухів». (6) А Пілат, зачувши про Галілею, спитав: «То цей чоловік галілеянин?» (7) І, довідавшися, що він з тих країв, де владарює Ірод, відіслав його до Ірода, котрий саме під цю пору перебував у Єрусалимі. (8) Тоді Ірод, побачивши Ісуса, дуже зрадів; начутий про нього, Ірод довго шукав зустрічі з Ісусом, сподіваючись побачити якесь чудо, повершене ним. (9) Він почав загадувати йому силу запитань, проте Ісус нічого не відповідав на них. (10) А присутні при цьому архієреї та граматики затято звинувачували його. (11) Але Ірод уже втратив цікавість до нього і взявся разом зі своїми воїнами глузувати з нього, а потім, перебравши його у ясні шати[33], відіслав назад до Пілата. (12) І відтоді заприятелювали Ірод з Пілатом, бо раніше вони один з одним ворогували. (13) І от Пілат, скликавши архієреїв, архонтів і народ, (14) сказав їм: «Ви привели до мене цього чоловіка як заколотника, але я у вашій присутності провів розслідування й переконався, що цей чоловік не винний у тому, в чому ви оскаржуєте його. (15) Ірод вважає так само: я надсилав цього чоловіка до нього, але Ірод не звинувачує його ні в чому, що заслуговувало б на страту. (16) Отож я накажу провчити його, а потім звільню». (17) А Пілатові треба було з нагоди свята звільнити одного в'язня. (18) Одначе прийди взялися гуртом кричати: «Смерть йому! Відпусти нам Варавву!» (19) Варавва ж бо ув'язнений був за те, що закликав у місті до повстання і сподіяв убивство. (20) Бажаючи звільнити Ісуса,

[33] Одяг спадкоємців трону.

Пілат знову звернувся до них з промовою. (21) А усі ж заверещали: «Розіпни, розіпни його!» (22) Пілат утретє звернувся до них: «То який же злочин він сподіяв? Я вважаю, він не винний ні в чому, що заслуговувало б на страту, тому накажу провчити його, а потім звільню». (23) Але всі щодуху так само горлали, вимагаючи розіп'ята його, і галайкіт їхній дедалі зростав. (24) Тоді Пілат вирішив пристати на їхню вимогу (25) і наказав звільнити ув'язненого за бунт і вбивство, що про нього вони прохали, а з Ісусом звелів чинити за бажанням їхнім.

(26) І коли повели Ісуса, то зупинили одного Симона Кіренця, котрий вертав з поля, та звеліли йому нести хреста позаду Ісуса. (27) А за Ісусом посунуло безліч людей, у тому числі й жінок, які жаліли та голосили за ним[60]. (28) І, звернувшись до них, Ісус мовив: «Доньки єрусалимські! Не голосіть по мені, а голосіть по собі та дітях своїх, (29) бо надходять дні, коли скажуть: «Щасливі бездітні й ті, що ще не народжували й не годували дітей своїх!» (30) Тоді почнуть кричати горам: «Впадіть на нас!» І пагорбам: «Покрийте нас!» (31) Бо якщо з зеленіючим деревом так чинять, то що ж роблять засохлому?» (32) Разом з ним вели на страту ще й двох злочинців.

(33) І коли вони прийшли до місця, що зветься Черепом, то розіп'яли там Ісуса та злочинців,— одного праворуч, а другого ліворуч. (34) А Ісус мовив: «Отче, вибач їм,— вони не тямлять, що роблять». Тим часом розпиначі кидали жереб, ділячи одяг його. (35) А люди стояли і придивлялись. Їхні архонти глузували з нього та вигукували: «Він інших рятував, то нехай порятує себе самого, якщо він Христос, Божий обранець!» (36) Збиткувались над Ісусом і воїни, котрі підходили та, пропонуючи йому оцет, (37) казали: «Якщо ти цар юдейський, порятуй себе самого». (38) А понад Ісусом був напис грецькою, латиною та гебрайською: ЦЕ ЦАР ЮДЕЙСЬКИЙ.

(39) Блюзнив Ісуса і один з розіп'ятих злочинців, вигукуючи: «Чи не ти Христос? То порятуй себе самого й нас!» (40) А інший бо докорив йому: «Бійся Бога, чи не до того й ти засуджений? (41) Так ми хоч слушно, по заслузі одержали за скоєне, а він нічого поганого не зробив». (42) І сказав Ісусові: «Згадай про мене, Господи, коли владарюватимеш у царстві своєму!» (43) І відповів йому Ісус: «Запевняю тебе: сьогодні ж ти будеш зі мною у раю». (44) Бралося вже на шосту годину, і от зненацька затьмарилося сонце і по всій землі залягла стума до дев'ятої години. (45) І завіса у храмі роздерлася навпіл. (46) І скрикнув Ісус на весь голос: «Отче! До рук твоїх віддаю дух мій!» І після цих слів він віддав дух. (47) А центуріон, побачивши, що сталось, уславив Бога та сказав: «Воістину праведний був цей чоловік». (48) І всі люди, що прийшли подивитися, побачивши усе, що відбулося, повертались зі скорботою та бентегою у душі. (49) А усі ті, хто знав Ісуса, у тому числі й жінки, котрі йшли за ним від самої Галілеї, стояли неподалік та бачили це.

(50) І от добрий і справедливий чоловік з Аріматеї, (51) одного з міст юдейських, котрий очікував на царство Боже,— гіпарх[61] Йосип (ні у тій раді, ні (52) у подальших вчинках участі він не брав), прийшов до Пілата й попрохав тіло Ісуса. (53) Здійнявши тіло з хреста й сповивши плащаницею, він поклав його до домовини, котра була вирубана у скелі та в котрій ще нікого не ховали. (54) А було це саме у параскеву[62] — наближалася субота.

(55) Жінки ж бо, що прибули з Ісусом з Галілеї, йшли за Йосипом та бачили домовину, до котрої покладено тіло Ісуса. (56) Повернувшись додому, жінки приготували миро і запашності та, як заповідалося, у суботу стримувалися від праці.

(24)

(1) А першого дня тижня, ледве всвітало, вони прийшли до домовини й принесли наготовані запашності; разом з ними прийшли іще декотрі жінки.

(2) Тут вони побачили, що камінь від входу до домовини відсунутий, (3) і, увійшовши до неї, не знайшли там тіла Господа Ісуса. (4) Коли ж бо вони вагалися та міркували про це, перед ними несподівано постало двоє чоловіків у осяйних шатах. (5) Жінки перелякались і похилили голови, але ті сказали їм: «Чому ви шукаєте живого серед мертвих? (6) Його тут нема, бо він воскрес. Пригадайте: адже він попереджав вас про це ще у Галілеї, (7) коли казав, що сина людського віддадуть до рук грішників, розіпнуть, і за три дні він воскресне». (8) І пригадали вони слова Ісуса. (9) Повернувшися з гробниці, вони переповіли про все це одинадцятьом апостолам та усій решті. (10) А говорили їм про це Марія Магдалена, Іванна, Марія Яковова та інші жінки, що були разом з ними. (11) Але ті сприйняли слова їхні за вигадку та не повірили їм. (12) І лише Петро, підвівшись, кинувся до гробниці, зазирнув досередини і побачив тільки плащаницю, котра лежала осторонь, і повернувся назад, не виходячи з дива щодо цієї події.

(13) Того ж дня двоє учнів Ісуса подалися до Емауса — селища за шістдесят стадій від Єрусалима, (14) і гомоніли межи собою про все, що відбулося. (15) І от, коли вони під час бесіди засперечалися, сам Ісус наблизився до них і пішов разом з ними, (16) але ніби полуда застувала їм очі, й вони не пізнавали його. (17) Тоді він запитав їх: «Що це ви по дорозі з таким похмурим виглядом обговорюєте поміж собою?» (18) А один з них, на ім'я Клеопа, замість відповіді запитав його: «Невже ти один прийшов до Єрусалима і не знаєш про те, що відбулось там у ці дні?» (19) І Ісус запитав їх: «І що ж відбулося?» Тоді вони переповіли йому про те, що сталося з Ісусом Назарянином: «Він був пророк Божий, уславлюваний всіма людьми за чуда й слова його; (20) але архієреї та архонти наші засудили його на смерть, і його розіп'яли. (21) Ми ж бо сподівалися, що він той, хто має звільнити Ізраїль. І ось тепер, на

[60] Ці жінки виготовляли наркотичні напої, котрі давали засудженим до страти.

[61] Член старшинської ради.

[62] П'ятниця, ритуальне приготування до суботи.

третій день по цій події. (22) дехто з наших жінок вразив нас: рано-вранці вони побували біля домовини, (23) але не знайшли там тіла його й, повернувшись, переповіли, буцім вони й появу янголів бачили, котрі твердять, ніби він живий. (24) Тож дехто з наших подався до домовини й побачив усе так, як і казали жінки, але його самого так і не бачили». (25) Тоді Ісус сказав їм: «Які ж бо ви нерозумні та безсерді, коли не вірите усьому тому, що віщували пророки! (26) Хіба не так мав постраждати Христос, щоб досягти слави своєї?» (27) І взявся пояснювати їм свідчення про нього з усього писання, починаючи від Мойсея й завершуючи останнім з пророків. (28) А коли вони наблизились до селища, у яке прямували, він хотів іти далі, (29) але вони почали утримувати його, умовляючи: «Вже береться на вечір — залишайся у нас». І він погодився залишитися з ними. (30) І от, трапезуючи разом з ними, Ісус узяв хліб, благословив і, поділивши його, подав їм. (31) Тут їм ніби полуда впала з очей, і вони впізнали його, але він раптом щез. (32) І сказали вони один одному: «Хіба не палали наші серця, коли по дорозі він заговорив з нами чи коли тлумачив нам писання?» (33) І враз підвівшись, вони повернулись до Єрусалима, де застали одинадцятеро апостолів укупі з рештою учнів, (34) котрі звістували їм, що Господь дійсно воскрес і з'явився Симонові. (35) А вони переповіли тим, що зібрались, про пригоди у дорозі й про те, як вони впізнали його за поділенням хліба.

(36) Вони ще обговорювали усе це, коли враз Ісус сам з'явився серед них і сказав їм: «Мир вам». (37) Натомість вони, перейняті страхом і жахом, подумали, буцім бачать привид. (38) Але він сказав їм: «Чом ви злякались? Що за думки закрадаються у серця ваші? (39) Погляньте на руки мої та на ноги мої,— адже це я сам. Торкніться мене й ви пересвідчитесь у цьому, бо привид не має тіла й кісток, а я, бачите, маю». (40) Мовивши це, Ісус показав їм руки та ноги. (41) Але вони на радощах не могли прийти до тями і все ще сумнівались. Тоді він запитав їх: «Чи є у вас тут щось їстівне?» (42) Вони запропонували йому кусень запеченої риби та стільникового меду, (43) і він, узявши, на очах у них з'їв це. (44) Потім Ісус сказав їм: «Оце ж бо й означали слова мої, котрі я вам говорив, ще бувши з вами: має справдитись усе, що мовиться про мене у законі Мойсея, писаннях пророків та псалмах». (45) І коли він їх напоумив, як розуміти писання, (46) то сказав їм: «Христос мусив зазнати страждань і за три дні воскреснути з мертвих, як і зазначено у писанні, (47) щоб в ім'я його усі народи, починаючи від Єрусалима, закликались до каяття для відпусту гріхів. (48) А ви свідки усього цього. (49) Оце я переповідаю вам наказ вітця мого: залишайтесь в Єрусалимі, доки не сповнить вас наснага з неба».

(50) Потім Ісус повів їх аж до Ветанії, де, здійнявши руки свої, поблагословив їх. (51) І так, благословляючи їх, він почав віддалятись від них і підноситись на небо. (52) А вони, вклонившись йому, з великою радістю повернулись до Єрусалима, (53) і постійно перебували у храмі, складаючи хваління та подяки Богові. Амінь.

Переклав Лесь Герасимчук
за участю
отця Леоніда (Л. М. Лутковського)

ПЕРЕКЛАД З ГРЕЦЬКОЇ
ЗДІЙСНЕНО
ЗА ВИДАННЯМ
ΤΗΣ
ΚΑΙΝΗΣ ΔΙΑΘΗΚΗΣ
ΑΠΑΝΤΑ

ВАСИЛЬ СКУРАТІВСЬКИЙ

НАРОДНИЙ АГРОКАЛЕНДАР

СОНЦЕ НА ЗИМУ, А ЛІТО НА СПЕКУ

Середульший місяць літа вважається періодом ягід, грибів та масової косовиці сіна. Чому ж тоді його нарекли липнем? Адже липа починає цвісти у червні.

Традиційно на Україні росте два сорти липи — широколиста і дрібнолиста. Перша починає квітувати в середині червня, а в південних землях ще раніше. Тому шостий місяць, тобто наш червень, у сербів і хорватів називається «липань», у словенців — «лшпан». Натомість у західних слов'ян — чехів, поляків, білорусів, як і в українців, відповідно «лiпен», «лiпец», «лiпень».

Відтак дехто схильний вважати, що назва в нашій мові походить все-таки од дрібнолистої липи, цвітіння якої певною мірою збігається з початком місяця.

Зібраний з липового цвіту мед у народі називають липцем. Він вважається найкращим і найцінніщим продуктом. Тому цілком ймовірно, що назва місяця пішла від липцю — періоду основного медозбору, який на Україні припадає на другий місяць літа. До речі, в усіх давніх джерелах XIX століття, зокрема і в «Словарі української мови» Б. Грінченка та «Словнику української мови» П. Білецького-Носенка, на першому місці стоїть означення «липець». Справді-бо, на Україні пасічництво було особливо розвинене, починаючи ще з Київської Русі.

Пізніше, і це підтверджують мовознавці, при уніфікації інших назв за аналогією (порівняймо: січень, квітень, травень тощо) давню «липець» морфологічно транскрипнтували у «липень». Це сталося на початку нашого століття.

Крім них, паралельно вживалася назва «іюль». Її неважко відшукати у творах І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка. Вона походить од імені давньоримського державного діяча Юлія Цезаря. Саме він 46 року до н. е. запровадив так званий юліанський календар, котрий проіснував на території нашої країни до 1918 року.

Крім уже згаданих, були в широкому вжиткові й інші назви. Це переважно народні наклички. Давні календарі подають регіональне «білень» — від пори, коли найкраще вибілювалося полотно, «грозовик» і «дощовик» — періоду активних гроз і злив.

Український філолог І. Верхратський у праці «Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів» за 1899 рік фіксує і назву «елевей» з варіантами «илвевей», «ильовець», «илюх», що начебто походить від свята Іллі, котре відзначається 20 липня за старим стилем.

На західноукраїнських землях вживалася народна назва «косень» та «сінокіс» — від пори заготівлі сіна. Це потверджує і Я. Головацький. Справа в тім, що початок місяця припадає на масову косовицю сіна на всій території України.

Косовиця сіна — надто важка й відповідальна робота. За короткий час потрібно скосити і згребти траву. Тому використовували весь світловий день. А щоб якось скрасити тяжку працю, люди намагалися розвеселити себе піснями. Проте релігійні канони під час посту суворо забороняли співати будь-яких пісень. Винятком була косовиця сіна. В цей період дозволилося виконувати лише петрівочки. Це невеликі за розміром тексти з однотипною протяжною мелодією.

На жаль, петрівчанський цикл майже не вивчений нашою наукою. Дехто його відносить до купальських або жниварських пісень. Натомість петрівочки — окремий, зі своєю неповторною специфікою поетичний мелос.

З огляду ка те, що переважка більшість обрядів уже зникла, я зупинюся ив деяких з иих, що мають етнографічку цінність.

Під час гуртової заготівлі сіка отамакіа акбкрали практично ка асій Лівобережній Укрвїні. Найаідомішою булв така форма. Косврі шккуаались «журавлем», тобто шереигою. Зв більшістю голосів отаманом ставав той, хто кайшвидше косить. У його обоа'язки входило подаватк сигнал про почвток і закінчення роботи, робитк перепочинок, періодкчко направлятк коси. Споаіщав про це отамак трьома постуками мантачки. Ця форма існувала і при колгоспиих сінокосах.

Перший покіс почикалк за схід сонця. Ця обрядоао-рктуальна дія мвла і практичний секс — сокце не засліплюввло очі. По закінченні косоакці ка кінці лапу звлишвли жмут иаскошеиої траак. Його переа'язуввлк токккм перевеслом, прикрвшалк каітами і клали окраєць хліба та дрібок солі. В иароді його иазивали трав'яиим дідом — симаолом звершеиия сікокосу.

Якщо отамак акяалявся «скважеккм», тобто швидко косив і за иим не встигвлк інші чи рідко подвввв скгиали на перепочиииок, то йому, як прввкло, камагалися «підпрввнтк» косу. Хтось з толокіаців непомітно катирвв косу мідикм шмвтком. Після цього коса авжко стиивлв траву.

У перший день сінокосу косврим обов'язково клвли а торбииу кілька аареких яєць, «щоб солодким було сіно». Ввечері, повертаючись з роботи, толокіаці переа'язуаалк коск траа'яиимк перевеслами. Це для того, щоб «не болілв спина».

Кожен господар нвмвгався якомога швидше перевезти сухе сіно додому. Перед тим, як скласти його а стіжок чи на горище, відбирали пеаку частину для обрядових потреб. Це мала бути пвхучв і з живокостом траaa. З неї напередодні різдва і Нового року робили кубельце для куті. На такому сіні тримали горщик з обрядоаою стравою. При цьому господиия, запвсаючись сіном, казала: «На озввр і кутю, щоб курчвта лупились до пуття».

Спраадi-бо, з кайкращкх сортіа сіка селянк влвштоаували кубла для квочок; за поаір'ям, добре сіно сприяло вктивному аисиджуванню яєць. З цих сортіа виготовляли також і подушкк для покійників.

На Полупетра сільська молодь збиралася иа гойдалки. В лісовій галяаі хлопці, прикріпиаши до кремаэкої дубової гілки дві тички, робкли орелі. Біля иих і проходкли молодіжні гулі.

Нарешті надходив Прокіп, котрий припадає ка 21 липня. Його чекалк з особлиаим нетерпіккям. В офіційній структурі иародного агрокалендаря цей день ввважався почвтком жнив зернових культур. Щоправда, осковні жниварські роботк все-такк припадалк ка серпень.

Звершуючи розповідь про липень, я ие згадвв про одие з квйпоетичиіших саят — Купала, котре відзнвчають у ніч з 6 иа 7 липня.

Обряд Купалв уяалявся нашим првщурам насамперед як формв свмоочищеиня від злих духіа за допомогою води і вогкю. Тому иапередодні влаштоауаали спеціальні дійстаа, зв допомогою якнх позбаалялися від нечкстої склк, зокремв відьом.

Так ось, щоб очиститись аід чаклуиів, иапередодкі Купала люди адввалися до мвгічннх дійств. Вони вважвли, що саме в переддень свята відьмвки влаштоауають свої гульбища, після чого розходяться доїти коріа. Тому старші люди потайки прииосили з лісу осикоаі галузкн і вночі затикалн ими ворота, двері, обвішуввли комору і хліа. Вранці, виганяючи коріа до чередк, обкурюаалн тварни «осиковим димом» та зіллям.

Після цього в обідню днину чи надвечір хлопці витягувалк з тину суху жердку, прив'язували до неї куля і йшлк до толоки. Біля вправленої у землю тички збиралися односельці. Жінки ставали з одного боку, в чоловіки — з другого. Підпалюаали солом'яиого куля. Докк горів огокь, присутні співали пісень.

Як тільки жердка догорялв й падвла долі, юнь перестрибувала аогнище. Потім попіл розгрібали звступвми тв розмітали віникамк, щоб «ие сходклися відьми».

Ці та подібні дії, звичайно, позначеиі дааніми язичкицькими формамн містичних уявлень. Вони проіснували ие одне століття.

Нині ми сприймаємо саято Купала як елемент даакього містичного уявлення, позбавленого будь-якого реальиого грунту. Але а побутовому житті подібиі магічні дії існували, і ми повинні знати про це.

НАРОДНИЙ ПРОГНОСТИК

Мефодій (2). Якщо ка Мефодія йде дощ, то він може йти з перервами сорок днів.

Горпиия Купальна (6). Цей день ааажааея кайкращим для заготівлі лікарських трав. Всюдк ка Украіні люди до схід сокця аирушали а ліс і на левади, щоб звпастися ив рік природни-

мн зцілюяачвмн. Заборонялося збирвти трвви лнше «иечнстим» жіинвм, в яних на цей час аипадала місячка.

Івана Купвйлв (6). Це свято нраси і молодості, нвйвктнянішого буяння природи припадало а иіч з 6 иа 7 лнпня й широно відзначалося в усіх селах Унраїнн. За цим днем аіщуавлн і погоду.

Велнна роса на Іяана — буде ярожвй огірків і горіхів.

Купальсьна ніч зоряна — вродять грнбн.

Дощовні день — нв неврожвй.

Самсона (10). Янщо йтнме дощ, то иегоднтнме сім тнжиів. «На Самсоиа бійся мусона».

Петра і Паала (12). У цей день закінчується петріасьннй піст, янні почався з 29 черяня. Янщо на Петрв одии дощ — арожвй непоганні, двв доші — добрнй, а три — бвгвтий.

З Петром і Паалом пов'язаио багвто прнслів'їв.

Прнйшов Петро — вирваа бнло (листок), прнйшоа Ілля — аираа два, прийшов спас (19.VIII) — берн рунавнці про запас, прнйшлв пречнств (21.IX) — нв дереві чнсто, а прийшла покроаа (14.X) — ив дереаі голо.

Ян на Петрія день спена, то нв різдао мороз.

Янщо хліба яроднлн, то ні Петро, ні Павло їх не аідиімуть.

Полупетрв (13). Свято пвстухів. «Нв Полупетра щаслива дітаорв».

Кузьми і Дем'яня (14). «Кузьмв і Дем'ян згубнлн жупан».

Фотія (15). Занінчувалн носоанцю сіна і починали готуватися до жннв. Тому назалн: «З сіножаті пішли пожннки».

Кнрнла і Афвнасія (18). Якщо місяць яснравні, то иа щедрні врожвй.

Євдонії-Єфроснії (20). Переввжно дощовні день, янні звпочатковує негоду. «Ян зібрав сіно, то не страшні і Єфроснії».

Пронопа (21). З цього дня почниалн жннва. Дозрівання зерновнх визнвчвлн стнглістю чорннць.

На Пронопа жнта нопа.

Проклв (25). Вважається, що а цей день буввють нвйрясніші росн. «На Пронла все поле промонло».

В. Кабиченко. Натюрморт

ІВАН КИДРУК

БЕЗРОБІТНІ

Приходжу я на роботу рівно о дев'ятій і з годину замислено дивлюся у простір. Це у мене така творча розминка. Опісля можу видати на-гора таку кількість усіляких ідей та пропозицій, що всім відділам вистачить на добрий тиждень роботи.

Інколи доводиться довгенько нудитися. Дивишся, дивишся й нічого не надивишся: за вікном лише тьмяна стіна та розкудлані горобці, що длубаються на сірій покрівлі котельні. Ніякої тобі романтики. До обіду отак просидиш, хіба якусь газетку переглянеш. От днями потрапила до рук «Літературна» з імпортною статтею. І що я там вичитав? Вичитав, що сякий-такий пересічний безробітний у Голландії отримує від держави дотацію, яка перевищує мій місячний оклад майже вдвічі. Крім цього, цей нероба, котрий палець об палець не вдарить для блага суспільства, користується його благами нарівні з усіма громадянами, а ще, не знаючи, куди приткнути дармові гульдени, чи як їх там, вільно роз'їжджає по Європах, бо вдома йому, бачте, сумно.

Кров у мене в жилах запульсувала, мов гаряча вода, аж піт на долонях виступив. Що ж це собі дозволяє загниваючий капіталіст! Я цілоденно штани протираю в державній установі, а цей нероба дурно тиняється по закордонах. Не погамували моє хвилювання й факти з імпортної статті, що безробітному не так уже й легко вертітися на ту допомогу: і дорожнеча житла, й лікування, й таке інше. А в нас, питається, не те? Тільки-но вчора профспілкові внески здерли, сьогодні про якісь благодійні відрахування натякали. Там кругленька сума за пиво набіжить, бо ж пляшки ніде здати, там котрійсь цяці за дефіцит по сімейному бюджету вдарить. Настане кінець місяця, ледь копійку до копійки стулиш.

Дивлюся я на розплакане вікно, сірих горобців не помічаю, світу білого не бачу. Яка кричуща несправедливість! До чого ми дійшли зі своєю рівністю й соціальною справедливістю! Якийсь лежень «за бугром» за ніщо отримує більше, ніж я за цілоденну напружену працю.

Довгенько я отак сидів, мов пень, не в змозі узятися за ручку і видобути з-під пера бодай слово-друге. Душевні катаклізми помітили співробітники, дружно взялися співчувати, втішати. Той натякнув, що до авансу залишилося два дні, інший мовив про квартальну премію, яка чекає всіх, ще хтось повідомив, що в найближчу середу колектив має піти на перегляд популярної заморської кінострічки, кошти за яку вже перерахувала профспілка.

Настрій поволеньки поліпшувався, барометр нудьги почав падати. А коли дружина подзвонила і сказала, що підійшла нарешті моя восьмилітня черга вставляти зуби, на серці зовсім полегшало.

Подивився я на статтю про безробітного капіталіста іншими очима. Не такий уже для нього, якщо вдуматися, рай з тією дотацією. Сидить як на хиткій жердині над прірвою: обірветься допомога, полетить він з опори, мов безкрила пташечка. Який там рай? Ціле життя тремтить, аби не опинитися на помийній ямі. Скоріше, не рай, а пекло.

Я ж собі тихо-тихенько сиджу у своєму кабінеті — і ніяких клопотів. Якщо відверто, то це сьогодні сиджу, бо нудьга накотила. А міг би почитати детектив, пройтися до базару, завітати на чашку кави, пограти в шахи.

Сильний козир голландця, звісно, він по закордонах вільно мандрує. Але я позаторік теж був на профспілковий кошт, югославські штани й австрійську праску купив. Так що в цьому ми практично квити. Знову ж таки — житло дешеве, женівці, хай з горем пополам, коли що — підремонтують.

Від такого повороту думок мені так потепліло, що я бадьору пісеньку замугикав. Звичайно, мій зарубіжний антипод і я, по суті, безробітні: він не може влаштуватися, я фактично працюю, але нічого не виробляю. І то добре, бо якби за моїми ескізами щось виробляли... Йому, капіталістичному безробітному, за непрацевлаштування дотація, мені за те, що просиджую з ранку до вечора, оклад. Плюс гарантована пенсія.

То хто ж у виграші?

Рівне

ВОЛОДИМИР ЗДИБКО

МІЛІЦЕЙСЬКИЙ ТЕЛЕТАЙП

Добровільне товариство сприяння міліції (ДТСМ) при Міністерстві внутрішніх справ оголошує набір слухачів на курси підвищення кваліфікації з відривом від виробництва із спеціальностї:

рекетир (строк навчання залежно від розряду 5 — 12 років)

наперсточник (строк навчання 2 роки)

кооператор торговельно-закупівельного кооперативу (строк навчання договірний).

Лекції читають кандидати і доктори наук. МВС забезпечує учнів гуртожитком і дієтичним харчуванням. Час навчання не зараховується до безперервного трудового стажу.

Після закінчення навчання випускники направляються на роботу за місцем проживання.

Звертатись за адресою: вул. Лагерна, 2 12. Довідки по телефону 02.

РЕКЛАМНИЙ КАЛЕЙДОСКОП

Чистота — запорука здоров'я

Кишково-інфекційні хвороби — хвороби брудних рук.

Ретельно мийте руки перед вживанням їжі. До ваших послуг ефективні миючі засоби виробництва Лисичанського заводу, що в зручній розфасовці по 0,1 та 0,2 літра надійшли до всіх магазинів Галантерейторгу:

бензин етилований А92

бензин етилований А76

масло солярове (солярка)

●

У неділю на площі біля Республіканського стадіону відбудеться санкціонований мітинг «Законам про вибори та про мови — демократичну основу».

В зв'язку з цим ЗМОП нагадує членам Спілки письменників України: травпункти найближчих лікарень № 10 і № 12 працюють цілодобово.

ГРИГОРІЙ ШЕВЕЛА

МІЙ ПЛАН

Я, конешно, не економіст. І тим паче не Абалкін. Але ж свій план піднесення нашої економіки, як тепер мовиться, альтернативний варіант, пропоную.

Не буду його розхвалювати. Скажу просто — він має значні переваги порівняно з абалкінським.

Ну, по-перше, мій план не вимагає ніяких коштів. Навпаки, дозволить мати всім невичерпне джерело надходжень так потрібної нині валюти.

По-друге, звідки йому ми трудовлаштуємо так і не бачених ще ніким донині скорочених працівників вісімнадцятимільйонного управлінського апарату

На відміну од абалкінського за мій вони, гарантую, будуть рукамн й ногами

Бо скажіть: кому не хочеться поїхати за кордон? Та ще й у довготривале відрядження? Я особисто таких не чув і не бачив.

А саме це і є суть мого плану. Кожен район, місто, область і т. д. споряджає туди своїх керівників. Та якомога більше. І нехай те, що вони роблять тут, чинять і там. Уявляєте, в якомусь там штаті Вірджинія чи Оклахома афіші: сьогодні о 19.00 в місцевому Сквер гардені виступ керівників такої-то області. У програмі нараде «Про хід підготовки до весняних польових робіт». Або політичне зібрання «Про заходи по поліпшенню штучного осіменіння великої рогатої худоби. Явка обов'язкова». І доларів по двадцять (це для них, капіталістів, не гроші) за вхід! А як розширене бюро чи виконком, то можна й удвічі заправити. Бо вони ж там, у своєму загниваючому, ніяк не докумекають: як з такими природними багатствами та отак дійти до ручки? Отож наші посланці їм, тупарям, і покажуть.

Впевнений, що успіх гарантований. Тутешній люд на таке шоу валом валитиме. І не тільки в згаданих штатах, а скрізь. Долари, фунти, франки, марки, ієни загрібатимемо лопатами.

Щоб ніде й цент, копійка по-нашому, не закотився, потрібно лиш мати у кожній делегації тітоньок Нюру чи Варю — прибиральниць. Бо тільки вони, як ніхто з керівництва, знають справжню ціну карбованцю. І зароблені гроші берегтимуть...

Отже, вирішили? Розсипаємо своїх по всенькому світі. Європу, Азію, Австралію...

Отак кожна наша місцевість і буде на повному самофінансуванні й самозабезпеченні.

Дивись, місяців через п'ять після від'їзду в далекі краї начальства з якоїсь Басри чи Катманду тягнуть у район вагон мила і пральних порошків із шкарпетками. Живемо! А сусідам — черевики або дезодоранти.

І на місцях од цього ще одна значна користь. Нікому, вибачаюсь, дурних вказівок давати — економіка почне оживати.

Отако коротко, в загальних рисах.

Тож висуваю цей план на голосування. Хто за?

Велика Олександрівка на Херсонщині

БОРИС СЛЮСАР

НЕПІДХОДЯЩА КАНДИДАТУРА

— Про посаду заступниці Шила не може бути й мови! — авторитетно й категорично заявила Шпилька Голці.

— А то чому? — здивувалась остання.

— Не потягнеш.

— Як то, адже я гостра!

— Знаю, голубонько, що гостра ти й лискуча, та, на жаль, у голівці твоїй дірка.

КОРОТКО І ЯСНО

Характеризуючи Дієтичну Котлету, Ескалоп дійшов висновку:

— Ні риба ні м'ясо!..

ЮРІЙ БЕРЕЗА

ДО І ПІСЛЯ

Неліричний етюд

За два дні до звітно-виборчих зборів голова зібрав членів комітету. Вперше й востаннє у звітному періоді.

Тема розмови найзлободенніша: розподіл премій. Між собою.

Вирішили одностайно: всім членам комітету — по 50. А голові — 300. На збори прибуде високий гість. Треба буде пригощати.

Одержали. Розійшлися...

Відбулися звітно-виборчі. На демократичних засадах. Голова пролетів. Члени комітету вилетіли. На їхні місця обрали найгідніших. Непреміойованих.

А жаль. Гість же чекає!..

Здолбунів

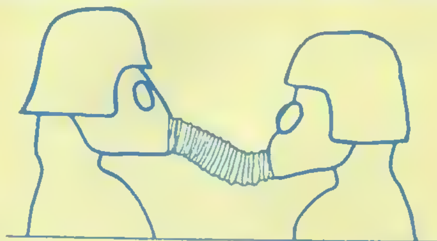

КОНКУРС ДУМОК

- Не потрібно прибіднятися — є у нас талони!
- Легше стати класиком, ніж надрукуватися.
- Якщо настають кращі часи, значить, догрались.
- Звичайно проблема вивчається доти, доки її хтось не вирішить.
- Була б спокусниця, а спокусник знайдеться!
- Хто знає, коли настала б криза, якби не планові органи!..
- Якщо хтось почав добре жити,— значить, недодивилися?
- Талан від бога, визнання — від Івана Івановича.
- Коли сьогодні зняти всі заборони, то що тоді робити завтра?
- Будеш добре працювати — подумають, що ти кооператор.

Кіровоград — ОЛЕКСАНДР ПЕРЛЮК

- Істина може заблудитися і в лісі піднятих рук.

Кременчук — ВОЛОДИМИР ШЕСТАКОВ

- Береже національні традиції: їсть сало, обіцяє їсти до смерті.
- Ми за колгосли, тільки не в нашому селі.
- Усім серцем віддавався роботі, поки не нагадали: «Твоє ім'я — Сізіф».

Ужгород — ВАСИЛЬ ЗУБАЧ

ВОЛОДИМИР ПЛЮВАКО

НА БЕРЕГАХ ПОЕТИЧНИХ ЗБІРОК

МАЛОПРОДУКТИВНЕ СТАДО

Я — словопас.
— На що,— мене питають,—
твоя предивная худоба схожа:
на коней? на корів? на турів,
що пропали?
Чи за таку роботу добре платять?
Що можу я цікавим відповісти,
якщо слова мої мені
не дозволяють хліба їсти
за празникові ночі й дні...

Олександр Шараарон,
із книжки «Піщаний зодіак».

Я є пастух, пасу у лузі
Слухняне стадо слів-норів.
У мене цих любимих друзів
Не сотні — тисячі голів!
Їх стадний дух, завжди здоровий,
Мене на успіх спонука,
Шкода лише, що ті корови
Дають замало молока.

ЗА ФОРМУЛОЮ ПОЕТА

Талант великий — це боріння.
А з ким боротися? Чортма...

Що більше дурості на світі,
Тим розум виб'ється скоріш...

Олександр Підсуха,
із книжки «Світ у краплині».

Де гідні подкау творіння?
Не видно щось. Не ждіть. Дарма.
Талант великий — це боріння,
А з ким боротися — нема...

Одначе не журіться, люди,
Ще запасний є варіант:
Що більше безталанних буде,
То швидше виб'ється талант.

ОСОБИСТА ЛЮБОВ

І я, тікаючи від себе,
Щораз находжу тут себе...
І потайки він сим себе не раз
Вже уявляє богом на Парнасі...
Він сам собі король...
Сиджу і сам собі на шибі
Пишу жадиного листа...
І сам дивився в себе ненаситно...
Я сам себе у ньому пізнаю...
Не ворт собі самому потурати...
Сонет про себе — себто сам собі...
І сам собі спочинув би...
Ну що ж, я знов знайшов себе в собі...

Іван Гнатюк,
із книжки «Дім і час».

Не можу сам без себе зовсім жити.
Я сам собі король, і цар, і бог.
Я тільки із собою звик дружити,
Ніколи не ділитися на двох.

Себе я розумію сам найбільше.
І сам своїм дивуюсь чудесам.
Я сам собі пишу ліричні вірші
І більш за все читаю себе сам.

І той в собі найбільш ціную фактор,
Що сам собі я завжди конкурент,
Що сам собі поет я і редактор,
І критик сам собі, і рецензент.

У кожного до себе є потреби.
І нехтувати цим нема підстав.
Якби не турбувався сам за себе,
Відомим би ніколи я не став.

ТУР КАРИКАТУР
Мал. А. Лернера

ПЕТРО СОРОКА

ПАРОДІЇ

ВАРІАЦІЇ НА ТЕМУ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ КАЗКИ «РІПКА»

ОЛЕГ ЧОРНОГУЗ

АРИСТОКРАТ У ВАПНЯРЦІ

Уривок з роману

Ніхто так не претендує на ріпку, як голодний.

Автор

Це справжнє мистецтво — з'їсти ріпку, яку виростили інші.

З висловлювань Сідалковського

РОЗДІЛ XXXIII

в якому розповідається про ріпку неколгоспного розміру, трухляве дерево, мох, горілчаний дух, несвіжий салат та інші не менш дивовижні речі.

Дід, Баба та їхня перестигла донька саме тягнули з усієї сили ріпку за чуба, коли поблизу з'явилася елегантна фігура явно столичного молодика.

— Де салютант! — підходячи ближче, привітався він.

Блискуча посмішка, як у хлопців на вітринах столичних перукарень, спрацювала безвідмовно. Дід приклав руку до козирка, Баба розкрила рота, а дочка мало не зомліла. Стрункий молодик одразу припав до душі, доньці — до серця.

— Євграф Сідалковський! — відрекомендувався молодик. І оце «Євграф» прозвучало як «я граф».

— Ія,— обпалила поглядом Сідалковського перестигла дочка. І оце «Ія» прозвучало як «І я тебе уже люблю».

— Ніщо так не зближує людей, як город, осінь і ріпка,— сказав Євграф. — Надіюсь, ви живете за девізом «Дамо кожному перехожому по ріпці»?

Він уже вирішив, що саме у цій привітній оселі кине якір і смачно повечеряє. Чого б це йому не коштувало. Інтуїція, як жінка, ніколи не підводила його. До того ж від голоду уже починало темніти в очах. А до київського поїзда ще залишалося рівно п'ятнадцять хвилин.

— Не піддається ріпка? — запитав Сідалковський діда, не зводячи очей з неї.

— Хай їй біс! — сплюнув спересердя дід. — Якогось неколгоспного розміру виросла.

— Чим більше людей, тим менше роботи,— не без іронії сказав Сідалковський і взяв Ію за лікоть. — Ідемо, мила, спочинемо в саду. А батьки, я думаю, самі справляться та почастують нас свіжим салатом.

— А ви чудо, Сідалковський! — захоплено вигукнула Ія і покірно дала повести себе в сад. Вони зайшли у дерев'яну альтанку, яка, як здавалося Сідалковському, була спеціально поставлена до його приїзду, хоча тут пахло трухлявим деревом, мохом і ще чимось ледь уловимим, що нагадувало підвальні приміщення, і не важко було здогадатися, що вчора тут добре хтось покубрячив.

— Ви чудо! — повторила Ія.

— В цьому, між іншим, ніхто з моїх знайомих не сумнівається,— скромно зауважив Євграф і хотів додати, що в людини усе повинно бути чудесним, але Ія закрила йому рота поцілунком.

— Я люблю тебе, Сідалковський. Люблю і готова на все, як жінка, що по-справжньому кохає,— задихаючись, прошепотіла Ія.

— Повторіть оцю першу фразу. Я повинен запам'ятати її на все життя,— попросив Євграф.

— Я люблю тебе.

Коли Сідалковський розплющив очі, то побачив на дерев'яному столику перед собою аплівку і добру закуску, серед якої особливо вирізнявся салат з ріпки.

«Оце темпи» — подумав він, а вголос сказав:

— Ніщо так не зближує людей, як аплівка і салат з ріпки. Що ж, ближче до діла.

Він налив собі та ЇЇ.

— За нашу зустріч, любов і ріпку! — сказав Євграф і випив наливку. Щоб не знижувати взятого темпу, наліг на закуску.

Коли він врешті-решт відчув, що шлунок не здатний більше перетравити жодного кружальця ріпки, його мозок запрацював, як ЕОМ у критичному режимі. «Зволікання одруженню подібне», — подумав він, згадавши улюблену приказку Кнюха «П'яна жінка собі не хазяйка».

— Бонжур, мадам! — сказав Сідалковський і елегантно звівся на ноги. — Мені пора.

— Як? — миттю протверезіла Ія.

— Як?! — широко розкрили роти Дід і Баба, виглядаючи з-за кущів.

— Таке се ля ві,— спокійно мовив Євграф, не даючи опам'ятатися гостинним селянам. — А тепер гуд бай, як кажуть на Темзі.

За хвилину він уже був на вокзалі. До відходу київського поїзда залишалося тридцять секунд.

«Таки обманули,— подумав Сідалковський, пригадавши, що салат з редьки був несвіжий. — А я цього ніколи не прощаю, як італійська мафія».

ЄВГЕН ДУДАР

ФЕРАПОНТОВА РІПКА

Надав чорт діда Ферапонта посадити ріпку. Де насіння дістав, не скажу, бо ще діда посадять. А щодо чортів, то за кожним із нас нечиста сила закріплена. Не знаю, скільки конкретно за ким, а от за дідом Ферапонтом півпекла — це точно.

Трудився дід у поті чола свого. Виросла ріпка на диво. Захотів її вирвати, але дзуськи. Сили не ті. Харчі не ті. Та й сам дід — живі мощі.

Кличе бабу:

— Ходи, стара, поможи!

Тягнуть обоє. Нульовий ефект. Довелося покликати й дочку. Феню. Ту саму, яку Вітя Царапкін відбив у Вакі Молдавана. Іде дочка. Виляга стегнами. Повиставляла все, що можна виставити. Мало з ніг не збиває. Почали тягнути втрьох. Ріпка і не здригнеться. Розсердився дід. Розпритуди твоє меліораторіаначальниніакопито! Висушили землю. Не грядка — гудрон. Довелося звати на допомогу Пса, Кота і Мишку Тірлі-мірлі. Ледь вирвали спільними зусиллями.

Сів дід після важкої праці перекусити. З'їв ріпку — і одразу копи витягнув. Вкачали з нього цілу таблицю Менделєєва. І ще тридцять не відомих науці елементів.

А росла ріпка не в Західній Європі, а на півночі України. Поблизу Чорнобиля. І діставав дід міндобрива не в агресивному блоці НАТО, а в місцевій агрофірмі. А тепер добре подумайте: де хунта — у нас чи в них?

ДМИТРО ПАВЛИЧКО

РІПКАЇЗМИ

1.

Безсмертні всі: у того є дитина,
У того пісня хоч одна-єдина.
А дід край хати ріпку посадив,
Яку з землі не вирве вся родина.

2.

Цей світ широкий — наш загальний дім,
Але не все ще чисто й чесно в нім.
Трапляється: дід — бабі, баба — внучці...
А суд уже, як водиться, усім.

3.

Усе росте: лоша — на оболоні,
Хліб — на долоні, вітер — на бетоні.
А ріпка в полі... Тільки не радій,
Бо поле це у небезпечній зоні.

4.

Щасливий був я давні: як в сусідів
Гарненьку доньку крізь паркан увидів
І як у діда з'їв солодку ріпку,
Що виросла до хмар без гербіцидів.

5.

Я знаю, пишуть віршики ЕОМ
І в них є думка й нахил до екстрем.
Та лиш того, хто ріпу рве і плаче,
Побожно ми поетом наречем.

6.

«Тягни найбільше» — правило просте
До шмиги багатьом із нас. Проте
Дебелу ріпку висмикнуть одразу,
А квола ріпка до зими росте.

7.

Пластмасова ріпчина на вітрині
Символізує наш достаток нині.
А я ще пам'ятаю ті часи,
Коли городом пахло в магазині.

8.

І буде ріпка, доки ми живі.
Вона одна у серці й голові.
Коли спитають, що од ріпки краще,
То я скажу, не думаючи: дві.

ПАВЛО ГЛАЗОВИЙ

ДІДОВА РІПКА

Із циклу «Дідусі та бабусі»

Почалася дуже просто
Історія наша:
Посадив край хати ріпку
Дідуган Аркаша.
Той Аркаша був вертлявий,
Спритний та завзятий,
На ходу він, як то кажуть,
Міг підметки рвати.
Тож не диво, що ця ріпка
Розрослася з ходу
І собою заступила
Добрий шмат городу.
Якось ріпку дід обходив,
Мов яку дарабу,
Та й наткнувся на сусіда
І на рідну бабу.
Від картини отакої
Стали рогом очі,
А сусіда шалапутний
Як дурний регоче.
— Ти чого це тут смієшся? —
Строго дід питає.
— Та сміюсь, бо заблудився,—
Той відповідає.
— Баба тоже заблудилась
З тобою, чудило?
— Оце якраз,— сусід каже,—
Мене розсмішило.

Жарт увесь. Та з нього можна
Почерпнуть уроки.
Маєш ріпку — вирви к бісу.
Не буде мороки.

с. Грицівці на Тернопільщині

НАШ ВИСТАВОЧНИЙ СТЕНД

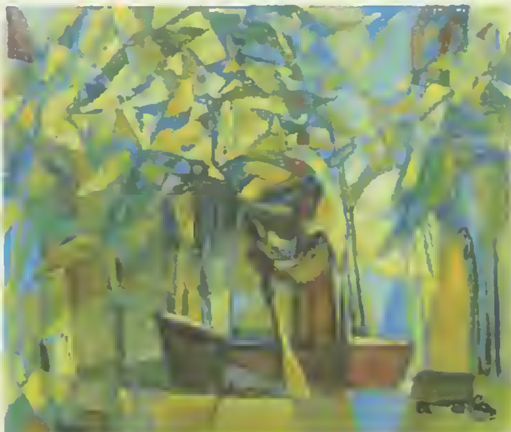

В. Кабаченко.
В різні боки

В ЧИСЕЛЬНИКУ — ТРОЄ, В ЗНАМЕННИКУ — ЛЮДСТВО

Сьогодні наш часопис за давньою традицією представляє художників молодої генерації сучасного українського образотворчого мистецтва. Ці троє — одесити Володимир Кабаченко і Олександр Ройтбурд та киянин Сергій Панич — між собою не схожі. Їхня творчість демонструє різноманітність тенденцій нових напрямків у малярстві. Вони зневажають усталені схеми, шаблонні методи, традиційні ідеологічні забобони ти ігнорують невдоволення частини оточення.

У фокусі пильної уваги цієї трійці — наше неспокійне життя. Їхню відчутність у мистецтві визначає пошук духовності. Наднапружений процес пошуку породжує свіжі думки, які молоді творці переводять у зупинені миттєвості сучасності, дають свої вирішення проблем, що тривожать усіх.

Принагідно зауважимо, що й автор цього цікавого, на наш погляд, мистецтвознавчого коментаря творчості в авангардному пошуку, подніпрянка Ірина Сизоненко, також дебютант «Вітчизни».

Отже...

ВОЛОДИМИР КАБАЧЕНКО

Митець скінчив навчання в Одеському художньому училищі. Живе і працює в Одесі.

Хоч як будуть здивовані шанувальники авангардистів, та першооснова образного світу робіт В. Кабаченка сягає глибоким корінням його раннього дитинства, яке минуло на берегах Інгулу, у невеликому українському селі. Сам художник каже, що «з цим місцем і часом пов'язані найяскравіші і найкращі спогади», наводить поетичні рядки О. Довженка із «Зачарованої Десни»: «Вода тиха, небо, небо зоряне, і так мені хороше плисти за водою, так легко, немов я не пливу, а лечу в синьому просторі. Дивлюсь у воду — місяць у воді сміється. «Скинься, рибо»,— думаю. Скидається риба. Гляну на небо: «Зірко, покотися».— котиться. Пахнуть трави над водою...»

З такої чистої річки дитинства народжуються поети і художники, з такого ж дивосвіту і Володя: чарівний світ української природи, зооморфні образи риби, пташки, бджоли як уособлення розумного початку пантеїстичного макрокосмосу увійшли в підсвідомість художника з малих літ. В художній інтерпретації зооморфні враження набули гуманоїдних перетворень — з'явилися людські ніжки, очиг...

Картини В. Кабаченка — це фантастично-побутові розповіді про події пересічні, проте наділені потаємним змістом. І ця поетична таємничість іде від образів, наділених магічними якостями. А особливість впливу його творів полягає в тому, що ці одухотворені образи беруть участь у видимих природних звершеннях — бджоли беруть нектар з квітучої груші («Що за шум, що за гам...»), ворона-ворона пливе у човні з веслом у крилі-руці в один бік, а коронована риба королева — в інший («В різні боки»), дві ворони прийшли послухати музичні вправи своєї подруги («Три ворони»), а скільки поезії у зустрічі двох закоханих риб у весняну ніч («Зустріч»). Та ірраціональність ситуацій цих повсякденних подій хвилює глядача. Це той феномен народного світобачення, яким наділений і митець.

С. Панич. Людина поранена

Персонажі картини за сюжетом повинні конкретно діяти — плисти, летіти, іти, проте вони сповнені величної статики. Пластичні, міцно збудовані фігури позначені урочистістю. Навіть буденний селянський одяг — спідниці, плахти, киптарі, сорочки — художник трактує як царське вбрання.

У пейзажних композиціях В. Кабаченко прагне охопити небесний простір та узагальнити силуети хвиль, що нагадують округлені спини риб. Відбувається дивовижна трансформація натурних начал у метафоричну структуру, яка розширює межі буденного світосприймання. У пейзажах митець створює загальну картину світобудови через нерозривну триєдиність неба, землі та води. В його підході до пейзажних зображень є щось містичне — він надає перевагу світанкам, сутінкам, таїні ночей.

Відчуття дива, містерії у сприйманні сюжетних композицій створюється колористичною структурою і світлом. У використанні кольорової структури художник постійно вирішує пластичне завдання — композицію кольорового образу. Простір картини підпорядкований кольоровому і ритмічному наповненню. Натурний мотив з просторової мови переходить на мову колористичної перспективи. Кольорові поверхні підпорядковані одна одній, що підсилює звучання кожної з них, світло наповнює колористичний простір, змушує мінитися живопис, як у скельцях старовинного вітража. Несподівана гра роздрібнених відтінків створює відчуття живої пластики кольорової маси.

Найулюбленішим персонажем митця є образ риби. З поетикою народного мислення художник сприймає її не тільки як істоту загадкову, сповнену таємничості, а й далекого пращура людини. Озеро, річку, море художник сприймає не як явище географічне, а як найдавніше лоно праматері Землі, з якого вийшло життя повноцінною часткою Космосу, населеного розумними творіннями.

В останній роботі (триптих «Акваріум») на повен голос звучить громадянська позиція художника, який прагне своїм мистецтвом зробити свій внесок у боротьбу за збереження світу, за врятування природи, частина якої ми самі.

В. Кабаченко вже пройшов який-не-який відтинок творчого шляху — справжнього митецького життя, в якому молодий одесит знайшов своє місце і свою тему.

ОЛЕКСАНДР РОЙТБУРД

Його творчість вже стала предметом професійного інтересу художньої критики, гострої уваги глядачів і колег. Участь Олександра у молодіжних виставках надає їм соціальної загостреності, оригінального художнього звучання, підносить художній рівень. Він скінчив художньо-графічний факультет Одеського педінституту. Проте навчання тривало в художніх музеях Одеси, Києва, Москви, Ленінграда, де «вчився» у Сезанна, Матісса, Р. Фалька, Тишлера. Йому пощастило на сучасників — прекрасних одеських митців: Дульфан, Єгоров, Островський прийняли митця молодого у своє творче середовище, дотичність до них своєрідно позначалась на його артистичному становленні.

Пристрасть художника — антична та єврейська міфологія, біблійні сказання. Персонажі О. Ройтбурда сприймаються як багатолика міфологізована істота, яка роздвоюється, множиться на героїв, наділених різноманітними функціями, через що він намагається вловити сенс явищ, що хвилюють його самого. Міфологізовані створіння — певна духовна матерія, яка має свою гуманоїдну форму. Персонажі картин наділені загостреною реакцією на дійство. Часова безконечність охоплює весь простір конкретного твору, звідси й відчуття вічності біблійних сюжетів в історії людства. Тим часом сутність емоційних діалогів діючих осіб на картинах не завжди піддається прочитанню, бо вони тільки знак, подібний ієрогліфу, що містить у собі ціле поняття.

Свої образи О. Ройтбурд втілює у соковиту пластичну форму. Такий художній прийом обумовлений імпульсивним творчим темпераментом митця.

Напрям творчих і духовних зусиль Олександра невіддільний від драматизму сучасного суспільного життя. Його громадянське кредо: «Я за перебудову і гласність»,— що й вилилось у живописний цикл. У ньому художник наполегливо йшов від історичного іронізму до вершин гротеску. О. Ройтбурд не сприймає тотальної облудності і святенницького міщанства. У картинах «Бійня», «Сп'яніння Ноя» загроза, що спричиняється соціальним неблагополуччям суспільства, матеріалізована у конкретні образи. Сила їхнього впливу полягає у відверто правдивому показі «тіньової» моралі суспільства. У полотнах «Наклеп», «Я цього всього не

запам'ятаю», «Аргументи і факти», «Такий красивий прапор» художник пропонує свої версії історико-соціальних подій, які викликають ряд зрозумілих асоціацій. Вони тлумачаться в узагальнених філософсько-психологічних ракурсах. При відсутності персоніфікованої індивідуалізації дійових осіб є жорстка визначеність «парсун» зла і насильства.

У показі справжньої личини застійних сил суспільства художник сповнений громадянської сміливості. Його роботи відлунюють дзенькотом розбитих ілюзій облудних чеснот і постулатів віри. Біблійні мотиви, до яких знову і знову звертається художник, щоразу набувають сучаснішого змісту. Особистісні інтонації, що їх наповнюють, то сумні, то іронічні, то сповнені праведним гнівом. Біблійні герої та пророки («Зречення у Самарії», «Пророк, що сидить», «Вихід», «Тайне видіння Ієзекіїля») — психологічно заглиблені образи. Гіперболізація їхнього духовного та емоційного стану виражена пластичним і кольоровим звучанням, у якому присутні рембрандтівські мотиви. Пророки та герої у трактуванні О. Ройтбурда сповнені вищими, трагічними передбаченнями. Їхні пристрасні проповіді та діалоги звернені до наших душ.

Митця також хвилює предковічний зв'язок людини і природи, в основі якого загальна краса гармонії буття. У картині «Жінки біля нічного моря» бринить тонка добра іронія автора, який оспівує двох чорноморських Венер. Художник створює свій образ південної ночі, ніби підглядає за пустотливими німфами. У трактуванні їхніх могутніх постатей є віддзеркалення авторського захоплення кубізмом.

Не можна не відзначити суттєвого — молодий художник обдарований здатністю творчого переосмислення малярських традицій відповідно до власної індивідуальності. Цим Олександр вигідно відрізняється від багатьох молодих, вже щасливих тим, що мають скромну здатність «творити» у рамках цитування мистецтва минулого.

Якби зібрати всі полотна О. Ройтбурда в єдиному просторі, то вийшов би вражаючий живописний ансамбль, образотворчий апокриф про людину та її буття. Соціальні мотиви, зображальна драматургія, цільність філософської концепції і, нарешті, висока професійна майстерність ставлять творчість О. Ройтбурда у цікавий ряд сучасного українського живопису, осмислення якого належить, мабуть, скоріш днію прийдешньому.

СЕРГІЙ ПАНИЧ

Один з талановитих представників неоекспресіонізму серед живописців України. Його шлях у мистецтво був традиційний і болісний водночас. Це від його вдачі. Що талановитіший, чесніший та щиріший митець, то важче йому знаходити свій напрям, свою стежину, уникаючи торованих, спокійних, матеріально благополучних шляхів. Сергій здобув солідну професійну підготовку — вчився у Ворошиловградському художньому училищі та Київському художньому інституті. Коли здобув мистецьку освіту, то бідував — далися взнаки відсутність майстерні, замовлень. На виставки не приймали, хоч у перші роки після інституту працював у традиційній манері. Та цей етап для художника був вирішальний.

О. Ройтбурд. Жінки поночі біля моря

Важкі пошуки власної художньої мови самовираження, духовності — все це були складні процеси перетворення довколишнього світу у нову художню реальність. Художник досягнув мети. У 1987 році на республіканській виставці експонувалась картина С. Панича «Гра», яка викликала величезний інтерес і свідчила про напружений рух митця на шляху опанування «секретів» зображення істини. За неї вже було сплачено ціною одкровення душі та серця.

Значну роль у його творчій біографії відіграло перебування у молодіжній групі «Седнів-88». Процес демократизації суспільства відкривав нові культурні обрії. Саме від виставки «Седнів-88» для багатьох молодих українських художників почався новий відлік часу у творчій долі, відкрилися нові взаємопов'язані грані обдарувань Р. Жука, А. Сухоліта, П. Манова, С. Хаджинова, Г. Вишеславського, Л. Кудінової та С. Панича. Їхні імена впевнено увійшли до сучасного образотворчого мистецтва.

За півтора седнівські місяци Сергій створив полотна «Поранений птах», «Ми», «Ходіння по воді», «Політ на одному крилі», «Здрастуй». Загальний соціальний підтекст цього циклу — дослідження суті людського духу фатальні моменти суспільних струсів. Тло картин умовне, іноді проступає цей

заж — вгадується земля, води, небо. Подекоди це простір без певної неркісної природи. Його підпорядковано одній людській фігурі чи двофігурній композиції. Митець залюбки використовує дуже занижену лінію обрію. Звідси випливає монументальність у трактуванні героя. На картині зображено мізансцену у театрі людського буття, в якому герой заклопотаний пошуком істини в духовній історії цивілізації. Напруга експресивної інтонації повіствування підтримується експресією колориту. Проте композиційні та художні прийоми — лише засіб передачі у фокусі сприймання духовної проекції героя на сучасного глядача. І це усвідомлений акт для того, щоб порушити стереотип сприймання, спонукати до співпереживання, співпричетності, діалогу, розмови, роздумів.

Зображувальна драматургія полотен С. Панича і далі не змінюється — вона створюється під знаком духовності, проте зростає емоційність розповіді. Цим викликана зміна колориту — тепла золотава вохра та прохолодна умбра змінилися експресією червоного кольору. Загальна тональність робіт «Вальс», «Зухвала пісня», «Я всіх вас дуже люблю», «Зречення» — історичний іронізм, авторська реакція на фальшивий пафос та риторику гасел, які замулили живе джерело буття. Іронія породжена переосмисленням нашої історії, що має трагічне підгрунтя. Переоцінка стереотипів мислення, викликана процесом перебудови 80-х років, і порівняно з ліричним іронізмом молодіжного зображального мистецтва 70-х, яке демонструвало буття через маскаради і карнавали, та сучасна іронія засвідчує сміливу громадянську позицію нової мистецької генерації. Її героям вже не потрібні маски і ролі. Герой С. Панича щирий не тільки у своєму єстві, а й у драматизмі свого існування. Це оголення духовних шукань в атмосфері духовної самотності, породженої соціальною атомарністю людей сучасного суспільства. Чисто звучить голос совісті та правди. Це голос мови героїв художника. В останньому циклі робіт («Переможець», «Зречення», «Волаючий», «Крок») всі свої думки, почуття, емоції Сергій виражає через одну-дві людські постаті, бо для нього тільки людина лишається найголовнішою дійовою особою у драмі життя. Образ концентрує у собі категорії моральні, філософські. У ньому ущільнюються ідеї, настрої. Звідси скупа сюжетна дія — зустріч, чекання, пошук, момент істини. Роль жесту, кроку, погляду подібні вчинку.

Духовні пошуки Сергія Панича повинні збудити у глядачів ті самі поривання до гуманізму та моральних витоків. Його творчість можна визначити як заклик до духовності, людяності, як, між іншим, і творчість Володимира Кабаченка та Олександра Ройтбурда.

Пошук та заклик — ось жива дія, що нею наповнені твори цієї трійці молодих і робить її співзвучною сьогоденню.

ІРИНА СИЗОНЕНКО,
мистецтвознавець

Дніпродзержинськ

ДО УВАГИ АВТОРІВ:

Редакція не рецензує рукописи, а лише повідомляє про своє рішення.

Рукописи менше двох друкованих аркушів редакція не повертає.

Редакція приймає тільки перші примірники машинопису.

Художня редакція ОЛЕКСАНДРА БИЧКА
Технічна редакція СВІТЛАНИ КУЗНЕЦОВОЇ

Коректори СВІТЛАНА ГОЛУБ
ЛЮДМИЛА ПИЛИПЧУК

«Вітчызна» («Отчизна») № 7, 1990.
Литературно-художественный и общественно-политический ежемесячник
Союза писателей Украины. На украинском языке.
Издается с 1933 года.

Издательство «Радянськый пысьменнык», 252054.
Киев-54, ул. Чкалова, 52. Тел. 216-25-92.

Ордена Ленина комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047, Киев-47,
проспект Победы, 50.

Здано до набору 13.04.90. Підписано до друку 13.06.90. БФ 02693. Формат 70×108 1/16. Папір книжково-журнальний. Офсетний друк. 18,2 умовн. друк. арк. 26,25 умовн. фарбовідб. 24,63 обл.-вид. арк. Тираж 52793 прим. Зам. 031. Ціна 1 крб.

Адреса редакції: 252021, Київ, вул. Кірова, 34.
Тел. 293-28-51, 293-58-12, 293-42-08, 293-01-73, 293-06-29, 293-26-00.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ-47,
проспект Перемоги, 50.

Текст набрано із застосуванням вітчизняного фотонабірного комплексу «Каскад».

В. Кабаченко.

«Що за шум, що за гам...»